

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 52.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

52.

SZERKESZTI

DOBI EDIT
HOFFMANN ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA

DEBRECEN, 2014

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

© *Dobi Edit, Hoffmann István, Tóth Valéria, 2014*
© *Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2014*

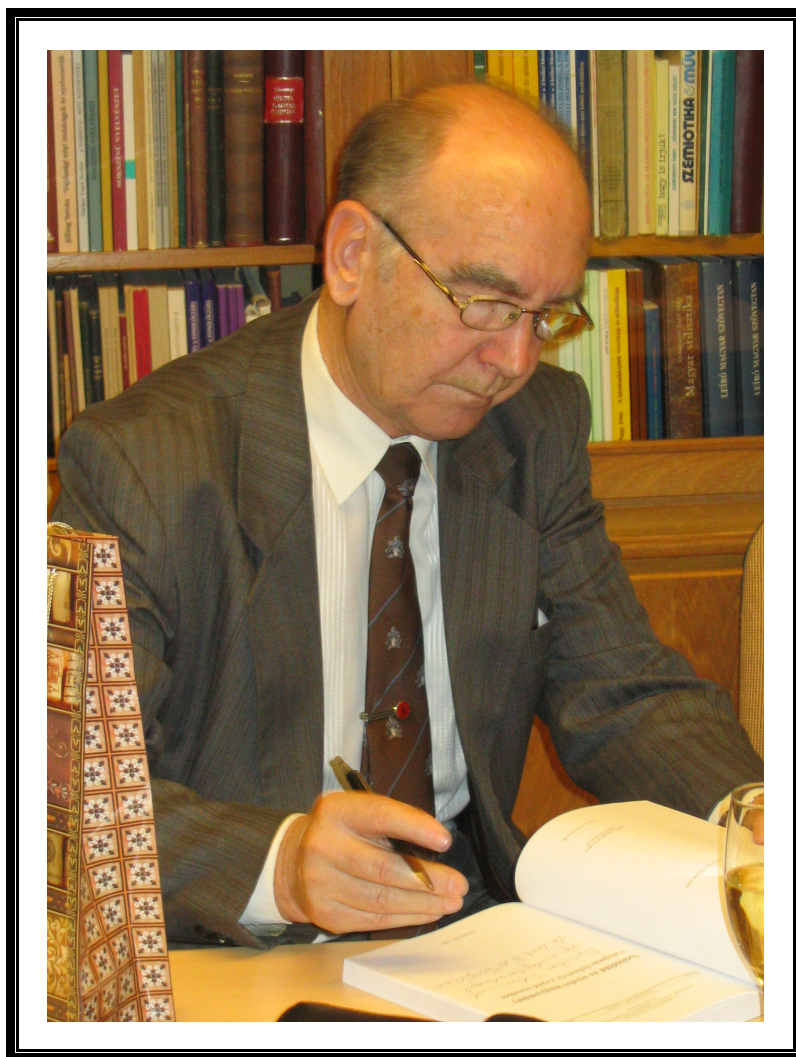
Internet: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/52>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. sokszorosító üzemében.

**Búcsú Sebetyén Árpádtól
(1929–2014)**

Gyászbeszéd Sebestyén Árpád ravatalánál

I.

Tisztelt Gyászolók!

A végső búcsúvétel idején mindannyiunkban számos érzés és gondolat dolgozik, amelyek a személyes és a közös gyász formájában öltenek testet. A megtapasztalt veszteségben benne van mindaz, ami elhunyt családtagunkhoz, barátunkhoz, pályatársunkhoz köt bennünket: a szeretet, a tisztelet, a megbecsülés, közösen átélt élményeink, amelyek felidézésében mostantól fogva magunkra leszünk utalva. Másfajta búcsú során szoktunk egymástól nap mint nap elköszönni, de most a kollektív emlékezet jegyében gyűltünk össze itt, a temetőben, hogy utolsó földi útján elkísérjük tanárunkat, kollégánkat, barátunkat, Sebestyén Árpádot, és megosszuk egymással a veszteség szomorúságát.

Más az a kapocs, amelyet a hivatás, az oktatói, kutatói munka, a kollégákért érzett felelősség, és más, amit a család jelent az ember számára, de a gyász valamennyiünké.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének professzorától, Sebestyén Árpádtól búcsúzunk, akit élete során elválaszthatatlan szálak kötöttek intézményünkhöz.

Ez az egyetem vált tudásának forrásává ifjúságának évei alatt, miután 1950-ben hallgatóként átlépte annak kapuját, ez jelölte ki szakmai fejlődésének irányait, amelyben 1954-től tanársegédként, majd aspiránsként, kutatóként dolgozott, és szerzett tudományos fokozatot. Ezt az intézményt szolgálta legjobb képességeivel, tudásával, amikor — már mint elismert nyelvész és tanár — docensként, majd 1975-től egyetemi tanárként végezte kutatásait, és tanította egyetemi hallgatók százait.

A száraz életrajzi adatok egy hivatásához, munkájához ragaszkodó, szakmai és emberi értékekben gazdag személyiség pályáivét vetítik elénk. 1972-től két évtizeden át végzett tanszékvezetői munkája mellett 1967–1970 között a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyetteseként, ugyanebben az időszakban pedig egy évig megbízott dékánként vállalt részt a kar vezetésében. 1975-től 1980-ig a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektorhelyettesi tisztségét töltötte be. Kari, egyetemi, akadémiai, szakmai bizottságokban, testületekben való részvételével évtizedeken át a helyi és az országos tudományosság aktív szereplője, formálója

volt. Pótolhatatlan szerepet játszott a tudományos ismeretterjesztésben, az anyanyelvi kultúra ápolásában. Nyugalomba vonulását követően sem szakadt meg teljesen ez az aktív szerepvállalás, ahogyan az Egyetemmel, a kollégáival, az intézetével való kapcsolat sem.

Másfél évtizeddel ezelőtt, a 70. születésnapjára kiadott ünnepi kiadványban közeli munkatársa, Nyirkos István, akitől néhány hónapja vettünk fájdalmas búcsút, a következő szavakkal emlékezett meg tanári, kutatói, emberi habitusról: „Sebestyén Árpádra elsősorban a hűség jellemző. Hűség a szülőföldhöz, a szűkebb pátriához.” Nyugodtan hozzátehetjük, ugyanez a hűség kötötte hat és fél évtizeden keresztül elválaszthatatlanul Debrecenhez, az egyetemhez, amelyet jogelőd intézményünk, a Kossuth Lajos Tudományegyetem jelentett számára.

Emléke tovább él tanítványaiban és mindazokban, akiknek megadatott, hogy ismerjék, részesei lehessenek életének. Fenntartják emlékezetét azok a lapok is, amelyeken egyetemünk története íródik, és őrzik a következő generációk számára.

Örök béke és megnyugvás jusson neki osztályrészüln!

BARTHA ELEK

II.

Egy éve sincs még annak, hogy itt, ezen a helyen álltunk lehajtott fejjel egykori tanárunk, kedves kollégánk, barátunk, Nyirkos István hamvai mellett. Most újra itt állunk megtört, szomorú szívvel, és búcsúzunk tanárunktól, kiváló kollégánktól, barátunktól, Sebestyén Árpád professzor úrtól. Egy nagyszerű tanár- és tudósnemzedék újabb tagjától kell búcsút vennünk ismét, akit nemcsak hat évtizedes munkásság köt a debreceni egyetemhez, hanem szinte az élete maga volt ez az intézmény.

Sebestyén Árpád 1950-ben lett a debreceni egyetem hallgatója, s már az első diákévek meghatározónak bizonyultak későbbi pályája szempontjából. Nyelvészeti érdeklődésére, tehetségére gyorsan felfigyelt az egyetem akkori nyelvészprofesszora, Bárczi Géza, aki nemcsak iránymutató tanácsokkal, hanem inspiráló feladatokkal is ellátta tanítványát. Sebestyén Árpád egész életre szóló útravalót kapott szeretett professzorától: a tőle tanult alapelveket, módszereket, a tudományhoz és az oktatáshoz való viszonyulást pályája során mindvégig hűen követte. Bárczi ragyogó szellemisége mint a magyar nyelvtudomány talán legnagyobb rendszerező elméjének teljesítménye méltán szolgált iránytűként Sebestyén Árpád számára, aki kedves mesterének alakját saját munkáiban is igyekezett minél gyakrabban felmutatni. Nemcsak a valóságban nézett le rá egyetemi

szobájának faláról Bárczi Géza arcképe, de bátorító tekintetét jelképesen is folyton magán érezhette.

Úgy hiszem, Sebestyén Árpád a saját pályájának egyik legfelemelőbb pillanataként élte meg azt, amikor a kezdeményezésére Bárczi Gézát — aki akkor már évtizedek óta a budapesti egyetem professzora volt — a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1973-ban díszdoktorainak sorába fogadta. És ugyanilyen fontos volt számára az is, hogy kitartó, szívós munkával elérte: Szabó T. Attila, Erdély nagy nyelvtudósa is egyetemünk díszdoktorává lehetett 1986-ban, noha az ilyesféle elismerés az akkori meghatározó politikai gyakorlatnak igencsak ellenére volt. Ezek a tudományos kötődések azt is mutatják egyúttal, hogy tevékenységével Sebestyén Árpád a magyar nyelvtudomány legjobb hagyományaihoz kapcsolódott.

Pályáját meghatározó módon befolyásolta az a tudományos örökség is, amelyet a debreceni Magyar Nyelvtudományi Tanszék szellemi közege közvetített számára. Ebben az egyetemi légkörben Sebestyén Árpád hamar felismerte, hogy nagy kincs birtokában érkezett Debrecenbe: szülőföldjének, a szatmári Gacsály-nak a nyelve számos megoldandó feladatot adott a fiatal kutatónak. Azt, hogy milyen értékes is ez a nyelvi anyag, az ugyancsak Szatmárból elszármazott korábbi jeles debreceni professzor, Csúry Bálint munkái és a tanszéken tovább élő szellemisége is világosan jelezhette Sebestyén Árpádnak. Ő maga a 80. születésnapján beszélt arról, hogy Csúry Szamosháti szótára, a magyar nyelvjáráskutatás műfajteremtő munkája valóságos reveláció volt a számára, amikor diákként először olvasta.

Első írását, egy gacsályi népnyelvi szövegközlést Bárczi Géza jelentette meg az általa 1951-ben elindított Magyar Nyelvjárások első számában. Második dolgozatával, Gacsály földrajzi neveinek közreadásával szülőfaluját immár visszavonhatatlanul felhelyezte a magyar nyelvészeti kutatások térképére. Írásával, de későbbi munkáival is azt bizonyította: a *Horgas-erge*, a *Gólya-lapos* vagy a *Kis-Kengyeles* és társaik nemcsak egy pár száz fős kis közösségnek a mindennapjaiban nélkülözhetetlen nyelvi elemek, hanem a magyar nyelvnek, a magyar kultúrának, egész identitásunknak is felmérhetetlenül fontos kincsei. Egy olyan világnak a varázslatos szépségű nyelvét tárja eléink ezekben a munkákban, amely még évtizedekkel később is — ahogyan azt a közelmúltban tragikusan fiatalon elhunyt irodalmár kollégánk, Borbély Szilárd remekművéből megismerhettük — a magukra hagyottaknak, a nincsteléneknek a világa volt. Bármivel is foglalkozott a későbbiekben Sebestyén Árpád, ez a szűkebb értelemben vett anyanyelvi örökség minden munkájában felsejlik, hol elsődleges kutatási tárgyként, hol mint a nyelvi adatok kiapadhatatlan forrása, hol pedig mint a nyelvész szakember nyelvi intuíciójának vagy éppen előadói, tanulmányírói stílusának a sziklaszilárd alapja.

A nyelvjárási és a névtani tematika végighúzódik Sebestyén Árpád egész pályáján. Az egyik vonulat csúcának a népi kendermunka néprajzi ihletettségű

leírását tarthatjuk, a másik kiemelkedő eredménye pedig az a vaskos kötet, amelyben Kálnási Árpáddal közösen a Csengeri járás településeinek földrajzi neveit tette közzé. A népnyelv iránt mutatott megkülönböztetett érdeklődése sok más kutatási területen is megmutatkozott: kedves témáinak egyikében, a nyelv-változatok szociolingvisztikai szempontú elemzésében éppúgy, mint szépirodalmi művek stilisztikai vizsgálatában.

Alig múlt 30 éves, amikor — a saját tudományában szokatlanul fiatalon — kandidátusi fokozatot szerzett. A magyar névutók körében végzett vizsgálatait 1965-ben kiváló monográfiában tárta a szakmai közönség elé. Ez a témakör finom belső részleteivel és tágabb összefüggéseivel együtt tudományos érdeklődésének végig a középpontjában maradt. Számos írásában tárta fel ennek a nyelv-elméleti szempontból is igen tanulságos kategóriának a rendszertani helyét, történeti múltját, alakulástörténetét, valamint finnugor-uráli hátterét és kapcsolatrendszerét. Utolsó nagyobb terjedelmű munkájában az első magyar nyelvű könyvnek, a Jókai-kódexnek a névutóit elemezte. Az ebben a témakörben született írásai is jelzik nyelvszemléletének azt a fontos elemét, mely szerint a nyelv rendszerét, állapotát is csak akkor érthetjük meg igazán, ha történetét, folyamatos változását is felderítjük.

Tudományos munkáiban Sebestyén Árpád nem kötelezte el magát egy-egy újonnan jelentkező nyelvészeti elmélet követőjeként, mert úgy gondolta, hogy ez korlátozná őt abban, hogy a nyelvet a maga konkrét valóságában s mindennekelőtt a nyelvhasználat valós sokféleségében tanulmányozza. Egy beszélgetésünk alkalmával földhözragadt nyelvészetként jellemezte az általa képviselt nyelv-szemléletet, amellyel egyfelől arra utalt, hogy az empirikus alapú vizsgálatokat tekinti a nyelv leginkább gyümölcsöző megközelítésének, másfelől pedig arra, hogy elemzése során a nyelv funkcióját soha nem tévesztette szem elől.

Tudományos kutatói munkája során a nyelvtudomány sokféle területét, részlegét érintette. Ez a sokféleség nem független oktatómunkájának sokszínűségétől sem. Sebestyén Árpád az Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, majd a Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatójaként, vezetőjeként a körülmények által is rákényszerült arra, hogy sokféle tárgyat adjon elő, ő azonban ezt — ugyan-csak egyfajta tanszéki hagyománytól is támogatva — sohasem érezte igazán kényszernek. Egyetemi óráin az egyes nyelvi jelenségek a maguk aprólékos, tüzetes bemutatásával együtt is szélesebb összefüggéseikben, rendszerkapcsolataikban jelentek meg. Sebestyén tanár úr kiváló oktató volt, előadásait áthatotta az ismeretek rendszerezésének igénye, s kitűnt belőlük az előadó világos, tiszta logikára épülő, meggyőző erejű okfejtése. Az oktatást nem csupán az egyetemi munka legfontosabb részének tekintette, hanem örömét is lelte a tanításban: egy-egy speciális tárgyat — ahogyan ennek én magam is részese lehettem — akár az órájára jelentkező egy-két hallgatónak is szívesen előadott. Nagy hangsúlyt fek-

tetett a tudományos utánpótlás képzésére is: témavezetőként sokak útját egyengette a doktori cím megszerzése felé.

Sebestyén Árpád egész pályája a debreceni egyetemhez kötődött ugyan, de nem csak az egyetemi katedrán tanított. Rendkívül fontosnak tartotta az anyanyelvi ismeretterjesztést, s ennek érdekében személyesen is nagyon sokat tett. Előadások százait tartotta meg általános és középiskolákban, falusi művelődési házakban, bárhol, ahová csak e célból meghívták. Ilyen irányú munkájához felhasználta a sajtó nyújtotta lehetőségeket is: évtizedeken át írta, szerkesztette a megyei napilap nyelvi ismeretterjesztő rovatát.

Az az erő és lendület, amely Sebestyén Árpád egész munkásságát jellemezte, valamelyest megtört akkor, amikor — néhány évvel azt megelőzően, hogy betöltötte volna a 70. évét — nyugdíjazták. Tudom jól, Árpád bácsi, milyen nehezen élted meg ezt a helyzetet, s hogy évek kellettek ahhoz, míg jó szívvel tudtál visszatérni szűkebb szakmai közösségedhez. De nagy tanulság ez nekünk, az egyetem közösségének is: fokozott tiszteletet, megbecsülést érdemelnek azok — s mindennek a határozott kinyilvánítását is —, akik egész munkásságukkal, teljes életükkel a debreceni egyetemet szolgálták.

Professzor úr, kedves Árpád bácsi, te most örökre eltávoztál közülünk, de mi, akik itt maradtunk, veled kapcsolatban nemcsak a múltra, hanem a jövőre is gondolunk. Tudjuk, biztosak vagyunk abban, hogy tudományos alkotómunkád gyümölcseit a könyvek betűi hosszú időn át megőrzik, nemzedékről nemzedékre hagyományozva a bennük felhalmozott tudást. Személyedet az emlékezetünk őrzi kitörölhetetlenül, ameddig mi, akik ismertünk, élünk.

Nyugodj békében!

HOFFMANN ISTVÁN

CENTENÁRIUMI ELŐADÁSOK*

A hagyományos levéltár a „New Public Management” korszakában

Két svédországi levéltár sorsáról

LARS-GUNNAR LARSSON

1. Amikor Erik Modinnak kedve támadt cukorkát venni

Valamikor a 19. század végén egy ifjú uppsalai diák, Erik Modin ellátogatott Észak-Svédországba. Dél-Lappföldön vándorolt éppen, amikor megérkezett egy Dorotea nevű kis faluba. Kedve szottyant egy kis édességhez, és bement egy boltocskába cukorkát venni. Az akkori szokás szerint a kereskedő papírból csinált egy tölcsért, amibe beletette a cukorkát, és átadta a vevőnek. Amikor Erik Modin kijött a boltból, és elkezdte enni a cukorkáját, észrevette, hogy valaki írt valamit a tölcsérpapírra. Később kiderült, hogy egy már elhunyt plébános, Jonas Nensén írt jegyzeteket a lapra. A diák, Erik Modin valószínűleg nem értette meg rögtön, hogy milyen szöveg is van a tölcsérén, és azt sem, hogy mit talált meg valójában, mégis visszament a boltba, és a doroteai kereskedőtől megvette az összes tölcsérnek szánt papírját.

Nensénnek, aki 1830-ban lett plébános Doroteában, szokása volt kikérdezni mindenkit, aki csak a paplakban megfordult. Akkoriban sok minden, amit manapság különböző állami hivatalok intéznek el, a lutheránus egyháznak volt a feladata. A pap nemcsak megkeresztelte a kisgyerekeket, hanem a születésük hivatalos regisztrálása is az ő feladata volt. A házasságkötéseket és a haláleseteket is beleírta a plébános az egyházi regiszterbe. Ebből adódóan igen sok embernek — ha nem is mindenkinek — volt dolga a paplakban. Ez azt is jelenti, hogy

* Az alábbiakban a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara — s benne a Magyar Nyelvtudományi Intézet — fennállásának 100. évfordulója tiszteletére A kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia Anyanyelvi örökség — digitális archiválás — interdiszciplinaritás című szekciója előadásainak írott változatát adjuk közre.

Nensén plébános úrnak bőven volt alkalma rendkívüli „kisinterjúkat” készíteni. Ugyanis Nensén nem elégedett meg azzal, hogy a tényeket rögzítette az egyházi regiszterben, hanem minden látogatóját minden egyéb dologról is kikérdezte. Valamivel mindenki hozzá tudott járulni az őt érdeklő témákhoz, és mivel Dorotea környékén déli lappok, valamint finn és svéd telepesek is laktak, sokféle különböző adatot feljegyezhetett a plébános. Emellett utazgatott is a lappok között, s közben is készített feljegyzéseket. A jegyzetei így egyre csak gyarapodtak. Amikor azonban a plébános meghalt, nem volt senki, aki ezek értékét felismerte volna, pontosabban senki sem értette meg, hogy ezek a feljegyzések a tartalmukat tekintve mennyire fontosak. Minthogy azonban maga a papír természetesen sokféle dologra felhasználható volt, Nensén gyűjteményét kosaranként elárverezték. A legkülönbözőbb célokra használták a doroteai emberek az elhunyt plébános jegyzeteit: ablakokat tömítettek, tüzet gyújtottak vele, vagy — mint a kereskedő esete mutatja — cukorkatölcsér anyagául szolgált (Nensén életéről lásd FJELLSTRÖM 1987–1989).

Akkoriban az egyetemek diákjai között egyre nagyobb érdeklődés támadt a svéd hon különböző vidékei iránt (LILJA 1996: 31–33). Egyesületeket alapítottak, amelyeknek feladata a vidéki nyelvjárások dokumentációja és a népi kultúra leírása volt. Az ennek során létrehozott gyűjtemények a mai SOFI-levéltárak (a SOFI a nyelv- és néphagyomány intézménye, melynek gyűjteményei nyelvjárási, onomasztikai, folklorisztikai és néprajzi anyagot tartalmaznak) adatbázisát és kiindulópontját jelentik (LILJA 1996: 31–36, 87). Ebben a hazafias légkörben tanult Uppsalában Modin is, s amikor belelapozott a kereskedő tölcsérpapírjaiba, nem volt nehéz megértenie, hogy aranybányára bukkant. Ezért folytatta a nenséni anyag felkutatását Dorotea környékén. Nensén veje segítségével sikerült is Modinnak összegyűjtenie 1330 ívrét papirost, amelyet Uppsala egyetemi könyvtárának adományozott. Ma a nenséni gyűjtemény a kéziratosztály kincsei közé tartozik. Már Sigrid Drake 1918-ban készült, a déli lappok kultúrájáról szóló doktori disszertációja (Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet) is főleg Nensén anyagára épült (RYDVIK 1996: 63). A gyűjtemény azonban mind a mai napig — több mint 100 évvel azután, hogy a könyvtárba került! — nincs feldolgozva (FJELLSTRÖM 1987–1989: 503). Óriási tehát az az adattár, ami a kutatókra vár.

A nenséni gyűjtemény témája magától értetődő kiindulópont volt számomra, amikor a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara megtisztelt engem azzal a felkéréssel, hogy a centenáriumi szimpóziumon előadást tartsak. Jonas Nensén gyűjteménye ugyanis a hagyományos adattár prototípusának tekinthető: egy széleskörű gyűjtemény, ami határozott cél nélkül jött létre, és ami éppen ezért hasztalannak is tűnt — ha csak nem akarja valaki tűzgyújtásra használni...

Előadásom svédországi tapasztalataimon alapul, nézőpontom pedig a finn-ugor nyelvészé. Mégis azt hiszem — avagy attól félek — hogy mindennek egy

jó része a nemzetközi kutatásban történő rendszerváltással és új ideológiával függ össze, azzal a sok országban ismert és szinte kizárólagosan alkalmazott finanszírozási rendszerrel, amelyet „New Public Management”-ként ismerünk.

2. A New Public Management és a társadalmi igények

Az Egyesült Államokban és Angliában az 1970-es években kialakult „New Public Management” rendszer (NPM) alapelve az, hogy a hivatalos szervek is piaci alapon működnek, márpedig minden piacon fontos a termék ára és a konkurencia. Kezdetben, amikor még nem hatott olyan erősen az új rendszer az egyetemek mindennapi tevékenységére, viccesen úgy neveztük, hogy „boltosat játszunk”. Az eltelt évek folyamán azonban egyre kevésbé tűntek mulatságosnak a rendszer következményei. Egyre kevesebb állandó pénzügyi eszköz érkezett az intézetekbe, a kutatások egyre nagyobb része vált rövidtávúvá. Az állandó állások száma csökken, és a projektekben végzett kutatómunka válik egyre inkább jellemzővé. A bölcsészettudományi karon mind többet kell pályáznia az egyes szakoknak egy közös alapítványhoz, noha a korábbiakban a különböző fakultások egységei külön-külön pályáztak a saját kari forrásaikra. Amikor a verseny az egyes szakok között ilyen módon felfokozódott, az is kiderült, hogy például a rákkutatók eredményesebbek voltak, mint a szanszkrit filológusok. Az egyetemi oktatásban, sőt még a doktorképzésben is eluralkodott — és uralkodik ma is — a megrendelés-szisztéma, azaz ha túl kevés hallgató tanul valamilyen szakon, az adott intézet pénzügyi eszközei is csökkennek. Az új rendszer következménye természetesen az a szemlélet is, hogy a mennyiség fontosabb a minőségénél, hiszen azok, akik az egyetemek eredményeit megítélik, nem értenek magához a kérdéses tárgyhöz, csupán a számokhoz.

Egy doktorandusz legfeljebb négy évre kaphat pénzügyi támogatást, ez idő alatt el kell, hogy készüljön a disszertációja. Az ilyen rendszerrel szemben lehet kételkedő az ember anélkül is, hogy vágyódna „a régi jó időkre”, amikor például egy 57 éves doktorandusz megvédte az 500 oldalas életművét. Viszont még fontosabb következménye ennek a folyamatnak az, hogy már nemcsak a tudomány irányítja a kutatandó téma kiválasztását, hanem ennél talán fontosabb szempont a termékenységé. Ezért aztán például a fiatal svédországi történészek nem foglalkoznak a középkorral, sem Svédország 17. századi nagyhatalmi helyzetével. A középkorkutatáshoz szükséges a latin, a nagyhatalom évszázadához pedig a német nyelv ismerete. Mind a két nyelvnek meglehetősen gyenge azonban a helyzete a mai svéd iskolában, ilyen témák választása tehát szükségszerűen több időt követelne a doktorandusztól. Ennek a rendszernek a keretében sokkal célszerűbb ezért például az 1930-as évekkel foglalkozni, és az akkori újságokból gyűjteni anyagot. Majd előrehaladott kutatóként egy nyelvész is le tudja olvasni a haladását az „impact factor”-ból és a „quotation index”-ből: mind a kettő lényegében egy mennyiségen alapuló mutató.

Az NPM-es rendszerváltásnak a svédországi beteggondozásra gyakorolt hatását alaposan leírta egy kiváló újságíró, MACIEJ ZAREMBA (2013). Tapasztalatai azt mutatják, hogy a kórházakban az NPM-rendszer hatása gyakran életveszélyes helyzeteket okoz. Sok hozzászóló, aki részt vett az NPM-ről szóló vitában, arra a tényre mutatott rá, hogy a folyamatban a nem szakértőknek van hatalma a szakértők felett (pl. HASSELBERG 2011: 60, ZAREMBA 2013: 51).

3. Az NPM hatása a hagyományos levéltárra

Amikor a társadalom domináló rendszerében a finanszírozás összefügg az adott feladattal — az ún. megrendeléssel —, a hagyományos levéltárak (mint például a SOFI) helyzete kritikussá válik. Mivel kezdettől fogva széleskörű gyűjtést folytatott, az intézet feladata sokak számára homályosnak tűnhetett. Igaz, hogy néhány feladatot természetesnek fogtak fel, így például a helynevek helyesírásának az ellenőrzését, amelyben a SOFI-levéltárak gazdag anyaga és névtani képzettségű munkatársai nélkülözhetetlen segítséget tudnak nyújtani. A Nensén-féle gyűjtemények haszna viszont nem világos, hiszen azok egy olyan széleskörű gyűjtési hagyományt képviselnek, amelynek a gyökere legalább Carl von Linnéig megy vissza. S ahogyan Linné mindenféle adatokat gyűjtött egy bizonyos területen, például a lappföldi és a västergötlandi utazása folyamán, vagy a tanítványa, Johan Peterson Falck a szibériai expedíciója alatt (LARSSON 1999), úgy gyűjtött Jonas Nensén is, és a 18. század egyetemi hallgatói is. Ma viszont az ilyen gyűjteményekre épülő levéltárak sorsa bizonytalan, hiszen nincsen „megrendelőjük”.

Ezért aztán nem meglepő, hogy 2014-ben a SOFI levéltári intézménye bezárt két nagy levéltárat, az egyiket a dél-svédországi Lundban, a másikat az észak-svédországi Umeåban. A SOFI-levéltárak feladata a nyelvjárások és a népi kultúra széleskörű dokumentációja. Az, hogy ezt a két levéltárat bezárták, azt jelenti, hogy például a lapp nyelvvel és kultúrával kapcsolatos gyűjtemények eltűnnek Észak-Svédországból. Ha valaki ezzel az anyaggal akar foglalkozni, Uppsalába kell mennie, ahol a levéltárosok lapp tudása sajnos nem a legjobb. A levéltárakat természetesen azért zárták be, hogy pénzt spóroljanak, hiszen a kompetens levéltáros is, és maga az épület bérlete is pénzbe kerül (a levéltáros talán nem annyira sokba).

Igaz, hogy a modern technika olyan lehetőségeket nyújt, amelyek megkönnyíthetik a kutatók hétköznapi munkáját. Itt van például a SOFI-intézmény terjedelmes gyűjteménye az umelapp nyelvről. Ez a nyelv ma már majdnem kihalt, de a revitalizációs mozgalom keretében az umelappok utódai fel akarják élesztetni a nyelvüket. A 20. század elején Uppsalában dolgozott Karl Bernhard Wiklund, a finnugor nyelvek első professzora, akinek a tanítványai rendszeresen gyűjtötték az umelapp nyelvjárások szavait és alaktani anyagát is. Ezt az anyagot könnyen át lehetne tenni digitális formába, így könnyebben elérhető lenne, mint

ma, hiszen mindenhol, ahol van könyvtár, hozzá lehetne férni ezekhez a gyűjteményekhez, sőt saját másolata is lehetne belőle a kutatónak. De az aligha oldható meg, hogy a SOFI összes gyűjteményét digitalizálják: aki valaha is járt egy SOFI-levéltárban, tudja ezt — az anyag hatalmas.

Ez persze tulajdonképpen egy technikai mellékkérdés, a fontos mindebből az, hogy nem létezik Észak-Svédországban egy olyan állami intézet, amelynek az északi nyelvek és kultúrák dokumentációja lenne a feladata. Olyan felelősséget, amelyet a svéd állam száz évvel ezelőtt vállalt, ma nem hajlandó viselni. Hiányzik hozzá a „megrendelés”.

Ha azt kérdeznék, mivel tud szolgálni egy ilyen széleskörű levéltári gyűjtemény, az őszinte, de nem nagyon taktikus válasz az lenne, hogy nem tudjuk. Azért nem tudjuk, mert ezek az óriási gyűjtemények nincsenek feldolgozva. Ez nemcsak a nenséni gyűjteményre vonatkozik, hanem sok másra is. Ezért kérnek a levéltárban kutatók, mint jómagam is, időt és lehetőséget csupán annak a tanulmányozására, hogy egyáltalán mi is található ott. Ez nem csak egy humán tudós furcsa ötlete, hiszen Röntgennek is, Flemingnek is volt ideje a laboratóriumában. Sem a penicillint, sem a röntgent nem rendelte meg az ipar, de mivel a kutatónak volt ideje szabadon kutatni, létre tudták hozni ezeket. Az NPM-rendszer alapeszméje az, hogy előre tudni kell, mi az, ami várható: éppen ezért tudnak „rendelni”. Viszont egy hagyományos levéltárban a humán kutató megtalálhatja a választ azokra a kérdésekre is, amelyeket még fel sem tettek. Hadd említsek néhány példát!

Ma lappul Svédországban csak az északi területeken beszélnek. Stockholmtól legalább 500 kilométert kell utazni északra, hogy hallhassa az ember a lapp nyelvet. 250 évvel ezelőtt nem így volt, akkor lappul beszélő emberek laktak Gävle környékén is, 200 kilométerre Stockholmtól. Ezt onnan tudjuk, hogy egy uppsalai diák, Pehr Holmberger, aki szintén Linné tanítványa volt, magántanárként dolgozott ott, és többször tett látogatást az ottani lappoknál. Feljegyezte azokat a szavakat, amelyeket a lappok használtak, s a jegyzetei véletlenül fennmaradtak. Ma az ő feljegyzései tudják megvilágítani a svédországi lappok történetének egy szakaszát (lásd LARSSON 2005).

A híres finnországi finnugrista, Heikki Paasonen legfontosabbnak tartott műve, a *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte* (vö. KORHONEN 1986: 151) nem Finnországban, hanem Magyarországon látott napvilágot. A mű eredetileg öt cikk formájában jelent meg a *Keleti Szemle* nevű magyarországi folyóiratban, az első 1912-ben, az ötödik és egyben utolsó 1917-ben. Érdekes, hogy senki sem tette fel a kérdést: hogyan volt lehetséges egy finn kutató — tehát az orosz cár alattvalója — számára cikkeket kiadni Magyarországon az első világháború idején. Erre a kérdésre azért tudunk válaszolni, mert Karl Bernhard Wiklund özvegye az uppsalai egyetem könyvtárának adományozta elhunyt férjének összes jegyzetét és levelezését. Abból pedig kiderül, hogy

Paasonen elküldte a kéziratait a semleges Svédországban élő kollégájának és barátjának, aki aztán továbbította azt a Magyarországon működő folyóirat szerkesztőjének.

A széleskörű levéltár a humán kutató nélkülözhetetlen segítője, gyakran eredményeinek az alapja, és mindig a munkája öröme.

Irodalom

- FJELLSTRÖM, PHEBE 1987–1989. Jonas Nensén. In: Nilzén, G. szerk., *Svenskt biografiskt lexikon* 26. Under redaktion av Göran Nilzén. Stockholm, Riksarkivet. 501–504.
- HASSELBERG, YLVA 2011. Universitetet och den akademiska professionen. *Annales academiae regiae scientiarum upsaliensis* 38: 53–62.
- KORHONEN, MIKKO 1986. *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918*. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 1999. Falcks Vögel. In: HASSELBLATT, CORNELIUS–WOLFGANG VEENKER–JÄÄSALMI KRÜGER PAULA szerk., *Europa et Sibiria: Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougriischen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. 297–304.
- LARSSON, LARS-GUNNAR 2005. Saami Speakers in Central Sweden. *Folia Uralica Debrececiensia* 12: 59–68.
- LILJA, AGNETA 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala 22. Uppsala, Dialekt- och folkminnesarkivet.
- RYDVIK, HÅKAN 1996. Tre av Wiklunds elever. In: RAAG, RAIMO–LARSSON, LARS-GUNNAR szerk., *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*. Ursus 2. Uppsala, Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet. 61–73.
- ZAREMBA, MACIEJ 2013. *Patientens pris: ett reportage om den svenska sjukvården och marknaden*. Weyler Förlag.

Obi-ugor nyelvek digitális adatbázisa

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Írásom célja, hogy bemutassam az Ob-Ugric languages: conceptual structures, lexicon, constructions, categories, rövidebb nevén az Ob-Babel elnevezésű kutatási programot, mely a European Science Foundation (ESF) finanszírozásával 2009-ben indult, és (más forrásokból) jelenleg is folytatódik. Először képet adok arról a pályázati környezetről, amelyben az Ob-Babel a maga célkitűzéseivel részt vett, ismertetem a célkitűzés indoklását, majd a projektum tartalmát és eredményeit, végül pedig az utóéletére térek ki.

1. 2008-ban az ESF Better Analyses Based on Endangered Languages (EuroBABEL) elnevezéssel egyszeri pályázati időszakra olyan kutatásokra írt ki pályázatot, amelyek az egyáltalán nem vagy kevésbé leírt veszélyeztetett hangzó és jelnyelvek empirikus vizsgálatát tűzték ki céljukul. Az elgondolás alapját az a tapasztalati tény képezte, mely szerint ezeknek a nyelveknek a rendszerei mutathatnak olyan sajátosságokat, amelyek nem csupán a nyelvi rendszerről való ismereteinket gazdagíthatják általában, hanem a nyelvnek a kognícióhoz, a társadalomhoz és a kultúrához való viszonyát is differenciáltabb megvilágításba helyezhetik. A felhívás hangsúlyozta a transz-, illetőleg multidiszciplináris megközelítések fontosságát. A veszélyeztetett nyelvek középpontba állítása megfelelt annak a közismert tapasztalati ténynek, mely szerint a nyelvi veszélyeztetettség, a hangzó és jelnyelvek számának csökkenése egyre növekvő tendenciát mutat, s ezért leírásuk, dokumentálásuk támogatása elsődleges érdek. A program abban is különbözött a korábbi dokumentációs kutatásoktól, hogy nem csupán már létező, korábban gyűjtött nyelvi anyagok elemzését szorgalmazta, hanem frissen gyűjtött anyagokéit is.

A több fordulós pályázati folyamat eredményeként összesen öt projektum nyert konzorciális, nemzetközi összefogással megvalósuló támogatást a következő nyelvek kutatására: 1. az Új-Guinea térségbe tartozó Alor és Pantar szigetek nem-ausztronéz pápua nyelvei, 2. a dél-afrikai Kalahári medence nem bantu, azaz koisan nyelvei, 3. összesen nyolc amerikai és ausztráliai őshonos, himalájai stb. nyelv (referenciális hierarchiájuk morfoszintaktikai leírása), 4. siketek jelnyelveinek vizsgálata Thaiföld, Mexikó, Dél-India, Törökország, Ghána, Ja-

maica stb. falvaiban, 5. a szibériai obi-ugor nyelvek. A pályázati futamidő 2009-től 2012-ig terjedt.

Az Ob-Babel program a konzorciumvezető müncheni egyetem, továbbá a bécsi, a helsinki, és a szegedi egyetem finnugor tanszékeinek, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályának összefogásával valósult meg.¹

2. Célkitűzése szerint az Ob-Babel program a hanti és a manysi nyelv modern nyelvészeti elemzéséhez és leírásához szándékozott szinkrón és diakrón, a világhálón elérhető forrásokat nyújtani.² A kutatás idő- és pénzbeli keretei nem tették lehetővé a közismerten nagy nyelvjárási változatosságot mutató nyelvek teljes körű feldolgozását, a dialektusok kiválasztását ezért részben a kutatói kompetencia, részben pedig a már rendelkezésre álló, illetőleg a pályázat ideje alatt gyűjtendő nyelvjárási anyag határozta meg. Így a hantiból a keleti csoportba tartozó szurguti és az északiba tartozó kazimi, a manysi dialektusok közül pedig a (már kihalt) keleti és az északi került a kiválasztottak közé. Az obi-ugor nyelvek grammatikai leírásait — a nyelvek rendszerét általában és az egyes változatokéit is — a meglehetősen egyenetlen színvonalú vagy éppen hiányos, módszertanilag nem mindig adekvát megközelítés jellemzi. Jelentős a publikálatlan archivális szöveg vagy korábbi grammatikai feljegyzések mennyisége is. Jellemző továbbá, hogy a leírások túlnyomórészt az európai kutatási tradíciót szolgálták abban az értelemben, hogy a beszélőközösségek szinte egyáltalán nem profitáltak a vizsgálatokból, azaz a kutatási eredmények nem kerültek vissza hozzájuk. Mindehhez még a leírások meglehetősen nehézkes hozzáférhetősége is hozzájárult, amennyiben az adatok közzététele (a lejegyzés, illetve átírás módja) és a terminológia szinte kizárólag az adatok értelmezését igencsak megnehezítő finnugrisztikai hagyományokat követte, amelyet tetéztek a publikációk, fordítások nyelvéből (tudniillik a németéből, a finnéből, a magyaréből vagy az oroszéből) adódó nehézségek is. Nem kis mértékben tehát ez volt az oka annak, hogy az obugrisztika eredményei csak korlátozott mértékben válhattak ismertté például az elméleti nyelvészet vagy tipológia számára, s eredményezhettek egy sor esetben téves következtetéseket, nem beszélve a már korábban megfogalmazott megállapítások újrafelfedezéséről. Hozzáteendő persze, hogy a fentiek a 20. szá-

¹ A magyarországi kutatócsoport tagjai Bíró Bernadett, Novák Attila, Sipos Mária, Sipőcz Katalin és a projektumvezető Bakró-Nagy Marianne volt, de magyar részről Csepregi Márta, Horváth Csilla és Szűcs Norbert is a nemzetközi teamhez tartozott. A konzorcium vezetője Münchenben Elena Skribnik, Helsinkiben Ulla-Maija Forsberg, Bécsben pedig Johanna Laakso volt.

² Mindez és a projekt eredményei általában a három (angol, orosz és német) nyelvű honlapon érhetők el (<http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/>). A továbbiakban a honlapra nem utalok, de ott további információk találhatók a projekt minden itt részletezett körülményéről és eredményéről.

zad végéig nem csupán az obi-ugor nyelvek kutatását jellemezték, hanem a kis finnugor nyelvekét általában is. Ezen az állapoton kísérelt meg tehát változtatni az Ob-Babel program az adatok közzétételének módját és a fordítások nyelveit illetően.

3. A program két nagy modult tartalmaz: az enciklopédikus és a nyelvészeti modult.

3.1. Az enciklopédikus modul az obi-ugor nyelveknek eddigi, ismereteink szerint legátfogóbb, kereshető bibliográfiáját tartalmazza, elsősorban a nyelvészeti munkákra koncentrálna. Magában foglalja azonban az iskoláskönyveket is, de tartalmazza az obi-ugor népeknél megfordult utazók feljegyzéseit, illetőleg a mitológiájukra vagy kultúrájukra vonatkozó szakirodalmat is.

Az ugyancsak kereshető elektronikus könyvtár szkennelt vagy PDF-formátumban tartalmazza az obi-ugor nyelvekre vonatkozó szakirodalomnak azt a részét, ami ilyen módon közzétehető. Kapcsolódik a bibliográfiához, illetőleg a nyílt hozzáférésű kiadványokhoz. Megtalálhatók benne enciklopédiáknak az obi-ugorokra vonatkozó részei, tananyagok, szótárak, tudományos kiadványok, audiofelvételek, képek és videofelvételek, de olyan kiadványok is, amelyek eddig nem vagy csak nehezen voltak hozzáférhetők az európai kutatások számára, mint például az első, Tobolszkban 1898-ban kiadott hanti ábécéskönyv.

A terepmunka archívum Eugen Helmszkij hagyatékából közöl obi-ugor anyagokat, Valerij Nyikolajevics Csernyecovnak, a múlt század 30-as éveiben a manysik között dolgozó etnográfusnak az MTA Nyelvtudományi Intézetében található és nem kis részben még feldolgozásra váró hagyatékából mutatványokat, valamint Zsófia Schön hanti földi útjairól ugyancsak mutatványokat. Az enciklopédikus rész utolsó egysége a legkiválóbb német, orosz, magyar és finn obugristákat mutatja be.

3.2. A nyelvészeti modul nyújtja a munkálatok gerincét, s a program valójában mindannak létrehozására született, ami ebben a részben található. Négy nagyobb egységből áll: a szövegtörzsekből, a transzkripciót bemutató részből, az elektronikus szótárakat közlő (e-Dictionaries) és végül a grammatikai részből (e-Grammars).

3.2.1. A szövegtörzsek a négy obi-ugor dialektusból tartalmazzák glosszázott, grammatikailag elemzett, valamint angol és orosz fordításokkal ellátott szövegeket, melyekhez angol és orosz nyelvű keresési lehetőség is párosul, továbbá ahol szükséges, etnográfiai megjegyzések is kapcsolódnak. A szövegtörzs már publikált vagy régebben gyűjtött, de nem publikált és újonnan, a projektum résztvevőitől gyűjtött szövegeket tartalmaz. Ez utóbbiak audioátírázata is megtalálható a szövegek mellett, melynek jelentőségét a további kutatások számára aligha kell részletezni. A már publikáltak egyrészt a legjelentősebb, a 19. század legvégén, illetőleg a 20. század elején terepen dolgozók szövegeit

jelentik, másrészt publikálatlan, az európai kutatás számára eleddig gyakorlatilag hozzáférhetetlen anyagokat, például Csernyecov szövegmutatványait. Valamennyiükre jellemző, hogy eredetileg különféle lejegyzésekben és fordításokkal készültek, s az Ob-Babel program a maga egységes feldolgozási módszerével éppen a könnyebb felhasználásukat igyekezett elősegíteni. A régebbi hanti anyag Heikki Paasonen, Reguly Antal, illetőleg Pápay József és Wolfgang Steinitz, a manysi Munkácsi Bernát, illetőleg Kálmán Béla, valamint Artturi Kannisto, illetőleg Matti Liimola s a már jelzett Csernyecov manysi anyagát öleli fel. A különféle készültségi fokon álló, jelenleg elérhető, különböző hosszúságú anyagok száma a következőképpen alakul: szurguti hanti: 38 fájl, kazimi hanti: 42 fájl, északi manysi: 137 fájl, keleti manysi: 16 fájl.

A glosszázott, elemzett, fordítással ellátott szövegekre az alábbi északi manysi szövegrészlet mutat példát. A glosszázás a lipcei glosszázási szabályokat (Lepzig Glossing Rules) követi, ami azonban bővítésre szorult mindazokban az esetekben, amikor az obi-ugor nyelvek grammatikai tulajdonságai azt megkövetelték.

1.1. Word	<i>Ti</i>	<i>ta:l</i>	<i>janiɣpo:l̥</i>	<i>e:tpost</i>		<i>ma:n</i>	<i>n̥ila</i>
Morphemes	ti	ta:l	janiɣpo:l̥	e:tpost	-t	ma:n	n̥ila
Lex. Gloss	this	year	April	month	LOC	1PL	four
Lex. Gram. Info	dem	subs	subs	subs	n:Any	ppron	num

<i>sossan</i>	<i>xo:tpa</i>	<i>G̊erman̊ijan</i>		<i>jalsuw</i>		#.#
sossan	xo:tpa	G̊erman̊ija	-n	jal	-s	-uw
local	someone	Germany	DAT	go	PST	1PL
adj	indfpro	npron	n:Any	v	v:Any	v:Any

Free Eng In April of this year four of our fellow countrymen travelled to Germany.

Rus В апреле этого года четверо наших земляков поехали в Германию.

Ger Im April dieses Jahres gingen vier unserer Landsleute nach Deutschland.

A cél az, hogy az elemzett és glosszázott szövegek nem csupán képernyőn olvasható vagy letölthető változatként jelenjenek meg, hanem interaktív eszközökkel is könnyen használhatók legyenek. Ez utóbbi annyit jelent, hogy a kurzort az egyes szavak vagy a mondat fölé helyezve grammatikai vagy fordítási információk buborékban jelennek meg, amint ezt az alábbi kazimi hanti szöveg glosszázott változata mutatja:

[jisən ka:səmən βuli antum βəs]						
1.1 jisən	ka:səmən		βuli	antum	βəs	#.#
jisən	ka:səm	-ən	βuli	antum	βə	-s
in ancient times	Kazym	LOC	reindeer	NEG	be	PST[3SG]

In ancient times there were no reindeer on the Kazym River.

В старые времена на реке Казым оленей не было.

In der alten Zeit gab es am Kazym kein Rentier.

1.2 luŋa #, # ta:ŋxa #, # jis #, #
 luŋ -a ta:ŋxa ji -s
 summer DLAT maybe come PST[3SG]

Maybe it happened in summer.

Возможно это случилось летом.

Vielleicht kam es im Sommer.

1.3 ikeŋ jaxa akəmsət pa: a:sa sʲi mansət #, #
 ike -t jaxa akəm -s -ət pa: a:s -a sʲi man -s -ət
 man PL gather PST 3PL and Ob River DLAT that go PST 3PL

The men got together and went to the Ob River.

Собрались мужчины и пошли к реке Обь.

Die Männer kamen zusammen und gingen so an den Ob.

1.4 a:sa joxətsət #, # jama səx #, # βunf βe:ɬət #, #
 a:s -a joxət -s -ət jama səx βunf βe:l -ɬ -ət
 Ob River DLAT come PST 3PL good sturgeon nelmacatch PRS 3PL

They came to the Ob River, captured good sturgeon and nelma.

Они пришли на Обь, поймали хорошего осетра и нельму.

Sie kamen an den Ob, fingen guten Stör und Njelma.

1.5 tɔp moɬtan xəjel an βe:l #, #
 tɔp moɬtan xəj -eɬ an βe:l
 just moɬtan man SG<3SG NEG capture [PRS.3SG]

Only the Moɬtan-man doesn't capture anything.

Только мужчина Мольтан ничего не поймал.

Nur der Moɬtan-Mann fängt nichts.

1.6 sʲiti βa:ntəsəs #, # βa:ntəsəs #, # sʲart xəja
 sʲiti βa:ntəs -əs βa:ntəs -əs sʲart xə -ja
 in this way try to do sth. PST[3SG] try to do sth. PST[3SG] shaman DLAT
 sʲi lopəs #, #
 sʲi lop -əs
 that say PST[3SG]

He tried and tried, he said to the shaman.

Он пытался снова и снова, рассказал он шаману.

Er versuchte und versuchte es, sagte er zum Schamanen.

Mutatvány az előbbi szöveg interaktív változatából:

jisən ka:səmən βuli antum βəs (1027)

→ back to corpus file

Please place the mouse pointer over individual words or sentence translations to view additional information!

jisən ka:səmən βuli antum βəs .
-- In ancient times there was no reindeer at kazym river.

tuŋa , ta:ŋxa , jis .
-- Maybe it came in summer.

iket jaxa akəmsət pa: a:sa sli mansət .
-- The men gathered and went to the ob river.

a:sa joxətsət , jama sex , βunʃ βe:ʔət .
-- They came to the ob river, captured good sturgeon and nelma.

təp moʃtan xəjeʃ an βe:t .
-- Only the moʃtan-man doesn't capture anything.

sliʃi βa:ntəsəs , βa:ntəsəs , sliʃt xəje sli lopəs .
-- Thus he tried and tried, he said to the shaman.

βa:ntəs	– s
try to do sth	– PST [3SG]
versuchen etwas zu tun	– PST [3SG]
стараться кто-либо делать	– PST [3SG]

A fentihez hasonló, glosszázott és elemzett finnugor nyelvi szövegek kidolgozása persze nem volt előzmény nélküli Magyarországon sem, mégis a Nyelv-tudományi Intézet finnugor kutatócsoportja s a Morphologic hozta létre nemzet-közi összehasonlításban is a legelsőket néhány nyelvre, így a nganaszanra, az udmurtra, a komira, a manysi északi és a hanti színjai és kazimi változatára ösz-szesen négy projektum keretében a 21. század első éveiben (szóalak-generáto-rokkal kiegészítve).³

3.2.2. A fenti példákban is látható, hogy a szövegek az IPA átírást követik. A nyelvészeti modul második, a transzkripcióra vonatkozó egysége táblázatos for-mában mutatja be a különféle, az obi-ugor nyelvek esetében használt lejegyzések és átírások közötti megfeleltetéseket, s ezen belül az egyes, ugyancsak egymás-tól eltérő cirill átírások összehasonlítását. E rész jelentősége túlmutat azon, ami-nek első pillantásra tűnik, tudniillik egy „egyszerű” technikai segédleten. Az

³ A Komplex uráli nyelvészeti adatbázisról, az Obi-ugor morfológiai elemzők és korpuszokról, A nganszan nyelv számítógépes morfológiai elemzéséről és a Permi nyelvészeti adatbázisokról lásd <http://www.nytud.hu/oszt/finnugor/projektek.html>. Maguk az elemzők megtekinthetők a <http://www.morphologic.hu/content/view/864/166/lang.hu/> címen, a hozzájuk tartozó morfológiai eszközök pedig itt: http://www.morphologic.hu/component/option,com_wrapper/Itemid,632/lang.hu/.

obi-ugor nyelvek írásbelisége meglehetősen fiatal: az 1920-as évekig nem volt saját helyesírásuk, s az 1930-as évekbeli rövid, a latin betűs írást támogató időszakig és azután is a cirill ábécé betűit alkalmazták úgy, hogy az egy sor esetben nem volt alkalmas a fonológiai különbségek megmutatására. A 20. század folyamán a hantit illetően a kazimi, a szurguti és a surskári dialektusoknak alakult ki standardizált helyesírásrendszere, a manysit illetően pedig az északi nyelvjárásnak. A nyelvészeti munkákban a lejegyzések módja, az átírási rendszerek mindig is meglehetősen változatosak voltak, szerzőnként legtöbbször más és más képet mutatva egészen a 20. század közepéig, a finnugor átírási rendszer (Finno-Ugric transcription system, a továbbiakban: FUT) használatának elterjedéséig. Így például KUSTAA F. KARJALAINEN hanti vagy ARTTURI KANNITSO manysi lejegyzéseinek a 20. század elejéről származó, egyedülállóan értékes adatai, értelmezésük nem egyszer az obi-ugor nyelvekkel foglalkozó szakembereket is próbára teszi mind a mai napig, ami az alábbi példák alapján aligha csodálható: kazimi hanti: *хắлмъ́иатъ́* 'bergab fahern' ['hegyről lefelé menni'] (KARJALAINEN–TOIVONEN 1948: 363); keleti manysi: *кə́η.к̑iit-* '(hinauf) klettern' ['(ki)kúszni'] (KANNISTO–EIRAS–MOISIO 2013: 331).

A program célja nemcsak az volt, hogy az IPA átírást alkalmazva a kívülállóknak értelmezhetővé tegyék az adatokat, hanem az is, hogy egymás mellé állítva az obi-ugor források eredeti helyesírása szerinti jelöléseket, a FUT jelölést, illetőleg a megfeleltethető IPA jeleket, eligazítást adjon mindazoknak, akik az eredeti forrásokhoz visszanyúlva óhajtják tanulmányozni az adatokat. Ezt szemlélteti a kazimi hanti laterális mássalhangzók kapcsán az alábbi táblázat:

Cirill	FUT	IPA	példa
л	l	l	пелак – pɛlək
л	ʌ	ɭ	лапат – ʎa:pət
л (before и, е, я, ю, ё)	ʌ'	ɭ'	тэ́тьля́ллэ – tətʃ'ɭɛ
ль	ʌ'	ɭ'	а́льщасы – a:ɭ'sʲəsi

Ismereteink szerint ez az első olyan próbálkozás, amelyik következetesen alkalmazza az IPA átírást (is) az obi-ugor nyelvek esetében.

3.2.3. A szótári rész különféle típusú elektronikus szótárakat foglal magába (egy részük még fejlesztés alatt áll). A kereshető, többnyelvű szótár a szövegkorpuszban megjelenő szavakat tartalmazza angol, német, orosz, magyar és finn ekvivalensekkel, amint ezt az alábbi ábrán az északi manysi *xum* példája mutatja.

Corpus-based e-Dictionary

?

show more options

Dialect	☐ all ☒ Northern Mansi ☐ Eastern Mansi ☐ Kazym Khanty ☐ Surgut Khanty
Lexeme Citation Form	xum
Sense	☒ all ☐ English ☐ German ☐ Russian ☐ Hungarian ☐ Finnish

Submit

Search results:

Northern Mansi

Lexeme	Entry
xum (stem)	Grammatical info: Substantive Senses: 0) Eng: husband Ger: Gatte Rus: муж Hun: férj Fin: aviomies 1) Eng: man Ger: Mensch Rus: человек Hun: ember Fin: ihminen 2) Eng: man Ger: Mann Rus: мужчина Hun: férfi Fin: mies Corpus files with this entry: 1) Nusa e:kwa:γ o:jka:γ os karr (ID: 1233) 2) e:kwa piyrisi nia:l pa:xwti (ID: 1229) 3) Nusa e:kwa:γ o:jka:γ os karr (ID: 1233) 4) ekwa piyrisi ak^wental oley (ID: 1234) 5) Nusa e:kwa:γ o:jka:γ os karr (ID: 1233) 6) e:kwa piyrisi nia:l pa:xwti (ID: 1229) 7) ekwa piyrisi ak^wental oley (ID: 1234)

A fejlesztés célja az, hogy az uráli, finnugor vagy ugor eredetű lexémák etimológiájának megmutatása céljából e szótár összekapcsolódjék az Uralonet-tel (<http://www.uralonet.nytud.hu/>), azaz az Uralisches Etymologisches Wörterbuchnak az MTA Nyelvtudományi Intézetében kifejlesztett, adatbázissá alakított változatával.

A Thesaurus (onomasziológiai rész) azt fogja megmutatni, hogy a korpuszon alapuló szótárnak milyen a szemantikai mezők szerinti gyakorisága.

A szemasziológiai szótárak szemantikai mezőkbe sorolják majd a szótárban lévő lexémákat, s a fejlesztés során valamennyihez nyelvi, illetőleg etnográfiai

magyarázatok társulnak annak érdekében, hogy információval szolgáljanak a nyelvváltozat kultúrájáról. Ennek a szent áldozatok meghatározása kapcsán látható előzetes mutatványa:

4. Blood sacrifice, animal sacrifice

KK *fir* blood sacrifice, animal sacrifice, Blutopfer, Tieropfer, кровавая жертва

Sacrificial offerings to spirits and gods were of central importance in Khanty life. Mostly offerings were made in order to ask for certain things such as health or hunting success or simply for assistance by the spirit in any matter.

The offerings were performed at a certain distance from a sacred place. Reindeer were often sacrificed, sometimes sheep or horses, too. Yet it was always important to have an odd number of sacrificial animals.

Specific sacrificial animals were reserved for specific spirits. Some Khanty considered it important to sacrifice female animals to female spirits and male animals to male spirits.

Khanty who now no longer keep animals have to buy the amount of sacrificial animals when an offering is needed. Gifts of money or cloth may serve as compensation.

(M. Zehetmaier)

A projektum indulásának idején a manysi nyelvről még csak egyetlen nagy, többnyelvű szótár állt rendelkezésre,⁴ a MUNKÁCSI BERNÁT–KÁLMÁN BÉLA-féle Wogulisches Wörterbuch (1986). E szótár anyagának összeállításához még maga MUNKÁCSI kezdett hozzá a manysik között gyűjtött anyaga alapján, melyet KÁLMÁN BÉLA szerkesztett szótárrá. Ennek a szótárnak készült el a kereshető szótári adatbázissá alakított változata:

Mansi Dictionary of Munkácsi and Kálmán

© 2012

"wori": 2 hit(s)

[→ superentry] • N vori [**wori**], LM vār (~vār) **erőszak, hatalom; pör, vita, törekvés**, cnop | Gewalt, Macht; Streit, Zwist, Bestreben: N taw am vorim vistä er überzeugte mich; *vori tote'in dir wird es gelingen; *vori ūnsi er besiegt die Gewalt; voritā ūnsilēm ich besiege, überzeuge ihn; nētā *vori mūs vārs wegen seiner Frau zankte er; LM jāni *vār ōls tin poältän es war ein großer

[→ superentry] N voril [**woril**] **nehezen, alig; erővel** | schwer, kaum; mit Gewalt: ur *voril nānki der Berg ist kaum zu sehen; vitnē patsēm, *voril pā-ujsēm ich fiel ins Wasser, ich konnte kaum herausschwimmen; naŋ ās nānki *voril ālën du wirst auch aus eigener Kraft leben

⁴ 2013-as évszámmal jelent meg a másik nagyszabású, a 20. század legelején gyűjtött anyag alapján készült kétnyelvű, manysi–német szótár: KANNISTO–EIRAS–MOISIO 2013.

3.2.4. A grammatikai rész a négy dialektus paradigmarendszereit mutatja táblázatos formában, amelyhez interaktív szógenerátor csatlakozik (ez utóbbi egyelőre még csak az északi manysira, ott is csak mutatóványokra működik). Bevezető részében egyes grammatikai kérdések rövid összefoglalása található (például a keleti manysi konverbiумoké, az északi manysi ditranzitív szerkezeiteké stb.), illetőleg meghatározások, például:

• Emphatic pronoun

An emphatic pronoun is a full form (e. g. French *moi* 'I, me') as opposed to a reduced or clitic form (e. g. French *je*) used for emphasis.

e. g.: Northern Mansi *am* 'I', *amki* 'I, myself'

joməs rusj, joməs manjsji tittə - nə - m, ajt - ne - m ɣaltə

good russian good mansi feed-AN-SG<1SG water-AN-SG<1SG during

amki *akw' tot te:ɣ - əm, amki akw' tot aje - ɣ - im.*

myself at the same place eat-1SG myself at the same place drink-1SG

'While I feed the honest Russians, the honest Mansis and give drink to them, I myself also eat there, I myself also drink there.' (VNGy IV:27)

e:lälj ke:t - nə - m - t ta:rä amki ne:-lili - m vi: ɣ - ləm

forward send-AN-SG<1SG-LOC immediately myself woman-soul-SG<1SG take-SG<1SG

'If I am sent away, I myself take my woman-soul immediately.' (VNGy IV: 76)

A táblázatok, melyek dialektusok és témakörök szerint is kereshetők, az obi-ugor nyelvek fentebb már említett fonológiai, valamint morfológiai és szintaktikai rendszereinek egyes kérdéseit mutatják be. A keleti manysiról például teljes körű grammatikai vázlatot, az északi manysi igeragozásban pedig a morfok valamennyi sorrendjét megtaláljuk így:

Maximum model for Northern Mansi verbal forms:

Position No.	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5	+6
Morpheme	VPrt	Neg ACTZ/HORT	R	Der1	Der2	Voice	Mood / Tense	NumObj	PersSubj

Examples:

Indicative, active, present, subject agreement:

Position No.	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5	+6
Morpheme			<i>xan'is't</i>				<i>ey</i>		<i>ət</i>
Gloss			teach				PRS		3PL

'they teach'

Position No.	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5	+6
Morpheme			<i>min</i>				<i>Ø</i>		<i>i</i>
Gloss			go				PRS		3SG

's/he goes'

Position No.	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	+5	+6
Morpheme			<i>xan'is't</i>				<i>Ø</i>		<i>ew</i>
Gloss			teach				PRS		3PL

'we teach'

Végül a szövegek tagelését bemutató rész ugyancsak túlmutat önmagán, amennyiben nem csupán arról van szó, hogy összesen tíz, kazimi és szurguti hanti,

valamint északi manysi szövegen mutatja be részletesen a szintaktikai és pragmatikai tagelés menetét, de egyúttal prezentálja mindazokat a háttérismereteket is, amelyek e folyamathoz szükségesek. Ebből következően olyan általános, valamint csak az obi-ugor nyelvekre vonatkozó grammatikai, pragmatikai háttérismereteket is nyújt, amelyek a külső felhasználó számára is informatívaknak mutathatók. Az északi manysi posztpozíciókkal kapcsolatban például így:

2.1.3. Postpositions

Postpositions are treated like case suffixes, as for our purposes we need not concern ourselves with the question whether postpositions are more strongly grammaticized than case suffixes. This is not for our analysis.

Word	Ø	<i>piye</i>		<i>nu:pəl</i>	<i>la:wi:</i>
Morphemes		<i>piy</i>	-e	<i>nu:pəl</i>	<i>la:w</i> -i:
Lex. Entries		<i>piy+sp. var.</i>	-te1	<i>nu:pəl</i>	<i>la:w</i> -i:
Lex. Gloss	3SG	<i>son</i>	SG<3SG	towards	say 3 SG
PoS	N		n	pstp	
Syn/Sem	S/AG	[		] IO/REC	PRED

'He said to his son:'

Word	Ø	<i>tu:pe</i>		<i>tarm</i>	<i>xomi</i>	<i>xujiypəm,</i>	
Morphemes		<i>tu:p</i>	-e	<i>tarm</i>	<i>xomi</i>	<i>xujiyp</i>	-əm
Lex. Entries		<i>tu:p1</i>	-e1	<i>tarm</i>	<i>xomi</i>	<i>xujəyp</i>	-əm1
Lex. Gloss	3SG	oar	SG<3SG	on	with the face	lie down	MIR.PST[3SG]
PoS	N		n	pstp	prvb		v
Syn/Sem	S/AG	[		]LOC	[attr	head	]PRED

'She laid her face on the oar and was taken somewhere.'

A projektum honlapjának utolsó modulja gazdag linkgyűjtemény, amely a legkülönbözőbb tárgyú, az obi-ugor nyelvekkel és népekkel összefüggő tartalmakat segít közvetíteni.

4. Az Ob-Babel projektum két további, a jugáni hanti és a nyugati nyelvjárási csoportba tartozó, már kihalt pelimi manysi munkálataival folytatódik tovább a müncheni és a bécsi egyetem összefogásával, és remélhető, hogy majd még ezen túlmutatóan is tovább bővül. A fejlesztés eredményeként ezután nem csupán egyetlen dialektuson belül lehet majd az elektronikus szótárban keresni, hanem valamennyi szövegben, s nem kevésbé fontos az sem, hogy az adatbázis a Max Planck Intézet szerveréről lesz elérhető annak érdekében, hogy azok az esetleges technikai módosulások, amelyek a müncheni egyetem szolgáltatását befolyásolhatják, ne akadályozzák a használatát.

Az Ob-Babel projektum volt az első a finnugrisztikában, amelyik kiterjedt nemzetközi összefogással, harmincegy résztvevővel mozgósította az obi-ugor nyelvekkel foglalkozók legtöbbjét. S az első abban a tekintetben is, hogy könnyen hozzáférhetően ellenőrzött adatokat és információkat szolgáltat általában e két nyelvről a szakembereknek.

Irodalom

- KANNISTO, ARTTURI–VUOKKO EIRAS–ARTO MOISIO 2013. *Wogulisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 35. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 173. Helsinki, KOTUS.
- KARJALANINEN, KUSTAA FREDRIK–TOIVONEN, YRJÖ HENRIK 1948. *Ostjakisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 10. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- MUNKÁCSI, BERNÁT–KÁLMÁN, BÉLA 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az Uráli Etimológiai Adatbázis mint dokumentáció és mint az etimológiai kutatás eszköze

BÁTORI ISTVÁN

Fejtegetéseim az Uráli Etimológiai Adatbázis (Uralic Etymological Database, rövidítése: UEDb., Uralotéka) kifejlesztése során nyert tapasztalataimra támaszkodnak. Az adatbázis előkészületi munkáiról és az internetes közhasználatba vételéről beszámoltam a Piliscsabai Finnugor Kongresszuson (BÁTORI 2011) és legutóbb Debrecenben a *Folia Uralica Debreceniensia* című folyóiratban is megjelent (magyarul) róla egy beszámoló jellegű tanulmányom (BÁTORI 2013).

1. A szótár, az elektronikus szövegtárolás és az adatbázis

A szótárkészítésben a számítástechnikai eszközök iránti érdeklődés viszonylag korán, már a múlt század 60-as éveiben felébredt, amikor még fennállt a veszélye annak, hogy a korai kezdeményezés elvész az éretlen technika labirintusaiban.

A gépi szövegfeldolgozás még nem létezett. Központi probléma volt az adatfelvétel, a szövegbetáplálás. Ezen belül külön problémát jelentett az ékezetes betűk kezelése, amely kompromisszumok kötésére kényszerítette a szakembereket. A számítógép betápláló billentyűzete szegényebb volt, mint az egyszerű irodai írógépe. A hiányzó ékezetes betűk jelölésére és visszaadására természetesen ki lehetett fejleszteni átíró rendszereket, és egy időben szinte úgy tűnt, hogy a komputerlingvisztika lényege egy ilyen transzliteráció kifejlesztése. A szövegfelvétel és a mellékjeles betűk kezelése akkora erőbevetést igényelt, hogy a számítástechnikai nyelvészet közép-európai híveinek alig maradt idejük más, lényegesebb problémákkal foglalkozni. Gondolok itt például PAPP FERENC akkor szinte hősi kezdeményezésére, idézve 1967-ben megjelent cikke címét: *Die Bearbeitung des ungarischen Wortschatzes auf Lochkartenmaschinen* (A magyar szókincs feldolgozása lyukkártyás gépeken). Talán éppen ennek az éretlen technikának az átvétele vezetett a számítógépes nyelvészettel szembeni tartózkodáshoz.

A modern szövegfeldolgozás kialakulásához több tényező is hozzájárult. Ki kell emelni itt az Unicode-kódolási rendszer elterjedését (a 90-es években), amely túlságosan az ékezetes betűk idegölő, ide-oda kódolgatási szükségességén. Tudatosítani kell azt is, hogy a lexikográfusok érdeklődése nem (lexikális) adat-

bázisok építésére irányult, hanem a szótárkészítés modernizálására (CALZOLARI 1989). A szótárírók korán felismerték, és tisztán látták a számítástechnikai támogatás előnyeit és szükségszerűségét, de továbbra is nyomtatott szótárakat akartak készíteni (PAJZS 1990: 7).

2. Az Uráli Etimológiai Adatbázis keletkezéséről

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének a munkatársai (Molnár Zoltán, Oszkó Beatrix, Salánki Zsuzsa, Sipos Mária, Falk Nóra és Fejes László) Csúcs Sándor kezdeményezésére, az UEW. (Uralisches Etymologisches Wörterbuch) háromkötetes szótári anyagát 1992–1996-ban géppel olvashatóvá tették, ami óriási munka volt. Az UEW.-ben használatos nyelvek ékezetes betűinek a betáplálása (kb. 600–800 betű) meghaladta a közkeletű irodai PC billentyűzetének a kapacitását. Nemcsak az etimológiai szótár poliglott, rövidítésekkel teli anyagát kellett betűhíven géppel olvashatóvá tenni, hanem ki kellett találni egy átírást is a szótárban használatos nyelvek ékezetes betűinek a betáplálására.

Az adatfelvitelről az 1995-ös jyväs kyläi 8. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson MOLNÁR ZOLTÁN tartott bemutatót és rövid beszámolót, ahol elmondta, hogy az UEW. komputerizálásának a célja egy számítógépesített szótár, amihez később talán egy szófeldolgozó program fog kapcsolódni, nem pedig egy adatbázis (1996: 122). Az elhangzottak alapján úgy tűnt, hogy az UEW. adatfelvivőiben, de a szótár szerkesztőiben sem tudatosult, hogy a vállalkozásuk lényege valójában nem más, mint egy hagyományos és nagy etimológiai szótárat átalakítani elektronikus tárolásra, s ez világszerte az első ilyen horderejű kezdeményezés. Az UEW. anyagának géppel olvashatóvá tétele ugyanis megnyitotta az etimológiai anyag gépi kiaknázásának az útját még akkor is, ha a szótár akkori munkatársai ebben csak a szövegszerkesztők (elsősorban a Word) közvetlen előnyeit látták, és nem perspektívákat.

3. A konverzió és az egyenértékűség

A jyväs kyläi kongresszusi bemutató után Bátori érintkezésbe lépett az UEW. főszerkesztőjével, Rédei Károllyal, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének akkori igazgatójával, Kiefer Ferencsel, és felajánlotta, hogy egy kooperációs program keretében a Koblenzi Egyetem Számítástechnikai Karának Számítástechnikai Nyelvészeti Intézetében transzformálja az UEW. géppel olvasható, szövegszerű anyagát egy adatbázissá, amelynek a keretében lehetségessé válik az etimológiai anyag sokrétű kiaknázása.

1998. január 29-én lezajlott egy megbeszélés Rédei Károllyal Bécsben az egyetem finnugor szemináriumában, ahol megszületett a kooperáció az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Koblenz-Landaui Egyetem Számítástechnikai Nyelvészeti Intézete között. A megbeszélésen Rédei Károly (vendéglátó) mellett Bakró-Nagy Marianne, Honti László és Bátori István vettek részt. A kooperáció

az UEW. etimológiai anyagának jobb hozzáférhetőségére, az RTF-formátumú anyag adatbázissá való átalakítására irányult. Rédei számára különösen fontos volt a copyright kérdése, a szótár anyagának változatlan átvétele, illetőleg az, hogy az etimológiai anyag ne kerüljön illetéktelenek kezébe. Bátori (és a koblenziek) számára központi kérdés volt az interdiszciplináris kihívás: közvetíteni számítástechnika és uralisztika között és felépíteni az első — a világon az első — etimológiai adatbázist. Az adatbázissá való átalakítás felhasználta az UEW.-ben már meglevő, de szigorúan még nem formalizált etimológiai és lexikológiai kategóriákat (szócikk, forrásnyelv, -nyelvjárás, kútfő/forrás stb.), és átalakította azokat egységes, koherens és az egész szótár anyagát átfogó szerkezetekké. Problematikus volt viszont, hogy az adatokat (szerkezeteket) a szótár szövegszerű utalásai alapján kellett rögzíteni, ami több volt, mint a mezők egyszerű lekérzése (például meg kellett határozni a szótárban a „megelőző szó” jelentését).

A Budapesti Uráli Műhely második tanácskozásán 1999-ben BÁTORI így fogalmazta meg az Uráli Etimológiai Adatbázis célkitűzését: „Az adatbázisrendszer célja az, hogy a tárolt anyagot sokoldalúan, hatékonyan és a felhasználóhoz alkalmazkodva tegye hozzáférhetővé. Három sajátságról van itt szó: a hozzáférhetőségről, a kombinálhatóságról és a felhasználó igényeinek messze menő kielégítéséről.

1. Az adatok elérhetőségét a szerkezeti egységek szerinti tárolás (és a keresési technológia) biztosítja. Indextáblázatok segítségével minden mező és elemi adat közvetlenül megtalálható.

2. A kombinálhatóság természetesen összefügg az elérhetőséggel, de itt az a lényeg, hogy az adatbázis nemcsak az egyes mezők adatainak a felsorolását támogatja, hanem azok egybevetését és kiválasztását is. Idetartozik az adatoknak és a kombinálhatóságuknak az ellenőrzése is.

3. A felhasználóhoz való alkalmazkodás, a felhasználó igényeinek, adatszemeletének tekintetbevétele túlnyúl a tároláson.” (2001: 28).

A kooperáció során ismételtén kitént, hogy a Nyelvtudományi Intézet Uráli Csoportjának mérvadó munkatársai számára továbbra is a nyomtatott szöveg és az elektronikusan tárolt anyag egyenértékűsége volt a legfontosabb. (A tárolt szöveg és az adatbázis közti alapvető különbség — úgy tűnt — elsikkadt. A szótárszerű használaton túlmenően csak a statisztikai kiértékelés, táblázatok összeállítása váltott ki érdeklődést.). 2010-ben Bátori átadta a konvertált és egy OTKA-projekt keretében certifikált adatbázist az Uráli Csoportnak (BÁTORI 2011). A Koblenzben átalakított adatbázishoz a Nyelvtudományi Intézetben készült egy SQL-en alapuló szoftvercsomag, amelynek segítségével az UEW./UEDb.-anyaga 2010 óta Budapestről az interneten is elérhető uralonet néven. Ugyancsak elérhető (azonos adatokkal az eredeti XML-formátumú) Uralotéka Koblenzből (<http://uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html>) és Budapestről (uraloteka.nytud.hu) is.

Az uráli etimológiai anyag Csúcs Sándor által kezdeményezett gépi feldolgozása világszerte az első volt, amit végül az Uralotéka koronázott be. Ez az első működő, az egész nyelvcsaládot felölelő etimológiai adatbázis. Ilyen méretű és szintű mű jelenleg nincs még egy a nyelvészetben, sem a turkológiában, sem az indogermanisztikában.

Szükségtelen volt ugyanakkor a két álláspont, az egyenértékűséghez való ragaszkodás, illetve a technikai lehetőségek kihasználására való törekvés argumentatív szembeállítás, hiszen tulajdonképpen mind a két szemlélet tartalmaz pozitív momentumokat. Az Urali Csoport megkövetelte az egyenértékűséget, amelynek a certifikálása nélkül az adatbázis használhatatlan. Az adatbázis tudományos szintje nem sülyedhet, veszhet el a komputerizálás érdekében. Bátori álláspontja ugyanakkor az adatbázis innovatív jellegének a hangsúlyozásával az ő informatikával való közelebbi kapcsolatán nyugodott, és felkészített a kommunikációs paradigmaváltásra. Az UEDb. nem új nyelvészeti kategóriákat akar bevezetni, nem akarja az uralisztikát forradalmasítani, csupán a meglevő, hallgatólagosan elismert keretek között akarja az etimológiai kutatómunka hatásfokát javítani.

4. Dokumentáció az Uralotékában

A dokumentációt két különböző szinten lehet vonatkoztatni az etimológiára. Először úgy, mint általában a tudományos publikációkban: a dokumentáció a tézisek felállításához felhasznált (szak)irodalom. Másodszor az etimológia sajátosságát tekintve: az etimológia önmagában is dokumentáció, amely rögzíti a kutatás aktuális állását.

4.1. Dokumentáció az etimológiában mint forrásmegadás

A dokumentáció az etimológia bizonyító erejű alátámasztása, tipikus módon a források és a szakirodalom. A dokumentáció ebben az értelemben a tulajdonképpen etimológián kívülálló csatolmány, amely ugyan formális szempontból nélkülözhetetlen, de a problémamegoldás szempontjából mellékes.

Mivel a forrásmegadás/kútfő minden egyes adat esetében elvileg szükséges, fenyeget a redundancia, mert lépten-nyomon fel kellene sorolni ugyanazokat a szerzőket. Ezt elkerülendő az UEW. (mint az etimológiai szótárak általában) tartalmaz egy bevezető fejezetet, amelyben a szerkesztők megnevezik, hogy a cikkekben felhasznált egyedi nyelvi adatok honnan származnak. Magukban a cikkekben rendes körülmények között mellőzhető a forrás ismétlődő és feleslegesnek tűnő megnevezése. Az UEW. elsősorban egyedi nyelvi szótárakra támaszkodik, amennyiben ilyen szótárak léteznek. A szegény írásbeliségű nyelvek esetében nyelvjárási szótárakra vagy szójegyzékekre van szükség, amelyek anyaga etimológiai szempontból érdekesebb és fontosabb lehet, mint a standardizált köznyelv. Kézenfekvő feltételezés, hogy minden nyelvhez (minden nyelvjáráshoz) tartozik egy kútfő. Ez az egyszerű kép azonban fellazul: vannak olyan nyelvek, amelyre vonatkozóan az UEW. több szótárt is használ (így a ma-

gyar, a finn, az észt, a zürjén esetében), ugyanakkor viszont vannak nyelvek, amelyeknek az adatai ugyanattól a szerzőtől (szótárból) származnak (például a karél, az olonyec, a vepsze és a vót a SKES.-ből, a koibál, a motor és a taigi JANHUNENTől, 1977, stb.). Emellett adott esetben származhatnak a szótárban az adatok egyedi, nem standard szerzőktől is. Ilyen esetben a forrást a szócikkben adják meg. Így előáll a default-paradox, azaz hogy a legfontosabb és leggyakoribb forrásművek a szótár szövegében nem (vagy alig) fordulnak elő és fordítva: a szócikkekben idézett források éppen a kivételesek.

Az UEDb. egységesítette a kútfőkre (forrásokra) való utalást, és kihelyezte a szócikk testéből egy külön ablakba. A főablakban a Kútfő oszlopban egységesen ott áll a szótár szerkesztőjének a neve, mellette az oldalszám (amennyiben az UEW.-ben megvan). A használó kérésére a kérdéses forrásmű megjelenik az erre a célra rendszerezített információs ablakban. Itt az elérhető bibliográfiai adatok egyöntetűen jelennek meg függetlenül attól, hogy az UEW. előszavából, a rövidítésjegyzékből vagy pedig az aktuális szócikkből származnak-e. Amennyiben egyes nyelvek esetében az Előszó több szótárt is felsorol, a tájékoztató ablakban egy lista jelenik meg. Az UEW.-ben ugyanakkor, amennyiben a kútfő rövidítése nem állt az adat előtt, a használónak kellett kiderítenie, hogy az idézett adat honnan (kitől) származik. Az UEDb.-ben (pontosabban a megjelenítő szoftverben, az Uralotékában) az adathoz tartozó forrás automatikusan kinyomozódik, és ezzel tehermentesül a használó. Az UEW. fellistázza minden szócikk végén a felhasznált (a kútfőkön túlnyúló) irodalmat is.

Az UEDb. támaszkodik a már az UEW.-ben is meglevő irodalomjegyzék rövidítéseire. Az adatbázisban ellenőrizve van, hogy minden irodalomra utaló rövidítés megtalálható. (Fordítva viszont nem, tehát lehetséges, hogy van a felsorolt 356 cím között olyan is, amelyet a szerzők, szerkesztők nem idéznek.) Az adatbázis integritása szempontjából fontos volt továbbá az irodalomjegyzék és a nyelvjárási jegyzék egyeztetése is.

4.2. Dokumentáció mint az aktuális státus rögzítése

A másik lehetséges szemlélet szerint az etimológia már önmagában is dokumentáció. Az adatbázisban elektronikusan tárolt anyag a kutatás eredményének a letéteményese, amely rögzíti a kutatás aktuális állását.

1. Ez összefügg a bevezetőben tárgyalt egyenértékűséggel is, amely elveszti a nyomatékát. Az etimológiai anyag megbízhatóságát, hitelességét nem a vele egyenértékű nyomtatott szótár igazolja, hanem az elsődleges források. Az adatbázis természetesen támaszkodhat másodlagos (vagy x-edleges) forrásokra is, mint például az UEW., de a hitelesség axiómája éppúgy érvényes az UEDb.-re, mint az UEW.-re. Az etimológiai szótár, illetve adatbázis lényege éppen az, hogy a szerző a rokonított szavak összetartozását a helyszínen dokumentálja is.

2. Ezen nyugszik a lexikográfiában ismételten hangoztatott és általánosan uralkodó nézet, mely szerint az elektronikus szövegtárolás radikálisan felgyor-

síthatja és olcsóbbá teheti a szótárak felújítását (updating) (PAJZS 1990: 9, MOLNÁR 1996: 121). Ez vonatkozik az egyszerű sajtóhibák felszámolására és érdemi felújítás(ok)ra is. Amennyiben arra törekszünk, hogy az etimológiai adatbázis anyaga ismereteink aktuális szintjét mutassa, akkor etimológiai ismereteink gazdagodásának (változásának) is tükröződnie kell benne. Ez azt jelenti, hogy a változást be kell vezetni az adatbázisba. A felújítás technikailag viszonylag egyszerű: elég a kérdéses cikket (adatot) megújítani, az adatállomány egésze különben változatlan marad, és máris kész az új, garantáltan hibamentes adatbázis. Az adatbázis üzemeltetése (karbantartása) átvezet az adatállomány soha meg nem szűnő felújításába.

3. A felújítás egyszerűsége viszont egyúttal problémát is jelent. Amennyiben ugyanis a felújítás olcsó és egyszerű, akárki megteheti, így viszont kétségessé válhat az adatbázis megbízhatósága, integritása.

Ezért „Az elektronikus tárolás esetében [...] biztosítani kell, hogy éppen a felújítás egyszerűsége következtében csak az erre jogosult szerkesztő változtathassa meg az anyagot. Az adatfelújítás önmaga viszonylag egyszerű feladat összevetve a jogosultság megállapításával és biztosításával. Itt kell megjegyezni az elektronikus tárolás hitelességének veszélyeztetettségével kapcsolatban, hogy a számítástechnika szükség esetén eredményesen lép fel a hamisításokkal és az adatok eltulajdonításával szemben. Általában érvényes, hogy drágább szoftverrel és jobb kódolási eljárással eredményesebben lehet a visszaélések ellen küzdeni. De nem szabad szem elől téveszteni az arányokat: egy pénzintézet anyagának a védelme és egy etimológiai szótár anyagával való visszaélés nem hasonlítható össze.” (BÁTORI 2013: 18).

A szoftvertechnológia és különösen a szoftver hálózati használata oda vezethet, hogy a könyv alakú szótár helyébe egy szoftvercsomag/hálózati licensz lép, amely mint szolgáltatás rendszeresen felfrissítődik. Az üzemeltető időnként (vagy rendszeresen) közzé tesz új verziókat, amelyben a felfedezett hibák ki vannak javítva, az anyag bővül, aktualizálódik. Az üzemeltető gondoskodik arról, hogy a változtatásokat csak a felelős ügyvezető hajthassa végre, és a szótár anyaga megőrizze integritását. A szoftvertechnológia ilyen irányú fejlődése figyelmet érdemel akkor is, ha a módszerek nem alkalmazhatók mechanikusan az UEDb.-re.

5. Az Uralotéka a kutatás eszközeként

Az Uralotéka mint a kutatás eszköze feltételezi az etimológiai kutatás tudományos megalapozottságát, amin konkrétabban itt hitelességet és módszerességet értünk. A tudományos kutatás bizonyos mértékben leszűkíti az Uráli Etimológiai Adatbázis lehetséges kisugárzását. Kissé általánosítva úgy is fel lehetne vetni a kérdést, hogy hogy kinek a kezébe kerüljön az UEDb.

Három felhasználói csoport (típus) jön számításba:

1. szakemberek, elsősorban az etimológusok, a nyelvtörténészek és az összehasonlító nyelvészek; ez egy nagyon szűk kör,

2. a felsőoktatás, elsősorban a tanárképzés szakemberei; ez egy tágabb kör, ahol a határok mind a két irányban elmosódtak,

3. az érdeklődő (művelt?) nagyközönség; nagyságrendben ez lehet a legnépesebb használói kör, amelynek belső struktúrája is érdekes.

Mind a három felhasználói típusnak vannak saját inherens problémái. Közlelbbi vizsgálat után az első két csoport igénye olyan közel áll egymáshoz, hogy nehéz és célszerűtlen lenne őket megkülönböztetni. Az etimológus kezében az UEW. a kutatás eszköze, amelyből a megbízható és aktuális adatokat meríti. Funkcióját tekintve ugyanilyen eszköz az adatbázis is, melynek a szótárral való tartalmi egyenértékűségéről fentebb már volt szó. A kérdés konkrétan az, hogy az adatbázis hol nyújthat segítséget az etimológus kezében.

1. A keresés gyorsabb, kényelmesebb. Ez nyilván a legszembevetőbb előny. A keresés eredménye még bonyolult műveletek esetében is szinte azonnali. Vegyünk egy példát az „intelligens” keresésre!

Szeretnénk kikeresni azokat a szócikkeket, amelyekben a magyar adatban a szó belsejében előfordul egy palatális *n* (azaz *ny*). Az Uralotéka először is az adatbázisban meglevő magyar adatszavak alapján összeállítja és táblázatba rendezi a hangok jegyzékét (felismerve a kettős és hármas betűkkel jelölt hangokat is). A felhasználónak csupán le kell szűkíteni a keresést a szó belsejére (két + jelölés között megadva a keresni kívánt hangot), le kell kattintani a palatális sort, és a kere sendő hangosztályt be kell vezetni (az enter lenyomásával) a betápláló mezőbe.

* Uralothek * 13.12.2014 *

Ungarisch

☐ RKN/
 ☒ belég

☐ teljes szavak

nyelvek

nyíráások

☒ német
 ☐ angol
 ☐ magyar

Restart

Unicode

Information

Etimológiák

Suche

Rekonstruktumok

Címzőjegyzék

Származtatás

Hasonlítás

DTD Kereső

Virtuális billentyűzet az uráli fonológiához Ungarisch (DI-Nr: 16000)

mssh	zárhang	nazális	réshang	affrikáta	liquida
labiális	p b	m	f v		
dentális	t d	n	s z	c dz	
alveoláris			š ž	č	l r
palatális	ť ď	ň			ř
velár-/glotál-is	k g		h		

jegyek

zöngés + -

lágú

lat. + -

hosszú

labiális -

mgnh	monoftong	előlső	középső	hátsó
felső		i ü		u
középső		e ö		o
alsó				a

Rédei I-III 1988, S. VII-XIV. nyomán

A betáplálás után előttünk van a keresett lista:

Mit dem Suchmuster . + [ny my] . + sind in der UEDb 10 Etymologien gefunden worden.

16000		Rekonstruktionsebenen				
Nr.	UENr.	Ur	FU	Ug	Lexeme	Bedeutung
1	1726			äðəmə, äðmə	enyv	Leim
2	101		čawə, čapa	čawə, čapa	savanyú	sauer, Molken, Käsewasser, Sauerampfer
3	1775			kenə	könyörög, könyörül	flehen, inständig bitten, beten, sich erbarmen, Mitleid haben
4	311		kiñä, kiñä, kiñä, kiñä		könyök	Ellbogen
5	349		konə + [Sfx]		hanyatt	rücklings, auf den Rücken
6	419		kurña		hornyol	kerben, falzen, nuten, kannelieren, riefen, rillen, rippen
7	1790			kəmə	könnyű	leicht
8	813		puña		bonyolód-	sich verwickeln sich einwickeln, sich verwirren
9	844		pəmə		fenyő	Tanne, Fichte, pinus, abies
10	1875			əmə	enyelég	liebkosen,

Ha nem magyar szavak származását, hanem például a zürjénét nyomozzuk, akkor a zürjén fonémákat rendezi a háttérbeli program táblázattá, és bocsátja a felhasználó rendelkezésre (virtuális billentyűzetként). A finn esetében pedig, ahol nincsenek palatális hangok, üresen marad a palatális sor.

A kérdés lehet bonyolultabb is. Kíváncsiak lehetünk például arra, hogy mi felel meg a finn diftongusoknak a magyarban. A keresési beállításokat és a találatokat az alábbi két ábra szemlélteti (a második ábra csak a lista elejét tartalmazza).

Finn --/Ung Lit

RKN: ☐ / ☒ Beleg

[ai au ai äy et ie oa ot ou öy úi uo yö]

nyelvek
nyírások
rokonok

német
angol
magyar

enter

tanács

fon. jegyek

billentyűzet (2X leüttni)

tovább

restart

Restart

Unicode
Informatio
Etimológiai
Suche

Rekons
Címszó
Szárma
Hasonlí
DTD Ke

Virtuális billentyűzet az uráli fonológiához Finn -- (DI-Nr: 01000)

↑ Diph (13 Phoneme) ↓ ↓↓

szókezdő szóbelő szóvégi minden uráli nyelv

mssh	zárhang	nazális	réshang	liquida
labiális	p	m	v	
dentális	t d	n	s	
alveoláris				l r
velár-/glotál-is	k g	ŋ	h	félhangzó

jegyek

zöngés + -

lat. + -

hosszú

labiális -

mgmh	monoftong	elülső	hátsó
felső	i y	u	
középső	e ö	o	
alsó	ä	a	

diftongus	előtag	utótag
ui uo yö ie	i y	i -ü
et öy oa oi ou	u	u
ai au äy äi	e o	e -ö
	a ä	a

Rédei I-III 1988, S. VII-XXIV. nyomán

Restart

In der UEDb sind mit dem obigen Suchmuster in den Sprachen/Dialekten: Finn , Ung , 56 Etymologien gefunden worden.

LfNr	UENr	Rekonstruktionen		Belege	
		Form	Bedeutung	Finn	Ung
1	<u>5</u>	<i>ajje</i>	Schläfe	<i>atvo(t), atvena</i>	<i>agy</i>
2	<u>25</u>	<i>arpa</i>	irgendein Wahrsagungs-, Zaubermittel	<i>arpa-mies, arpajaiset</i>	<i>orvos</i>
3	<u>49</u>	<i>čađa, šađa</i>	das Laufen, das Rennen; die Brunst der weiblichen Tiere; laufen, rennen; brunsten	<i>suota, suoti, olla_suodilla</i>	<i>szalad, szilaj</i>
4	<u>130</u>	<i>eje, úje</i>	Nacht	<i>yö</i>	<i>éj</i>
5	<u>142</u>	<i>íce, íse</i>	Schatten, Schattenseele	<i>juoppo meni itsettömäksi</i>	<i>és ~ s</i>
6	<u>187</u>	<i>jokse</i>	laufen, ? häufig od. brünstig sein, sich paaren	<i>juokse, juoksu-atka</i>	<i>ív</i>
7	<u>195</u>	<i>juγe, juke</i>	trinken	<i>juo</i>	<i>i</i>

A kérdés irányulhat több nyelvre is, az (uráli/finnugor) rekonstruált alakokra vagy egy egész alcsaládra. A példában azokat az etimológiákat keressük, amelyekben van finn, lappN, zürjén, magyar és szelkup(Tas) megfelelés. A betápláló mezőben lesz meghatározva a keresendő hang, illetve hangsor: ami a példában szó belseji réshang — a rekonstrukciós szinten. (Az üresen maradt betápláló mező úgy értelmeződik, hogy minden megfelelést meg kell mutatni.)

Uralothek * 13.12.2014

Restart

Unicode Informat Etymolog Suche

Reko Such Ablei Vergl DTD

Finn --/Lapp N/Syrj S/Ui

RKN: ☒ / ☐ Beleg

.[+ [w δ s š š j γ]. +

enter

Tastatur (2X drücken!)

Hilfe

Merkmale

weiter

restart

Sprachen

Dialekte

genet Gruppe

Deutsch

Englisch

Ungarisch

In der UEDb sind mit dem obigen Suchmuster in den Sprachen/Dialekten: Finn , Lapp N, Syrj S, Ung , Selk Ta, 3 Etymologien gefunden worden.

LfNr	UENr	Rekonstruktionen		Belege				
		Form	Bedeutung	Finn	Lapp N	Syrj S	Ung	Selk Ta
1	<u>753</u>	<i>pesä</i>	Nest	<i>pesä</i>	<i>basse</i>	<i>poz</i>	<i>fészék</i>	<i>pita</i>
2	<u>1088</u>	<i>uje, oje</i>	schwimmen	<i>ui</i>	<i>vuoggja</i>	<i>uj-, ujan</i>	<i>úsz</i>	<i>uarn</i>
3	<u>1123</u>	<i>waske</i>	irgendein Metall, ? Kupfer	<i>vaski</i>	<i>vatke</i>	<i>ez-ış</i>	<i>vas vaskos vastag</i>	<i>kézi</i>

2. További előnyök: az ellenőrizhetőség, a teljesség, a szótári anyag következetes normalizálása, ami az adatkeresés megbízhatóságát növeli. A keresés kezdetén már előre ismert, hogy a jegyzékben hány címszó van, hogy az illető nyelv ábécéjében milyen betűk vannak, stb.

3. Az adatok átvétele kézi másolás nélkül: a szótárból ki kellett írni a szót, az adatbázisból viszont lehet közvetlenül nyomtatni, és ha kell, e-mailként elküldeni a szükséges adatokat. Ezzel eggyel kevesebb lesz a lehetséges íráshibák száma.

4. A kizárás technikája: az Uralotéka segítségével feleletet kaphatunk olyan kérdésekre, amelyek feltevése számítógép nélkül megengedhetetlenül költséges lett volna, példa erre egy hangsor keresése szavak belsejében. Az Uralotéka segítségével megengedheti magának a kutató, hogy olyan kérdéseket tegyen fel, amelyekre a válasz (esetleg) eredménytelen marad.

5. Az utalások közvetlenül nyomon követése: a szótárbeli szöveges vö. rövidítést a felszínen fel lehet oldani, és utalások segítségével az összevetendő szócikket rögtön meg lehet nyitni. Az ugrás úgy van programozva, hogy mindig vissza is lehet térni az eredeti helyre.

Azzal szeretném ezt az illusztrációt befejezni, hogy visszaemlékszem HELIMSKY (1984: 242–243) 30 évvel ezelőtt megjelent cikkére, amelyben az uráli fonológiai rekonstrukciók kérdését tárgyalta, és hiányolta az uráli rekonstrukciók tanulmányozását, beleértve a közbeeső szintek vizsgálatát is. Minden bizonnyal javult a helyzet időközben (példaként csak Honti László és Csúcs Sándor munkásságára utalok), de az uráli hangtörténeti kutatás növekvő igényessége és a bizonyító erejű hangmegfelelések lokalizálásának a költségessége mellett a tartózkodás érthető is. Ugyanakkor éppen az Uráli Etimológia Adatbázis ad a kutatók kezébe egy olyan eszközt, amellyel a rekonstrukciók felállításához szükséges hangmegfeleléseket hatékonyan és rendszeresen meg lehet találni.

6. Az Uráli Etimológiai Adatbázis a dokumentáción és a kutatáson túl

Befejezésül visszatérek a potenciális címzettek harmadik csoportjára, az ún. művelt nagyközönségre, mert úgy tűnik, hogy ez a csoport lenne talán a legfontosabb.

Az utóbbi években olyan írások jelennek meg uralisták tollából (RÉDEI 1998, KERESZTES 2003: 115, CSÚCS 2009, csak néhányat említve), amelyekben arról számolnak be, hogy Magyarországon az uráli nyelvrokonság és az uralisztika iránt kritikus és ellenséges hangulat kezd elterjedni. Az „alternatív” elméleteknek olyan népszerűsége van, hogy képviselőik egyre gyakrabban a sajtóba, a közigazgatásba és az iskolákba is beépülnek.

A finnugor nyelvrokonság tagadása heterogén eredetű. A propagálóit csak a finnugor nyelvészet elutasítása tartja össze. Közös viszont a nyelvészeti tájékozatlanságuk és felszínességük. Veszélyesek azért, mert propagálók a közéletben, különösképpen a közművelődésbeli kapcsolataik révén a felnövekvő nemzedéket is félrevezetik.

Ezt a változást a nyelvi kultúra elmélyítése és a finnugor nyelvrokonság kézzelfoghatóvá tétele tartóztathatja fel a legeredményesebben. Az Uráli Etimológia

Adatbázis ezért nemcsak az etimológusok és nyelvtörténészek kezében munkaeszköz, hanem a nyelvi kultúra terjesztője is, amely módszeresen, meggyőzően és átfogóan indokolja a finnugor rokonságot. Lényeges ennek kapcsán, hogy az Uralotéka — az uralisztika és az idetartozó etimológiai kutatás aktuális szintjén állva — a finnugor (nyelvi) rokonság népszerűsítésében, meggyőzővé tételében ugyanazokra az adatokra támaszkodik, mint amit a kutatásban a finnugor (uráli) nyelvrokonság bizonyítására az interneten korszerű formában elér a művelt nagyközönség és ezen belül a felnövekvő nemzedék is.

Irodalom

- BÁTORI S. ISTVÁN 2001. Az etimológiai szótár mint adatbázis. In: OSZKÓ BEATRIX–SIPOS MÁRIA szerk., *Szófejtő műhely. 1999. szeptember 8–10.* Budapesti Uráli Műhely 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 25–37.
- BÁTORI S. ISTVÁN 2011. Uralische Etymologische Datenbasis. Daten und Rekonstruktion. In: CSÚCS SÁNDOR–FALK NÓRA–TÓTH VIKTÓRIA–ZAICZ GÁBOR szerk., *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum Piliscsaba, 9–14. VIII. 2010. 6. Dissertationes symposiorum ad linguisticam.* Piliscsaba, Reguly Társaság. 9–15.
- BÁTORI S. ISTVÁN 2013. Az Uralotéka digitális adatbázis. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 3–22.
- CALZOLARI, NICOLETTA 1989. Computer-Aided Lexicography. Dictionaries and Word Data Bases. In: BÁTORI, S. ISTVÁN–LENDERS, WINFRIED–PUTSCHKE, WOLFGANG szerk., *Computational Linguistics. An International Handbook on Computer Oriented Language Research and Applications.* Berlin–New York, Walter de Gruyter. 510–519.
- CSÚCS SÁNDOR 2009. Gondolatok az alternatív nyelvrokonságról. *Finnugor Világ. A Reguly Társaság Értesítője* 14/2: 3–16.
- HELMISKY, A. EUGEN 1984. Problems of phonological reconstruction in modern Uralic Linguistics. *Советское финно-угроведение* 20: 241–257.
- JANHUNEN, JUHA 1977. *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien.* Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2003. A magyar nyelv eredetkérdései. Eredmények és kihívások a finnugrisztikában. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 107–126.
- MOLNÁR ZOLTÁN 1996. Uralic Etymological Archive. In: LESKINEN, HEIKKI–MATICSÁK, SÁNDOR–SEILENTHAL, TONU szerk., *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* 10. 15. 8. 1995. 5. Jyväskylä, Moderatores. 121–123.
- PAJZS JÚLIA 1990. *Számítógép és lexikográfia.* Linguistica. Studia et dissertationes 4. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- PAPP FERENC 1967. Die Bearbeitung des ungarischen Wortschatzes auf Lochkartenmaschinen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17: 142–172.
- RÉDEI KÁROLY 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* Budapest, Balassi Kiadó.

SKES. = TOIVONEN, YJRÖ HENRIK–ITKONEN, ERKKI–JOKI, AULIS J.–PELTOLA, REINO
1955–1981. *Suomen kielen etymologinen sanakirja 1–7*. Lexica Societatis Fenno-
Ugricae 12: 1–7. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk. 1986–1991. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3*.
Budapest, Akadémiai Kiadó.

uralonet (Budapestről): <http://www.uralonet.nytud.hu>.

Uralotéka (Koblenzből): <http://uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html>.

Uralotéka (Budapestről): uraloteka.nytud.hu.

Magyar nyelvű kódexek digitális alapú feldolgozása

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés

Írásomban röviden bemutatom az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2009–2013 között készült ómagyar digitális adatbázist, majd azt illusztrálom két példával, hogy az adatbázis hogyan segítheti a nyelvtörténeti és azon belül a mondat-történeti kutatásokat; milyen típusú mondattani kérdések megválaszolását teszi lehetővé.

2. Az ómagyar korpusz

A bemutatandó nyelvtörténeti adatbázis a Magyar generatív történeti mondat-tan elnevezésű OTKA-projekt keretében készült SIMON ESZTER irányításával (lásd SIMON–SASS 2012). Bárki számára hozzáférhető az omagyarkorpusz.nytud.hu linken. Az összes fennmaradt ómagyar kori szövegemléket magában foglalja, és tartalmaz néhány kora-középmagyar kori szövegemléket is. Megtalálható benne mind a 47 magyar nyelvű kódex anyaga, továbbá 24 rövidebb szövegemlék és 244 misszilis, azaz elküldött levél. A korpuszban található szövegszavak száma meghaladja a 2,2 milliót.

A szövegek digitalizálását a mérvadó szövegkiadások (általában a legutóbbi kiadás) alapján végeztük. A digitalizálás első lépését a kiválasztott szövegkiadás lapjainak képként való beolvasása, szkennelése jelentette. A szkennelt anyagot OCR (optikai karakterfelismerő) program segítségével tettük kereshetővé. A program kimenetét ellenőriztük, és kézzel javítottuk. A szövegeket a mérvadó kiadások betűinek megfelelő Unicode karakterekkel tároltuk. A Huszita Biblia *cs*-nek hangzó *l* betűjét a Volf György-féle kiadásokat követve *č*-vel helyettesítettük.

A szövegek egy részét automatikus morfológiai elemzésnek vetettük alá. Ehhez normalizálnunk kellett az elemzendő szövegeket, azaz az eredeti betűhű szóalakokat mai magyar helyesírású szavakká kellett alakítanunk. A morfológiai elemzés a szövegszavak szótövét és morfológiai szerkezetét adja meg.

Az elemzés különféle szintjeit a Jókai-kódex első három során mutatjuk be:

oldal	sor	eredeti	normalizált	szótő	elemzés
001	01	Mÿ	mi	mi	Pro.Nom Gen
001	01	vronknac	urunknak	úr	N.PxP1.Dat Gen
001	01	iesus	Jézus	Jézus	N:P.Nom
001	01	cristusnac	Krisztusnak	Krisztus	N:P.Dat Gen
001	01	gyczeretÿre	dicséretire	dicséret	N.PxS3=i.Sub
001	02	es	és	és	C
001	02	gyczewsegere	dicsőségére	dicsőség	N.PxS3.Sub
001	02	es	és	és	C
001	02	Mÿ	mi	mi	Pro.Nom Gen
001	02	atyancnak	atyáknak	atya	N.PxP1.Dat Gen
001	03	bodog	boldog	boldog	Adj
001	03	ferencznek	Ferencnek	Ferenc	N:P.Dat Gen

Az adatbázishoz az alábbi felhasználóbarát keresőfelület tartozik:

Magyar Generatív Történeti Szintaxis

Kezdőlap » Keresés

hun | eng

kezdőlap

projektum

körpusz

keresés

szövegmélekek

kódexek

egyéb szövegek

kapcsolat

Keresés

Régi magyar konkordancia

Adja meg a keresett szó tulajdonságait ...

Betűhű (b) : :

Normalizált (n) : :

Szótő (e) : :

Elemzés (e) : :

Értelmezés : :

Igekötő : :

Megjegyzés : :

Azonosító : :

OK

Formátum: konkordancia :

Megjelenítés: minden :

Kontextus^{BETA}: csak a találati szakasz :

Nyelvemlék: mind :

Szerk. mód: új lekérdezés :

Kihagyás: Min: 0 Max: 5 OK

... vagy szerkessze a lekérdezést közvetlenül. (Guide)

Megjegyzés:

Mehet Törítés

v0.3.6.4 – 2013.08.29. – S. B. | Emdros – súgó

MTA Nyelvtudományi Intézet

Az ómagyar szövegek helyes megjelenítéséhez szükséges a Unicode font telepítése.

A kereséskor választhatunk, hogy mely reprezentációs szinten adjuk meg a keresendő szót: betűhíven, normalizálva, azaz mai magyar helyesírással vagy szótóként. E lehetőségeken belül is választhatunk, hogy csak a keresett elemmel teljes egészében megegyező találatokat kérjük, vagy azokat a találatokat is elfogadjuk, melyeknek vagy az eleje vagy a vége azonos a keresett elemmel. A morfológiailag elemzett nyelvmélekekben kereshetünk nyelvtani kategóriákra, ka-

tegoriakomplexumokra is. Az Értelmezés ablakban már kihalt szavak mai jelentését adhatjuk meg; például ha arra vagyunk kíváncsiak, volt-e korábban más szavunk a *csak*-ra, rátalálhatunk a *heon*-ra.

A keresést a Szerkesztésmód ablakban lehulló menü segítségével lépésről lépésre újabb szavakkal lehet bővíteni, s ezáltal nemcsak szavakra, hanem kifejezésekre, sőt a Kihagyás opció segítségével nem szomszédos szavakból álló szókapcsolatokra is ki lehet terjeszteni. Az igekötős igék esetében ezt egyszerűbben is megtehetjük: ha az Igekötő ablakban megadunk egy igekötőt, megkapjuk a hozzá tartozó igéket is. A keresőfelület jobb oldalán kiválaszthatjuk, hogy találatként szövegtörödékeket (konkordanciát) vagy gyakorisági adatokat kérünk. Meg kell adnunk a megjelenítés szintjét vagy szintjeit is. A megjelenítés szintjének nem kell egybeesnie a keresési szinttel. Arról is döntenünk kell, hogy mely nyelvelmékekben keresünk. Normalizált szavakra csak a normalizált, n-nel jelölt nyelvelmékekben, elemzésekre csak az elemzett, e-vel jelölt nyelvelmékekben kereshetünk. Választhatunk, hogy a találatokat mekkora kontextussal együtt kérjük megjeleníteni. A keresési opciók kiválasztása után mind a keresésre, mind a megjelenítésre vonatkozó választásainkat OK-val kell jóváhagynunk. A keresést a Mehet ablakban indíthatjuk el.

A keresés eredményeként könnyen olvasható vízszintes szóláncokat kapunk. Ha például a betűhű *fföld* vagy a normalizált *föld* szónak a Könyvecseben található előfordulásait keressük, és a megadott opciók közül azt választjuk, mely megengedi, hogy a találatoknak csak az eleje legyen *fföld* vagy *föld*, továbbá ha a találatoknak minden reprezentációs szintjét látni akarjuk, és csak a találati szakaszt (azaz az adott tagmondatot) kérjük, akkor a kereső így mutatja az adatokat:

[1] Könyvecse - 6r - 1/92452

mert	qk	býrýák	az	fföldeth:
mert	ők	bírják	az	földet.
mert	ők	bír	az	föld
C	N Pro.P3	V.P3.Def	Det	N.Acc

[2] Könyvecse - 6r - 1/92597

Mýth	foglallýa	hýaba	az	fföldeth
mit	foglalja	hiába	az	földet?
mi	foglal	hiába	az	föld
N Pro Int.Acc	V.S3.Def	Adv	Det	N.Acc

[3] Könyvecse - 12r - 1/94384

kýnek	zerelmétl	ýth	ez	fföldön	kýnokkal	sem	zakasztathatanak	el:
kinek	szerelmétől	itt	ez	földön	kínokkal	sem	szakasztathatának	el.
akinek;cmt:DIFFANA	szerelme	itt	ez	föld	kín	sem	szakaszt	el
aki	N.Abl	Adv Pro	Det Pro	N.Sup	N.Pl.Ins	Adv	V.Fact.Mod..Ipf.P3	VPfx
N Pro Rel.Dat								

Tervezzük a korpusz továbbfejlesztését. Idővel valamennyi ómagyar szöveget szeretnénk normalizálni és morfológiaiilag elemezni, és az ómagyar anyagot egyre több középmagyar anyaggal szeretnénk kibővíteni. Az észlelt hibákat fo-

lyamatosan javítjuk; a korpusz honlapján megadott címen várjuk a felhasználók észrevételeit.

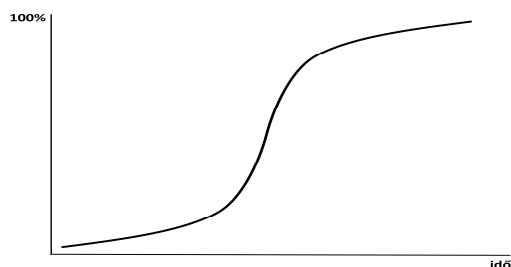
3. Mire jó a kereshető korpusz?

A digitális nyelvtörténeti korpusz új lehetőségeket nyitott meg a korábbi nyelvállapotok és a nyelvi változások rekonstruálásában. A Magyar generatív történeti mondattan projektum keretében végzett kutatásaink során már élünk e lehetőségekkel, lásd a Magyar történeti mondattan (É. KISS 2014a) és a *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax* (É. KISS 2014b) tanulmányköteteket. Itt két példával illusztrálom a korpuszadatokra épülő elemzési lehetőségeket.

3.1. Mondattani rekonstrukció

A nyelvtörténeti kutatásokban sokféle adattal alátámasztott, elfogadott feltételezés, hogy a nyelvi változások során a kialakuló új jelenségek terjedése *f*-görbét ír le (lásd pl. WEINREICH–LABOV–HERZOG 1964). Azaz az új változat térnyerése és a régi visszaszorulása lassan indul, majd hosszú idő után hirtelen felgyorsul, és viszonylag rövid idő alatt az új változat válik uralkodóvá. A lassú kezdés után gyorsan felívelő szakaszt lassú zárószakasz követi; az új változatnak gyakran évszázadokon át sem sikerül a régit teljesen kiszorítania.

A nyelvi változások *f*-görbéje:

Az a tény, hogy a visszaszoruló régi változatok még évszázadokig kimutathatók, lehetővé teszi, hogy kifutó *f*-görbéik visszafejtésével korábbi, dokumentálatlan nyelvállapotokról is képet kapjunk. Így valószínűsíthető például, hogy az ősmagyar mondat — a mai hantihoz és manysihoz hasonlóan, de az SVO alapszórendű ómagyartól és mai magyartól eltérően — SOV szórendű volt, és tárgya (hacsak nem topikként funkcionált, lásd É. KISS 2013) nem viselt tárgyragot. E hipotézist azzal támaszthatjuk alá, ha megmutatjuk, hogy az ómagyarban még előforduló ragtalan tárgyú SOV mondatok arányának csökkenése egy kifutó *f*-görbe végső szakaszának felel meg. Tipológiai megfigyelések szerint az SOV szórend a grammatika egyéb területein is meghatározott szerkezettípusokkal jár együtt. Ha e szerkezettípusok ómagyar kori csökkenése is ellaposodó *f*-görbét rajzol ki, szintén az ősmagyar SOV szórend mellett szolgáltatunk érveket. A

digitális adatbázis lehetővé teszi, hogy pontosan számszerűsítsük e szerkezetek előfordulási gyakoriságának változását.

3.1.1. Eltűnő ragtalan tárgyú SOV tagmondatok

Legkorábbi kódexeink, az 1370 körül keletkezett szöveget tartalmazó Jókai-kódex, valamint az 1416 körül fordított Huszita Biblia részleteit tartalmazó Bécsi, Münchener és Apor-kódex még bővelkednek ragtalan tárgyú tagmondatokban. A ragtalan tárgy kivétel nélkül mindig megelőzi az igét, és ha a mondatnak hangzó alanya van, az megelőzi a tárgyat, tehát a ragtalan tárgyú mondat típus SOV szórendű. Minden ragtalan tárgyú tagmondat igeneves alárendelő mondat. LIGHTFOOT elmélete (1991) értelmében a nyelvi változások mindig a főmondatokban kezdődnek, ebből következően az alárendelő mondatok konzervatívabban — nem meglepő tehát, hogy a ragtalan tárgy az alárendelő mondatokban élt legtovább. Az ugor alapnyelv feltehetőleg csak igeneves alárendelést használt (az obi-ugor nyelvekben ma is ez az általános), tehát a ragtalan tárgyú SOV szórendű alárendelő mondatokban az igenévi alaptag is megőrzött régiség. Pusztai főnév ma is előfordulhat főnévi igenév inkorporált ragtalan tárgyaként, főként nyelvjárásokban, például: *Megyek szőlő kötni*. Azonban a korai ómagyarban a ragtalan tárgy határozott főnévi kifejezés, így birtokos szerkezet vagy mutató névmás is lehetett. Például:

- (1) ne fordo'lon m̄g [*q k̄ntosq* feluenni] (MünchK 30ra)
- (2) [*mynden* thehetew] atya ysten (AporK 134)
- (3) Agyad meg ymmar [*bewne* zantnak] (JókK 158)
- (4) ky zent fferenczet lewlteuala [*egyhaz* seprette] (JókK 97)
- (5) [*q è* gondoluan] yme vrnac angala ielenec neki (MünchK 8va)

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a ragtalan tárgyú mellékmondatok előfordulása csökkenő *f*-görbét ír-e le, meg kell számolnunk, hogy korai kódexeink hány ragtalan tárgyú igeneves kifejezést tartalmaznak, és ezek száma hogyan aránylik a kódexek szószámához. A ragtalan tárgyak kigyűjtése az ómagyar adatbázis keresőprogramja segítségével sem volna könnyű feladat — de szerencsére KÁROLY SÁNDOR ezt a munkát már 60 éve kézi erővel elvégezte (1956), a digitális adatbázisból csak a kódexek szószámát kell megtudnunk.

A ragtalan tárgyak száma és aránya első kódexeinkben:

Kódexek:	keletkezés ideje	szószám	ragtalan tárgy	ragtalan tárgy/szó
Jókai-kódex	(1370 után)	22 733	42	1 : 540
Münchener kódex	(1416 után)	69 589	78	1 : 892
Apor-kódex	(1416 után)	22 118	18	1 : 1 382
Bécsi kódex	(1416 után)	54 423	24	1 : 2 268
Jordánszky-kódex	(1516–1519)	200 185	16	1 : 12 511

A ragtalan tárgyak aránya a Jókai-kódexben a legnagyobb: körülbelül minden 500. szó ragtalan tárgy. A mintegy fél évszázaddal később fordított Huszita Biblia másolatait tartalmazó kódexekben körülbelül 1000–2000 szóra jut egy ragta-

lan tárgy. Egy évszázaddal később, a Jordánszky-kódexben a ragtalan tárgyak aránya már elenyésző. A csökkenés megfelel egy kifutó (fordított) *f*-görbe végső szakaszának.

Ha visszafelé követjük e fordított *f*-görbét, és rekonstruáljuk a korábbi, dokumentálatlan szakaszait, arra a következtetésre jutunk, hogy az ősmagyar korban az SOV szórendű, ragtalan tárgyat tartalmazó mondat típus volt az uralkodó. Minthogy az obi-ugor nyelvekben is az SOV szórendű, ragtalan tárgyú mondat típus az általános,¹ feltehetőleg mindhárom leánynyelv ezt a szerkezetet örökölte az ugor alapnyelvből. A tárgyrag használata és ezzel összefüggésben az SOV szórend felbomlása a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban vagy az ősmagyar és az ómagyar kor fordulóján válhatott általánossá.

3.1.2. Visszaszoruló prenominális igenévi jelzői mellékmondatok

A világ nyelveinek tipológiai atlasza, a The World Atlas of Language Structures (DRYER–HASPELMATH 2013) 96. térképlapjának tanúsága szerint a szigorúan SOV szórendű nyelvekre a prenominális jelzői mellékmondat a jellemző. E mellékmondat típusban nincs vonatkozó névmás; a mellékmondatnak a jelzett főnévi kifejezéssel koreferens eleme üres. Az ómagyarban is megvan még e mondat típus. Mint az ómagyar valamennyi archaikus, ősmagyar örökséget képviselő alárendelő mondat típusa, e mondat típus is igenevet tartalmaz, nem véges igét. Például:

(6) ot vala eg [keze meg azott] ember (MünchK 38ra)

(7) Es adom the neked es te nemednek te vtannad ez [te laktad] feldet (JordK VIIb)

Ha az ómagyar korpuszban e mondat típus aránya is a kifutó *f*-görbékre jellemző módon fokozatosan csökken, joggal következtethetünk rá, hogy az ősmagyar korban e prenominális, igeneves, vonatkozó névmás nélküli jelzői alárendelés volt az uralkodó. Minthogy a hanti és a manysi is ilyen jelzői mellékmondatokat használ, e mondat típust a közös ugor alapnyelvig is visszavetíthetjük.

Automatikus kereséssel könnyebb a jelzői mellékmondatok újabb, vonatkozó névmással kezdődő típusát megtalálni, mint az általa kiszorított archaikus, vonatkozó névmás nélküli típust. Ezért a két jelzői mondat típus arányának változását nem a vonatkozó névmás nélküli mondatok arányának csökkenésével, hanem a vonatkozó névmással bevezetett posztinominális jelzői mellékmondatok arányának növekedésével mértük. Kigyűjtöttük Máté Evangéliumának három egymást követő fordításából a *ki*, *mi* és *mely* névmásokat. Minthogy az adatbázis e szövegeknek még nem tartalmazza a morfológiai elemzését, a kérdő névmásokat kézzel töröltük közülük. Az adatok a vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondatok számának fokozatos növekedését mutatják.

¹ Ez már nem teljesen igaz a hantinak és manysinak az orosz-domináns kétnyelvűek által beszélt újabb kontaktusváltozataira.

A vonatkozó kötőszói szerepű *ki*, *mi*, *mely(ik)* névmások száma Máté Evangéliumában:

Müncheni kódex (1416 k.):	225
Jordánszky-kódex (1516 k.):	314
Károli Biblia (1590):	330

Minthogy a növekedés zárt korpuszban történt, melyben a jelzői mellékmondatok száma lényegében változatlan, amennyivel nőtt a vonatkozó jelzői mellékmondatok száma, lényegében annyival csökkent a vonatkozó névmás nélküli prenominális igeneves jelzői mellékmondatoké. A csökkenés 1416–1516 között gyorsabb volt, mint 1516–1590 között, ami arra enged következtetni, hogy az 1500-as években az *f*-görbe már lassuló, kifutó szakaszába lépett. Ha rekonstruáljuk a teret vesztő prenominális igeneves jelzői mellékmondatok és a térhódító vonatkozó mellékmondatok arányának változását leképező *f*-görbe korábbi szakaszait, arra kell következtetnünk, hogy az ősmagyarban e jelzői mellékmondat-típus volt az uralkodó. A prenominális igeneves jelzői mellékmondatok nem tűntek el teljesen, de a korábbiakkal ellentétben csak nagyon szűk korlátok között használhatók; így a (6)-(7) alatti példákkal ellentétben nem lehet saját külön hangzó alanyuk, és igenevük nem viselhet személyragot.

3.1.3. Visszaszoruló igeneves határozói mellékmondatok

A The World Atlas of Language Structures (DRYER–HASPELMATH 2013) 94. lapja szerint az SOV alapszórendű nyelvekre az igeneves határozói mellékmondatok a jellemzők. Ha az ősmagyar valóban SOV szórendű volt, azt várjuk, hogy az igeneves határozói mellékmondatok aránya az SVO alapszórendű ómagyarban *f*-görbével modellálható csökkenést mutat. A jelzői mellékmondatok esetében alkalmazott módszert követve három egymást követő Biblia-fordítás Máté Evangéliumában kikerestük és megszámláltuk a *-ván/-vén* ragos határozói igenevet tartalmazó mellékmondatokat:

A *-ván/-vén* igeneves határozói mondatok száma Máté Evangéliumában:

Müncheni kódex (1416 k.):	486
Jordánszky-kódex (1516 k.):	322
Károli Biblia (1590):	286

A *-ván/-vén* igeneves határozói mellékmondatok száma egyre kisebb; helyüket kötőszóval vagy vonatkozó névmással bevezetett véges határozói mellékmondatok veszik át. Például az alábbi bibliai mondat (Máté 4,18) a Müncheni kódexben és a Jordánszky-kódexben még két határozói igeneves alárendelést tartalmaz; a Károli Bibliában viszont már mindkét ige véges alakban áll:

- (8) a. [*Iaruan* kedig Iesus galileabèli tenger mëllet] lata ket at'afiat Simont ki hiuatic pètern es Andoriaft o at't'afiat [*èrèztuen* o haloiocat a-tengerbè] (MünchK 10rb)

- (8) b. [*Jarwan* kedyglen Jesus galyleabely tengher mellet], lata ket atyaffyakat, Simont, kynevezetetyk peternek, es Andrasth hew atyaffyat, [*vethveen* haloyokat az tengherben] (JordK 364)
- (8) c. [Mikoron pedig *iárna* Iesus az Galiléánac tengere mellett], láta két atyafiakat, Simont, ki mondatic Peternek, és Andrást, (Simonnac) atyafiát, [kic az ő hálóiokat ackor *vetic vala* az tengerbe] (Károli II/II 4v)

A határozói igeneves alárendelő mellékmondatok visszaszorulása is a mondat SOV alapszórendjének megváltozására enged következtetni.

3.2. Nyelvtörténeti hipotézisek ellenőrzése

3.2.1. Alternatív magyarázatok a tárgyas ragozás eredeti funkciójáról

Az ómagyar adatbázis adatai alapján a magyar nyelv dokumentált korszakairól is pontosabb képet kaphatunk. Például kimutatható, hogy a tárgyi névmások elhagyása az ómagyar korban még szórványos volt, csak az újmagyar korban vált általánossá. Ezzel cáfolható az a közkeletű vélekedés, hogy a tárgyas ragozás a névmási tárgynak az igébe való inkorporálásával jött létre, az önálló névmási tárgy hiányát eredményezve (lásd pl. KULONEN 1999).

Az kétségtelen ténynek látszik, hogy a tárgyas ragozás egyes szám 3. személyű és többes számú alakjaiban megjelenő *-ja/-i* morféma a 3. személyű uráli névmás leszármazottja (HONTI 2009):

(9) ír-ja	kér-i
ír-j-uk	kér-j-ük
ír-já-tok	kér-i-tek
ír-já-k	kér-i-k

A *-ja/-i* morféma névmási eredeztetése vezetett ahhoz a feltételezéshez, hogy a tárgyas ragozásban az igéhez simuló tárgyi névmást nem kellett újra kitenni a mondatban, tehát a tárgyas ragozás kialakulása óta általános a magyarban az ún. rejtett tárgyi névmás. Ugyanakkor ez az elmélet nem magyarázza meg, hogy miért az 1. számú tárgyi névmás inkorporálódott az igébe többes szám 3. személyű névmási tárgy esetén is, és miért nem inkorporálódtak az 1. és 2. személyű tárgyak.

A tárgyas ragozás alternatív magyarázata GIVÓN (1975) azon elméletén alapszik, hogy a tárgyas ragozásban megjelenő morféma topikisméltő névmásból kialakult tárgyi egyeztető toldalék. (A topikisméltő névmás a topikalizált tárgyra utal a mondat komment részében, mint az *azt* névmás a *Jánost, azt nem ismerem* példában). E szerint az elmélet szerint a tárgyas ragozás névmási eredetű eleme nem a tárgy helyett áll, hanem csupán egyezik vele, azaz nincs direkt összefüggés a tárgyas ragozás és a hiányzó névmási tárgy között.

GIVÓN elméletét először MARCANTONIO (1985) alkalmazta a magyarra és testvérnyelveire. MARCANTONIO elméletét azóta többen is továbbgondoltuk és pontosítottuk (É. KISS 2003, 2013, DALRYMPLE–NIKOLAEVA 2011). Mint NIKOLAEVA (2001) és DALRYMPLE–NIKOLAEVA (2011) kimutatta, a hantiban és a

manysiban a tárgyas ragozás szerepe ma is egyértelműen a topikalizált tárggyal való egyeztetés, azaz a tárgy topik szerepének kódolása. Az SOV szórendű hanti és manysi mondatban az alany kötelezően topik, a tárgy pedig vagy másodlagos topik, vagy új információt közlő fókusz. Topik voltát az jelzi, ha egyezik vele az ige, tehát tárgyas ragozásban áll. Bizonyítékunk van rá, hogy a tárgyas ragozás eredetileg a magyarban is a tárgy topik voltának kódolására szolgált. A bizonyíték a következő.

A tipológiai irodalomból közismert, hogy a kifejezések topikalitásuk, topik szerepre való elérhetőségük szerint hierarchiába rendeződnek (MORAVCSIK 1974). A topikalitási hierarchia élén az egyes szám 1. személyű névmás áll, ezt a többes szám 1. személyű névmás és a 2. személyű névmások, majd a 3. személyű névmások követik. Több nyelvben is megfigyelhető, hogy a másodlagos topik nem állhat magasabban a topikalitási hierarchiában, mint az elsődleges topik (DALRYMPLE–NIKOLAEVA 2011). Ha például a szintén SOV szórendű szamojéd nyelvekben a mindig elsődleges topikként funkcionáló alany 3. személyű, és a tárgy 1. vagy 2. személyű, a tárgy nem lehet másodlagos topik, csak fókusz — azaz az ige nem állhat tárgyas ragozásban. Ez a megkötés a magyarban is megőrződött a tárgyas ragozás korábbi topikegyeztető szerepének maradványaként, hiszen 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárgy mellett alanyi ragozásban áll az ige: *Ő lát engem, téged, minket, titeket.*

3.2.2. A tárgyas ragozás funkcióváltása

Okunk van tehát feltételezni, hogy a tárgyas ragozás a magyarban is topikismétlő névmás inkorporálódásával keletkezett, és eredetileg a tárgy topik szerepének kódolására szolgált. Funkciója azonban idővel megváltozott; a tárgy topik szerepe helyett a tárgy határozottságát kezdte jelölni. A funkcionális újraértelmezés magyarázata, hogy a magyarban valamikor az ősmagyar kor folyamán felbomlott a kötött SOV szórend, kialakult a topikmozgatás, minek következtében a topik funkciót már a kifejezések szerkezeti pozíciójából is le lehetett olvasni. A tárgy topik szerepét jelölő tárgyas ragozás így funkcióját veszítette; de új szerepet talált magának, azaz az evolúciós biológiából kölcsönvett nyelvtörténeti szakszóval: exaptáció történt. A 'topikjelölőből határozottságjelölő' funkcióváltást megkönnyítette, hogy a topik többnyire határozott főnévi kifejezés (bár határozatlan főnévi kifejezés is lehet topik, ha specifikus, azaz egy már ismert halmaz valamely elemére utal). Az uráli és az ugor alapnyelv, sőt az ősmagyar sem használt határozott névelőt, így a tárgyas ragozás feladata a tárgy határozottságának jelölése lett. Lényegében ezt a nyelvéllapotot rögzítik első nyelvemlékeink. A Halotti beszéd és könyörgés és az Ómagyar Mária-siralom alábbi mondataiban a tárgyas ragozás kódolja formailag a névelő nélküli tárgy határozottságát:

(10) a. *odutta vola neki paradifumut* hazóá.

(10) b. *anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk.*

A tárgyas ragozás használata, disztribúciója lényegében első nyelvemlékeinktől kezdve változatlan — ugyanakkor a tárgyas ragozás a korai szövegekben csak nagyon szórványosan jár együtt a névmási tárgy hiányával. A Halotti beszéd és könyörgés öt kitett névmási tárgyat tartalmaz:

- (11) Heon tilutoa *wt* ig fa gimilcetyl.
ef veteve *wt* ez muncal világbele.
Ef zoboducha *wt* urdung ildetuitvl.
ef vezesse *wt* paradifü nugulmabeli.
ioy felevl iochtotnia ilezie *wt*.

Kérdéses, hogy a Halotti beszéd és könyörgésben rejtett tárgyi névmásra találunk-e egyetlen példát is. Az alábbi mondat jöhet szóba:

- (12) Hug ef tiv latiatuc fzumtuchel. ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut.

A *latiatuc* igének tulajdoníthatunk rejtett névmási tárgyat, bár — legalábbis értelmileg — az *ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut* mondatot értjük az ige tárgyaként.

Az első kétségtelen 1. személyű rejtett tárgyi névmás az 1300 körül másolt Ómagyar Mária-síralomban, az első kétségtelen 3. személyű rejtett tárgyi névmási pedig az 1350 körül másolt Königsbergi töredékben szerepel:

- (13) Walasth vylagum tul sydou fyodumtul
(14) vleben tart chudaltus fiot.
furiscte musia. etety ymleti

A Königsbergi töredék alábbi sorában a tárgyi névmást utólag szúrták be. Ez arra utalhat, hogy a szöveg keletkezésekor már elbizonytalanodott a nyelvhasználat a tekintetben, hogy a 3. személyű tárgyi névmást ki kell-e tenni. Talán a scriptor nyelvérzéke már megengedte a rejtett névmást, és csak az eredetivel való összeolvasáskor derült ki, hogy a másolandó eredetiben kitett névmás van.

- (15) Tudyuc latíuc^{evt} scuz lean nac

Az elbizonytalanodás oka, hogy a 14. században már kibontakozóban van a határozottság névelővel való következetes jelölése (lásd EGEDI 2014), így a tárgyas ragozás ismét funkciótlanává válik, és újabb funkcióját az egyes szám 3. személyű rejtett tárgyi névmás engedélyezésében fogja megtalálni.

3.2.3. A tárgyas ragozás másodszori funkcióváltása

A tárgyas ragozás másodszori exaptációja fokozatosan, több évszázad alatt ment végbe. Az 1370 körül keletkezett szöveget tartalmazó, 1448 körül másolt Jókai-kódexben még ritkaság az efféle, itt [*pro*]-val jelölt rejtett névmás:

- (16) Es azert ewele kyuanualazolnya: Azert nemy haladek leuen: legottan masoczor es harmaczwr hyua [*pro*]:

Hogy milyen ritka a rejtett tárgyi névmás, arra az alábbi statisztikai adatokból következtethetünk: a kódex 98 kitett *ötet* névmást tartalmaz. A többes számú

őket 19-szer fordul elő, azaz az egyes számú névmási tárgyak száma kb. ötszöröse a többes számúaknak. A dativusban álló 3. személyű névmások esetében az egyes számúak száma (107) két és félszerese a többes számúaknak (42). A nominativusi névmások között az egyes számúak négyszer annyian vannak (36) mint a többes számúak (9). Ha az egyes szám 3. személyű tárgyi névmások esetében számottevő volna a rejtett névmások száma, akkor azt várnánk, hogy a hangzó egyes számú–többes számú névmások aránya közelebb volna egymáshoz, mint az egyes és többes számban is mindig kiejtett dativusi névmások esetében és az egyes és többes számban egyaránt rejtve maradható nominativusi névmások esetében. Valójában az egyes számú névmásoknak a többes számúakhoz képesti aránya a tárgyi névmások esetében a legnagyobb; nem valószínű tehát, hogy sok volna a rejtett egyes számú tárgyi névmás.

Az alanyi és tárgyi névmások arányából is ugyanerre következtethetünk. A többes számú 3. személyű névmások között, ahol csak a nominativusi névmások maradhatnak rejtve, a nominativusi–accusativusi arány 9:29, azaz 0,31. Az egyes számú névmások között, ahol elvileg a tárgyi névmások is rejtve maradhatnak, ez az arány 36:98, azaz 0,367. Ha pontosan ugyanazt az arányt várnánk, mint a többes számban, akkor 116 egyes számú tárgyi névmással kellene számolnunk, azaz az egyes számú tárgyi névmásoknak kb. 20%-a volna nem hangzó névmás.

Máté Evangéliumának első fennmaradt magyar fordításában, a kevéssel 1416 után készült Müncheni kódexbeli szövegben a hangzó egyes szám 3. személyű névmások száma nem sokkal kisebb, mint Luther német fordításában. Míg Luther fordítása 156 egyes szám 3. személyű névmást tartalmaz (134 *ihn*-t és 22 egyes szám accusativusi *sie*-t), a magyar fordításban 137 *őt* névmást találunk. Az ezt követő Máté Evangélium fordításokban a hangzó *őt* névmások száma lassú csökkenést mutat.² Pontosabban Káldi György 1605–1607 között készült, 1626-ban megjelent Máté Evangéliumában kis visszarendeződést tapasztalunk a vele csaknem egykorú Károli Bibliához képest. A döntő fordulatot az egyes szám 3. személyű névmások rejtetté válásában Békés Gellért és Dalos Patrik 20. századi fordítása dokumentálja.

Müncheni kódex (1416/1466):	137
Pesti Gábor: Novum Testamentum (1536):	124
Károli Gáspár (1590):	108
Káldi György: Vulgata (1626):	117
Békés Gellért–Dalos Patrik ford. (1950):	19

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a hangzó egyes szám 3. személyű tárgyi névmások arányának csökkenése és a rejtett névmások terjedése a 20. század

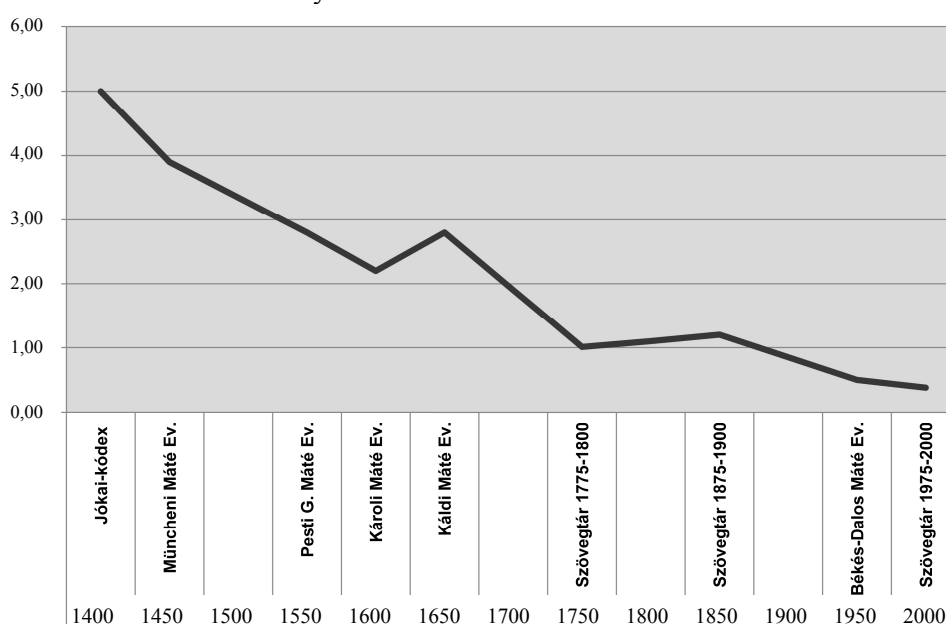
² Az időben egymáshoz közel eső Biblia-fordítások közül a legismertebbeket vizsgáltam. A 20. századi fordítások közül azért Békés és Dalos munkáját választottam, mert ez az a fordítás, mely nem valamely korábbi fordításon alapul, hanem teljesen új.

közepére gyorsult fel. Hogy arról is képet kapjunk, mi történt 1616 és 1950 között, a kitett *őt* és *őket* névmások arányát az újmagyar szövegek adatbázisában, a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza/Magyar Történeti Korpuszban is megvizsgáltam (<http://www.nytud.hu/hhc/>). Az 1775–1800, 1875–1900 és 1975–2000 közötti időszakokból kigyűjtöttem az *őt* és az *őket* névmások valamennyi előfordulását, és a megfigyelt arányokat a Jókai-kódexben és a Máté Evangélium fordításaiban tapasztalható arányokkal is kiegészítettem. Az adatokat számszerűen és grafikus formában is bemutatom.

A kitett *őt* és *őket* arányának változása:

Jókai-kódex (1370/1448):	98/19	5,00 : 1
Müncheni kódex (1416/1466):	137/35	3,90 : 1
Pesti G.: Novum Testamentum (1536):	124/43	2,80 : 1
Károli Máté Evangéliuma (1590):	108/48	2,20 : 1
Káldi Máté Evangéliuma (1626):	117/41	2,80 : 1
Szövegtár 1775–1800:	116/108	1,01 : 1
Szövegtár 1875–1900:	1171/915	1,20 : 1
Szövegtár 1975–2000:	1317/2621	0,50 : 1
Békés-Dalos Máté Evangéliuma (1951):	19/49	0,38 : 1

A kitett *őt* és *őket* arányának változása:

Az adatok azt mutatják, hogy az a feltételezés, miszerint a tárgyas ragozás mindig a rejtett tárgyi névmások engedélyezésére szolgált, nem tartható. Míg a tárgyas ragozás az ugor egység koráig, sőt tovább is visszavezethető, a rejtett tárgyi névmások használata a magyar nyelv önálló életének korai szakaszaiban

még szórványos, sőt a középmagyar korban sem vált általánossá.³ Csaknem kizárólagossá csak az újmagyar korban, a 20. század első felében lett.

4. Összefoglalás

Írásomban amellet érveltem, hogy érdemes a Nyelvtudományi Intézetben készült ómagyar korpussszal megismerkedni, keresőjének használatát megtanulni, és a digitális adatbázis nyújtotta keresési lehetőségeket, a korpuszban rejlő statisztikai mintázatokat kihasználni. Az ily módon feltárható összefüggésekre olyan következtetéseket építhetünk, melyek egyébként rejtve maradnának előttünk, vagy kézi munkával csak rendkívüli erőfeszítéssel volnának kibányászhatók. Írásom első részében azt mutattam be, hogy a korpusz hogyan segíti elő a nyelvemlékes kor előtti nyelvállapot mondattani sajátosságainak megismerését. Minthogy a nyelvi változások során a régi változatnak az új által való kiszorítása, a régi és új változat arányának módosulása egy ún. *f*-görbével modellálható, ha dokumentálni tudjuk az *f*-görbe végső szakaszát, az *f*-görbe egészét, azaz a változás megelőző szakaszait és kiinduló állapotát is rekonstruálni tudjuk. E módszerrel valószínűsíthető, hogy az ősmagyar alapszórendje SOV volt, a tárgy nem viselt tárgyragot (csak a tárgy topik szerepét jelölte morféma), a határozói és jelzői alárendelő mondatok igeneves kifejezések voltak, és a jelzői mellékmondatban a jelzett kifejezéssel koreferens elem rejtve maradt.

Írásom második részében azt illusztráltam, hogy a korpuszból kinyerhető statisztikai adatokból a mondattani változások funkciójának megértéséhez, a mondattani jelenségek magyarázatához is közelebb juthatunk. Vitatott, hogy a tárgyas ragozás a névmási tárgy inkorporációjával jött létre az önálló névmási tárgy hiányát eredményezve, vagy topikismétlő névmásból keletkezett, és a topikalizált tárggyal való egyeztetést szolgálta. Az előbbi hipotézist az támasztaná alá, ha a tárgyas ragozás megléte minden korban rejtett tárgyi névmással járna együtt. Azonban, mint kimutattuk, a rejtett tárgyi névmás a korai ómagyar korban csak szórványosan fordul elő; írott szövegekben csak a 20. századra válik általánossá. Ez azt valószínűsíti, hogy a tárgyas ragozás először nem a tárgyi névmás kiváltását szolgálta, hanem a tárgy topik szerepének kódolását. Amikor ezt a feladatot a topik pozícióba való mozgatás vette át, exaptáció, funkcióváltás történt: a tárgyas ragozás a tárgy határozottságát kezdte jelölni. Amikor ezt a feladatot a határozott névelő vállalta magára, a tárgyas ragozás ismét funkcióváltásra kényszerült: ekkor lett általános az egyes szám 3. személyű tárgyi névmást helyettesítő szerepe; ekkor vált általánossá a 3. személyű rejtett tárgyi névmás.

³ Az a tény, hogy a korpusz csak írott szövegeket tartalmaz, torzíthatja az eredményt. Teljesebb képet fogunk kapni, ha az élőbeszédhez közelebb álló középkori leveleinkben is (HEGEDŰS–PAPP 1991) megvizsgáljuk a rejtett tárgyi névmások arányát. A formálisabb egyházi szövegek feltehetően valamivel korábbi nyelvállapotot tükröznek, mint a gyakran diktált levelek.

Irodalom

- DALRYMPLE, MARY–IRINA NIKOLAEVA 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.
- EGEDI BARBARA 2014. Főnévi kifejezések. Határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 96–127.
- GIVÓN, TALMY 1976. Topic, pronoun and grammatical agreement. In: CHARLES LI–SANDRA THOMPSON szerk., *Subject and Topic*. New York, Academic Press. 149–188.
- DRYER, MATTHEW S.–HASPELMATH, MARTIN szerk. 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*. Lipcse, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 2009. Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 132–146.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszерünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. KISS KATALIN 2003. A szibériai kapcsolat — avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–326.
- É. KISS, KATALIN 2013. The inverse agreement constraint in Uralic Languages. *Finn-Ugric Languages and Linguistics* 2/1: 2–21.
- É. KISS KATALIN szerk. 2014a. *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. KISS, KATALIN szerk. 2014b. *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford, Oxford University Press.
- KULONEN, ULLA-MAIA 1999. Object marking in the Ugric languages. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–MOLNÁR ZOLTÁN–SALÁNKI ZSUZSANNA–SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely 1. Ugor Műhely*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 63–71.
- LIGHTFOOT, DAVID 1991. *How to set Parameters. Arguments from Language Change*. Cambridge, MA, MIT Press–Bradford Books.
- MARCANTONIO, ANGELA 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian. A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Hungarica* 35: 267–298.
- MORAVCSIK, EDITH 1974. Object–verb agreement. In: *Working Papers in Language Universals* 15: 25–140.
- NIKOLAEVA, IRINA 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39: 1–49.
- SIMON ESZTER–SASS BÁLINT 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: LEHMAN, WINIFRED P.–MALKIEL, YAKOV szerk., *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–188.

A dialektológia számítógépes támogatása

Rövid hazai körkép

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Bevezető gondolatok

A számítógépes technológia rohamos fejlődése jelentős változásokat hozott a természet- és társadalomtudományokban, de megváltoztatta az elméleti és empirikus diszciplínák, tudományterületek viszonyát, sőt a kutatómódszertanokat is. A dialektológia, a területi nyelvváltozatok tudománya korábban alapvetően az empirikus részdiszciplínák közé soroltatott, de például a modern nyelvföldrajz és a szociolingvisztikai módszerek által számos elméleti kérdéssel is szembesült. A nagy mennyiségű, hiteles élőnyelvi adat sokoldalú interpretálása felértékelte a nyelvjárást, ugyanakkor szinte rákényszerítette az új nyelvtechnológiai eszközöknek nemcsak az alkalmazására, hanem a fejlesztésére is. A tudományterület nagy lehetőségek előtt áll, de anyagi és tudománypolitikai támogatás nélkül fejlődése könnyen megtörhet, és leszakadhat a nemzetközi élmezőnytől. Előadásomban a teljesség igénye nélkül kísérem meg bemutatni, hogy a magyar dialektológia milyen területeken és milyen szinteken veszi igénybe a számítógépes támogatást.

2. Hangzó és írott szövegtárak

A számítógépes nyelvtechnológia első szintje a leletmentés és archiválás. A leletmentés során korszerű adathordozókra mentjük a korábban rögzített élőnyelvi anyagokat: szavakat és szövegeket (esetleg filmfelvételeket). Már a fonográfos, viaszhengeres gyűjtések idején sikerült számos folklórszöveget rögzíteni, ezeknek a szakszerű digitalizálása néprajzi és zenetudományi kutatóhelyek feladata, amelyek gondoskodnak is a katalógizálásukról és — legalább részben — az online hozzáférésükről, hiszen a hanganyagok változó minősége ellenére több tudományterület hasznosíthatja őket. Később már elektronikus berendezésekkel vették fel a szövegeket, énekeket, majd bakelitlemezre rögzítették, és lemezjátszóval játszották le. A technológia nehézkes és költséges volt, mégis maradtak értékes tudományos hagyatékaik. Ilyenek például Hegedüs Lajosnak a bakelitlemezeken fennmaradt néprajzi gyűjtései az 1942 és 1962 közötti időszakból, amelyeket a közelmúltban a Nyelvtudományi Intézetben digitalizáltak (lásd pl. HORVÁTH 2007, GÓSY–HORVÁTH–NIKLEČZY 2011). A 60-as évektől a szalagos, majd később a kazettás magnetofonok vették át a gyűjtés és archiválás területén a technikai se-

gédesszköz szerepét. Mint kiderült, a mágneses szalagok legalább olyan sérülékenyek, mint a korábbi adathordozók, sőt az idő előrehaladtával fokozatosan megsemmisülnek, használhatatlanná válnak. Így került előtérbe a tudományos szempontból kiemelt értéket képviselő gyűjtemények digitalizálása, átjátszása biztonságosabb adathordozókra. Az ELTE és az MTA Nyelvtudományi Intézetének közös pályázatával sikerült megmenteni az enyészettől A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtései során készült magnetofonfelvételeket. Ezekből a népi nyelvi riportokból sok bekerült a HAJDÚ–KÁZMÉR-féle 1974-es Magyar nyelvjárási olvasókönyvbe, amelynek tartalma — részlegesen — Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv (Hangoskönyv) címmel multimédiás CD-sorozatként férhető hozzá a kutatás és az oktatás számára (a sorozat 2005-ben indult). A hangfelvételek és a fonetikus lejegyzett szövegek „szinkronizálva” vannak, azaz rövid szakaszokra tagolva egyidejűleg hallgathatók és olvashatók számítógép segítségével (további információkra és a hasznosítás lehetőségeire lásd VARGHA 2007). Multimédiás CD-n jelentek meg 2002-ben a Magyar dialektológia című kézikönyv (KISS J. szerk. 2001) nyelvjárási szövegmutatványai is (Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár, vö. Hangfelvételtár), amelyek a szinkronizált szövegeken kívül térképeket és egyéb segédleteket is tartalmaznak. Ezeknek a forrásmunkáknak a kiadását, interneten való multimédiás közzétételét folytatni kellene, megfelelő támogatással ösztönözve. Elsősorban olyan, dialektológus szakemberek által elkészített szöveggyűjteményekre gondolok, mint KÁLNÁSI ÁRPÁD két könyve: Népi beszélgetések Szatmárból (1995), Cívis beszélgetések Debrecenből (1999), illetve a GUTTMANN MIKLÓS és MOLNÁR ZOLTÁN szerkesztette Népi beszélgetések Vas megyéből (2006) és a H. TÓTH TIBOR szerkesztette Nyelvjárási szövegek Veszprém megyéből (2010). A szakszerű gyűjtés és lejegyzés, valamint az alkalmazott technika korszerűsége kedvező feltételeket nyújt a multimédiás megjelenítésre.

Természetesen a különböző egyetemeken, főiskolákon, kutatóhelyeken felgyülemlett, magnetofonnal és diktafonnal rögzített élőnyelvi gyűjtéseket is folyamatosan archiválni kell, és belőlük minél többet minél gazdagabb formában nyilvánosságra kell hozni. Ha a fonetikus lejegyzés és a szinkronizálás a Vékás Domokos által kifejlesztett Bihalbocs számítógépes programmal készül (www.bihalbocs.hu), akkor az így adatbázisba kerülő szövegek sokoldalú feldolgozásra válnak alkalmassá (például fonetikai elemzésre, statisztikai, nyelvföldrajzi vizsgálatokra stb.). A különböző publikációkban nyomtatásban megjelent, fonetikus lejegyzett nyelvjárási adatok is integrálhatók ebben a rendszerben, de különböző eljárásokkal kódolni kell őket. (Az ELTE-n folyó dialektológiai, geolingvisztikai kutatásokról tájékoztatnak még a következő honlapok: <http://geolingua.elte.hu>, <http://umnya.elte.hu>.)

3. Tájszótárak informatizálása és integrálása

KISS JENŐ vetette fel egyik tanulmányában (2008), hogy a nyomtatásban megjelent tájszótárainkat egy közös adatbázisban kellene egyesíteni, így létrehozva

egy nagyszabású, modern forrásmunkát, amely nyitott lenne a még készülöben levő új regionális szótárak, szógyűjtemények előtt, illetve a kéziratos formában archivált jó minőségű gyűjtések előtt is. Okulva a grandiózus, de sok viszontagság közepette elkészült Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) kálváriájából, megjósolható, hogy egy egész magyar nyelvterületet átfogó lexikográfiai alkotás valószínűleg már csak ilyen formában állítható elő. Elkészültében azonban csak akkor reménykedhetünk, ha a tudománypolitika elismeri az ilyen típusú vállalkozásoknak a nemzeti jelentőségét és tiszteességes támogatásban is fogja részesíteni. Az adatbázis-építés ugyanis nagyon sok munkát, figyelmet kíván, és adatrögzítés nélkül a legcsodálatosabban megkonstruált programok is csak üres játékszerek maradnak. Itt emlékezem meg egy speciális lexikográfiai műről, a Székely nyelvföldrajzi szótárról (GÁLFFY–MÁRTON 1987), amely a kéziratban maradt székely nyelvatlász egy részét jeleníti meg, de nem térképek, hanem szócikkek formájában. Ennek az anyagát az ELTE Geolingvisztikai műhelyének munkatársai, önkéntesei már beépítették a Bihalbocs program által működtetett nyelvföldrajzi adatbázisba, azaz szócikkei önállóan és más atlaszokkal integrálva is térképezhetők.

4. Nyelvjárási atlaszok informatizálása és integrálása

Nyelvjárási atlaszok a 21. században már nemcsak papíron, hanem képernyőn is megjeleníthetik a dialektális sajátosságok térbeli megoszlását. Sőt a korábban tipikus adatbeíró módszer mellett változatos grafikai eljárásokat (például színeket, geometrikus szimbólumokat) is alkalmazhatnak. A legnagyobb nyereség azonban mégsem ez, hiszen kellő pénz és megfelelő nyomdatechnika birtokában már a 20. század folyamán is készültek — igaz, főleg Nyugat-Európában — igen reprezentatív térképek, atlaszok. A nagy újdonság az, hogy a térképeket egy erre kialakított térinformatikai és adatbázis-kezelő szoftver generálja, akár adatok százazeit felhasználva. A kutatópontokon például kördiagramok is megjelenhetnek, amelyek ábrázolhatják a jelenségek helyi arányait a rendszer egészéhez viszonyítva. A feltétel természetesen az adatok előzetes bevitele, kódolása. A kódolás első szintje maga a fonetikus átírás, amely nem engedi elveszni az eredeti gyűjtés, illetve közlés egyetlen hangszínvariánsát sem. Ugyanakkor a Bihalbocsban működtethető az a funkció is, amely eltünteti a fonetikai finomságokat jelző mellékjeleket, így egy elnagyoltabb, de alkalmanként mégis plasztikusabb összkép megrajzolását téve lehetővé. A kódolás következő szintje a szavak fonológiai, morfológiai vagy lexikális markerekkel való ellátása. Az alaki változatosság tükröztetésének részletessége a felhasználón is múlik, így ugyanazon anyagból különböző jellegű és finomságú térképek készíthetők, illetőleg ugyanazon probléma szűkebb vagy bővebb mintán tanulmányozható.

A papíratlaszok digitalizálását az 1990-es években a Nyelvtudományi Intézetben BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR indította el kísérleti jelleggel, amikor elkezdtek adatbázisba írni A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) térképein szereplő szavakat. A vállalkozás egy idő után megrekedt, de a rögzített anyagot egy új dia-

lektológiai szoftver, a már említett, VÉKÁS DOMOKOS által kifejlesztett Bihalbocs program adaptálta, majd a digitalizálást be is fejezte (vö. BALOGH–KISS G. 1992, KISS J. 2001, VÉKÁS 2007). A következő nagy atlasz, amely jelentős részben már bekerült ebbe a rendszerbe, az 1995 és 2010 között 11 kötetben kiadott sorozat, A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.). A két nagyszabású atlasz hasonló gyűjtési és közzétételi elvein, valamint közös címszóanyagán keresztül kiválóan egyesíthető dialektológiai adatbázisban és prezentációs rendszerben, amelynek kartográfiai komponensére támaszkodva új nemzeti nyelvatlasz is alkotható. Ennek a vállalkozásnak a tudománypolitikai támogatása kiemelt nemzeti jelentőségénél fogva elengedhetetlen lenne, akárcsak a számos regionális nyelvatlasz, tájszótár digitalizálása, közös adatbázisban való rögzítése.

Egy egyesített nemzeti nyelvföldrajzi adatbázis megteremtése folyamatban van az ELTE geolingvisztikai munkaközösségében. A romániai nyelvterület magyar nyelvatlaszainak egyesítésével és az ebből indítható kutatások előkészítésével egy megvédett doktori disszertáció is foglalkozik (HEGEDŰS 2009), illetve a többi atlasz hasonló jellegű felmérésével egy másik készülőben levő doktori dolgozat (SZABÓ PANNA munkájaként). A digitális atlaszok előnyéről a papíratlaszokkal szemben lásd BODÓ–VARGHA 2008.

A legnagyobb szabású nyelvatlasz azonban, amely digitális feldolgozásra vár, nem egy már kiadott papíratlasz, hanem egy ELTE–MTA kutatócsoport által véghezvitt projekt, amely követéses vizsgálat keretében zömmel a magyar nagyatlasz által megcélzott nyelvjárási jelenségeket gyűjtötte újra mintegy 200 Kárpát-medencei településen és Moldvában. A kutatópontonként átlagosan 10 adatközlőt megszólaltató felmérés, amely újdonságként riportokat és szociolingvisztikai kérdéseket is tartalmaz, kellő támogatás hiányában csak az idős és a középgenerációt tudta felmérni, de így is több mint kétezer adatközlő anyagával várja az adatbázisba kerülés lehetőségét. Ezt a munkafázist OTKA-pályázatok keretében kívántuk végrehajtani, de a Kiss Jenő akadémikus által vezetett kutatócsoport pályázatát — a legnagyobb megdöbbenésünkre — két alkalommal is elutasította az OTKA nyelvészeti zsűrije. (Az indoklások hihetetlenek, mondvacsínáltak és szakmailag megkérdőjelezhetők.) Ez a tény és néhány más aktuális körülmény komolyan el kell, hogy gondolkoztassa a magyar nyelvtudomány döntéshozóit.¹

¹ Hadd idézzem fel még a közelmúlt egyik elszomorító eseményét. A 11 kötetéből 10-et már megjelentetett Romániai magyar nyelvjárások atlasza munkacsoportját öt évvel ezelőtt az OTKA ki akarta rekeszteni a pályázók köréből, jöllehet a 10 lezárt pályázata kivétel nélkül „Kiválóan megfelelt” minősítést kapott. Ugyanez a sors várt a Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtését 10 kötetben megjelentető Hajdú Mihály-munkacsoportra is. A probléma hivatalosan az volt, hogy a pályázat kezelője a Magyar Nyelvtudományi Társaság, amelyet formálisan alkalmatlannak minősítettek ilyen típusú feladatok ellátására, pályázatok befogadásra, jöllehet addig több neves akadémikus és professzor zárt itt kiváló eredménnyel különböző projekteket. Az évszázados múltra visszatekintő, forráskiadással is régóta foglalkozó, Magyar Örökség Díjjal kitüntetett társaságtól megvonták a pályázás jogát. Hiába írtunk szakmailag részletesen megindokolt és az Akadémia kolozsvári kültagjainak levelével megtámogatott beadványt, csak arra kaptunk engedélyt, hogy a folyó kutatást lezárjuk, és a két könyvsorozat utolsó kötetét kiadjuk.

5. Multimédiás és multifunkciós prezentációk és programok

Előadásom következő pontjában néhány szívderítőbb kimenetelű vállalkozásra szeretném felhívni a figyelmet. Elsőként a Nyíregyházi Főiskola P. Lakatos Ilona és Károlyi Margit vezette élőnyelvi műhelyének hármas — magyar/román/ukrán — határ menti vizsgálataira, amelyek meggyőzően bizonyítják a magyar szociodialektológia és nyelvföldrajz életképességét, korszerűségét. Többdimenziós kérdőíves kutatásaikat olyan gazdag információtartalmú térképeken adják közre, amelyek képesek szociolingvisztikai jelenségeket változatos kartográfiai eszközökkel tükröztetni. A munkatársak természetesen nem állnak meg az adatközlésnél, ábrázolásnál, hanem tanulmányokban és konferencia-előadásokon elemzik gyűjtéseiket. Eddigi eredményeiket a közelmúltban önálló kötetben és színes jelenségtérképeket tartalmazó CD-mellékleten is bemutatták (P. LAKATOS szerk. 2012, további szakirodalommal).

Az ELTE geolingvisztikai kutatócsoportjából ezúttal néhány fiatal, tehetséges és ambiciózus kolléga munkásságára szeretném a figyelmet felhívni. VARGHA FRUZSINA SÁRA folytatva VÉKÁS DOMOKOS szoftverfejlesztő munkásságát, a számítógépes dialektológia egyre több alkalmazását mutatja be előadásaiban és tanulmányaiban. Ezek többek között a dialektometria, nyelvjárás-tipológia, nyelvstatisztika, fonetika területét érintik, sőt a történeti helynévkutatást is segítik (lásd pl. VARGHA 2007, 2008, 2011, 2013a, 2013b). Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtését — adatbázisba rendezését követően — BÁRTH M. JÁNOS elemzi sokoldalúan az Olló nevű szoftver segítségével (2011), különös hangsúlyt fektetve a névföldrajzra (a program kifejlesztője VARGHA FRUZSINA SÁRA). A fiatalok sokoldalú támogatását magam is igénybe vettem nyelvföldrajzi kutatásaim során (lásd pl. JUHÁSZ 2013).

Az adatbázisok és számítógépes dialektológiai szoftverek alkalmazását több konferencia élőnyelvi szekciója, műhelye is tárgyául választotta, pl. Nyelvjáráskutatás a Kárpát-medencében: integrálható adattárak építése és elemzése (SZOTÁK–VARGHA szerk. 2013: 151–204, itt lásd CS. NAGY 2013, HOCHBAUER 2013, N. CSÁSZI 2013, VARGHA 2013a), Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség (KONTRA–NÉMETH–SINKOVICS szerk. 2013: 399–474, itt lásd GÁL 2013, IGLAI 2013, KOCSIS 2013, MENYHÁRT–PRESINSZKY 2013, VARGHA 2013b).

Példamutató még az a néprajztudományi vállalkozás is, amelyet BORSOS BALÁZS neve fémjelez. Nagyszabású, kétkötetes monográfiájában (2011) a Magyar néprajzi atlasz számítógépes feldolgozását végezte el, és a magyar népi kultúra területi tagolódását — a táji terminológiát is szem előtt tartva — objektív kritériumok segítségével vázolta föl.

6. Záró gondolatok

A 14. Élőnyelvi Konferencián tartott plenáris előadásomban (JUHÁSZ 2007) szép jövőt jósoltam a számítógépes dialektológiának. Előadásom fő üzenetét ma is fenntartom, de nem vagyok felhőtlenül optimista. Bár nem kell lépten-nyomon

bizonygatni a hiteles, jól kezelhető, statisztikailag is elemezhető adatok fontosságát a nyelvészeti vizsgálatokban, hiszen egyre többen belátják — még az elméleti nyelvészet művelői is — a korszerű adatbázis-építés alap kutatásokhoz való tartozását. A kulcskérdés mégis az, hogy az ilyen korszerű adatmentő, adatfeldolgozó, elemző kutatások részesülnek-e megfelelő támogatásban, lesznek-e olyan pályázati zsűrik, szakmai döntéshozók, akik kellően tájékozottak a szóban forgó területen, szakmai elfoglaltságtól mentesek, és felismerik ezeknek az erőfeszítéseknek a nyelvtudományon is túlmutató nemzeti és nemzetközi jelentőségét. Erre a kérdésre ma nem adható egyértelmű válasz.

Irodalom

- BALOGH LAJOS–KISS GÁBOR 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 5–17.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok — helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 11–32.
- BODÓ CSANÁD–VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvátlaszok — új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.
- BORSOS BALÁZS 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája. A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2013. Földrajzi köznevek térképes megközelítése a BB_Borostyán segítségével. In: SZOTÁK SZILVIA–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság. 172–193.
- GÁL NOÉMI 2013. Az *l* kiesése mint nyelvi változó a Vöő István-féle hangoskönyvben. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból*. Budapest, Gondolat Kiadó. 402–416.
- GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1987. *Székel nyelvöldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GÓSY MÁRIA–HORVÁTH VIKTÓRIA–NIKLEČZY PÉTER 2011. A Hegedűs-archívum mint korszerű adatbázis. In: BÁRTH M. JÁNOS–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok — helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 95–113.
- GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2006. *Népi beszélgetések Vas megyéből*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola.
- HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMÉR MIKLÓS 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hangfelvételtár = FODOR KATALIN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről — nyelvjárási régiók szerint*. Multimédiás

- CD-ROM. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete multimédia-műhelye, 2002.
- Hangoskönyv = *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 1–9*. HTML-formátumú multimédiás CD-ROM sorozat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 2005–2009.
- HEGEDŰS ANDREA 2009. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- HOCHBAUER MÁRIA 2013. A Szamosháti nyelvatlasz informatizálásának munkálatai. In: SZOTÁK SZILVIA–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság. 164–171.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2007. A Hegedűs-archívum (1942–1962) feldolgozásának alapelvei. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 270–276.
- IGLAI EDIT 2013. A nyelvi mentalitás és a határmentiség szerepe a területi nyelvváltozatok változásában. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó. 417–431.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. Merre tovább, magyar nyelvföldrajz? In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 33–43.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2013. Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 7.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–97.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1995. *Népi beszélgetések Szatmárból.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 63. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1999. *Cívis beszélgetések Debrecenből.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 74. Debrecen.
- KISS JENŐ 2001. A számítógépes dialektológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 141–144.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS JENŐ 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. *Magyar Nyelvőr* 132: 27–36.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2013. Nyelvjárási *ë* hangok vizsgálata, különös tekintettel a labializáció mértékére. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó. 432–443.
- KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. 2013. *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- P. LAKATOS ILONA szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármashatár mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképek tanulmányai.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- MENYHÁRT JÓZSEF–PRESINSZKY KÁROLY 2013. A szórványos ő-zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó. 444–458.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CS. NAGY LAJOS 2013. Jelentésföldrajzi vizsgálatok informatizált nyelvatlaszok korpuszaiban. In: SZOTÁK SZILVIA–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság. 153–163.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SZOTÁK SZILVIA–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk. 2013. *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság.
- H. TÓTH TIBOR szerk. 2010. *Nyelvjárási szövegek Veszprém megyéből.* Veszprém, Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÚMTSZ. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. A magyar nyelvjárási hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 429–443.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: FRANTIŠEK ALABÁN szerk., *Kontextus — Filológia — Kultúra 2.* Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied. Katedra hungaristiky. 75–82.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In: BÁRTH M. JÁNOS–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok — helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 151–169.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2013a. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. In: SZOTÁK SZILVIA–VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság. 194–204.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2013b. Az adatok kor és nem szerinti megoszlása A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtéseiben. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó. 459–474.
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 8. Szombathely. 289–293.

A magyar nyelv nagyszótárának metamorfózisai: a cédulagyűjteménytől az elektronikus adatbázisokig

ITTZÉS NÓRA

A magyar nyelv nagyszótárát (Nszt.)¹ a magyar nyelvtudomány legrégebbi szótári vállalkozásaként, ugyanakkor a magyar lexikográfiában új szótártípus megtestesítőjeként tartja számon a szakma. Újdonsága nem csupán nagyszótár voltában és az ezzel együtt járó korpuszalapúságában van — hiszen történeti jellegű szótár írása nem képzelhető el valamiféle szövegtest, szövegalap, ún. korpusz nélkül —, hanem abban, hogy számítógépes adatbázisként készül. Előadásomnak tehát szükségszerűen két súlypontja, két iránya van: a korpusz és a szótár. Az Nszt. esetében e kettő elválaszthatatlan volt: a korpusz nem önmagában épült, mintegy nyitva hagyva az utat a legkülönbözőbb kutatások számára (ahogy például a Magyar nemzeti szövegtár), hanem kifejezetten az Nszt. számára. Nagyszótári céllal gyűjtötték össze az 5-6 millió betűrendbe rendezett cédulából álló archivális gyűjteményt (NSz.) — miközben persze nem volt még kialakult lexikográfiai koncepció, csak valami homályos, a nagyszótári műfajból táplálkozó kép arról, hogy milyen művekre kell támaszkodnia egy efféle szótárnak —, s az Nszt. számára kezdték el építeni a szótár elektronikus formában tárolt korpuszát, a Magyar történeti szövegtárat (MTSz.) is, eredetileg azzal a szándékkal, hogy a teljes nyomtatott korszakot² felölelje. Az, hogy a korpusz a lexikográfiai kutatás mellett számos más kutatás számára is gazdag forrás lehet, csak ráadás. Az MTSz. és a szótári adatbázis kettős pillérére mára gazdag rendszer épült. Ha azt szeretném most röviden bemutatni, milyen megoldásokat, módszereket tett lehetővé a digitális korszak az Nszt. számára, nem csupán a digitális archiválásról, hanem olyan rendszerről kell beszámolnom, amely a lexikográfiai munka legkülönbözőbb területeit megkönnyíti, magában foglalja. Előadásomban beszélek tehát a (részben) elektronikus korpuszról, e korpusz elektronikus forrásjegyzékéről és az elektronikus adatbázisként készülő szótárról.

¹ A szótárt a munkálatok során többféle címmel is jelölték (A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára, Akadémiai nagyszótár), a mai címváltozat (A magyar nyelv nagyszótára) a szótári sorozat 1. Segédletek és 2. A–azsúrozó kötetének 2006-os megjelenésekor vált véglegessé.

² A korszakhatárt Komjáti Benedek Szent Pál levelei magyar nyelven című műve határozta meg, amely 1533-ban jelent meg Krakkóban Hieronymus Vietor nyomdájában. Az első teljes terjedelmében magyarul nyomtatott könyv Erasmus latin bibliafordítása alapján készült.

1. A korpusz

Amikor az 1980-as évek közepén Herman József igazgatósága alatt a nagyszótári munkálat tetszhalott állapotából újraindult, megszületett a döntés is: a szótár számítógépes adatbázisként készüljön, alapját számítógépen tárolt szöveggyűjtemény jelentse. A nagyszótári munkaközösség belső szóhasználatában azonban ma korpuszként nem csupán a MTSz.-t, vagyis a modern korpusznyelvészet tapasztalatai alapján eltervezett, bár végső megvalósításában messze nem tökéletes szöveggyűjteményt emlegetjük, amely az adott korszak írásbeliségének sajátosságait, műfaji arányait figyelembe véve válogatott szövegeket, hosszabb szövegrészeket tartalmaz. Számos (például szógyakorisági, pragmatikai) kutatásban nyilvánvalóan kizárólag az ilyen típusú par excellence korpuszok használatától várható megbízható, hiteles eredmény. A korpuszalapú lexikográfia azonban éppen e klasszikus korpuszok statisztikai jellemzőiből adódóan számos problémával küzd. Az ilyen korpuszokban mindig nagyon magas a hapax legomenonok száma (minél nagyobb a szövegtest, annál több benne az egyszer használt szó) — ezek szótárázása rendszerint nem szükséges —, ugyanakkor bizonyos szavak előfordulási gyakorisága komoly elvi és gyakorlati nehézségek elé állítja a szótárírókat. Egy konkrét példa: az Nszt. *az* szócikkének írásakor kiderült, hogy az akkori korpuszban (amely 2006-ra bővült 27,5 millió szövegszóra) több mint 3 millió adata van e lexémának. E címszó esetében az Nszt.-nek az a sajátossága is különleges megoldásokat tett szükségessé, hogy a szótár minden értelmezett szócikk-egység — jelentés, jelentésárnyalat, értelmezett szókapcsolat — esetében megadja a korpuszbeli első előfordulást. A két — mutató névmási és névelői — szófaj több mint 80 értelmezésének illusztrálásához kellett megtalálni a legkorábbi adatot: tűt a szénakazalban. Ahhoz tehát, hogy egy korpusz megbízhatóan tartalmazzon használható adatot egy általános értelmező szótár szócikkének címszavához, értelmezendő jelentéséhez, lényegesen nagyobb terjedelmű korpuszra volna szükség, mint az MTSz. Amikor az 1980–90-es évek fordulóján elkezdődött a próbaszócikkírás, nagyon hamar világossá vált, hogy a célzott gyűjtéssel összeállított, mintegy 600 ezer szótári szó adatait felölelő cédulaanyag megkerülhetetlen, és nagy valószínűséggel található benne adat azokra a lexémákra is, amelyek a 160–170 ezer címszavas MTSz.-ből hiányoznak. Így ma e kibővített korpusz részének tekintjük az archivális cédulagyűjteményt, akárcsak az ún. kiegészítő szöveggyűjteményt, amely számos kereskedelmi forgalomba került cédé szöveges adatbázisát foglalja egybe. E cédék felhasználásának szükségessége nagyjából a 2000-es évek elején, a szerkesztési szabályzat elkészülte után vált nyilvánvalóvá, amikor megindulhatott a betűrend szerint haladó módszeres szócikkírás. E cédék eredetileg nem a szótári munka számára készültek, de összeválogatásukban és filológiai kezelésükben nagyszótári szempontok érvényesültek. E több százmillió szövegszónyi kiegészítő szöveggyűjtemény most már — legalábbis a szóelőfordulásokat illetően — többé-kevésbé kielégíti a szótárírás igényeit.

A lexikográfiai elemzés alapját és az Nszt. példamondatainak forrását jelentő korpusz 1772 és 2000 között keletkezett publikált (nyomtatott vagy elektronikus adathordozón közzétett) szövegeket, szövegrészleteket tartalmaz, mostani állapotában jelentős túlsúlya van a szépirodalmi szövegeknek. A szövegrészletek terjedelme nyilvánvalóan a cédulaanyag esetében a legszűkebb, hiszen itt a néhány szavastól a néhány mondatosig terjedő szöveggörnyezet szerepel. A szótár sem kézirat, sem online forrásokat nem dolgoz fel, mivel meghatározó filológiai elve, hogy adatai ellenőrizhetők, az eredeti forrásból visszakereshetők legyenek.

Annak ellenére, hogy a történeti szempont érvényesítése és ezzel együtt az adatolás az értelmező szótárak legteljesebb típusát képviselő Nszt.-ben az első pillanattól kezdve megkérdőjelezhetetlen volt, még a szótári céllal létrejött gyűjteményekre is rányomta bélyegét, hogy tényleges lexikográfiai koncepció nélkül és bizonyos szempontból filológiailag is átgondolatlanul történt a korpuszpítés. Most nem a kézi rögzítéssel — legyen szó akár kézírásos vagy írógépes cédulákról, akár számítógépen tárolt szövegekről — szükségszerűen együtt járó szöveghibákról beszélünk, hanem a filológiai elvek változásairól és átgondolatlanságáról, ami a cédulagyűjtemény megindulásánál csaknem száz évvel későbbi MTSz. esetében is feltűnő volt. A cédulákon a forrásadatok megjelölésének pontatlanságai vagy utólagos azonosíthatatlanságai jelentenek gondot, de korábban sok kívánnivalót hagyott maga után az MTSz. filológiai megbízhatósága is, elsősorban abból adódóan, hogy nem gondolták át előzetesen, hogy a szótári szöveg példamondataiban milyen szempontok szerint és milyen adatokkal tüntetik majd fel a forrást. A kereskedelmi forgalomba került szöveges cédék anyagát pedig mindannyian ismerjük: amennyire megkönnyítheti a kutatást nagy mennyiségű szöveg számítógépes kereshetősége és kezelése, a digitalizálás gyermekbetegségeit mutató szövegek vizsgálatakor a filológiai pontosság elérése rendszerint nagyon komoly háttérmunkát igényel. Arról, hogy ez a háttérmunka ténylegesen mit jelentett az Nszt. esetében, a későbbiekben még szólok.

1.1. Az archivális cédulagyűjtemény

Jóllehet az NSz. esetében a leghagyományosabb rögzítési formáról van szó, amelynek semmi köze nincs a digitális archiváláshoz, néhány szót mégis szólnom kell e gyűjteményről, nem csupán azért, mert a szótárírás szempontjából egységes rendszerként kezeljük a három szövegtárat. Ez a hagyományos adatgyűjtés 1898-ban kezdődött meg, eleinte spontán módon, majd az Akadémia szervezésében és irányítása alatt folyt a cédulázás egészen a 60-as évek elejéig. E gyűjteményben egyébként az 1750 és 1772 közötti időszak forrásaiból is találhatók cédulák, hiszen a korai tervek szerint az Nszt. a Nyelvtörténeti szótár (NySz.) utáni időszakot dolgozta volna fel. A mintegy 5-6 millió cédula betűrendbe rendezése kisebb-nagyobb megszakításokkal 2005-ig folyt, de egy néhány évvel ezelőtti pincefelújításkor is találtunk több százezer rendezetlen, illetve azonosíthatatlan forrású cédulát. E hatalmas cédulagyűjtemény címszólítóját

annak idején — méltó, hogy név szerint említettessék — Gölnicz Margit, Kiss Lajos titkár- és gépíróője legépelte. Az elmúlt években sikerült digitalizálnunk ezt a két hasámban mintegy 7300 oldalnyi betűrendes jegyzéket, amely az 1750 és 1960 közötti magyar szókészlet talán leggazdagabb mutatója, és amely néhány éve hozzáférhető az Nszt. honlapján (<http://nszt.nytud.hu/cszj.html>).

Magának az archivális cédulagyűjteménynek a digitalizálása is hosszú évek óta téma, sőt egy évvel ezelőtt komoly ígéretté vált: a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, valamint az Arcanum Adatbázis Kft. megállapodott arról, hogy a MaNDA közfoglalkoztatottai az Arcanum technikai felszerelésével digitalizálják az NSz. céduláit. Az Arcanum korábban már digitalizált cédulagyűjteményeket, például az Egyetemi Könyvtár katalógusát. Természetesen e képként rögzített anyagot csak kézi munkával lehetne kereshetővé tenni, hiszen a karakterfelismertető programok ez esetben alkalmazhatatlanok, és ilyen mennyiségű cédula szövegének kézi átírása is reménytelen feladat. A gyakorlatban viszont jól alkalmazható megoldás, hogy bizonyos számú (50-100) cédulánként kereshető formában beírják a címszót, így a kisebb halmazban már könnyedén megtalálhatók a keresett szó képként rögzített cédulái is. A nagyszótári cédulaanyag ilyen rögzítése azonban még az Arcanum technikai felszerelésével is túlságosan nagy feladatnak bizonyult: elsősorban a cédulák fizikai paramétereinek egyenetlenségei nehezítették meg a munkát. A rendelkezésre álló idő alatt csak a gyűjteménynek mintegy 20 százalékát sikerült digitalizálni, s ahhoz, hogy ez interneten hozzáférhető és kereshető legyen, komoly utómunka szükséges. Az, hogy az intézetnek a jövőben sikerül-e, és milyen módon folytatnia az együttműködést az Arcanummal, egyelőre teljesen bizonytalan.

Az archivális cédulaanyagról szólva még egy mozzanatot ki kell emelnem. Ahogy említettem, e cédulák magukon viselik a kézi rögzítés gyengeségeit: el- és átírások, a grafémahasználat tükrözésének egyenetlensége, több mondatból kompilált vagy túlságosan szűk szöveghőnyezet, bibliográfiai pontatlanságok, oldalszámhiányok stb. nehezítik a szótárírói munkát. Mivel e szövegtárból származik a korai adatok jelentős része, igen nagy azoknak a példamondatoknak a száma, amelyeket a kicédulázott forrásból (az Országos Széchényi Könyvtárban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban stb.) ellenőrizni kell. E munka megkönnyítésére az elmúlt években a szótár munkatársai közel kétezer tételt gyűjtöttek össze az Nszt. internetre felkerült digitalizált forrásai közül, nem utolsósorban a GoogleBooksról, jelentős tapasztalatra téve szert a magyar nyelvű „nemzeti szövegkincs” digitálizálásának anomáliáival kapcsolatban. Ez a — saját erőből karakterfelismertetéssel kereshetővé tett — forrásanyag csak belső szerverünkön, az osztály munkatársai számára hozzáférhető.

1.2. Magyar történeti szövegtár

Az Nszt. elsődleges forrásának az 1985 és 2005 között épített, mai állapotában 27,5 millió szövegszavas MTSz.-t tekintjük, amely az első elképzelések

szerint, ahogy említettem, 1533-tól tartalmazott volna szövegeket. Ha a lexikográfiai szempontok megengedik, a szócikkekben ebből a szövegtárból idézünk. A szöveggyűjtemény műlistáját az adott korszakot jól ismerő irodalomtörténészek állították össze. A szövegeket kézzel rögzítették, a szöveg-, sőt betűhűség érdekében a mellékjeles betűket a latin ábécé betűit számokkal kombináló ún. Prószéky-kódokkal helyettesítve. A rögzítés alapjául általában az első vagy a kritikai kiadások szolgáltak. A szöveg címkézése kezdetben egy erre a célra kidolgozott kódrendszerrel történt, később a kódolást a TEI (Text Encoding Initiative) rendszeréhez igazították. Cél volt a gépi lekérdezés biztosítása is, ezért a 80-as évek végén megkezdődött a rögzített szöveg nyelvtechnológiai feldolgozása a MorphoLogic Kft. munkatársai segítségével. Morfológiai elemző program készült, ennek tesztelése az MTSz. szövegein történt, az együttműködés a ma már általánosan használt helyesírás-ellenőrző program javításához, pontosításához is segítséget nyújtott. Feladat volt az elemzett korpusz ún. egyértelműsítése is (amely segítette annak eldöntésében, hogy például a homonimák közül melyik szó paradigmatis adata szerepel a szövegben). Ma már elmondható, hogy a magyarországi korpusznyelvészeti kutatások bölcsője az Nszt. volt, számos fejlesztéshez ennek korpusza nyújtotta az alapot.³ Természetesen ebben a munkában is megkerülhetetlen volt a kézi beavatkozás és ellenőrzés. Ebben a munkafolyamatban az is kiderült, hogy a régi szövegek számítógépes feldolgozásának egy agglutináló nyelv esetében olyan nehézségekkel kell megküzdenie, amely beláthatatlan messzeségbe tolná a tényleges lexikográfiai munka megkezdését és a szótár megjelenését, ezért döntés született az 1772-es kezdő dátumról.⁴

A 90-es évek végén, a próbaszócikkírás során a kb. 22 millió szövegszavas elemzett korpuszt (<http://www.nytud.hu/hcc/>) használtuk, a 2000-es évek első felében azonban megkezdődött a rendszeres szócikkírás, és megtörtént az MTSz. első jelentős bővítése. Sem pénz, sem személyi kapacitás nem volt arra, hogy a szükséges morfológiai elemző programokat lefuttassuk, és a szükséges ellenőrzéseket végrehajtsuk, ma tehát a szótárírásban az elemzetlen korpuszra szorulunk. Ugyanakkor jelentős előrelépés volt, hogy az MTSz. szövegeit és a szótár kiegészítő szöveggyűjteményének anyagát ma már egységes keresőfelületen tudjuk lekérdezni. Ma ezen a felületen nfo kiterjesztésű fájlokban keressük az egységes adatbázisba rendezett cédés forrásokat, az MTSz.-t, sőt a már megjelent kötetek

³ A nyelvtechnológiai munkálatokhoz vö. PAJZS–MÁRTONFI 2006: 20.

⁴ 1994 áprilisában a nagyszótári munkaközösség Kiefer Ferenc igazgató és jeles lexikográfusok meghívásával megbeszélést tartott a nagyszótári próbaszócikkekről és tipográfiai mintákról, jóllehet korábban még sem a címszószám, sem a szerkesztés alapvető elvei, sem a feldolgozott korszak időhatárai nem váltak véglegessé. Ezen az ülésen ismertette Villó Ildikó azokat a tapasztalatait, amelyeket a próbaszócikkek írásakor a cédulagyűjtemény és az elektronikus korpusz használhatóságával kapcsolatban szerzett, és ekkor vetődött föl először az 1772-es kezdő korszakhatár. 1997 júniusában újabb szakmai tanácskozássra került sor, amely meghozta a végső döntést: 1772 és 2000 közötti idézetekkel dolgozik a szótár.

anyagát vagy a legkorábbi cédulás források karakterfelismertetéssel létrehozott szövegét is. A program rafinált és sok esetben nehézkes lekérdezést (ún. dzsóker-karakterek és logikai kifejezések használatát) tesz szükségessé a speciális karaktereket alkalmazó, a szöveg történeti jellege miatt morfológiailag sem csupán a mai nyelvhasználatot tükröző anyagban, különösen a több szóból álló szerkezetek (pl. elváló igekötős igék) keresésekor, ugyanakkor hallatlan előnye a gyorsaság.

1.3. Kiegészítő szöveggyűjtemény

Az Nszt. harmadik szövegtára a kiegészítő szöveggyűjtemény, amely kereskedelmi forgalomba került, eredendően nem a lexikográfiai munka számára készült adathordozók meglehetősen vegyes anyagát tartalmazza. Az ezeken az adathordozókon tárolt gyűjteményből csak a szótári munka számára megfelelő adatállományokat emeltük be a korpuszba, s természetesen a szócikkekben sem a cédére, hanem ezekre az adatállományokra hivatkozunk. Vagyis azokra a nyomtatott szövegekre, amelyek alapján az adathordozón rögzítették a szövegeket. Mivel e cédék kiadását a filológiai szempontok alig-alig határozták meg, a szövegek minősége a szokásosnál is nagyobb figyelmet és kritikai megközelítést tesz szükségessé a szócikkírók és a szerkesztők részéről.

2. Forrásjegyzék-adatbázis

A filológiában jártas embereknek e rövid ismertetés alapján is nyilvánvaló lehet, hogy e háromféle szöveggyűjtemény (viszonylag) egységes kezelése elengedhetetlen feltétele a megbízható szótári munkának, illetve a történeti szótári szempontok érvényesítésének, ugyanakkor számos gyakorlati és technikai nehézséggel jár. Az adatközlés (névformák, címek, időszaki kiadványok hivatkozása stb.) egységesítése azt igényelte, hogy gyakorlatilag pontról pontra ellenőrizni kellett a forrásjegyzék 30 ezernél több bibliográfiai tételét: kialakítani a szerzők és a fordított művek eredeti szerzőinek névformáját, ellenőrizni a gyűjteményes művek, antológiák különböző szövegeinek szerzőségét (pl. a tartalomjegyzékből) és nem utolsósorban a művek keletkezési idejét, mivel ez meghatározó fontosságú egy történeti jellegű szótárban. Meggyőződésem szerint az a filológiai munka, amelyet a szótár munkatársai elvégeztek, igen jelentős eredményeket hozott az irodalomtörténeti kutatás számára is. Egyetlen példa: az eredeti kiadások bibliográfiai adatainak ellenőrzésekor, az egyes művek előszavának végigolvasásakor derült ki, hogy számos 1772-es évszámmal számon tartott mű keletkezési éve téves. 1772 nem a szöveg létrejöttének, hanem kiadásának éve. E tény talán azt jelzi, hogy valamiféle könnyítés történhetett a cenzúraviszonyokban, és ezért jelenhetett meg ebben az évben több korábban altatott mű (pl. Sartori Bernát: Magyar nyelven filozófia, Bessenyei György több műve).

Petárdák még mindig robbanhatnak körülöttünk, de legalább már nem puska-poros hordón ülünk: e jelentős filológiai háttérmunka nyomán létrejött egy

ugyan még mindig nem hibátlan, de már megbízható forrásadatbázis az Nszt. három szövegtárának forrás- és névjegyzékeivel. A néhány évvel ezelőtti fejlesztések nyomán a forrásadatbázis XML-formátumban a külső felhasználók számára is hozzáférhető az Nszt. honlapján (<http://nszt.nytud.hu/forr.php>).

3. A szótári szöveg mint adatbázis

A 20. század második fele a nagyszótárírás újabb hullámát indította el, már az elektronikus szótárak időszakában, amelyek közül elsősorban a francia Trésor (1971–1994) és a BATTAGLIA-féle (1961–2002) olasz szótár ötletadó mintaként szolgálhatott a Nyelvtudományi Intézetben újrainduló munkálat számára is.

Nemcsak a szótár szövegtárai, forrásjegyzékei, különböző segédletei tárolódnak tehát számítógépen, hanem maga a szótári szöveg is adatbázisként, XML (= Extensible Markup Language) formátumban, a szövegek tartalmi-logikai egységeinek azonosítására szolgáló nemzetközi szabvány szerint készül, így akár elektronikus adathordozón, akár nyomtatott formában meg lehet jelentetni. A nagyszótári munkaközösség a harmadik szócikkíró programot (XMetal) használja, mióta a próbaszócikkírás, illetve a módszeres lexikográfiai munka folyik.

A szótári struktúra egységeit jelölőelemek, ún. tagek (vö. angol *tag* 'címke') azonosítják. Ezekhez a logikai címkékhez rendelődnek hozzá a szócikk fizikai megjelenésének paraméterei akár elektronikus, akár hagyományos nyomtatott formában. E formátumban a szócikkek típusa, a szerkezeti elemek sorrendje és hierarchiája előre meghatározható, illetve szükség esetén módosítható, bővíthető. A dokumentumtípusok definiálása és a hozzájuk tartozó séma használata biztosítja, hogy a szócikkek formai tekintetben szigorúan egységes módon készülhessenek. Ez a formátum lehetőséget ad a szótár mennyiségi mutatóinak nyilvántartására, illetve a már kész szócikkek folyamatos karbantartására, ellenőrzésére és nem utolsósorban a folyamatos bővítésére, frissítésére is. Nemcsak a címszavak, a jelentések és a példamondatok bővítését, kiegészítését vagy a hiányzó etimológiai, szótörténeti és frazeológiai információk szótárba emelését teszi lehetővé a későbbiekben, hanem azt is, hogy az Nszt. különböző típusú és műfajú szótárak (például történeti, kézi- vagy szinonimaszótár) alapszótárává válják.

A szótár bővítésének alapja természetesen a korpusz kibővítése lehet akár korhatáron belüli új művekkel — ahogy történt a 2000 utáni években —, akár a korhatár módosításával. Az elmúlt évben meg is indult a MTSz. legújabb bővítése, részben a mostani, 1772 és 2000 korpusz egyetlenségeinek kiigazításával, részben a felső korhatár 2010-re történő emelésével. Gyakorlatilag — néhány szórványos hiánytól eltekintve — befejeződött a szépirodalmi és szaknyelvi szövegek, periodikák kiválogatása, megtörtént a szaknyelvi szövegek rögzítése, megkezdődött az ellenőrzés és a fejlécezés, vagyis a bibliográfiai adatok rögzítése. Terveink szerint 2015-ben az XML-formátumú MTSz. felső korhatára 2010-re emelkedik. Ez természetesen magával hozza azt is, hogy a közeljövőben a

munkaközösségnek nemcsak újabb szótári köteteket kell létrehoznia, hanem meg kell oldania azt is, hogy viszonylag rövid időn belül az eddig elkészült betűk anyagába is bekerüljenek az új korpusz adatai.

A szótári adatbázissal kapcsolatban még egy — reménységünk szerint nem távoli — tervet szeretnék megemlíteni: az online hozzáférést a szótári adatbázishoz. Elképzelésünk szerint ez nem a nyomtatott forma PDF-jének olvasását biztosítja majd, hanem az XML-formátumú adatbázis adta lehetőségeket kihasználva saját felületen keresztül teszi lehetővé a legkülönbözőbb kereséseket.

Az elektronikus szótárak már említett időszakok sokak számára azzal az illúzióval járt, hogy ez feltétlenül és mindenben megkönnyíti majd a szótárírást. A digitalizálás hatalmas eredményei ellenére e korszak szótárainak — köztük az Nszt.-nek — a keletkezéstörténete azonban jól példázza, hogy a technikai változások sem tudják lényegesen meggyorsítani a nagyszótári jellegű lexikográfiai leírás munkáját. Nyelvi elemzés nélkül nincs szótárírás. Azt pedig soha nem fogja helyettünk elvégezni a számítógép.

Irodalom

- BATTAGLIA, SALVATORE szerk. 1961–2002. *Grande dizionario della lingua italiana 1–21*. Torino, UTET.
- Nszt. = ITTÉS NÓRA főszerk. 2006–2013. *A magyar nyelv nagyszótára. 1–5*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*. Budapest.
- PAJZS JÚLIA–MÁRTONFI ATTILA 2006. A magyar nyelv nagyszótárának számítógépes vonatkozásai. In: ITTÉS NÓRA főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára. 1. Segédletek*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 20–22.
- Trésor = IMBS, PAUL szerk. 1971–1994. *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle. 1789–1960. 1–16*. Párizs, Éditions du Centre national de la recherche scientifique.

TANULMÁNYOK

Személynevek fordítása kései ómagyar kori okleveleinkben*

SLÍZ MARIANN

1. A személynevek fordításáról általában

A tulajdonnevek fordításának kérdése a fordítástudomány egyik speciális területe, melyre az utóbbi évtizedben a magyar névkutatás is nagyobb figyelmet fordít. Mivel a fordítási gyakorlat időben is változik, ráadásul névfajtánként és nyelvenként is eltérő, emellett pedig erősen alá van vetve a hagyománynak, illetve a szöveggörnyezetnek és a szituációnak, a szakirodalom rendkívül szerteágazó. Egyes írások általános kérdésekkel (pl. J. SOLTÉSZ 1979: 118–123, HAJDÚ 2003: 143–145, VÁRNAI 2005: 77–84, VERMES 2005a, FARKAS 2007, 2009a, 2011), mások egy-egy névfajta érintő problémákkal foglalkoznak (pl. helynevek: BÖLCSKEI 2009, 2010b, személynevek: HORVÁTH 2008, FARKAS–SLÍZ 2013). A munkák egy része a szakfordításra (pl. HORVÁTH 2008, RIHMÉR 2008), illetve az irodalmi, történelmi stb. művekben előforduló nevek fordítására koncentrál (pl. FÁBIÁN 2004, BAKONYI 2008, HERTELENDY 2011, BÁRCZI 2013, FARKAS–SLÍZ 2013: 10–12), mások a többnyelvű környezetből adódó névkontaktológiai, kisebbségkutatási, névjoggal is összefüggő, a fordítási kérdéseken már túlvezető problémákat állítják a középpontba (a személynevek kapcsán pl. FARKAS 2009b, 2009c, BERECSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2011, VÖRÖS 2012, a helynevek kapcsán pl. TÖRÖK 2012, ANGYAL 2013, PERGER 2013). A vizsgálódás általában napjaink, illetve a közelebbi múlt fordítási gyakorlatára irányul, s kevesebb tanulmány fordul a diakrón szempontok felé (ez utóbbira lásd pl. FARKAS–SLÍZ 2013).

2. A vizsgálat célja és forrásai

Jelen munkám témája a fent említett lehetséges vizsgálati szempontok közül többet is érvényesít: egy adott névfajtának, a személynévnek a fordítására összpontosít, és szó esik benne egyrészt a fordítási gyakorlat időbeli változásáról,

* A 2014. június 3-án, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

másrészt a különféle nyelvek fordítási gyakorlatában megfigyelhető eltérésekről. Forrásaim kései ómagyar kori, Magyarországon készült latin, cseh és német nyelvű oklevelek. A latin oklevelek névadatai az Anjoukori okmánytárból (A.), illetve az okmánytár és egyéb források alapján épített, jelenleg több mint 20 000 névadatot tartalmazó adatbázisomból (ennek első, közel 14 000 adatot tartalmazó részét lásd SLÍZ 2011a), N. FODOR JÁNOS 15–16. századi felső-Tisza-vidéki anyagot tartalmazó névtárából (N. FODOR 2010a), Bács, Bodrog és Csongrád megye 1522-es dézsmalajstromaiból (SZABÓ 1954), valamint az 1524-es veszprémi úrbáriumából (VeszprUrb.) származnak. Az általam vizsgált német nyelvű oklevelek a Sopron szabad királyi város története című munkában (SoprT.), a csehek pedig a KNIEZSA ISTVÁN által összeállított és kiadott Középkori cseh oklevelek (1952) című kötetben találhatók.

E két utóbbi nyelven írt oklevelekre mindeddig nagyságrendekkel kevesebb figyelem irányult a névkutatásban, mint a latin nyelvűekre. A német nyelvűek névadatainak módszeres összegyűjtésére és átfogó vizsgálatára írásomban én sem vállalkozhattam az oklevelek nagy száma miatt, ezért a bennük szereplő nevek fordítására vonatkozó megfigyelések inkább csak az esetleges későbbi kutatásokat megelőlegező kiindulópontként, illetve a latin nyelvű oklevelek kapcsán tett megállapítások melletti kitekintésként, a teljes képet árnyaló háttérként szolgálnak. A cseh oklevelek ezzel szemben kis számuk és szűk időhatáruk, illetve a bennük előforduló, jelen munkában figyelembe vehető adatok kis mennyisége miatt nem nyújtanak lehetőséget a latin oklevelekéhez hasonló részletességű vizsgálatra.

3. Módszertani kérdések

3.1. A forrásadottságok

A fordítási gyakorlat adott nyelven belüli változásának megfigyelésére e három forráscsoportból leginkább a latin alkalmas, hiszen a latin nyelvű oklevél-írás a 11. század elejére nyúlik vissza Magyarországon, évszázadokon keresztül ez volt a hivatalos írásbeliség tipikus nyelve, és ómagyar kori okleveleink döntő többsége ezen a nyelven íródott. Mivel a fordítás vizsgálatát nem korlátozom az egyénnevekre, hanem a családneveket, illetve az azok előzményeit tartalmazó névszerkezetekre koncentrálok, e hosszú időszakból csak a 14. századdal kezdődő periódusra térek ki bővebben.

A magyarországi német nyelvű oklevelek első darabjai a 14. század első felében születtek. A német nyelvű írásbeliség Magyarországon tudomásunk szerint Pozsonyban és Sopronban, valamint a ciszterciek borsmonostori apátságában kezdődött. A soproni városi írmokok MOLLAY megállapítása szerint a bécsi egyetemen végeztek, és többnyire osztrák vagy bajor területről érkeztek (1982: 120–121), így a német nyelvű írásbeliség német mintára alakulhatott ki hazánkban.

Hasonló mondható el a cseh nyelvű írásbeliségről is: KNIEZSA szerint a fennmaradt oklevelek cseh kancelláriai helyesírást követnek, jellemzőbben a morva-

országi tartományi kancelláriáét. Ez is azt támasztja alá, hogy a magyarországi cseh nyelvű írásbeliség a cseh városokból hozott írnokok révén alakult ki, csaknem száz évvel a németet követően. A legszűkebb időintervallummal a cseh nyelvű oklevelek esetében számolhatunk, hiszen a legkorábbi is csak 1432-re keltezhető. (Bővebben lásd KNIEZSA 1952: 160–163.)

A vizsgálat során módszertani problémát jelent, hogy a felhasználható oklevelek különféle típusokba sorolhatók. A jogi és birtokügyekkel foglalkozók mellett vannak közöttük adóösszeírások is, amelyekben — mint arra korábban felhívtam a figyelmet (SLÍZ 2014) — az előbbiektől némiképp eltérően, az élő névhasználatot jobban tükröző módon jegyezték fel a neveket. E forrásadottságokon azonban nem lehet segíteni, hiszen a 14. század végéig nem rendelkezünk jelentősebb latin nyelvű összeírással, mely világiak nevét tartalmazná, az egyháziak nevét feljegyző pápai tizedjegyzékek pedig ritkán örökítették meg a megkülönböztető névelemeket (vö. SLÍZ 2011b: 238). A felhasznált német nyelvű oklevelek jó része is adójegyzék, míg a csehek inkább a jogi és egyéb ügyletekkel foglalkozó típusba sorolhatók. E sokféleség ellensúlyozására mindössze annyit tehetünk, hogy folyamatosan tekintettel vagyunk az oklevél típusára a vizsgálat során.

A német nyelvű oklevelek kapcsán megjegyzendő még, hogy az összeírás bevezetése gyakran latin nyelven íródott, a névsor azonban már egyértelműen német nyelvű. Esetenként már a bevezetésben kódváltás történik, világosan jelezve az összeíró többnyelvűségét, például: „Anno vigesimo quarto der anslag des getraidzehents vnd ist das erst viertail, dederunt” (1424, SoprT. 2/2: 314).

3.2. A fordítás vizsgálatának módszere

A fordításnak a tulajdonnevek kapcsán a szakirodalomban számos értelmezése él (erre összefoglalóan lásd BÖLCSKEI 2010b: 245–248). A továbbiakban én a lehető legtagabb értelmezést veszem alapul, vagyis a név változatlanul hagyásától a más névvel vagy kifejezéssel való helyettesítéséig minden eljárást ide sorolok. A vizsgálat során az összehasonlíthatóság biztosítása érdekében mindhárom nyelv (a latin, a német és a cseh) esetében a VERMES ALBERT PÉTER által kidolgozott modellt alkalmazom (vö. 2005a, a magyar terminusokra lásd 2005b). Ez négy fokozatot különít el a fordítási eljárásban alkalmazott beavatkozás mértéke szerint: 1. átvitel, azaz változatlanul hagyás; 2. behelyettesítés, azaz alaki változtatás (pl. m. *Farkas* ~ lat. *Farkasius*) vagy célnyelvi megfelelővel való felváltás (pl. m. *Esztergom* ~ ném. *Gran*); 3. szorosabb értelemben, azaz (megközelítőleg) szó szerint vett fordítás (pl. fr. *Richard Cœur de Lion* ~ ang. *Richard the Lionheart* ~ m. *Oroszlánszívű Richárd*); 4. modifikáció, vagyis olyan névvel vagy kifejezéssel való helyettesítés, amely nem (vagy csak részlegesen) áll kapcsolatban az eredetivel (pl. m. *Károly Róbert* ~ ang. *Charles I, King of Hungary of the House of Anjou*). Az oklevelekben előforduló névadatokat ezek alapján besorolva világosan összevethetőek lesznek a különböző időszakokra, illetve az eltérő nyelvekre jellemző fordítási stratégiák.

A vizsgálathoz olyan neveket veszek alapul, amelyeknek a viselőjéről valószínűsíthető, hogy a magyar névváltozata volt az elsődleges, vagy legalább létezik magyar nyelvű megnevezése is. A német és cseh oklevelekből ezek kiválogatása meglehetősen nehéz, hiszen a forrásoknak a latin nyelvűekhez képest aránytalanul kisebb mennyisége miatt ritkán adódnak olyan esetek, amikor ugyanazt a személyt hol magyar, hol német vagy cseh névváltozattal nevezik meg. Ha ilyen adatok nem állnak rendelkezésünkre, legfeljebb a feltűnően magyaros helyesírássra, a magyar névsorrendre, valamint az egyénnevek jellegzetesen magyar változatára, a családnevek vagy előzményeik magyar eredetére támaszkodhatunk. Ez természetesen jelentősen csökkenti a felhasználható adatok számát.

További probléma, hogy a szoros értelemben vett fordítást, vagyis esetünkben egy magyar név idegen nyelvre való átültetését forrásaink jó részében nemigen lehet megbízhatóan elkülöníteni a párhuzamos névadástól, vagyis azon esetektől, amikor egy személynek az eltérő nyelvű közösségek egymástól függetlenül, de azonos szemléletmód alapján, egyidőben adnak nevet (vö. a helynevek kapcsán pl. KNIEZSA 1944, 1965/2003: 260–261, KÁZMÉR 1981, a párhuzamos helynévadás elméletének árnyalására, illetve kritikájára lásd PÓCZOS 2008). Ilyen lehet például Erdélyi Jakab soproni polgár esete, akinek a neve latin nyelvű oklevelekben mind *Erdeli*-ként (pl. SoprT. 2/4: 319), mind *Subinburger*-ként (pl. SoprT. 1/6: 138) előfordul. Bár a SoprT. német nyelvű okleveleiben kizárólag a német eredetű változattal találkoztam, MOLLAY (1938: 39) szerint német forrásokban is felbukkan a magyar változat, amiből arra következtet, hogy a név viselője magyar lehetett. Véleményem szerint azonban ennyi adatból sem a névviselő etnikumára, sem anyanyelvére nem következtethetünk, csupán magyar és német névadó közösségre, illetve magyar és német névhasználatra gondolhatunk (vö. pl. SZENTGYÖRGYI 2012, SLÍZ 2013). Ráadásul az *Erdélyi* név alapján óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy viselője esetleg erdélyi szász származású, magyar–német kétnyelvű személy lehetett. A bizonytalanságot fokozza, hogy ugyanőt latin nyelvű oklevelek *Behem*-ként, azaz 'Cseh'-ként is említik (pl. 1488: *Jacob Behem*, SoprT. 2/4: 393). Az nem deríthető ki, hogy e megkülönböztető névelem németül vagy magyarul (esetleg mindkét nyelven) volt-e használatban az élőnyelvben. Az pedig már végképp eldönthetetlen, hogy ez a 'Cseh' nyelvhasználatra, származásra, etnikumra vagy valamilyen, a csehekkel való kapcsolatra, hasonlóságra stb. utalhatott-e.

Egy hasonló esetben a megkülönböztető névelem magyarul, németül és latinul is megjelenik: *Michaelem Wazonaros* (latin okl., 1458, SoprT. 1/4: 245), *Michaelis Waznas* (latin okl., 1463, SoprT. 1/5: 79), *Michaelis Laynbether* (latin okl., 1465, SoprT. 1/5: 155), *Michelen des Leinbater* (német okl., 1457, SoprT. 2/1: 87), *Michael Linificis* (latin okl., 1475, SoprT. 1/5: 155). HÁZI JENŐ e nevek közül a magyart tartotta elsődlegesnek (SoprT. 1/5: vii), MOLLAY KÁROLY szerint viszont családtörténeti adatokkal nem bizonyítható a névviselő magyar származása, ezért inkább a német változatot tekin-

tette elsődlegesnek (1938: 20). Véleményem szerint viszont e példa kapcsán sem lehet eldönteni, hogy a magyar vagy a német változat volt-e az elsődleges, ha egyáltalán a másik nyelvi változat fordítással keletkezett, nem pedig párhuzamos névadással. Mindenesetre abból, hogy latin nyelvű oklevelekben a név magyar és német változata egyaránt előfordul, arra következtethetünk, hogy (a latint kivéve) nem írásbeli fordítás történt, hanem mindkét nyelvben élő, valós használatú névváltozatot örökítettek meg a források.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a várható eredmények jellemzőbben, bár nem kizárólagosan az írásbeli fordítási gyakorlatra lesznek vonatkoztathatók. A latin célnyelvi nevek esetében többnyire nem tudhatjuk biztosan, hogy mi lehetett a forrásnyelv, illetve hogy az élő névhasználatban nem létezett-e több nyelven is megfelelője a névnek. Abban azonban legalább biztosak lehetünk, hogy fordítás történt, méghozzá jellemzően a feljegyzéskor, nem pedig az élő névhasználatban. A német és a cseh változatok esetében azonban még ez is megkérdőjelezhető, hiszen a párhuzamos névadás és névhasználat sem zárható ki teljes biztonsággal.

4. A latin célnyelvi névadatok vizsgálata

4.1. Az egyénnevek fordítása

A 14. században a latin–görög eredetű egyénnevek beillesztése a latin nyelvű oklevelekbe tipikusan a név latin megfelelőjének használatával, vagyis behelyettesítéssel történt. Kevésbé tipikus az átvitel: a 14. század folyamán a latin változatoknál jóval kisebb arányban jelentkeznek a vulgáris nyelvű, a mai alapnévtől eltérő változatok (pl. 1357: *Petew*, A. 6: 597; 1358: *Donch*, A. 7: 129). A legritkábban (mindössze néhány esetben) a mai alapnévnek megfelelő vulgáris nyelvű változatokkal találkozhatunk (pl. 1351: *Moric*, A. 5: 431; 1352: *Margith*, A. 5: 573).

A magyarból vagy más vulgáris nyelvből eredő egyénnevek esetében viszont az átvitel volt az egyik jellemző eljárás (pl. 1336: *Gerolth*, A. 3: 250; 1355: *Bogizlo*, A. 6: 366; 1358: *Kakas*, A. 7: 115), a másik pedig az alaki változtatással, a latin főnévi paradigmába való beillesztéssel történő behelyettesítés (pl. 1329: *Berizlaus*, A. 2: 431; 1349: *Farcasius*, A. 5: 290; 1355: *Luthardus*, A. 6: 262).

A fordítási stratégiák e sokszínűsége a 16. század elejére fokozatosan megszűnt, s az uralkodó eljárás a behelyettesítés lett: a görög–latin eredetű nevek különböző változatai és a magyar eredetű nevek a 15. század során egyre ritkábban tűntek fel a forrásokban, majd szinte eltűntek, a gyakoribb idegen eredetű neveknek pedig már a 14. századra kialakult sztenderdizált, többnyire (bár nem kizárólag) latinosított változata vált általános használatúvá (pl. 1439/1447: *Stannislaus*, N. FODOR 2010a: 296, *Lelesz* a.; 1450 k.: *Albertus*, N. FODOR 2010a: 141, *Kont* a.; 1524: *Oswaldus*, VeszprUrb. 24). A ritkább idegen eredetű neveket ugyan továbbra is átvittel illesztették a szövegbe (pl. 1446: *radol*, N. FODOR 2010a: 295, *Gilvács* a.; 1450: *Hredel*, N. FODOR 2010a: 297, *Tarna* a.; vö. még a 18. század eleji összeírások kapcsán N. FODOR 2014: 35), ezek aránya azonban jóval kisebb volt a latin–görög eredetű nevekénél.

4.2. Megkülönböztető névelemek és családnevek fordítása

A megkülönböztető névelemes szerkezeteket és a családneveket együttesen vizsgálom a továbbiakban, hiszen a családnevek kialakulása éppen a vizsgált időben zajlott, így a legtöbb esetben nem lehet eldönteni, öröklődött-e már az adott névelem, azaz családnévnek tekinthető-e. A fordítás szempontjából a használatos családnévtipológiáktól eltérően (vö. N. FODOR 2008, CsnVégSz. 9–11) a latinban használt szerkezetek alapján három csoportban érdemes tárgyalni a szerkezeteket: 1. az apa vagy más rokon egyénnevéből eredők, 2. a helynévből eredők, 3. a közszói eredetű többi motivációs-jelentéstani csoport. A nemzetséges szerkezeteket nem vonom be a vizsgálatba, mivel azok a 14. század közepére erősen megfogyatkoztak, majd végleg el is tűntek a forrásokból (vö. pl. N. FODOR 2004: 34, SLÍZ 2008: 191–193, TÓTH 2014).

4.2.1. Egyénnévi eredetű megkülönböztető névelemek és családnevek

Az apa vagy más rokon egyénnevéből eredő megkülönböztető névelemek, illetve családnevek fordítása a 14–15. század folyamán szorosabb értelemben vett fordítással történt: a rokon egyénnevét tipikusan a rokonságot jelölő latin közszóval (pl. *filius*, *gener*, *nepos*) kapcsolták a megnevezett személy egyénnevéhez. Kevésbé tipikusan a rokon nevének birtokos esetbe tett latin változata is előfordult (1354: *Nicolao Marsilii*, A. 6: 226; 1478: *Stephano Valentini*, N. FODOR 2010a: 292, *Kökényesd* a.). A 16. század elejére azonban a rokonságot jelölő latin közszavak igen ritkává váltak, az élőnyelvhez közelebb álló összeírásokban, számadáskönyvekben jellemzően már nem is igen fordultak elő. A latin kapcsolóelem eltűnésével párhuzamosan a rokon egyénnevének latin változata helyett a magyar alak használata vált általánossá, akár önmagában, akár patronimikumképzővel, pl. 1520: *Johannis Z a n y z l o f f y de eadem Bathor* (N. FODOR 2010a: 210, *Szaniszlófi* a.), 1522: *Nicolaus M a r t h o n* (SZABÓ 1954: 31, Gare településen), 1524: *Lucas L e w r y n c z e* (VeszprUrb. 62). Míg tehát a jelentéstani-motivációs kategória fordítása során korábban a szorosabb értelemben vett fordítás volt a jellemző stratégia, addig a 16. század elejére az átvitel, vagyis a változatlanul hagyás vált általánossá.

4.2.2. Helynévi eredetű megkülönböztető névelemek és családnevek

A helynévből származó megkülönböztető névelemek, illetve családnevek latinra fordítása hosszú ideig szintén szorosabb értelemben vett fordítással történt: a helynevet általában a latin *de* prepozícióval kapcsolták az egyénnevhez, pl. **Hagymási* helyett *Stephano filio Philippi de H a g m a s* (1357, A. 6: 568). Ritkábban a modifikáció is előfordult: ilyen például a **Pécsi* helyett a *Nicolao filio Stephani filii Luka de civitate Quinqueecclesiensi* (1353, A. 6: 90).¹

¹ Magának a helynévnek a fordítása történhetett átvittel (pl. 1358: *de Hody*, A. 7: 233); a latin megfelelővel is rendelkező helynevek esetében gyakran behelyettesítéssel éltek, mint azt Pécs

A *filius*-szal szemben a *de* tovább fennmaradt, még a 16. század eleji forrásokban is előfordult, habár a korábbinál jóval ritkábban, és az oklevél típusától függően eltérő mértékben. Az élőnyelvhez legközelebb álló összeírásokból teljesen eltűnt, a számadáskönyvekben is elenyésző mértékben van jelen, a középkori hivatali nyelvet használó, birtok- és jogi ügyekben született oklevelekben azonban nem számít ritkaságnak a jelenléte, jellemzően nemesek megjelölésére (lásd pl. 1523: *Johannes de Thor d*, N. FODOR 2010a: 285, *Torda* a.). Ugyanakkor, mint azt korábban kifejtettem (SLÍZ 2014: 289), ekkorra már némileg megváltozott a funkciója: a már nagy valószínűséggel kialakult családnév mellett a nemes valamely valódi birtokára is utalhatott, s ilyen esetekben a mindennapi élőnyelvi névhasználatnak feltehetőleg nem volt a része, csak a nemesi nevek hivatalosan feljegyzett alakjának a szokásos tartozéka, a nemesi előnév őse lehetett (pl. 1525: *Nobilis Johanne Ibrony de G e z t h e r e d*, N. FODOR 2010a: 119, *Ibronyi* a.). A 16. század elején tehát még továbbra is használatos volt e névtípus szorosabb értelemben vett fordítása, habár a 15–16. század folyamán a forrástípusok hivatalosságának mértékétől függően előbb az élőnyelvhez közelebbi, majd attól távolabb álló iratokban is fokozatosan átadta a helyét az élőnyelvi alak megtartásának, vagyis az átvitelnek (pl. 1446: *Anthוניus Czegeny*, N. FODOR 2010a: 66, *Cégényi* a.; 1524: *Petrus Symegy*, VeszpUrb.).

4.2.3. A többi közzsói eredetű motivációs-jelentéstani csoport

A fenti két típuson kívül a megkülönböztető névelemek vagy családnévek többi motivációs-jelentéstani kategóriáját a latin fordítások egységesen kezelik: tipikusan a latin *dictus*-szal szerkesztik a névszerkezetbe. Ezt a szerkezetet modifikációnak tekinthetjük, hiszen egy élőnyelvi nevet (pl. *Darabos*) szintagmával ad vissza: *dictus Darabos* (1349, A. 5: 277), azaz 'Darabosnak mondott'. A *dictus* azonban kevésbé tipikusan már a legkorábbi időktől kezdve el is maradhatott, majd hiánya fokozatosan egyre jellemzőbbé vált, és a 16. század elejére a források minden típusából eltűnt a *dictus*.

A fordítási stratégia változásának vizsgálatakor természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a tárgyalt névelemek milyen nyelven emelkedtek be a szövegbe. FEHÉRTÓI KATALIN (1969: 48) 14. századi korpusza alapján a leggyakoribb megkülönböztető névelemről egy táblázatot összeállítva igen változatos eredményt kapott: egyes névelemek magyarul, mások latinul fordultak elő nagyobb arányban a forrásokban. Ebből FEHÉRTÓI a családnévvé válás idejére

fenti példájában láthattuk; a patrocíniumi eredetű helyneveket, illetve néhány egyéb típusú nevet, például a korrelációs előtagúakat pedig vagy átvitelrel (pl. 1354: *Michaelem filium Mauricii de Felseupreb ul*, A. 6: 230; 1356: *Johannes filius Michaelis de Zenthmyhal*, A. 4: 439), vagy szorosabb értelemben véve fordították (pl. 1308: *Stephano filio Jule de inferiori Zele*, A. 1: 167; 1347: *Simonem filium Stephani de Sancto Salvatore*, A. 5: 91). (A helynevek fordításáról, a magyar és latin alakok gyakoriságáról — különös tekintettel a patrocíniumi eredetű helynevekre — vö. pl. HOFFMANN 2004, TÓTH 2007, BÖLCSKEI 2010a: 102–103, 223, SZENTGYÖRGYI 2013.)

vonatkozó következtetést vont le: a latinra fordított elemek még csak a névvisező alkalmi megjelölésére szolgáltak, valódi tulajdonságra utaltak, a magyarul feljegyzettek ezzel szemben már állandósultak (1969: 9). Korábban már bemutatott megfigyeléseim szerint (SLÍZ 2011b: 232) azonban a 14. századra ez a megállapítás még nem vonatkoztatható; egyrészt mert az ugyanazon személyt jelölő megkülönböztető névelem feljegyzésének nyelvében sem figyelhető meg következetesség, másrészt mert a motivációs-jelentéstani kategóriákat közelebbről szemügyre véve kitűnik, hogy a fordítási stratégiák kategóriáinként eltérőek. Jól tükrözi ezt az alábbi táblázat, melyet saját, 1301–1359 közötti oklevelek névanyagából létrehozott korpuszom alapján állítottam össze.

motivációs-jelentéstani csoport	magyar		latin	
	megkülönböztető	db	megkülönböztető	db
külső-belső tulajdonság	<i>nagy</i>	6	<i>m a g n u s</i>	50
			esetleg: <i>longus</i>	3
	<i>veres/vörös</i>	1	<i>r u f u s</i>	35
	<i>piros</i>	1		
	<i>fekete</i>	3	<i>n i g e r</i>	14
	<i>kisded</i>	1	<i>p a r v u s</i>	9
			<i>brevis</i>	1
	<i>f o d o r</i>	12	<i>crispus</i>	5
	<i>f e h é r</i>	7	<i>albus</i>	3
	<i>szakállas</i>	3	<i>barbatus</i>	3
	<i>sánta</i>	0	<i>claudus</i>	3
	<i>kövér</i>	1	<i>ventrosus</i>	1
	<i>kerek</i>	3		
	<i>kopasz</i>	2	<i>calvus</i>	1
	<i>tar</i>	1		
	<i>vak</i>	0	<i>cecus</i>	1
	<i>orros</i>	5	<i>nasutus</i>	1
néphez, népcsoportozáshoz való tartozás, hasonlóság stb.	<i>t ó t</i>	9	<i>S c l a v u s</i>	7
	<i>besenyő</i>	4	<i>bissenus</i>	3
	<i>német</i>	6	<i>teutonicus</i>	2
	<i>lengyel</i>	2	<i>polonus</i>	1
	<i>francia</i>	0	<i>gallicus</i>	1
társadalmi helyzet, méltóság, tisztség stb.	<i>kántor (cantur)</i>	2	<i>cantor</i>	4
	<i>tárnok</i>	2	<i>tauarnicus</i>	1
	<i>pap</i>	2	<i>clericus</i>	1
	<i>király</i>	0	<i>rex</i>	1

Megkülönböztető névelemek magyar és latin változatai 14. századi oklevelekben

Láthatjuk, hogy a külső-belső tulajdonságot kifejező megkülönböztető névelemek közül csak a leggyakoribbak, a latin szókincs legismertebb rétegébe tar-

tozók jelennek meg többször vagy legalább annyiszor latinul, mint magyarul. Ezzel szemben a néphez, népcsoporthoz való tartozást és a társadalmi helyzetet, méltóságot kifejező névelemeket közel azonos arányban közölték latinul és magyarul. A növényekről, állatokról, tárgyakról, természeti jelenségekről metaforikusan vagy metonimikusan adott neveket viszont szinte sosem fordították (ezekből olyan sokféle szerepel az adatbázisban, hogy nem volt értelme táblázatba foglalni őket).

A 15. század folyamán a latin fordítások aránya minden eddig említett motívációs-jelentéstani típusban csökkent, s a 16. századi forrásokban már szinte kizárólag magyar nyelvű megkülönböztető névelemek, illetve inkább már családnevek fordulnak elő (pl. 1515: *Nicolaus farkas*, N. FODOR 2010a: 91, *Farkas* a.; 1524: *Demetrius Ersek*, VeszprUrb. 101; 1524: *Gregorius Feyer*, VeszprUrb. 106; 1524: *Stephanus Racz*, VeszprUrb. 108). Míg tehát korábban e névelemek esetében mind az átvitel, mind a szorosabban vett fordítás bevett eljárás volt, a 16. századra általánossá vált az átvitel.

A foglalkozásra, mesterségre utaló megkülönböztető névelemeket különleges fontosságuk miatt érdemes külön tárgyalni. Ezek feljegyzésének a nyelvével a névkutatás mellett a történettudomány is régóta foglalkozik, hiszen az ipartörténeti kutatások szempontjából alapvető kérdés, hogy a különböző nyelvű foglalkozásmegjelölések közül melyek és hányadik századig utalnak a névviselő által ténylegesen folytatott mesterségekre, azaz melyek használhatóak fel ipartörténeti forrásként (a szakirodalomról összefoglalóan lásd GULYÁS 2008, a kérdéshez lásd még N. FODOR 2010b: 28–30, SLÍZ 2011b: 231–233). GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2008: 460–461) a hegyaljai mezővárosok 15–16. századi tanácstagjainak névadatait egy történetileg és névtanilag egyaránt megalapozott módszerrel vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy még az 1450 utáni néhány évtizedben is nagyjából egyenlő a latinul és a magyarul feljegyzett foglalkozásnévi eredetű megkülönböztető névelemek aránya, és mindkét nyelvű megnevezés utalhat valódi foglalkozásra. A 16. század elejére azonban a magyar nyelvű névelemek már nagy többségükben nem valódi foglalkozást jelölnek, azaz öröklődővé, családnévvé váltak. Ez jelen vizsgálat szempontjából azt jelenti, hogy míg korábban a szorosabb értelemben vett fordítás és az átvitel egyaránt jellemző volt a foglalkozásnévi eredetű megkülönböztető névelemek fordítására, addig a 16. század elejére az átvitel vált uralkodóvá.

A fentiekben csak magyar nyelvű példákat hoztam fel, de forrásainkban jóval kisebb arányban más vulgáris (leginkább német) nyelvű megkülönböztető névelemek, illetve családnevek is feltűnnek, pl. 1313: *Alardi dicti Jung* (A. 1: 302), 1354: *Christanus dictus Clains mit* (A. 6: 226). E nevek szintén bekerülhettek az oklevelekbe latinra fordítva, mint azt az ugyanazon személyre vonatkozó, hol németül, hol latinul feljegyzett adatok bizonyítják. Ilyenek például a következő, 1426-ban feljegyzett névadatok (a latin változatok latin nyelvű oklevélből: SoprT. 1/2: 293; a németek német nyelvűből: SoprT. 1/2: 299): lat.

Johannem Bavarum = ném. *Hanns der Bayr von Altenburg*, lat. *Christannum institorem* = ném. *Kristan Kramer*, lat. *Mychaelem pellificem* = ném. *Michel der Kürsnër*. Talán nem véletlen, hogy e példák éppen a néppel való kapcsolatra és a mesterségre utaló motivációs-jelentéstani kategóriákba sorolhatók, hiszen magyar–latin viszonylatban már láttuk, hogy e kategóriák elemei nagyjából azonos arányban jelentek meg magyarul és latinul. Ahhoz azonban, hogy módszeresen összevethessük az egyes kategóriákba tartozó nevek latinra és németre való fordításának stratégiáit, a német nyelvű oklevelek névadatainak a latin oklevelekéhez hasonlóan átfogó jellegű gyűjtésére és vizsgálatára lenne szükség, ez pedig egyelőre még várat magára.

4.3. Latin célnyelvű személynév-fordítási stratégiák és változások

A latin nyelv kapcsán eddig láttunk alapján megállapíthatjuk, hogy a 16. századra mind az egyénnevek, mind a megkülönböztető névelemek, illetve családnevek fordítására alkalmazott stratégiákban nagyfokú egységesülés ment végbe. Az egyénnevek esetében a korábban alkalmazott többféle eljárás helyett ekkorra a behelyettesítés vált uralkodóvá, míg a megkülönböztető névelemek, illetve családnevek esetében az átvitel, vagyis a változatlanul hagyás, függetlenül a névelem típusától.

Míg az egyénnevek esetében a fordítási stratégia a 16. század előtt erősen függött a név eredetétől, addig a megkülönböztető névelemek, illetve családnevek esetében feltehetőleg más tényezők befolyásolhatták a választást. Az a feltevés, hogy az írnok nem volt kellően birtokában a latinnak ahhoz, hogy le tudja fordítani az adott megkülönböztető névelemet, legfeljebb egyes külső-belső tulajdonságot jelölők esetében állhatja meg a helyét. A begyakorlottabb, a latinnak és a magyarnak egyaránt az alapszókincsébe tartozó névelemek (pl. *vörös*, *feke-te*, *nagy*), mint láttuk, gyakrabban előfordultak latinul. Ezzel szemben komolyabb nyelvtudás szükségeltetik például a *fitos* lefordításához (pl. 1347: *Jacobus dictus Fytus*, A. 5: 106), ha egyáltalán egy szóval megoldható a fordítás. Sok esetben ugyanis inkább a lefordíthatatlanság állhat az átvitel melletti döntés hátterében, máskor pedig az, hogy a latinban ugyanaz a szó felel meg két, egymással szinonim viszonyban álló magyar szónak (pl. m. *vörös* és *piros* — lat. *Rufus*, m. *kopasz* és *tar* — lat. *calvus*). A fordítás ilyen esetekben elfedné a magyarban fennálló különbséget, s a név elveszítené azonosító funkcióját (a helynévi szórványok kapcsán e szempontot hangsúlyozza pl. GYÖRFFY 1970: 200, HOFFMANN 2004: 11). Mégis ismerünk olyan esetet, amikor a *sartor* egyszer a *szabó*, másszor pedig a *nyírő* helyett áll: *Petrus Sartor* (1468 u.) = *Petrus zabo* (1468), *Stephanus Sarthor* (1468 u.) = *Stephanus nywrew* (1468) (N. FODOR 2010b: 29).

A 16. századra bekövetkező egységesülésnek, az egyénnevek esetében a behelyettesítés, a másik névelem esetében pedig az átvitel általánossá válásának a hátterében meglátásom szerint a névrendszerbeli változások állhatnak. Úgy vélem, a kétféle eljárás 16. századtól következetes alkalmazásának az oka az volt,

hogy a családnevek a 16. század elejére már jórészt kialakultak, s a fordítást végző írnokok érzékelték az egyénnev és a családnév, valamint a megkülönböztető névelem és a családnév közötti pragmatikai különbséget. Az egyénnev ugyanis e szempontból listanév, amely többnyire könnyen behelyettesíthető más nyelvi megfelelőjével; a megkülönböztető névelem ezzel szemben kreált név, amely leíró volta miatt jobbra szorosabban véve is fordítható; a családnév viszont átadott név, amely csak változatlanul hagyása esetén tudja betölteni a családdal való kapcsolatot kifejező szerepét (az itt alkalmazott modell leírására, illetve a terminusokra lásd HOFFMANN 2008).

5. A német célnyelvi adatok vizsgálata

Mint korábban jeleztem, a német és cseh források jóval kisebb számban és rövidebb időszakokra állnak rendelkezésre, ezért e két nyelv esetében a fordítási stratégiák változásának figyelemmel kísérésére nincs lehetőségem.

A 15. századi adatok alapján mindenesetre az rajzolódik ki, hogy a német nyelvű oklevelekben az egyénnevek fordítása egyrészt a célnyelvi megfelelő behelyettesítésével: *Thaman von Ciroken* 'Ciráki Tamás' (1426, SoprT. 1/2: 303), másrészt átvitelrel történt: *Gewri Balaschen* (1493, SoprT. 2/1: 241–242), *Sebes Estphan* (1435, SoprT. 2/3: 36).

A megkülönböztető névelem és a családnév fordítása ennél változatosabb képet mutat. Találkozunk átvitelrel, mint a fenti *Gewri* vagy a *Poký Peter* (SoprT. 2/1: 241–242) esetében, és több példát találhatunk a szorosabb értelemben vett fordításra is. Ilyen a fenti *von Ciroken*, valamint talán a korábban bemutatott *Erdeli ~ Submburger* és *Wazonaros ~ Leinbater* is.

A fenti két stratégia mellett a modifikációra is találhatunk példát a német oklevelekben: *Johannem Chapy* (1426, SoprT. 1/2: 293, lat.) = *Hanns von der Hayd* (1427, SoprT. 1/2: 293, ném.). MOLLAY KÁROLY szerint a magyar névváltozat a Sopron megyei Csapodra, a német pedig a Moson megyei Heidebodenre vezethető vissza (1938: 36, 314).

6. A cseh célnyelvi adatok vizsgálata

A cseh nyelvű oklevelekben a latin és a német nyelvűekhez hasonlóan az egyénnevek behelyettesítéssel történő fordítását figyelhetjük meg jellemző eljárásként. Míg azonban a latinban a behelyettesítés tipikusan a latin–görög eredetű nevek sztenderdizálódott latin változatával történt, addig a németben és különösen a csehben az adott név több német vagy cseh változata is bekerülhetett az oklevelekbe, ahogyan ezt a következő cseh célnyelvi példák is alátámasztják: 'János': *Hanus* (1459, KNEZSA 1952: 13), *Janem* (1460, KNEZSA 1952: 15); 'László': *Ladislawem* (1460, KNEZSA 1952: 15), *Waczlaw* (1479, KNEZSA 1952: 30), *Llaczek* (1479, KNEZSA 1952: 32), *Laczlawom* (1480, KNEZSA 1952: 34). A behelyettesítés mellett a némethez és a latinhoz hasonlóan a csehben is előfor-

dul az átvitel: *Janusse* (1459, KNEZSA 1952: 13), *Sebestyanem* (1460, KNEZSA 1952: 15), *Balassowy* (1468–1472 k., KNEZSA 1952: 22), *Lukacz* (1472, KNEZSA 1952: 24).

A megkülönböztető névelemek és családnevek fordítása e célnyelv esetében is nagyobb változatosságot tükröz. Apanévi eredetűből mindössze egyet találtam az esetleg szóba jövő adatok között: *Janem P a n g r a c e m* (1460, KNEZSA 1952: 15). Bár egyetlen példából nyilvánvalóan semmiféle következtetést nem lehet levonni, a latin és a német célnyelvi adatok alapján valószínűsíthető, hogy e példához hasonlóan a csehre fordítás máskor is jellemzően behelyettesítéssel történhetett e típusban.

Helynévi eredetű megkülönböztető névelem viszont viszonylag sok van, ezért jól látható, hogy e típust többféle eljárással is fordították. A legjellemzőbb kétségtelenül a szorosabb értelemben vett fordítás volt: pl. *Sebestyanem z R o z - g a n* 'Rozgonyi' (1460, KNEZSA 1952: 15), *Franka O c z k o w s k e h o* 'Ocskai' (1467, KNEZSA 1952: 20), *Gregor S s c z a w n i c z k y* 'Selmeczi' (1471, KNEZSA 1952: 23). Mint láthatjuk, a csehben a latinnal szemben több grammatikai megoldást is alkalmaztak az 'adott településről való, ahhoz tartozó' jelentés kifejezésére: egyrészt prepozíciót (*z Rozgan*), másrészt képzőt (*Oczkowskeho, Ssczawniczky*).² Ezért előfordult, hogy ugyanazt a nevet egyszer prepozícióval: *Steffan o d S w a t e h o J a n a* 'Szentiványi István' (1470, KNEZSA 1952: 23), másszor képzéssel fordították: *Steffanom a Balassom S w e t h o g e n s k y m y* 'Szentiványi István és Balázs' (1480, KNEZSA 1952: 34). A szorosabb értelemben vett fordítás mellett elvétve találkozhatunk még átvittel: *Benky* 'Benki', valamint behelyettesítéssel is: *Erdahata* 'Erdőhát' (1459: *panossa Erdahata a / Benky Janusse*, KNEZSA 1952: 13).

A többi motivációs-jelentéstani csoportra szintén csak néhány példát találtam; ezeket mind átvittel fordították: 1468–1472 k.: *Mikulassowi C z u p r o - w y* 'Csupor', *Magier Balassowy* 'Magyar' (KNEZSA 1952: 22), 1472: *Lukacz K a r d o s s* (KNEZSA 1952: 24); 1505: *Andreas C h o r w a t h* (KNEZSA 1952: 43).

7. A különböző célnyelvi adatok összevetéséből adódó következtetések

A latin, a német és a cseh célnyelvi személynév-fordításokat összevetve egyrészt az a meggyőződés alakulhat ki bennünk, hogy az alkalmazott stratégiák igen változatosak voltak, s a köztük való választást olyan nyelvi és nyelven kívüli tényezők irányíthatták, mint a források típusa; a névviselő társadalmi helyzete; a személynév fajtája (listanév, átadott vagy kreált név); a megkülönböztető név-

² E két lehetőség a latinban is létezik, a képzést azonban megkülönböztető névelemek fordítására jellemzően nem használták, inkább közzói alaptagú jelzős szerkezetekben találkozhatunk vele, pl. *civis Posoniensis* 'pozsonyi polgár' (1356, A. 6: 419), *comitatus Gumuriensis* 'Gömör vármegye' (1356, A. 6: 491).

elem vagy a családnév adott motivációs-jelentéstani kategóriába való tartozása; a forrás- és célnyelvek közti szó- és névkészletbeli, valamint nyelvtani eltérések; az írrok nyelvismere; a név azonosító funkciójának megőrzésére irányuló törekvés.

Másrészt az is kitűnt, hogy a három célnyelvre történő fordítási stratégiák között nagyobb a hasonlóság, mint az eltérés. Az eddig említettek (pl. az egyénnevek fordítása esetében a behelyettesítés, a helynévi eredetű megkülönböztető névelemek esetében pedig a szorosabb értelemben vett fordítás uralkodó volta) mellett ilyen például az az eddig még nem említett tény, hogy a magyar forrásnyelvről való fordításkor a teljes személynévszerkezet névsorrendje mindhárom célnyelvben tipikusan az indoeurópainak felel meg. Igaz, elszórtan magyaros sorrendű szerkezetek is fellelhetők, pl. lat. okl. *servientem* [...] *Nogmiklous* (1302, A. 1: 28), ném. okl. *Swab Peter* (1435, Soprt. 2/3), cseh okl. *Magier Balassowy* (KNIEZSA 1952: 22). E számos hasonlóság bizonyára nem véletlen: a nyelvi lehetőségek végessége és a nyelvek közti kapcsolatok mellett minden bizonnyal a közös európai oklevélírási hagyományra, mintára vezethetők vissza.

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, 1920.
- ANGYAL LÁSZLÓ 2013. Sáros vármegye helységnevei a szlovák fordítások tükrében. Cuius regio, eius nomen? In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 68–85.
- BAKONYI DÓRA 2008. A szereplők tulajdonneveinek fordítási kérdései a Harry Potter-kötetekben. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 519–527.
- BÁRCZI ZSÓFIA 2013. Alicek, Alizok és Évikék. Lewis Carroll Alice's Adventure in Wonderland című regénye névanyagának magyar fordításairól. In: BAUKO JÁNOS–BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *Tulajdonnevek a fordítás és a kétnyelvűség kontextusában*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 176–183.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135: 414–422.
- BÖLCSKEI ANDREA 2009. Az Amerikai Egyesült Államok tagállamainak hivatalos és informális elnevezéseiről, a tagállamnevek magyar fordításáról. *Névtani Értesítő* 31: 119–141.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010a. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.

- BÖLCSKEI ANDREA 2010b. Fordítás, adaptáció és helynévtörténet: magyar és angol helynévtípusok kontrasztív vizsgálatának gyakorlati tanulságairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 245–262.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS–F. LÁNCZ ÉVA ANNA szerk. 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 2004. A tulajdonnevek Collodi *Le avventure di Pinocchio* című könyvének magyar fordításaiban. In: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ–TAKÁCS JÓZSEF szerk., *Serta Jimmyaca. Emlékkönyv Kelemen János 60. születésnapjára*. Budapest, Balassi Kiadó. 311–326.
- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közsók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–188.
- FARKAS TAMÁS 2009a. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő? Fordítástudomány* 11/2: 22–35.
- FARKAS TAMÁS 2009b. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS, TAMÁS 2009c. Surnames of Foreign Origin in a Language Contact Situation. The Reasons and Ways of Their Changes and Their Influence on the Surname Stock in Hungary. In: AHRENS, WOLFGANG–EMBLETON, SHEILA–LAPIERRE, ANDRÉ szerk., *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences. August 17–22, 2008, York University, Toronto, Canada*. Toronto, York University. 365–374.
- FARKAS TAMÁS 2011. Franciás műveltség, magyar nyelv és a tulajdonnevek fordítása. In: CSISZÉR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke. 109–116.
- FARKAS, TAMÁS–SLÍZ, MARIANN 2013. Translating Family Names in Hungarian: A Diachronic Survey. *AHEA: E-Journal of the American Hungarian Educators Association* 6. URL: <http://ahea.net/e-journal/volume-6-2013/11>. (2014. 12. 28.).
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–305.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára. 1401–1526*. Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése. 1401–1526*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.

- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynévöldrajz mint a nyelvöldrajz egyik kutatási területe 1. A nyelvöldrajzi módszer a névtani kutatásokban. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2008. Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–462.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia 1969. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HERTELENDY RÉKA 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben. *Névtani Értesítő* 33: 133–145.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- HORVÁTH PÉTER IVÁN 2008. Személynevek a szakfordításban. *Névtani Értesítő* 30: 35–40.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1981. Párhuzamos személynévadás. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Veszprém, 1980. szeptember 22–24.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 43–46.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Középkori cseh oklevelek. Magyarországi szláv nyelvemlékek* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN: *Helynév- és családnév-vizsgálatok.* Budapest, Lucidus Kiadó. 255–349.
- MOLLAY KÁROLY 1938. *Középkori soproni családnevek.* Német Nyelvészeti Dolgozatok 1. Budapest.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PERGER IMRE 2013. A határon túli vasútállomások neve a vasúti utastájékoztatóban. *Névtani Értesítő* 35: 77–96.
- PÓCZOS RITA 2008. A párhuzamos helynévadás. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 223–230.
- RIHMER ZOLTÁN 2008. Fordítás vagy adaptáció? A modern latin személynévhasználat problémái. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 450–460.

- SLÍZ MARIANN 2008. Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *Magyar Nyelv* 104: 186–196.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Anjou-kori személynévtár. 1301–1342*. Budapest, Históriaantik Könyvkiadó.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest, Históriaantik Könyvkiadó.
- SLÍZ MARIANN 2013. A személynevek mint az ómagyar kori magyarországi kétnyelvűség vizsgálatának forrásai. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig 4. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A 2013. június 8-i dunaszerdahelyi tanácskozás előadásai*. Szombathely, Savaria University Press. 145–153.
- SLÍZ MARIANN 2014. Formai szempontok alkalmazhatósága a történeti családnevek vizsgálatában. *Magyar Nyelv* 110: 285–292.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SoprT. = HÁZI JENŐ kiad. 1921–1943. *Sopron szabad királyi város története 1/1–7., 2/1–6*. Sopron, Székely és Tsa.
- SZABÓ ISTVÁN 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 133–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hágionimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA 2014. Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok* 148: 471–494.
- TÖRÖK TAMÁS 2012. Helynevek és fordítástudomány. A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 117–132.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest, Tinta Kiadó.
- VERMES, ALBERT PÉTER 2005a. *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- VERMES, ALBERT PÉTER 2005b. *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis*. *Névtani Értesítő* 27: 311–314.
- VeszprUrb. = KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSSI LÁSZLÓ 1993. *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma*. Új Történelmi Tár 4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÖRÖS FERENC 2012. Személynévhasználat és impériumváltások a 20. századi Kárpátalján. *Magyar Nyelvőr* 136: 78–88.

Leíró hangtan és hangtörténet*

KIS TAMÁS

1. A hangtörténet hosszú időn keresztül a magyar nyelvtörténeti kutatások „zászlós hajója” volt, a történeti-összehasonlító nyelvészet az etimológiai vizsgálatok mellett rendre ezen a téren tudta a legkiválóbb eredményeket felmutatni. Ez a helyzet azonban az utóbbi évtizedekben megszűnni látszik, így egyáltalán nem véletlen, hogy a szintézis szándékával íródott A magyar nyelv történeti nyelvtanának grammatika-fogalma már „Nem foglalja magába például a történeti hangtant (fonetikát és fonológiát), noha elsősorban a morfológia szinte minden fejezetébe a hangtani kérdések egész sorozata épül bele” (BENKŐ 1991: 23). Azt, hogy a hazai hangtörténetírás nem tud korszerű eredményeket és egy új szintézist felmutatni, sőt egyes eddig biztosnak hitt eredményei is megdőlni (de legalábbis roppant erősen megkérdőjeleződni) látszanak (vö. pl. KIS 2005, 2013), egyesek szerint az újabb adatok hiányával (például az ómagyar oklevelek szórványainak feldolgozatlanságával) magyarázhatjuk. Véleményem szerint azonban a magyar hangtörténet régóta remélt megújulása azért is várat magára, mert a hangtörténeti kutatások rendre figyelmen kívül hagyják a saját kutatási területükön kívül feltárt hangtani tényeket és eredményeket.

Ebben a tanulmányban éppen ezért néhány olyan leíró hangtani ismeretre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek meglátásom szerint nyelvtörténeti szempontból is hasznosak lehetnek.

2. A leíró magyar hangtannal foglalkozó nyelvész hamar észreveszi, hogy a történeti hangtannak a fonetikához való viszonya korántsem problémamentes. Ami legelőször is feltűnik, hogy a fonetika bizonyos tényei kibékíthetetlen ellentmondásban vannak a magyar hangtörténet egyes állításaival. A történeti hangtant a leíró hangtan felől szemlélve nem egyszer támadhat olyan érzésünk, hogy a hangtörténet kutatói gyakorta nem valóban létezett vagy legalább reálisan elképzelhető hangokkal, hanem szimbólumokkal (vö. VÉRTES 2001: 422), vagy ahogy BÁRCZI írta, egy-egy „hangmegfelelési képlet összefoglalásaival” (1962: 1)

* Elhangzott Hangtani kérdőjelek a történeti hangtanban címmel a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportjának 2014. évi felolvasó ülésén. Az előadásban tárgyalt kérdések egy részét röviden már érintettem A „palatális” *dzs* a magyarban című tanulmányomban (KIS 2013).

dolgoznak.¹ Ez az összehasonlító nyelvészet módszertana szerint (de csakis a szerint) még nem lenne baj, ezek a szimbólumok azonban közékeverednek a létező vagy létezett hangoknak, és végül maguk a nyelvtörténészek is szentül meg lesznek győződve arról, hogy ezek a hangok tényleg megvoltak valamikor a magyar nyelvben vagy előzményeiben; azaz elkezdik keverni a tényeket a feltételezésekkel, ez utóbbiakat is tényként kezelve. Így következhet be, hogy egyes kutatók még olyat is tudni vélnek, ami csak az adott hang meghallgatása után derülhetne ki. SZENDE TAMÁS például a mai magyar hangok alapján képes „bemérni” a magyarban vélhetőleg soha nem létezett, (SZENDE által mediális [i]-nek jelölt, de velárisként említett) *i* labializációját és ajakkerekítési fokát is (1969: 383–384), BAKRÓ-NAGY MARIANNE pedig arról nyilatkozik teljes természetességgel, hogy a feltételezett egykori magyar *dzs* hang „enyhén palatalizált ejtésű” volt (1999: 286).

Ezek a megállapítások ugyan első pillantásra nem látszanak olyan légből kapottnak, mint a MOLNÁR JÓZSEFÉ — aki a debreceni nemzetközi nyelvészkonferencián a hangtörténeti magyarázattal állt elő, hogy szerinte a veláris *i* és *e* hang azért tűnt el a honfoglalás után a magyar magánhangzórendszerből, mert „az étkezés megváltozásával [ti. a szlávságtól átvett puhább, főtt ételek fogyasztásával; K. T.] megteremtődött annak a lehetősége, hogy a magyarság artikulációs bázisa is megváltozzék: előbbre tolódjék és némiképp nyíltabbá váljék” (MOLNÁR 1967: 158) —, azonban valóságtartalmuk semmivel sem több: egyszerűen a tudományos fantázia termékei. Hasonlóan kétes értékű magyarázatokból GÓSY MÁRIA is összeszedett — és sajnos komolyan is vett — egy csokorra valót (1998).

Az efféle képzelet szülte kijelentéseket a hangtani ismeretekkel összekapcsolva könnyen meggyőződésünké válhat, hogy a magyar hangtörténetben szinte minden olyan hang kapcsán felvethetők elbizonytalanító kérdések, amelyek a mai magyar nyelvben nincsenek meg fonémastátusban. Érdeemesnek tűnik tehát szemügyre venni a leíró hangtan felől a magyar hangtörténet még oly biztosnak tűnő állításait is.

3. Hogy felvetéseim használhatók lesznek-e a történeti hangtanban, nem tudhatom, azt azonban vallom, hogy a nyelvésznek, aki „tudományát öntudatosan akarja művelni, szüksége van arra, hogy időről-időre, a napi munkát félretéve, tudománya alapkérdései felől elmélkedjék” (GOMBOCZ 1915: 107–108), és időnként rákérdezzen a legnyilvánvalóbb alapfogalmakra is (BÉKÉS 1997: 13), mert a háttérkérdések rendszeres áttekintése nélkül elképzelhetetlen, hogy tudo-

¹ A több magyar nyelvtörténész által (vö. BENKŐ 1980: 77, E. ABAFFY 2003: 314) „palatális *dzs*”-ként említett hang például a sohasem létezett, fonetikailag elképzelhetetlen hangok sorába tartozik, hiszen a palatális képzési helyen egy másik affrikáta, a *gy* képződik. A hibát csak magyarázza, de nem enyhíti, ha azt feltételezzük, hogy *palatális* szakszót a *palatalizált* helyett használták, hiszen ez a „terminusfelcserélés” is csak a vonatkozó fonetikai ismeretek hiányát bizonyítja. (Erről a példaként említett esetről bővebben lásd Kis 2013: 285–286.)

mányterülete megújuljon és lépést tartson saját kora tudományos színvonalával. Úgy vélem, a magyar hangtörténetben még nem történt meg ez a megújító rákérdezés, ezért az az elméleti háttér, ami a történeti hangtan kialakulásakor korszerűnek számított, ám azóta már jócskán elavult, még mindig alapvetően — ráadásul az idő elteltével egyre inkább nem tudatosan, lappangva — befolyásolja a tudományterület mai tudását, szemléletét.

A mai magyar hangtörténetírás kezdetei a történeti-összehasonlító nyelvészet egészével egyetemben a 19. századba nyúlnak, és több jel is arra mutat, hogy nemcsak a kezdetek, de a hangtani előfeltevések egy része is a 19–20. század fordulója tájának, a 20. század első harmadának (azaz a történeti nyelvészet igazi virágkorának, elméleti megalapozásának) hangtani szemléletét és ismereteit mutatja. Ezek a rejtett szemléleti, nyelvelméleti hagyományok — amelyek egyébként törvényszerűen megakadályozzák a modern nézetek beépülését és a tényleges teoretikus megújulást is — gyakran apróságoknak, lényegtelennek látszanak. Pedig szemügyre véve őket nem egyszer kiderül, hogy ami száz éve még lényegtelen apróságnak számított, napjainkra már zavaró anomáliává vált.

4.1. E „lényegtelen” problémák egy része nem látszik többnek egyszerű terminológiai kérdésnél. Ilyen például a *k*, *g*, *χ*, *η* hangok képzési helyének megnevezése. Ebben az esetben, amikor a magyar nyelvtörténetírásban a *k* és homorgán társainak képzési helyét *palatoveláris*-nak (KÁLMÁN 1965: 385) vagy *mediopalatális*-nak (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 68, FAZAKAS 2008: 23) nevezik a magyar és nemzetközi fonetikai munkákban is használt *veláris* helyett, látszólag olyan apróságról beszélhetünk, ami nyelvtörténeti távlatból szót sem érdemel, hiszen — mondhatnánk — végeredményben „minden terminus technicus konvenció kérdése” (HAJDÚ 1980: 18), nem több ez, mint egy újabb példa a különböző nyelvészeti területek oly gyakran megfigyelhető eltérő szakszóhasználatára.

Egyfelől mindez természetesen igaz, másrészt viszont nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a *mediopalatális*, *palatoveláris* és *veláris* terminusok valójában nem ugyanarra a képzési területre vonatkoznak, így ha az említett hangok tipikusan nem a szájpaddlás középső (mediopalatális) részén, és nem a kemény és a lágy szájpaddlás találkozásánál (palatoveláris) keletkeznek, hanem ennél hátrább, a lágy szájpaddlásnál, akkor ezeket csakis velárisaknak nevezhetjük. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy a veláris *k*-nak, *g*-nek stb. vannak-e a vezérváriánsnál előrébb képzett palatoveláris változatai,² de ettől még nem változik meg az a tény, hogy a *k* és társai tipikusan a lágy szájpaddlás elülső részénél képződnek (BOLLA 1995: 28, 37, GÓSY 2004: 79), és bármennyire is aprónak tűnik az említett három terminusból következő képzési helybeli eltérés, ez valójában

² A *k*-nak vannak a lágy szájpaddlás elülső részénél képzett vezérváriánsához (pl. *kabát*) képest hátrébb (pl. *kút*) és előrébb (pl. *kicsi*) képződő variánsai, ez utóbbi, a palatális magánhangzók előtti *k* képzése valóban lehet, sőt talán szokott is palatoveláris lenni.

mégsem lényegtelen, legfeljebb akkor az, ha magukat a fonetikai tényeket tekintjük lényegtelennek.³

4.2. A képzés pontos helye különösen nem lényegtelen akkor, ha egy ilyen „apróság” miatt két különböző hangot egyként jelölnek és kezelnek, azaz amikor két különböző hangról azt hiszik és azt tanítják (vö. pl. KÁLMÁN 1965: 397, PAPP 1966: 95–96), hogy a kettő egy és ugyanaz a hang, mint történik ez a *kapj*, *dőff j*-je és a *pech*, *ihlet h*-ja esetében. Nagyjából száz évvel ezelőtt a magyar nyelvészek még úgy tudták, hogy a *j* betű a *ra*kj, *lő*kj, *csu*kj; *csa*pj, *lo*pj, *kő*pj; *dőff* szavakban és a *h* betű az *ihlet* szóban (GOMBOCZ 1940: 22) egyaránt a *j* hang zöngétlen változatát takarja (GOMBOCZ 1940: 20), ezért ezeket a hangokat a SETÄLÄ által kidolgozott finnugor átírás *χ* betűjével jelölték (GOMBOCZ 1940: 20, 22).⁴

Jó ideje tudjuk azonban, hogy a példaként sorolt szavak *j* és *h* betűi mögött két különböző magyar mássalhangzó, sőt két különböző fonéma áll: egyrészt a szonoráns approximáns /j/ zöngétlen obstruens [ç] változata (azaz egy palatális zöngétlen frikatíva), ami a magyarban zöngétlen zörejhangok utáni abszolút szóvégi helyzetben szokott realizálódni (pl. *kapj* [kɔpç], *dőff* [døfç] stb.), másrészt pedig a /h/ legelőrébb képződő variánsa, lényegében a [x]-nál kicsit előrébb képzett veláris (vagy inkább palatoveláris⁵) [χ] (pl. *pech* [pex ~ pex̥], *ihlet* [ix̥let], *technika* [tɛχnikə] stb.; SIPTÁR 2001: 400).⁶ Ezt a tényt már nyilvánvalóan nem lehet apróságnak vagy terminológiai ügynek tekinteni.

³ A bekezdésben kifejtettek szempontjából nézve örömteli, hogy az új nyelvtörténet tankönyv már a *veláris* terminus használata mellett döntött (E. ABAFFY 2003: 301). Ugyanakkor a fentebb tárgyaltakkal pontosan megegyező kérdéseket vet fel, hogy ugyanebben a tankönyvben miért választották az elterjedtebb és az érintett hangok tipikus képzési helyét pontosabban megnevező *alveoláris* és *posztalveoláris* szakszó helyett a *dentalveoláris*-t és az *alveopalatális*-t (E. ABAFFY 2003: 301; vö. GÓSY 2004: 79, BOLLA 1995: 37).

⁴ A *χ* a finnugor átírásban *j*-vel és *γ*-vel egyaránt jelölt (lásd SETÄLÄ 1901: 41) elülső (anterior) prepalatális — mint SETÄLÄ külön kiemeli (1901: 36), nem félhangzó, hanem — spiráns *j* zöngétlen párja (SETÄLÄ 1901: 41).

⁵ Palatovelárisnak tekinti például BOLLA is (1995: 38). OLASZY a némileg szokatlan *preveláris* terminust használja rá (2010: 123), de később már nála is a *palatoveláris* szakszó szerepel (uo. 156).

⁶ A [χ]-k számát szaporítja a palatális hangrendű *h* tövű névszók (*méh*, *düh* stb.) szóvégi *h*-jának napjainkban terjedő, egyelőre nem sztenderd kiejtése is. — A fonetikusok egy része a *pech*, *technika*, *ihlet* stb. szavakban, azaz a palatális magánhangzók után álló [χ]-k kapcsán nem tartja lényegesnek az előrébb képzettséget jelölni, hanem a *doh*, *sah*, *almanach*, *fach*-féle szavak (*c*)*h*-jával egyetemben mellékjel nélküli [x]-val írják (GÓSY 2004: 77, OLASZY 2007: 78, 2010: 123). — Ami tárgyalt hangunk, a palatoveláris zöngétlen frikatíva fonetikus lejegyzését illeti, a veláris [x]-hoz viszonyított képzési helyét az IPA átírásában az előrébb képzettség diakritikus jelével ellátva [χ]-ként jelölhetjük. A hang [χ]-vel való átírása a NÁDASDY–SIPTÁR-féle transzkripció (1989: 6) sajátos megoldása (a palatalizációs ékezet nyilvánvalóan a magyar egyezményes átírás *χ* betűjéből származik, hiszen az IPA diakritikus jelei között ilyen nem található). A finnugor átírás szintén tartalmaz jelet az általa mediopalatálisnak tekintett *χ*-nál előrébb képzett hátulsó (posterior) prepalatális zöngétlen spiránssra, mégpedig a *χ*-t (SETÄLÄ 1901: 41). Teljesen egyedi megoldásként előfordul még tárgyalt hangunk jelölésére a *ch* betű is (BOLLA 1995: 38).

4.3. A palatális [ç] és a (palato/pre)veláris [x] két különböző hangként való kezelése nem lehet kérdéses, különválasztásuk viszont felveti, hogy hogyan kell őket jelölni a magyar nyelvtörténeti munkákban.

Már a magyar egyezményes hangjelölés megalkotása során sem volt egyöntetű vélemény a *j* zöngétlen párját jelölő *χ* betű használatáról. Az átírási rendszert kidolgozó DEME LÁSZLÓ azt írta, hogy „felesleges a *j* zöngétlen változatára a *χ* jelet használnunk, mert a *kap+j* kiejtése kényszerűen *kapχ*; a *pj*, *kj* stb. jelcsoport tehát abszolút szóvégen mindig és szükségszerűen *pχ*, *kχ* stb. hangcsoportot jelöl” (1953b: 35), ilyen módon nyelvjárási fonetikus írásunk alapelveinek 1953-as első közreadásában ez a betű nem szerepel. Felvette viszont jelei közé a nyelvtalasz, amelynek jelmagyarázata a *j* zöngétlen párjaként mint (pre)palatális spiránst tartalmazza a *χ*-t (MNYA. 1: 5). Ennek a döntésnek az ismeretében elvileg csak annyi dolgunk van, hogy szétválasztjuk a jelenleg *χ*-vel jelölt hangokat, és jelölésükre a finnugor átírásból — amelyből két betű (az *ē* és az *ā*) kivételével egyébként is származnak a magyar ábécében önálló betűvel nem jelölt hangok jelei és a mellékjelek — átvesszük a megfelelő hangot takaró betűt.

4.3.1. A helyzet azonban ennél némileg bonyolultabb, ugyanis a finnugor átírást 1901-es közzététele óta többször is módosították. Ha a SETÄLÄ által kidolgozott első verzióból indulunk ki, akkor a palatális zöngétlen [ç] frikatíva jele a *χ* maradna, a palatoveláris zöngétlen [x] frikatívát pedig *χ*-vel kellene írni a továbbiakban. Ez az eddigi lejegyzési gyakorlatban természetesen csak akkor jelentene változást, amikor az érintett hangokat önmagukban kellene jelölni (erre a hangtörténeti munkákban gyakran van példa), hiszen a magyar egyezményes hangjelölés „jelcsoport = hangcsoport” alapelvéből származóan a „palatális magánhangzó + *χ*” hangcsoportot a /h/ fonémára utaló „palatális magánhangzó + *h*” jelcsoport jelölné (*ih*, *eh* = *iχ*, *eχ*), a „zöngétlen mássalhangzó + *χ*” esetében pedig változatlan maradna a „zöngétlen mássalhangzó + *j*” jelölés (*pj*, *kj*, *fj* = *pχ*, *kχ*, *fχ*). Példákon bemutathatjuk a magyar *ihlet*, *technika*; *kapj*, *rakj* szavakat a 20. század eleji finnugor átírásban *iχlet*, *teχnikā*; *kāpχ*, *rākχ* formában kellett írni, ez a magyar egyezményes hangjelölésre „fordítva” *ihlet*, *tehnika*; *kapj*, *rakj* megoldásokat eredményezne, önmagukban álló hangok lejegyzésére pedig a *χ* és a *j* betűket lehetne használni.

Mivel a /j/ fonéma realizációjaként jelentkező palatális zöngétlen *χ* [ç] frikatíva jelölésének kérdéseit nem szakíthatjuk el a *j* hang egyéb variánsainak jelölésétől, a teljesség miatt — kissé előre szaladva, ugyanis a további *j*-féle hangokról majd csak később, a 5.3.1. pontban lesz szó — be kell mutatnom a zöngés palatális *j* [j] frikatíva (*dobj*, *rágj*) és a zöngés palatális *j* [j] approximáns (*jó*, *vaj*) finnugor átírását is, illetve azt, hogy milyen következményekkel járna, ha a magyar egyezményes hangjelölés követné a finnugor átírásban több alkalommal végrehajtott módosításokat. Az erre a két *j*-féle hangra példaként hozott szavakat eredetileg, a finnugor átírás SETÄLÄ által kidolgozott változatában *iō*, *vāi*; *dobj*,

rāgj (vagy *dobý*, *rāgý*) formában kellett írni, az ehhez a finnugor átíráshoz igazodó, de az approximáns és a frikatíva *j*-k között különbséget nem tevő magyar egyezményes hangjelölésben pedig értelemszerűen *j*-vel kellene jelölni mindkét hangot önálló pozícióban és szavakban is (*jó*, *vaj*; *dobj*, *rágj*).

4.3.2. A finnugor átírás 1938-as módosításával viszont részben megváltozott a tárgyalt négy hang [j, j̥, ç, ʃ] jelölése, ugyanis FRANS ÄIMÄ és ARVO SOTAVALTA javaslatára (vö. IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 26) megszüntették a zöngés palatális [j̥] spiráns jelölésére használható *ý* ~ *j* kettősségét, és ekkortól a *j*-t a korábban *j̥*-vel ábrázolt zöngés palatális [j] félhangzó (= approximáns) jeleként használják. (Ezt a jelölést rögzítette a hat kiadást megélt, SOVIJÄRVI–PELTOLA szerkesztette Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus című kiadvány is: SUT. 1953: 7, SUT. 1977: 13; vö. IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 26.) A *j* betűnek a félhangzó értelemben való használatával megteremtődött a lehetőség a *j* [j] párjaként jelentkező zöngétlen palatális [j̥] félhangzó jelölésére is, amit a *j* betű kiskapitális alakváltozatával, a *j̥*-vel írnak. (Ilyen hang a magyarban nincsen, de kitalálható — mivel a magyar egyezményes hangjelölés a finnugor kiskapitális betűk helyén nagybetűket használ —, hogy ezt *J*-ként kellene írni.)

Az átírás *j*-ket érintő változása után példaként sorolt szavainkat a következőképpen kellett átírni finnugor transzkripcióval: *jō*, *vāj*; *dobý*, *rāgý*; *kāp̣̌*, *rāḳ̌*; *i̋̌let*, *te̋̌nikā*. Ezeknek a magyar egyezményes hangjelölésben az *jó*, *vaj*; *dobj*, *rágj*; *kapj*, *raj*; *ihlet*, *tehnika* lejegyzés felel meg. Mivel az egységes magyar nyelvjárási lejegyzés 1953-as kidolgozásakor a finnugor átírás 1953-ban rögzített változata (SUT. 1953) volt érvényben, elvileg az ekkor használt finnugor transzkripció jelekkel kellene találkozunk a magyar egyezményes hangjelölés alkalmazása során is, amikor a magyar helyesírásban egy kivétellel nem jelölt *j*, *ý*, *ç*, *ʃ* hangokat önmagukban kell lejegyezni, azonban — mint tudjuk — a négy betű helyett csak kettő használatos (a *ç* és a *ʃ* helyett a *ç̣*, a *j* és a *ý* helyett a *j̥*).

4.3.3. Azonban amennyiben a magyar egyezményes hangjelölésben — teljesen logikus módon, hiszen ezzel a lejegyzés fonetikai pontosságát növelnénk — követni szeretnénk a finnugor átírás változásait, nem az előző bekezdésben felsorolt új betűket kellene bevezetni, hanem a finnugor átírás legutóbbi módosításait volna inkább értelme alkalmazni. 1990-ben ugyanis törölték a zöngétlen és a zöngés palatalizált palatális spiránsokat („ston ja sll liudentunut palataalinen spirantti”) jelölő *ç̣* és *ʃ̣* betűt, helyettük a zöngétlen palatalizált palatális spiránst a *ç̣̌*, a zöngést pedig a *ʃ̣̌* jelöli (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 28, 54). A zöngétlen és zöngés palatalizált palatális félhangzókat („ston ja sll liudentunut palataalinen puolivokaali”) változatlanul *j̥*-vel és *ǰ̥*-vel kell írni (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 55). Ezen változások miatt a következőképpen néz ki példánk finnugor átírásbeli lejegyzése manapság: *jō*, *vāj*; *doḅ̌*, *rāǧ̣*; *kāp̣̌̌*, *rāḳ̌̌*; *i̋̌̌let*, *te̋̌̌nikā*. A magyar egyezményes átírást — ha továbbra is ragaszkodunk a fonetikus írástól abszolút idegen „jelcsoport = hangcsoport” gyakorlathoz — ez a

módosulás a szavak, szövegek lejegyzésében nem érinti (*jó, vaj; dobj, rágj; kapj, rakj; ihlet, technika*), viszont a hangok önálló jelölése esetén alkalmaznunk kellene a finnugor átírásból átvett betűket, és az *ihlet, technika*-beli *h*-kat χ -val, a *kapj, rakj* szóvégi mássalhangzóját pedig a χ helyett $\check{J}$ -vel kellene jelölnünk. Továbbá ha a magyar egyezményes hangjelölésben is meg kívánjuk különböztetni a szonoráns és az obstruens *j*-t, akkor a *dobj, rágj* szavak *j*-jét $\check{j}$ -vel kellene ír-
nunk.

Összefoglalva így néz ki a tárgyalt öt hang jelölése az átírásokban:

	Magyar helyesírás	IPA	Magyar egyezm. (jelenleg)	Magyar egyezm. (javasolt)	Finnugor átírás (1901)	Finnugor átírás (1938)	Finnugor átírás (1990)
palat. zöng. approx.	j (<i>jó, vaj</i>)	j	j	j	i	j	j
palat. ztlen approx.	–	j̥	–	j (J)	–	J	J
palat. zöng. frikatíva	j (<i>dobj, rágj</i>)	j	j	j (j̃)	j ~ j̃	j̃	j̃
palat. ztlen frikatíva	j (<i>rakj, kapj, döff</i>)	ç	j (ç)	j (J̃)	ç	ç	j̃
palatovel. ztlen frik.	h, ch (<i>méh, ihlet, technika, pech</i>)	x̥ (x)	h (ç)	h (ç)	ç	ç	ç

4.4. A fonetikus írás kérdéseitől térjünk vissza „bujdosó” hangjainkra, amelyekről a hangtörténet különböző okok miatt nem szokott említést tenni! A /h/ fentebb szóba került palatoveláris variánsa kapcsán megemlíthetjük azt is (hiszen előfordulhat, hogy nyelvtörténeti jelentősége is van), hogy a mai magyar nyelvben „összesen négyféle »H-típusú« hang van: a zöngétlen glottális [h] (*hó*), a zöngés glottális [ɦ]⁷ (*ruha*), a zöngétlen veláris [x] (*doh*), valamint ennek kissé előrébb képzett változata, a [x̥]⁸ (*pech*), amelyet olykor tévesen a palatális [ç]-vel szoktak azonosítani” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2004: 60).⁹ (A [h] és a [ɦ] eltérő zöngésedését lásd az 1. ábrán a következő oldalon.)

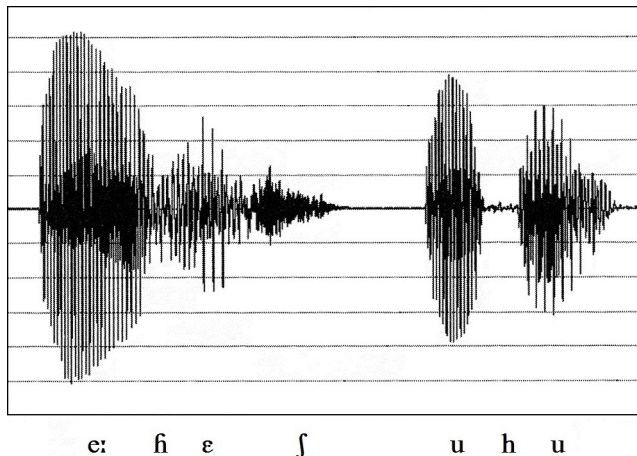
Azon lehet vitatkozni, hogy a *h*-féle hangok közötti különbség fonológiailag is releváns-e, vagy esetükben a laringális (glottális) /h/ fonéma kombinatorikus variánsairól beszélhetünk, azonban a fonetikai különbségekkel mindenképpen

⁷ Érdekesség, hogy a zöngés *h* kapcsán LAZICZIUS GYULA hasonló problémát feszeget, mint amilyenekről az eddigiekben szó esett, azt tudniillik, hogy hiába írta le már 1900-ban MEYER, majd pár évvel később GOMBOCZ ZOLTÁN MEYERREL közösen, hogy a magyar beszélők bizonyos szavakban zöngés *h*-t ejtenek, a hazai fonetikák erről tudomást sem vettek, majd pár évtized múlva BAKÓ ELEMÉR teljes tájékozatlanságról téve tanúbizonyságot újból „felfedezte” ezt a hangot, mit sem tudva MEYER és GOMBOCZ eredményeiről (LAZICZIUS 1937).

⁸ SIPTÁR jelöléséről lásd a 6. lábjegyzetben írottakat.

⁹ A négyféle *h*-hoz hozzátehetjük, hogy a finnugor átírás (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 54, 55) a laringális réshangoknál megkülönböztet zöngétlen és zöngés spiránst ($\check{h}$, $\check{h}$) és félhangzót (*h*, $\check{h}$). A magyarban a *h*-knak efféle különbségek szerinti előfordulásáról nincs tudomásom.

számolni kell, ugyanis egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy ezek a különbségek a nyelvi változások felől nézve lényegtelenek: erre irányuló kutatások híján nem tudhatjuk, hogy nem viselkedik-e eltérően a zöngétlen és a zöngés vagy az előrébb és a hátrébb képzett *h* a hangváltozások során.¹⁰ A mai *h*-féle hangok sokféleségét látva még azt is érdemes lenne megfontolni, hogy az ősmagyar, pláne az ómagyar mássalhangzórendszer rekonstruálásakor nem abból kellene-e kiindulni, hogy a *h*-k a régiségben is hasonló (esetleg akár pontosan olyan) variánsokban éltek, mint manapság, amiből akár az is következhetne, hogy a veláris χ fonémaként esetleg sohasem létezett a magyarban, csak a laringális /h/ változataként kell vele számolnunk. Vagy éppen az is előfordulhat, hogy két különböző spiráns (egy laringális *h* és egy veláris χ) esett egybe a /h/ fonémában.

1. ábra: Az *éhes* és az *uhu* szavak mássalhangzójának eltérő zöngésedése (GÓSY 2004: 162)

A zöngés *h̃* meglelte mindenestre magyarázatul szolgálhat a hiátustöltőként feltűnő *h* hangokra (*pihóca* 'pióca', *mihénk* 'miénk'; vö. IMRE 1971: 260). Hiátustöltő hangként ugyanis — legalábbis a magyarban — magánhangzós képzési jegyű mássalhangzók, turbulens zörejt nem tartalmazó, zöngés szonoráns appro-

¹⁰ A látszólag apró, a beszélők számára nem tudatos fonetikai különbségeket ugyanúgy sajátítjuk el, mint a tudatossá váló, disztinktív jegyként is működőket. Ezért van az, hogy például a *ruha*, *éhes* szavakban a magyar anyanyelvűek következetesen zöngés *h*-t ejtenek, az *uhu*-ban pedig zöngétlent anélkül, hogy erről tudnának, vagy hogy e szavak elsajátítása során erre bárki tanította volna őket, kijavította volna a kisgyerekkori beszédükben a *h*-knak esetleg előforduló, a közösségileg szokásostól eltérő ejtését. Az efféle nem érzékelt, a tudatosság szintjét el nem érő különbségek azonban akár megkülönböztető jeggyé is válhatnak, és hangváltozásokhoz, fonémahasadáshoz vezethetnek. A mai napig nincs tisztázva, hogy az elfogadott felfogással szemben, ami a szavak magas és mély hangrendjében látja a fonémahasadás okát (E. ABAFFY 2003: 118–119; vö. VÉRTES 1960), vajon nem a *k* hangok előrébb/hátrébb képzettsége (vö. LAZICZIUS 1932: 86–101, DEME 1953a: 36, BÁRCZI 1958: 123, 1967b: 9) vezetett-e (valószínűleg az ősmagyar korban) — esetleg a *k*-t és a *q*-t megkülönböztető török nyelvek hatására — a *kéz*- és a *ház*-féle szavak szókezdő mássalhangzójának eltérő alakulásához.

ximánsok szoktak előfordulni (*píjóca* 'pióca', *divó* 'dió'; vö. IMRE uo.). A zöngétlen laringális spiránsnak/frikatívának tekintett *h* ezeknek a sorából feltűnően kilóg. Ha viszont kiderülne — erre vonatkozó vizsgálatokat nem ismerek —, hogy a hiátustöltőként jelentkező *h* mindig zöngés (és ráadásul csak olyan helyzetben jelenik meg, amely fonotaktikailag megegyezik a zöngés *h*-kat tartalmazó szavakban megfigyelhetővel), akkor egy „fonetikai devianciával” máris kevesebb lenne a magyar nyelvtörténetben, hiszen a zöngés laringális *h* a zöngés szonoráns approximánsokkal megegyező módon szupraglottális zörej nélkül képzett mássalhangzó.¹¹

4.5. Az apró(nak tűnő) kérdések körét a terminushasználaton, a figyelmen kívül hagyott variánsokon és a magyar egyezményes hangjelölés által egybemosott hangokon túl gyarapíthatjuk a nyelvtörténeti adatok olvasatának közreadásában vagy az egyes hangok lejegyzésében használt fonetikus írással is. Egyelőre konszenzus látszik abban, hogy a magyar nyelvű nyelvtörténeti munkák (ha némi következtetlenséggel is)¹² az eredendően a mai magyar nyelvjárások lejegyzésének megkönnyítésére és egységesítésére kidolgozott (vö. DEME 1953b, különösen 18–21) magyar egyezményes hangjelölést alkalmazzák. Volt ugyan kísérlet rá — elsősorban azzal a céllal, hogy a külföldi kutatók számára is hozzáférhetővé tegyék a nyelvelméleteket —, hogy az olvasatokat az IPA (vagy akkoriban nálunk elterjedtebb nevén az APhI) jeleivel adják meg (MOLNÁR–SIMON 1976, különösen 6–7), de végül ez az elképzelés követők nélkül maradt.¹³

¹¹ A szupraglottális (azaz a toldalékcsoában keletkezett) turbulens zörej hiánya miatt egyes fonetikák a glottális/laringális *h*-t approximánsnak (vagy pszeudofrikatívának) tekintik, és nem spiránsnak/frikatívának. A magyar /h/-t SZENDE zöngétlen approximánsként írja le (1997: 117). Egy régebbi vélekedés szerint, mivel a „szájüreg konfigurációja a [h] ejtése folyamán tökéletesen azonos a megelőző, illetve következő magánhangzóéval”, a „fonetikusok és fonológusok egy része ezért nem is tekinti önálló fonémának, hanem a magánhangzók zöngétlen változatát” látja bennük (FÓNAGY–SZENDE 1969: 288).

¹² Következtetlenségnek tekinthető például az, ha az egyes grafémákat hibásan jelenítik meg, de arra is akad példa, hogy bizonyos hangok jelölésére több, akár nem is egyazon fonetikus írásból származó betűjelet használnak. A palatalizált *dzs* esetében például azt találjuk, hogy ezt a hangot — melynek a magyar egyezményes hangjelölés szabályai szerint *dzs* a jele (a palatalizációs veszszőt az összetett betűjel legutolsó betűje fölé kell tenni, vö. DEME 1953b: 34), a finnugor átírásban: *dž* (ž), az IPA jelölése szerint pedig: *dʒ* — a legkülönbözőbb módon jelölik, néha akár egy munkán belül is. A használt jelek egy része a magyar egyezményes hangjelölés pontatlan (*džs*, *džs*), esetleg a finnugor átírással kevert (*džs*, *džs*) vagy tipográfiai hibás (pl. *d'zs*, *d'zs*) alkalmazása. Ezek sorát bővíti az ismeretterjesztés szándékával kitalált *dzsj* betűkombináció (vö. BÁRCZI 1963: 50). A palatalizált *dzs* jelölésének következtetlenségeit végül az tetőzi be, hogy a magyar egyezményes hangjelölést használó nyelvtörténeti munkákban ezt a hangot a finnugor átírás *ž* és *dž* jeleivel is jelölik. Ez a helyzet természetesen messze nem felel meg a minden fonetikus írástól elvárható „egy betű = egy hang, egy hang = egy betű” elvnek, igaz, a magyar egyezményes hangjelölés a „jelcsoport = hang” (*cs*, *zs*, *ddzs* stb.) és a „jelcsoport = hangcsoport” (*ing*, *rongy*, *homvéd* stb.) eljárás alkalmazásával kimondatlanul is tagadja ezt (DEME 1953b: 23, 33, MNyA. 1: 6).

¹³ Az EWUng. — még ha csak egy külön listában is és a szócikkeiben már nem — az IPA jeleivel adja meg a mai és nyelvtörténeti adataiban előforduló betűk hangértékeit (1: xvii–xviii).

Ez több okból is sajnálatos. Sajnálatos a nem magyar nyelvészetben szocializálódott, esetleg nem is magyar anyanyelvű nyelvészek számára, akiknek az IPA használata megkönnyítené a magyar adatok olvasását, de hátrányát látják a magyar nyelvészek is, akik az IPA jeleit — amelyeket már jó ideje tartalmaz az ún. Unicode szabvány¹⁴ — egységesen, könnyen használhatnák minden számítógépen vagy az interneten, nem kényszerülve a manapság kézen-közön terjedő, tipográfiaiailag erősen kétes minőségű, házilag barkácsolt betűkészletek alkalmazására. Az IPA használatával nem utolsó sorban a nemzetközi és a magyar leíró hangtanhoz is egyszerűbben tudna kapcsolódni a hangtörténetírás. Ez az egységesség különösen jól jöhetne a hangtörténetet tanuló diákoknak, akik ugyan — legalábbis ha a saját hangtanóráimból indulok ki — leíró hangtanból megismerkednek valamilyen szinten négy, a magyar nyelvre (is) használt fonetikus írással,¹⁵ ám a nyelvtörténet tanítása során végül mégis azt tapasztaljuk (különösen ha különböző finnugor, török és szláv nyelvű példákkal kell megküzdeniük), hogy a „hangtörténet adatai olvashatatlanok az átlagos diák számára, aki talán arra sem jön rá, hogy ugyanazt a fonémát más-más szimbólum jelöli alapnyelvi, magyar és török szavakban, és ugyanaz a karakter más-más fonémát jelöl az egyes nyelvek adataiban” (FORRÓ 2006: 31).

5. Már az eddigiekben felsorolt kérdésekből is láthatjuk, alaposabb szemrevételezés után pedig mindenképpen arra a következtetésre juthatunk, hogy a történeti hangtanban nem önálló, elszigetelt fonetikai problémákkal, hanem a hangokról való — megítélésem szerint számtalan részletében elavult — fonetikai-fonológiai tudás egészével állunk szemben, melynek legnagyobb hiányossága a hangok rendszerben való kezelésének figyelmen kívül hagyása.

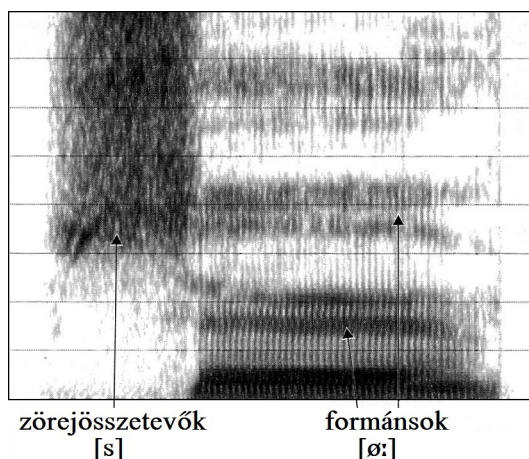
5.1. Nézzük meg ebből a problémakörből az egyik legfontosabbat és ennek következményeit! A hangtani vizsgálatokban már régóta közismert, hogy a magyar mássalhangzók zengősségükre nézve két nagy csoportra oszlanak: zörejhangokra (obstruensekre) és zengőhangokra (szonoránsokra). (Lásd a 100. oldalon található táblázatban, vö. SIPTÁR 1995: 30–41.)

Fonetikai szempontból a két mássalhangzócsoporthoz elsősorban akusztikai különbség van: az obstruensek hangszínképe aperiodikus, szabálytalan, alap-

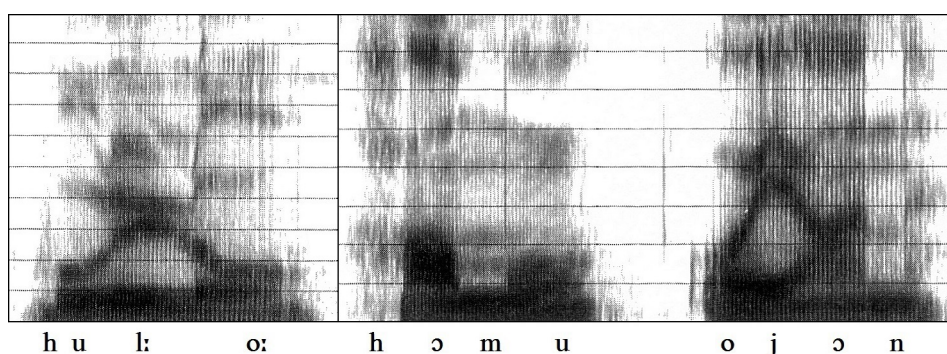
¹⁴ Kevésbé közismert, hogy a finnugor átírásnak is van nemzetközileg elfogadott szabványa (Uralic Phonetic Alphabet characters for the UCS [UCS = Universal Multiple-Octet Coded Character Set]), így betűinek többsége a Unicode alapján is megjeleníthető. Lásd <http://std.dkuug.dk/jtc1/sc2/wg2/docs/n3571.pdf> vagy <http://www.unicode.org/L2/L2002/02141-n2419-uralic-phonetic.pdf>.

¹⁵ A magyar nyelvi adatok lejegyzésére használt fonetikus íráások: a magyar egyezményes hangjelölés (DEME 1953b, MNyA. 1: 5–6, HAJDÚ–KÁZMÉR 1974: 9–13), az IPA, a Nemzetközi Fonetikai Társaság ábécéje (IPA Handbook 1999, lásd még <https://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/ipachart.html>), a finnugor átírás (SETÄLÄ 1901, SUT. 1977, IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990) és az elsősorban fonematikus írásként használható NÁDASDY–SIPTÁR-féle átírás (1989).

vetően turbulens zörejből álló rezgéseket mutat (lásd a 2. ábra bal oldalán), míg a szonoránsok a magánhangzók (lásd a 2. ábra jobb oldalán) formánsszerkezetére hasonlító, felharmonikusokat tartalmazó, szabályos (kváziperiodikus) rezgésekből állnak (lásd a 3. ábrán).

2. ábra: A szó hangsor ejtéséről készült hangszínekép (GÓSY 2004: 103)

3. ábra. A hulló, hamu, olyan szavak ejtéséről készült rezgés- és hangszínekép (GÓSY 2004: 143, 157)

Az eltérő hangzósság oka a képzésükben található. Az obstruensek (CRYSTAL 2008: 32) esetében a toldalékcsofben a levegő kiáramlásának folyamatosságát gátló akadály (zár, szűkrés vagy ezek kombinációja) képződik, és az ennek a „leküzdésével” keletkező szupraglottális turbulens zörej alkotja az itt keletkező mássalhangzót, amihez még kapcsolódhatnak egyéb, a glottisz által keltett hanghatások (fojtott zöng, hehez, implozív vagy ejektív képzés) és a toldalékcsofbeli másodlagos artikulációs folyamatok (sajátos képzésmozzanatok) által keltett mellékhangszínek (palatalizáció, velarizáció, faringalizáció, labializáció stb.).

Mód		Zörejhangok (Obstruensek)										Zengőhangok (Szonoránsok)			
		Zárhangok			Részhangok			Zár-rés hangok				Zárhangok		Közelítőhangok ¹	
		Exploziva	Tremuláns	Tap/Flap ²	Centrális szibiláns frikativa	Centrális nenszibiláns frikativa	Laterális frikativa	Nenszibiláns affrikata	Szibiláns affrikata ³	Nazális okkluziva	Tap/Flap ²	Centrális approximáns	Laterális approximáns		
Hely		-zöng -zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng	-zöng -zöng		
Labialis	Bilabiális	<i>p b</i> [p] [b]	<i>ψ</i> [ɸ] [β]	<i>ψ</i> [ɸ] [β]		<i>φ β</i> [ɸ] [β]				<i>m</i> [m]	<i>ψ</i> [ɸ]	<i>β</i> [β]			
	Labio-dentális	<i>[p̪]</i> [b̪]				<i>f v</i> [f] [v]		<i>[p̪f]</i> [b̪v]		<i>m̥</i> [m̥]		<i>v</i> [v]			
Koronális	Alveoláris	<i>t d</i> [t] [d]	<i>r</i> [ɹ]	<i>r</i> [ɹ]	<i>sz z</i> [s] [z]		<i>l</i> [ɭ] [ʎ]		<i>c dz</i> [t͡s] [d͡z]	<i>n</i> [n]	<i>r</i> [r]	<i>r</i> [r]	<i>l</i> [l]		
	Poszt-alveoláris	<i>ʈ ɖ</i> [ʈ] [ɖ]			<i>s zʂ</i> [ʃ] [ʒ]				<i>cs dzs</i> [t͡ʃ] [d͡ʒ]						
	Palatális	<i>ty gy</i> [ç] [ʝ]				<i>ʎ j</i> [ç] [j]	<i>ly</i> [ɻ] [ʎ]	<i>ty gy</i> [t͡ɕ] [t͡ɕʰ]		<i>ny</i> [ɲ]		<i>j</i> [j]	<i>ɥ</i> [ɥ]		
Dorzális	Palatoveláris	<i>ḱ ḡ</i> [k̠] [g̠]				<i>ḱ ḡ</i> [k̠] [g̠]									
	Veláris	<i>k g</i> [k] [g]				<i>χ ɣ</i> [x] [ɣ]				<i>ŋ</i> [ŋ]		<i>ɣ</i> [ɣ]			
Glottális	Laringális	<i>ʔ</i> [ʔ]				<i>h ɦ</i> [h] [ɦ]						<i>ɦ</i> ⁷ [ɦ]	<i>ɦ</i> ⁸ [ɦ]		

Megjegyzések a táblázathoz:

A dőlt betűk a magyar egyezményes hangjelölésben, a szögletes zárójelben lévő állók az IPA átírásában használatos jelek. A táblázat az IPA átírása (IPA Chart 2005) alapján, az IPA szemléletét és gyakorlatát figyelembe véve, de néhány ponton módosítva készült. Nincsenek benne feltüntetve a magyar mássalhangzórendszerből hiányzó képzési módok és helyek. A pulmonikus mássalhangzók itt bemutatottnál részletesebb táblázatát lásd a <http://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/hangtan/mshtabl.pdf> címen.

1. Közelítőhang = approximáns. MARTÍNEZ-CELDRÁN (2004) szerint az approximánsok lehetnek (1.) szemivokálisok (félhangzók) [j, ɥ, ɰ, w] és (2.) mássalhangzók. A mássalhangzó approximánsok között megkülönbözteti a (2.1.) centrális és a (2.2.) laterális képzésűeket [l, ɭ, ʎ, ɮ], a centrális approximánsok között pedig a (2.1.1.) spirantikusokat [β, v, ð, ʝ, ɣ] és (2.1.2.) rotikusokat [ɽ, ɻ]. (Angol *rhotic* = rotikus, rotacizáló, *r*-ező, azaz nyelvpertületté képződő.) — Az IPA és a fonetikák többsége nem tesz különbséget a szemivokális és a centrális spirantikus approximánsok között. (Az approximánsok részletesebb táblázatát lásd a 110. oldalon.)

2. Tap és/vagy flap = (érintő és/vagy) legyintőhang, fél vagy egy pertülettű hangképzés. A tap és a flap képzés közötti különbség léte, illetve jellege vitatott. (Vö. LADEFOGED–MADDIESON 1996: 230–232.)

3. Az IPA-ban az affrikáták jelölésére ligatúrák is használatosak: [ts ~ t͡s], [tʃ ~ t͡ʃ], [dʒ ~ d͡ʒ].

4. MARTÍNEZ-CELDRÁN (2004) szerint meg kell különböztetni a (1.) palatális zöngés centrális spirantikus approximánst [j] és a (2.1.) palatális zöngés szemivokális approximánst [ɟ]. Ez utóbbi magánhangzó megfelelője az *i* [i], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *i* betűje jelölné pontosan. (A magyar hangtörténet szerint a *j*-ből vokalizációval *i* jöhet létre, ezért az előzményfélhangzó jeleként az *i* mellett a *j* is használatos.) A [j] szemivokális/approximáns mellett az IPA külön betűvel jelöli a (2.2.) labiopalatális (labializált palatális) zöngés szemivokális approximánst [ɥ ~ jʷ]. Magánhangzó megfelelője az *ü* [y], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *ü* betűje jelölné pontosan. (A magyar hangtörténet szerint a *β*-ből vagy a *ɣ*-ből magas hangrendű szavakban vokalizációval *ü* jöhet létre, ezért az előzményfélhangzó jeleként az *ü* mellett a *β* és a *ɣ* is használatos.)

5. A palatoveláris zöngétlen frikatívát a magyar nyelvészetben tévesen azonosították a palatális zöngétlen frikatívával, így ezt a hangot is *ç*-val jelölték. Helyes jele a *ç̥*.

6. MARTÍNEZ-CELDRÁN (2004) szerint meg kell különböztetni a (1.) veláris zöngés centrális spirantikus approximánst [ɣ] és a (2.1.) veláris zöngés szemivokális approximánst [ʁ]. (Az utóbbinak a magyar egyezményes hangjelölésben nincs jele.) A [ɣ] magánhangzó megfelelője az *i* [u]. A [ʁ] szemivokális/approximáns mellett az IPA külön betűvel jelöli a (2.2.) labioveláris (labializált veláris) zöngés szemivokális approximánst [w ~ ʁ]. Ennek magánhangzó megfelelője az *u* [u], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *u* betűje jelölné pontosan. (A magyar hangtörténet szerint a *β*-ből vagy a *ɣ*-ből mély hangrendű szavakban vokalizációval *u* jöhet létre, ezért az előzményfélhangzó jeleként az *u* mellett a *β* és a *ɣ* is használatos.)

7. A magyar egyezményes hangjelölés a zöngés *h* hangra alkalmanként a finnugor átírásból átvett *h̃* betűt használja, de nem különböztet meg frikatíva és approximáns *h*-kat.

8. [h̃] = laringális/glottális zöngés réshang. Hagyományosan frikatívaként (esetleg pszeudofrikatívaként) tartják számon, de képzésmódja alapján approximánsnak is tekinthető. A finnugor átírás — mint a 11. lábjegyzetben már esett róla szó — megkülönbözteti a frikatíva és a szemivokális *h*-kat: a zöngétlen, illetve a zöngés laringális frikatíva jele *h̃*, illetve *h̃̃*, a zöngétlen, illetve a zöngés laringális félhangzó jele *h*, illetve *h̃* (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 54, 55).

Az obstruensekkel szemben a szonoránsok (CRYSTAL 2008: 338) képzése során a toldalékcsoúben nem jön létre valódi akadály, pusztán olyan szűkület/nyílás (az approximánsok esetében tágrés), amelynek „leküzdése” súrlódásmentes, minek következtében nem keletkezik turbulens zörej vagy bármiféle hallható súrlódás. Emiatt (és mert a zörej hiánya miatt nem fojtott, hanem teljes zöngéjúek) a szonoráns mássalhangzók hangszínképe a szintén szonoráns (vö. pl. CRYSTAL 2008: 442) magánhangzókéra emlékeztető felharmonikusokat tartalmaz (GÓSY 2004: 142–143). A szonoráns mássalhangzóknak ez a tulajdonsága okozza, hogy egyes nyelvekben ezek a konsonánsok szótagalkotók lehetnek, azaz a szonoráns magánhangzókkal megegyező módon szótagmagként szerepelhetnek.

5.2.1. Az obstruens/szonoráns kettősség fonetikai sajátosság, azonban ennek súlyos fonológiai következményei is vannak, elsősorban az, hogy a magyar nyelvben előforduló obstruens mássalhangzók esetében a zöngésség disztinkatív jegy (azaz az obstruensek fonológiailag értelmezhetők ezen megkülönböztető jegy alapján, magyarán a zörejhangokat fonológiai szempontból is van értelme zöngésnek vagy zöngétlennek minősíteni), míg a magyar szonoráns mássalhangzók nem ismerik a zöngésségi megkülönböztető jegyet, ezért fonetikailag hiába egyértelműen zöngések, fonológiailag se zöngéseknek, se zöngétleneknek nem tekinthetők (SIPTÁR 1995: 36).¹⁶

Az obstruens/szonoráns kettősségnek a magyarban fonotaktikai következménye is van, mégpedig az, hogy két obstruens csak akkor kerülhet a hangsorban egymás mellé, ha zöngésségük megegyezik (vagy zöngések, vagy zöngétlenek), ellenkező esetben nem. Ez magyarázza a zöngésség szerinti (részleges) hasonulásnak nevezett jelenséget,¹⁷ amiben csak az obstruensek vesznek részt (SIPTÁR

¹⁶ Ez egyébként a világ nyelveinek többségében így van, viszonylag kis számban vannak olyan nyelvek, amelyben zöngétlen szonoráns mássalhangzók fordulnak elő, és még kevesebb, amelyekben ezek fonémastátusban szerepelnek (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 106–116, 197–202). — A zöngésségnek mint disztinkatív jegynek a hiánya egyébként egykor az egész magyar mássalhangzórendszert jellemezte, hiszen a korai ősmagyarban ismereteink szerint még csak zöngétlen zörejhangok léteztek a zöngés szonoránsok mellett, így zöngés : zöngétlen oppozíció nem lévén a zöngésség mint disztinkatív jegy sem létezhetett. A zöngésségi jegy megjelenését (először az explózivánál, később a spiránsoknál és legvégül az affrikátáknál) a zöngés obstruensek feltűnése jelzi.

¹⁷ Némileg kitérő, de ha csak egy terjedelmesebb lábjegyzet erejéig is, szeretném felhívni a figyelmet egy szakszóhasználatlalt összefüggő kérdésre, ami a hangváltozások elmélete felől nézve egyáltalán nem lényegtelen. A zöngésség szerinti hasonulás kapcsán arról szokás beszélni, hogy az indukáló hang zöngésíti vagy zöngétleníti az előtte álló mássalhangzót. Tehát például a *vágta* szóban a *t* hatására a *g* hang *k*-vá zöngétlenedik. Ez a kijelentés azonban hangtanilag nem értelmezhető: a *g* attól *g*, hogy zöngés. Az említett esetben nem a *g* „zöngétlenedik”, hanem az történik, hogy a számára tiltott fonotaktikai helyzetben a helyébe egy másik hang, a *k* lép. Itt tehát nem lesz valamiből valami (*g*-ből *k*), hanem valami helyébe lép valami (*g* helyébe *k*): valami, ami egyébként nem lett, hanem már korábban is megvolt (vö. SZILÁGYI N. 2004: 98). Hangtörténeti szempontból ez azért érdekes, mert ugyanezt a szemléletet mutatják az afféle kijelentések, hogy a *t* > *z*-vé, a *k* > *χ*-vá, a *b* > *β*-vé spirantizálódott stb. Ezekkel a terminusokkal addig nem is lenne nagyobb baj, míg csak annyit jelentenének, hogy „régén valószínűleg *t* állt ott, és mára *z* van a helyén”. Azonban a

1995: 30–33, 36), de — hangsúlyozzuk! — nem azért mert nekik van zöngésség szerinti párjuk, hanem azért, mert ezek a hangok rendelkeznek a zöngésség disztinktív jegyével (ezért lehet egyáltalán zöngésség szerinti megfelelőjük).¹⁸

5.2.2. A szonoránsok az obstruensekkel szemben bármilyen mássalhangzó mellett állhatnak, őket a zöngésségi jegy semmilyen formában nem érinti, „va-kok” rá, viszont az ő fonotaktikai viselkedésüket is szabályozzák különböző megkötések, például az ún. szonoritási sorbarende-zés, azaz hogy „szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, onnan kifelé csökken” (TÖRKENCZY 1994: 276). Ennek értelmében szonoráns mássalhangzó a magyarban például abszolút szóvégen csak akkor állhat, ha előtte nála szonorásabb mássalhangzó vagy (egyébként természetesen szintén szonorásabb) magánhangzó áll. A magánhangzó + szonoráns végű szavakra (-al, -el, -om, -on, -aj stb.) bőven akad példa, találunk néhány szonoráns + szonoráns végű szót is (*fájl, gör1, film, alarm, farm, reform, sárm, kombájn, firn, konszern, modern, árny, szárny, szörny*), ellenben a szonoritási sorbarende-zés miatt nincs egyetlen obstruens + szonoráns végződésű szó sem a magyarban.¹⁹ Amennyiben ilyen végű szavak kerülnének be a magyar nyelvbe, akkor ezek a magyar fonotaxisnak megfelelően átalakulnak: *kasz(t)ni, fecni, nudli, pemzli* stb. Megjegyzendő, hogy a szóvégi -i magánhangzó ezekben a szavakban nem az átadó nyelv miatt tűnik fel (például azért, mert az átadó alak az átadó nyelvben szótagalkotó *n, l* stb. mássalhangzóra végződik, vö. BÁRCZI 1958: 168, NYÍRKOS 1993: 23, 141–147), hanem azért, mert a magyarban szonoráns nem állhat obstruens után a szó(tag) végén. Ezért ejti a magyarul beszélők egy része még az *Ybl, Kindl, Mádl* család-

szakszóhasználat nyelvi csapdája (vö. SZILÁGYI N. 2004: 10–40) és az újgrammatikusoknak a hangváltozások fokozatosságáról vallott 19. századi nézetei miatt a nyelvtörténész gyakran mindenféle közbülső alakokat, újonnan megjelenő (épp a fokozatos változás igazolására kitalált) hangokat feltételezve próbálja meg bizonyítani a változást, jöllehet ezekben a helyzetekben valószínűleg nem új hangok jönnek létre, hanem egy már meglévő lép a már szintén meglévő helyébe. Mint LAZICZIUS már rég megfogalmazta: fonológiai okok miatt „a hangváltozások a nyelvben mindig és kivétel nélkül ugrásszerűek” (1932: 84). Súlyosbítja a helyzetet, ha az apró lépésekben bekövetkező változásokban hívó hangtörténész egészen elképzelhetetlen, az adott nyelv hangrendszerétől idegen hangokat kezd rekonstruálni, hogy bizonyíthassa ezeket az „apró lépéseket”. Ennek megfelelően egy $k > \chi$ „változás” például csak úgy mehetett végbe, hogy a k előbb hehezetes k^c lett (semmiféle bizonyíték nincs rá, hogy a magyarban valaha lettek volna aspirált hangok!), majd ezután (szó elején!) $k\chi$ zárhang + spiráns hangkapcsolattá (esetleg a magyarban vélhetőleg sosem létezett $k\chi$ affrikátává) alakult: $k- > k^c- > k\chi- > \chi- > h-$ (GOMBOCZ 1922: 17). (Ezen újgrammatikus elképzelések kritikáját, benne a $k > \chi$ változás elemzését lásd LAZICZIUS 1932: 77–84.)

¹⁸ A zöngésség szerinti hasonulásban való részvétele magyarázza a /h/ fonémának az obstruensként való számontartását: a toldalékcso-beli akadály nélkül keletkező laringális h-t artikulációs és akusztikai sajátosságai alapján approximánsnak is tekinthetnénk, mivel azonban a zörejhangokra jellemző módon indukáló hangként részt vesz a zöngésség szerinti hasonulásban, fonológiaiilag elég egyértelműen obstruensnek minősül.

¹⁹ A *j* látszólag rendhagyó fonotaktikai viselkedéséről (*dobj, rágj*) az 5.3.1. pontban lesz szó.

neveket is *Ibli*-nek, *Kindli*-nek, *Mádli*-nak, és ezért lesz az angol *single* [sɪŋɡl] szóból a magyarban *szingli*.²⁰

Mivel a szonoritási sorbarendezés elve univerzális (TÖRKENCZY 1994: 276), ennek a fonotaktikai mintázatnak a magyar nyelv korábbi korszakaiban is léteznie kellett, aminek az a nyelvtörténeti következménye, hogy szemben a *hatalm*-, *szerelem*-féle szóvégeikkel (amelyekre egyébként lehetnek vagy vannak is adataink; vö. HB. *hotolm*, ÓMS. *sirolm*) az obstruens + szonoráns szóvéget mutató ómagyar (vagy bármikorra feltételezett) szavakat — mint például a HB. *Hadl*aua szóalakjából is kikövetkeztetett tövéghangzó nélküli *hadl* igét (TESz. 2: 35) — a soha nem létezett magyar szavak közé kell sorolnunk ezekben a hangalakjukban, és törölni kell őket a rekonstruált (rekonstruálható) formák közül is.

5.3. A szonoráns/obstruens kettősség révén — mint a 100. oldalon található táblázatban is látszik — mintegy megduplázódik a mássalhangzórendszer: a zárhangok explozív és okkluzív, a réshangok centrális/laterális frikatív és approximáns kategóriákra válnak szét, továbbá a tremuláns és a flap képzés is szerepel mind a zörej-, mind a zengőhangok között. Ez a „megduplázás” azonban nem főleg, hiszen túl azon, hogy így fonetikailag pontosabban ábrázolhatók a mássalhangzók, ebben a rendszerben jól láthatóvá válik néhány magyar hang „furcsa” viselkedésének magyarázata is.

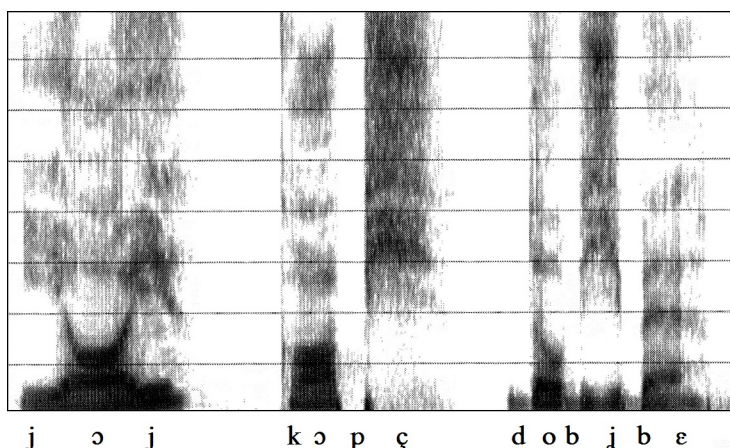
5.3.1. Ilyen „furcsán” viselkedő hangunk mindenekelőtt a *j*, ami ugyan szonoráns fonéma, azonban a többi szonoránssal ellentétben előfordulhat obstruens utáni abszolút szóvégeken is: *dobj*, *rágj*; *raj*, *lépj* stb. A *j* zörejhangok utáni szóvégi előfordulásának nyilvánvalóan morfológiai oka van: a *-j* felszólítómód-jelként „nem térhet ki” ez elöl a fonotaktikai helyzet elöl. Viszont mivel a magyarban egy szonoráns mássalhangzó nem kerülhet ilyen pozícióba, ezért a szonoráns approximáns (*j* [j]: *jó*, *vaj*) helyén ez esetben zöngés (*j* [j̥]: *dobj*, *rágj*) vagy zöngétlen (*j̥* [ç]: *raj*, *lépj*) obstruens frikatív áll (SIPTÁR 2001: 387–395). A különböző *j*-k eltérései jól láthatók a hangszínképükön is (lásd a 4. ábrán).

Azt, hogy a morfofonológiai kényszeren túl a *-j* felszólítómód-jel hangtörténetének is van-e köze ahhoz, hogy a magyarban létezik obstruens *j*, egyelőre nem tudjuk, azonban a /j/ fonéma realizációinak obstruens/szonoráns kettőssége arra mindenképpen felhívja a figyelmünket, hogy ezzel a jelenséggel számolnunk kell a magyar mássalhangzók között.

5.3.2. Magyar fonémák szonoránssként és obstruensként való realizálódása a *j* mellett megfigyelhető a *v* hang esetében is, csak a /v/ fonémát a /j/-vel ellentétben obstruensként szokás számon tartani (leginkább azért, mert a *v* — ha csak indukált hangként is, de — részt vesz a zöngéesség szerinti hasonulásban). A /v/-

²⁰ Az inetimológikus *-i* feltűnése mellett a szóvégi szonoráns kiesése is lehetőséget nyújt a magyaros hangsor létrejöttére, például a *Lidl* bolthálózat országosan elterjedt *Lidli* neve mellett Kisújszálláson a *Lid* formát is használják.

nek tehát van zöngés (v [v]: *sav, szívd*) és zöngétlen (f [f]: *hívsz, óvtam*) obstruens frikatíva realizációja, ezek mellett azonban gyakran előfordul szonoráns approximáns v -ként ([v]: *vegyes, páva*) is (SIPTÁR 2001: 395–400; a v fonetikailag is igen alapos vizsgálatát lásd: KISS–BÁRKÁNYI 2006, BÁRKÁNYI–KISS 2006). A szonoráns [v] léte — mivel tulajdonságaiban (például a vokalizálódásra való alkalmasságában) erősen hasonlít a bilabiális β -hez — nyelvtörténetileg is fontos lehet, és számtalan eddig β -vel magyarázott kérdés új értelmezésének lehetőségét veti fel.

4. ábra: A magyar j három különböző képzésű és akusztikai szerkezetű változata (GÓSY 2004: 131)

5.4. Az obstruens/szonoráns kettősség, valamint az, hogy zöngés/zöngétlen párok csak az obstruensek között fordulhatnak elő, több magyar mássalhangzó (elsősorban a bilabiális β és a veláris γ) történetét is más megvilágításba helyezheti. Először is mindenképpen tisztázandó, hogy a labiodentális v előzményeként emlegetett bilabiális β és a hozzá sok mindenben hasonló veláris γ hang szonoráns vagy obstruens volt-e, esetleg obstruens és szonoráns variánsokban is előfordultak, mint manapság a j és a v .²¹

A β és a γ esetében viszonylag nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy ezek szonoráns fonémák lehettek, hiszen meglétüket már arra a korai időszakra is feltételezik, amikor a magyarban még nem volt zöngésségi oppozíció, azaz amikor zöngétlenként csak az obstruensek, zöngésként pedig csak szonoránsok fordultak elő a magyar nyelvben. Ebből kiindulva a zöngésnek feltételezett β csakis szonoráns [β], a szintén zöngésnek gondolt γ pedig szonoráns [u] (más felfogás szerint [y]) lehetett. E hangok szonoráns voltának feltevését támogatja az is, hogy a

²¹ A világ különböző nyelveiben természetesen előfordul mind a bilabiális β -nek, mind a veláris γ -nek zöngés szonoráns ([β], illetve [u] vagy [y]), valamint zöngétlen és zöngés obstruens változata ([ϕ] — [β], illetve [x] — [y]).

β és a γ , mint számos nyelvtörténeti adat mutatja, bizonyos fonotaktikai helyzetben (szótagzáró mássalhangzóként) magánhangzókban folytatódhatott (vokalizálódhatott), márpedig vokalizálódni — legalábbis ha a vokalizációt olyan kisebb képzési módosulásként fogjuk fel, ahogy ezt a magyar hangtörténet sugallja — csak a szonoráns approximánsok tudhatnak, amelyek akusztikai szempontból, formánsszerkezetüket tekintve kvázi magánhangzók (GÓSY 2004: 142), és képzésük is igen közel áll a magánhangzókéhoz. A β és a γ szonoráns voltából következik, hogy a megnevezésükre a hangtörténetben széles körben használatos *bilabiális*, illetve (*palato*)*veláris/mediopalatális zöngés spiráns* (ritkábban *frikatíva*) terminust *bilabiális*, illetve *veláris approximáns*-ra kell(ene) módosítani.

5.5. Annak, hogy a β és a γ szonoráns volt, további következményei is vannak: mivel a magyar szonoráns mássalhangzók nem rendelkeznek és nem is rendelkeztek a zöngésségi megkülönböztető jeggyel, ezért nem lehet (sőt, nem is szabad) őket a zörejhangokkal azonos fonológiai viselkedésű mássalhangzóként kezelni, sem a rekonstruált hangrendszer, sem a feltételezett hangváltozások szempontjából. Például különleges indok nélkül nem számolhatunk a szonoráns β -vel és γ -vel — akárcsak bármely másik szonoráns mássalhangzóval sem — a zöngésségi korrelációban, és történeti vizsgálatukban nem előfeltételezhetjük, hogy az obstruensekkel azonos módon viselkedtek a hangváltozások során.

Hogy e tény nincs kellő súllyal figyelembe véve, azt jól mutatja, hogy mindmáig olyan téves ismeretek öröklődnek hangtörténeti szakirodalmunkban, hogy a veláris χ és γ zöngétlen–zöngés fonémapárt alkottak (HORVÁTH 2003: 46, E. ABAFFY 2003: 123), szerencsésebb esetben is csak azt olvashatjuk, hogy ugyan számolhatnánk a χ/γ korrelációval, csak éppen ennek „sem pozitív, sem negatív bizonyítására nincs lehetőségünk” (BENKŐ 1980: 71). Ezzel a vélekedéssel szemben azonban azt kell feltételeznünk, hogy a magyar nyelvtörténetben részletesen tárgyalt γ csakis szonoráns [u] vagy [y] lehetett, ezért nem beszélhetünk róla mint az obstruens χ [x] zöngés fonémapárjáról. A χ [x] zöngés megfelelőjeként csak egy obstruens γ [y] állhatott volna, azonban ennek létezésére tudtommal semmi sem utal a magyarban.

A χ és a γ egymástól független története is azt mutatja, hogy ez a két hang nem alkotott zöngétlen/zöngés fonémapárt, de ezt bizonyítja a laringális /h/ fonéma mai megléte és a γ hiánya is. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a h a χ -ból jött létre, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy a $\chi > h$ hangváltozásnak nagyon korán kellett lezajlania, még azelőtt, mielőtt az obstruensekre jellemző zöngésségi korreláció kialakult volna a frikatívák csoportjában. Ha ez nem így történt volna, akkor a χ mellé kialakult volna zöngés párnak egy obstruens γ , aminek az lett volna a feltételezhető következménye, hogy egymás rendszertani helyét kölcsönösen stabilizálva egyrészt megőrződik a γ (akár a v esetében látható felemás módon, a fonotaktikai helyzettől függő szonoráns és obstruens vari-

ásokban, amely például csak hasonul, de nem hasonít), másrészt pedig a χ nem alakult volna h -vá.

Mindaz, hogy ez nem így történt, nemcsak a $/\chi/$ és a $/\gamma/$ fonémák zöngésség szerinti párként való létezését cáfolja számomra, de felveti azt a kérdést is, mint erre már utaltam korábban, hogy az ómagyarban vajon nem a laringális $/h/$ fonéma meglétével kell-e inkább számolnunk a legtöbbször által feltételezett veláris $/\chi/$ -val szemben. (Ebből például az következne, hogy a nyelvmemlékek olvasataiban a h vezérvariánst kellene előnyben részesíteni, nem a χ -t.) Mindenesetre rendkívül furcsának tűnik, hogy abban az ómagyar korban, amikor az obstruensok (a zárhangok és réshangok lényegében kivétel nélkül) már zöngés–zöngétlen párokat alkotva mutatkoznak a magyar hangrendszerben, legyen egy olyan (egyébként minden szempontból szokványos, tehát semmiféle rendhagyó tulajdonsággal nem rendelkező) spiráns, amelynek nincs zöngés megfelelője. A jelenséget elsősorban az magyarázza meg, ha azt feltételezzük, hogy akkor, amikor a zöngétlen spiránsok mellett (már az ősmagyar korban) elkezdtek megjelenni a zöngés megfelelőik, a magyarban már a laringális h volt a h -féle hangok tipikus változata (azaz fonémaként a laringális $/h/$ szerepelt a magyar hangrendszerben), és ennek a h -nak a veláris χ pusztán az egyik (máig megőrződött) variánsa volt már akkoriban is.

A χ mellett a γ -vel kapcsolatban is megfogalmazódnak bizonyos kételyek. Ezek közül a bizonytalanságok közül most csak a γ eltűnésének kronológiáját említem. A γ kiveszését a magyar nyelvből a korai ómagyar kor végére teszik (BÁRCZI 1967a: 116). Kérdéses, hogy az az alig hétszáz esztendő, ami a γ eltűnése, valamint a közelmúlt és napjaink immár nyelvészek és fonetikusok által közvetlenül megfigyelhető magyar nyelve között eltelt, vajon elég-e ahhoz, hogy a γ olyannyira maradéktalanul eltűnjön a magyarból, hogy ahol — akárcsak nem fonémaként is — fel kellene tűnnie (például a χ helyén zöngés obstruensok előtt a zöngésség szerinti hasonulásokban, vö. *dohban*, *almanachban* stb.), a χ -t ott sem váltja fel γ a kutatók többségének határozott véleménye szerint (SIPTÁR 1995: 31, 2001: 386, SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2004: 71).²² Ez fölöttébb nehezen magyarázható egy olyan nyelvben, amelyben pár száz éve (a réshangok zöngés/zöngétlen fonemapárokba rendeződése után) állítólag még volt veláris zöngés réshang.

5.6. A β , a γ , a j (és esetleg további approximánsok) kapcsán megkerülhetetlenül felvetődik a szemivokálisok (félhangzók) kérdése, ugyanis az említett hangokat a vokalizációban való részvételük miatt a magyar hangtörténetben félhangzóként is szokták értelmezni. Ez ugyan részben téves megállapítás (a β és a γ biztosan nem szemivokális), azonban a félhangzók kérdését mégsem kerülheti meg a hangtörténet sem.

²² Ellentétes véleményt fogalmaz meg OLASZY (2007: 79–80, 2010: 156).

5.6.1. A szemivokálisokat a fonetikák átmeneti, felemás tulajdonságokkal rendelkező hangokként írják le, amelyeket a mássalhangzók (approximánsok) között tartanak számon, jóllehet képzésük nem tartalmaz (jellegzetesen) mássalhangzós mozzanatot, artikulációjuk hallható súrlódás nélküli, és hangszínképük a tiszta magánhangzókéval mutat erős hasonlóságot; viszont nem lehetnek szótagmagok (önmagukban nem szótagalkotók, nemszillabikusak), amit a félhangzók mássalhangzós tulajdonságaként szoktak említeni. Kétarcúságukat sugallja *fél(magán)hangzó*, *szemivokális* elnevezésük, ami arra utal, hogy a szemivokálisok valahol félúton vannak a magánhangzók és a mássalhangzók között, és csak fonológiai státusuk dönti el, hogy aktuálisan a vokálisok vagy a konzonánsok közé tartoznak. Ezért is emlegeti őket magánhangzószerű mássalhangzókként (vowel-like consonants) a szakirodalom (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 322–326).

Amiben a különböző kutatók a szemivokálisokkal kapcsolatban leginkább egyetértenek, az az, hogy a félhangzók olyan egészen nyílt képzésű hangok, amelyek a magánhangzó- és a mássalhangzóképzés határán jönnek létre. Mivel a szemivokálisokat „magánhangzós képzési helyek jellemzik, ebből a szempontból nem összemérhetők a többi mássalhangzóval” (CSER 2002: 83), viszont e képzési sajátosságukból következően mindegyik félhangzó szoros kapcsolatban áll egy-egy magánhangzóval: minden szemivokálisnak van egy-egy magánhangzó-megfelelője (korrespondense). A legtöbbek által szemivokálisként számon tartott négy félhangzó és magánhangzó-megfelelőik a következő párokat alkotják: *j ~ i* [j] : *i* [i], *ü* [y ~ j^w] : *ü* [y], [ɥ] : *i* [ɥ], *u* [w ~ ɥ] : *u* [u] (MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202).

A fonetikusok egy része határozottan állítja, hogy a *szemivokális* pusztán fonológiai terminus, aminek a használata a fonetikában szükségtelen (LODGE 2009: 37), mások kutatásai viszont inkább azt erősítik, hogy érdemes a fonetikában és a fonológiában is számolni a félhangzókkal (vö. MADDIESON–EMMOREY 1985, ROSENTHALL 1997, MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004).

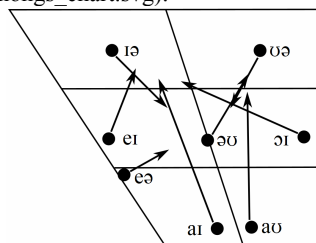
A tagadó álláspontot elsősorban az magyarázza, hogy sokak szerint a szemivokálisok valójában magánhangzók (azaz a félhangzó és a neki megfelelő magánhangzó lényegében ugyanaz a hang), szemivokálisnak tekinteni őket pusztán fonológiai szempontból indokolt. Például a francia *lu* [ly] ’olvasott’ (past participle) és az *huit* [ɥit] ’nyolc’ szó esetében mind az [y], mind az [ɥ] ugyanazt a magyar *ü*-vel azonosítható felső nyelvvállású ajakkerekítéses palatális hangot jelöli, csak az [y] monoftongusként, az [ɥ] pedig egy diftongus „részeként”²³ utal a meghatározott képzési jegyekre (vö. MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202).

²³ A diftongusok — mint bármilyen más magán- vagy mássalhangzó — lehetnek polifonémikusak, amelyekben több fonéma esett egybe, ez azonban csak a nyelvészeti elme által értelmezhető úgy, hogy a diftongus nem egy hang, hanem „elemekből” van összetéve. Ahogy a magyar *b* han-

Ezzel az állásponttal szemben mások azt emelik ki, hogy a félhangzók és magánhangzó-megfelelőik képzése és a keletkező hangok akusztikuma között több eltérés is található. A leglényegesebb különbség az, hogy a félhangzók képzése a toldalékcsoúben szűkebb, mint magánhangzó-megfelelőik tipikus képzése (MADDIESON–EMMOREY 1985, LADEFOGED–MADDIESON 1996: 323), akusztikai szerkezetük emiatt „mássalhangzó-közelibb”, és időtartamuk is rövidebb (CRYSTAL 2008: 432).²⁴ Ez olvasható ki PADGETT összevetéséből is, aki szerint a magánhangzóképzés, amelyben lehet nyugalmi állapot is (?), lassú formánsátmenetet, intenzív formánsokat és súrlódásmentességet mutat, míg a szemivokálisok esetében a formánsátmenetek gyorsak, a formánsok intenzitása kisebb, és a képzés alatt állandó változás figyelhető meg, illetve súrlódás is lehetséges (2008: 1938). Mindez indokolja azt, hogy a szemivokálisokat mind a magánhangzóktól, mind a félhangzókhoz egyébként sok tulajdonságukban hasonló centrális spirantikus approximánsoktól is elkülönítsük.

5.6.2. A félhangzók elkülönítése kapcsán elsősorban MARTÍNEZ-CELDRÁN-nak egy spanyol hangok eszközfonetikai és fonológiai vizsgálatán alapuló munkájára (2004) szokás hivatkozni, melynek nyomán egyre szélesebb körben válik elfogadottá a szemivokálisoknak az approximánsok mássalhangzónak tekintett többi típusával szemben külön alkategóriaként való nyilvántartása. Amennyiben elfogadjuk MARTÍNEZ-CELDRÁN érveit és osztályozását (2004: 209), a közelítőhangokat a következő oldalon látható rendszerezésben ábrázolhatjuk (dőlten a lehetséges magyar jelölések):

got sem szokás $m + p$ -re bontani, csak azért, mert tudomásunk szerint bizonyos ősi szavainkban egy mp hangkapcsolatból jött létre, ugyanúgy értelmetlen egy $\tilde{u}$ diftongusba (miként egy $\tilde{o}$ monoftongusba is) „elemeket”, „alkotórészeket” belemagyarázni ezek története, előzményei miatt. A diftongus egyetlen változó (sikló) képzésű vokális, a magyarban egy hosszú magánhangzó. — A diftongusnak két hangként való felfogását (amit maga a terminus és a kettőshangzók két betűvel történő fonetikus lejegyzése is sugall), talán háttérbe lehetne szorítani, ha e hangokat a kardinális magánhangzók (lásd az 5. ábrát és a 25. lábjegyzetben írottakat) alapján felvázolt rendszerben a diftongusok képzése alatti beszélőszervi elmozdulás megmutatásával illusztrálnánk, mint ez a nemzetközi szakirodalomban szokásos (LODGE 2009: 43), és amire a magyar szakirodalomban PALMER „dinamikus diftongus-háromszögei”-nek bemutatásával már volt példa (DEME 1953a: 62). Az angol sztenderd diftongusait például efféleképpen szokták ábrázolni (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:RP_English_diphthongs_chart.svg):

²⁴ Vö. még LADEFOGED–MADDIESON 1996: 322. A régebbi és újabb szakirodalom hasonló tulajdonságokat megállapító félhangzó-leírásaiból idéz MADDIESON 2008: 1927.

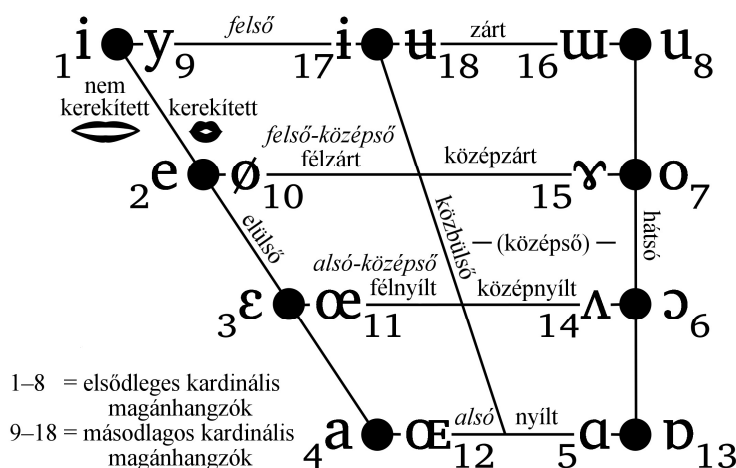
Approximánsok					
	Szemivokálisok		Mássalhangzók		
		Labialis	Centrális		Laterális
			Spirantikus	Rotikus	
Bilabialis			β [β]		
Labiodentális			ν [v]		
Alveoláris				[ɹ]	l [l]
Retroflex				[ɻ]	[ɭ]
Palatális	i [j]	$ü$ [ɥ]	j [j]		ly [ʎ]
Veláris	[ɰ]	u [w]	γ [ɣ]		[ɮ]
Uvuláris				[ʁ]	
Faringális			[ʕ]		
Epiglottális			[ʕ]		
Laringális			h [ɦ]		

5.6.3. A táblázatban látható négy szemivokális mindegyike egy-egy felső nyelvállású magánhangzóval mint korrespondenssel áll kapcsolatban. A [j], [ɥ], [ɰ], [w] szemivokálisok i , $ü$, j , u magánhangzó-megfelelői a legelőrébb vagy a leghátrébb képzett felső nyelvállású vokálisok, azaz kivétel nélkül szélső helyzetben álló (a mássalhangzóképzés pereméhez legközelebb elhelyezkedő) kardinális magánhangzók²⁵ (lásd az 5. ábrán). Képzésükkor a nyelv a hallható súrlódás nélkül elérhető legmagasabb szinten van, illetve a nyelv vízszintesen az elérhető legelőrébb vagy leghátrébb helyzetbe mozdul. A nyelv továbbmozdulása ezeken a pozíciókon túlra már mássalhangzóképzéssel járna.

E négy magánhangzó közül három (a veláris j kivételével) megtalálható a magyar nyelvben, ezért elvi akadálya nincs a feltételezésnek, hogy a nekik megfelelő i , $ü$, u félhangzók szintén részei hangrendszerünknek. Ez a három szemivokális azonban nem azonos a magyar hangtörténetben a vokalizáció és a diftongusok kapcsán oly gyakran említett j , γ és β hangokkal. A fonetikai szempontok alapján „félhangzó-gyanús” j -t napjaink magyar fonológiája egyértelműen mássalhangzóként, és nem félhangzóként tartja számon (vö. SIPTÁR 2001: 387–395), a β és a γ pedig biztosan nem szemivokális, hanem centrális spiranti-

²⁵ A kardinális, más szóval viszonyításul szolgáló, LAZICZIUS kifejezésével: sarkalatos (1944: 97–98) magánhangzók 5. ábrán látható, eredetileg DANIEL JONESTÓL származó rendszerezése a hangképzési és hallási ítéletek egyesítésén alapuló vonatkozási pontok együttese, mely a nyelv hallható súrlódás nélkül elérhető legmagasabb és a nyelv elérhető legalacsonyabb helyzetét, valamint a közbülső szinteket és területeket mutatja (CRYSTAL 2008: 65–66, magyarul: CRYSTAL 1998: 196–197).

kus approximáns ([β] és [ɣ]), és mint ilyenek nem azonosak a [w]-vel, [u]-vel vagy [ɥ]-vel.

5. ábra: A kardinális magánhangzók Daniel Jones rendszerezésében (http://en.wikipedia.org/wiki/Cardinal_vowels alapján)

Történeti nyelvészetünk szempontjából különösen a β -nek a [w]-vel való „nem azonosságára” szeretném a figyelmet felhívni, ugyanis a magyar hangtörténet művelői között teljesen általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a magyar nyelvtörténet bilabiális β hangja (amit gyakran *w* betűvel is jelölnek), megfelel az angoltól is ismert [w]-nek.²⁶ Ez azonban tévedés. A β [β] mássalhangzó (ha volt ilyen hang a magyarban) valószínűleg valóban vokalizálódhatott szemivokális *u* [w]-vá (továbbá *ü* [ɥ]-vé is), de vele azonosnak ettől még nem tekinthető, többek között azért, mert a β (legyen szó akár obstruens [β]-ről, akár szonoráns [β̥]-ről) bilabiális, az *u* [w] pedig veláris, egészen pontosan labioveláris, azaz labializált (ajakkerekítéses) veláris hang.²⁷

Ettől a félreértéstől függetlenül persze lehetnek vagy lehettek félhangzók a magyar nyelvben, ez a kérdés azonban még további vizsgálatokat igényel mind a mai, mind a magyar nyelvtörténetből ismert nyelvváltozatokat illetően.

5.7. A félhangzók után térjünk rá a vokalizáció problémakörére! A történeti hangtan szerint a vokalizáció olyan változás, amikor egy mássalhangzó helyébe egy magánhangzó (sokak szerint félhangzó) kerül. Maga ez a fonetikai és fonológiai jelenség a magyar nyelvtörténetben közismert, ám ennek esetében is érdemes néhány pontosításra váró kérdésre kitérnünk, még ha minden részletét nem is érinthetjük.

²⁶ Vö. „ β (ilyen hangot ejtenek pl. az angol *water* 'víz' szó elején)” (HORVÁTH 2003: 45).

²⁷ A [β] és a [w] különbségéről és megkülönböztetéséről lásd LADEFOGED–MADDIESON 1996 (322–326) és MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004.

5.7.1. Először is látnunk kell, hogy a *vokalizáció* terminusnak legalább két, egymással összefüggésben lévő használata van. Tágabb értelemben vokalizációnak szokás tekinteni azokat a változásokat, amikor egy minőségében és funkciójában (azaz fonetikailag és fonológiaiilag) is mássalhangzónak tekintett hang helyén egy másik, minőségében és funkciójában magánhangzóként viselkedő hang jelenik meg. Ilyen tágabb értelemben vokalizáció eredménye például a zárhangok helyére kerülő [i] vagy [u] a chilei spanyolban (*adkirir* > *a[i.]kirir*, *absurdo* > *a[u.]surdo*, *korekto* > *kore[u.]to*, *kore[i.]to*: PIÑEROS 2001: 164–165).

E tágabb értelemben vett vokalizáció esetében a mássalhangzótól a magánhangzóig való eljutás lehet ugrásszerű, és lehet láncváltozás jellegű is. A PIÑEROS által a chilei spanyolban vizsgált esetek az ugrásszerű vált(ak)ozásra példák, amikor a szótagzáró zárhangokból félhangzók lesznek. A vokalizációnak láncváltozásként való felfogása elsősorban a hangtörténetben fordul elő, ahol a vokalizációra egy olyan lenizációsorként tekintenek, amelyben a lenizáció (CROWLEY 1992: 39–43, CRYSTAL 2008: 274) több típusa²⁸ is szerepet kap(hat). A vokalizációt ez esetben úgy értelmezhetjük, mint egy hangváltozás-sorozat kiinduló és utolsó elemére történő utalást, annak rögzítését, hogy egy mássalhangzóból végül magánhangzó lesz (vö. BODNÁR 1998: 21–22).

A *k* vokalizációja például a következő lépésekben mehet végbe:

1.	2.	3.	4.	5.
			> [ɣ]	> [ɰ]
		> -ɣ [ɣ]	> -ɰ [w]	> -u [u]
-k- [k]	> -g- [g]	> -ɣ- [ɣ]	> -j [j]	> -i [i]
		> -j [j]	> -ɟ [ɟ]	> -ü [y]

1. zöngésedés, 2. spirantizáció, 3. approximáció, 4. félhangzóvá válás,
5. magánhangzóvá válás.

5.7.2. A láncváltozásként felfogott vokalizáció utolsó szakasza (a magánhangzó feltűnése a változásban) adja a vokalizáció másik, szűkebb értelmezését. Fonetikai értelemben ez azt jelenti, hogy egy egyébként is magánhangzószerű, szonoráns mássalhangzó képzése még magánhangzósabbá válik (CRYSTAL 2008: 154); fonológiai értelemben pedig arról van szó, hogy a változásban érintett

²⁸ A lenizáció (leníció) során a mássalhangzók „gyengülése” (tkp. szonoritásának növekedése) következik be. „Erős” az a mássalhangzó, amelyik képzésében, akusztikájában a magánhangzóktól a legtávolabb van. A lenizáció tehát tulajdonképpen a magánhangzókhoz való közeledést jelenti (ASHBY–MAIDMENT 2005: 141, lásd még BRANDÃO DE CARVALHO–SCHEER–SÉGÉRAL 2008). A tipikus lenizációs jelenségek a következők hosszú mássalhangzók esetében: degemináció, affrikáció, spirantizáció (deaffrikáció), debukkalizáció (= szájhangból glottális hanggá válás, pl. *s* > *h*), elízió; a rövid mássalhangzók esetében: zöngésedés, spirantizáció, approximáció, elízió (HONEYBONE 2012: 774).

hang +MÁSSALHANGZÓS disztinktív jegye –MÁSSALHANGZÓS jegyre változik (PIÑEROS 2001: 163). A fonológiai módosulás egyébként — elvileg — akár fonetikai változás nélkül is bekövetkezhet, ha a vokalizációban egy mássalhangzó funkciójú szemivokális alakul magánhangzóvá. Ekkor a korábban mássalhangzóként funkcionáló szemivokális képzésének lényegi megváltozása nélkül magánhangzóként kezd el viselkedni (a hangok megszemélyesítése nélkül fogalmazva: a beszélők a mássalhangzót lényegi tulajdonságainak megváltozása nélkül magánhangzóként kezdik azonosítani). Ekkor tehát nem fonetikai változás következik be, hanem az érintett hang fonológiai státusa, percepciója módosul magánhangzóra.

A magyar hangtörténetben a *vokalizáció* szakszó egyértelműen ebben a szűkebb jelentésben használatos, csak 'magánhangzóvá válás'-t jelent. Miként BÁRCZI megfogalmazza: „Néhány mássalhangzó (β , γ , χ ,²⁹ l) meghatározott fonetikai helyzetben³⁰ magánhangzóvá — többnyire félhangzóvá, azaz csökkentett nyomatókú, szótagot nem alkotó magánhangzóvá — lesz” (1967a: 115). A fentebb példaként hozott, de a magyar nyelvtörténetben is feltételezett $-k > -g > -\gamma > -\gamma > -u/\ddot{u}$ változássorból tehát csak az utolsó mozzanatot soroljuk a vokalizáció alá, a zöngésedést, a spirantizációt, a fonotaktikai helyzet megváltozását (a tövégi magánhangzó eltűnését) nem.

5.7.3. A vokalizáció fontos kérdése, hogy milyen/mely mássalhangzók milyen/mely magánhangzókká válhatnak. A választ két irányból kereshetjük: egyrészt megnézhetjük, hogy az ismert adatok alapján, ténylegesen mely mássalhangzók mely magánhangzókká alakulnak, másrészt pedig ezen hangok közös tulajdonságai alapján meghúzhatjuk azon konszonánsok és vokálisok körét, amelyek egyáltalán részt vehetnek (elvileg részt vehetnének) a vokalizációban.³¹

A vokalizáció adataiból elég egyértelműen látszik, hogy a jelenség artikulációs szempontból az egymáshoz közeli képzésű magán- és mássalhangzókat érinti:

²⁹ A χ valószínűleg csak nyomdahibaként került bele a szövegbe. Bár az idézett helyet követő oldalon a 4. pont első sorában ismét χ szerepel az egyik vokalizálódó mássalhangzóként, a 3. pontban azonban a $\dot{\chi}$ vokalizálódását fejtegeti a szerző, a χ -ra nem is ad példát (BÁRCZI 1967a: 116). ABAFFYNál már sem a χ , sem a $\dot{\chi}$ nem szerepel, csak a β -t, a γ -t és az l -et említi a vokalizációban részt vevő mássalhangzóként (E. ABAFFY 2003: 301). — BÁRCZI a j -t nem sorolja fel a vokalizálódó mássalhangzók közé. Ennek magyarázata az, hogy BÁRCZI fonetikai felfogásában az a j , amely egy diftongus „fokozaton” keresztül monoftongussá válva eltűnhetne (pl. *Dunáj* >> *Duna*), nem minősül mássalhangzónak, hanem i siklóhangként/simulóhangként értelmezve eleve a diftongusok része (vö. 1953: 27, 1967a: 170). Ha viszont ez a j nem mássalhangzó, akkor természetesen nem is vokalizálódhat.

³⁰ Ez a „meghatározott fonetikai helyzet” (ami egyúttal fonotaktikai, azaz fonológiai helyzetet is jelent) a magánhangzó utáni szó(tag)záró pozíciót takarja (legalábbis a magyarban), minek következtében a vokalizáció eredménye mindig egy záródó diftongus lesz.

³¹ Ezt a kérdést természetesen csak a vokalizáció szűkebb értelmezése esetén van értelme feltennünk, hiszen a vokalizáció tágabb értelmezése szerint bármely mássalhangzó helyébe léphet magánhangzó, bár természetesen egyáltalán nem véletlen, hogy ezek mely magánhangzók lehetnek.

a magyarban a legzártabb (a mássalhangzós képzéshez legközelebb álló), felső nyelvállású rövid magánhangzókat, a mássalhangzók közül pedig a legnyitottabb (tágrés) képzésűeket, amelyek akusztikailag is erősen hasonlítanak a magánhangzókra (teljes zöngéjűek, szonoránsok, formánsaik vannak, nagy az intenzitásuk, nem tartalmaznak turbulens zörejt). Ezeknek a fonetikai tulajdonságoknak alapvetően a rövid zöngés approximánsok felelnek meg, tehát kijelenthető, hogy a szűkebb értelemben vett vokalizációban érintett mássalhangzók approximánsok (közelítőhangok).

Ezek szerint a feltételezett ómagyar hangrendszerből három mássalhangzó, a β [β], a j [j] és a γ [ɣ] tartozhat a vokalizálódó mássalhangzók közé (a magyar nyelvben valóban ezekről a hangokról tudjuk viszonylag nagy bizonyossággal, hogy a megfelelő fonotaktikai helyzetben helyükbe egykoron magánhangzó lépett), valamint nem zárhatjuk ki a vokalizálódó magyar mássalhangzók köréből a laterális l [l] és ly [ɭ] approximánsokat sem, bár megítélésem szerint idesorolásuk — legalábbis a magyarban — meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik. Az ly magánhangzová alakulásáról egyébként nem tesz említést a magyar hangtörténet (de pl. a latin igen: TAMÁS 1978: 66–67; vö. BODNÁR 1998: 25, 27), az l -lel viszont szokás számolni a vokalizációban (vö. BÁRCZI 1967a: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302).

Az l vokalizációja mellett elsősorban az szólhatna, hogy hangszíne a magánhangzókéra emlékeztető felharmonikusokat tartalmaz (lásd a *hulló* szó spektogramját a 3. ábrán), viszont míg a centrális approximánsok képzésekor keletkező tágrés a magánhangzóképzéssel megegyező módon középben található, addig a laterálisok képzése oldalrészről történik. Ez azonban nem lenne elegendő az l vokalizációjának tagadásához, különös tekintettel arra, hogy az l vokalizációja egyébként elég közismert a fonetikában.³²

Nyomósabb érv lehet azonban az, hogy az l magyar nyelvbeli vokalizálódására hozott nyelvtörténeti példák (*Houth-* 'holt', *Zeudes* 'zöldes': ABAFFY 2003: 302; vö. BÁRCZI 1967a: 116) inkább mutatnak a zártszótagi l pótlónyúlással kísért kieséseként ismert jelenségre, mint vokalizációra (bár lehet, hogy ez pusztán terminológiai különbség). Napjainkban a „magánhangzó + l ” $\approx$ „hosszú magánhangzó” megfelelésekben (pl. *volt* $\approx$ *vót*, *zöld* $\approx$ *zöld*) csak azokban a nyelvváltozatokban találunk — látszólag! — $l \approx u/\ddot{u}$ váltakozást, ahol a középső nyelvállású labiális hosszú magánhangzók (*ó*, *ő*) rendszeren záródó diftongusokként realizálódnak (*vóut*, *zööd*). Az l azonban kieshet a nem középső nyelvállású magánhangzók utáni helyzetben is, ekkor viszont nem „vokalizálódott” $u/\ddot{u}$ kerül

³² Igazából, ha pontosak kívánunk lenni, akkor nem a magyarból is ismert „világos”, hanem az ún. „sötét” l [w]-vé válásáról szólnak az l vokalizációját tárgyaló munkák, legyen szó akár a lengyel l -ről, akár a különböző angol dialektusok l -jeiről (vö. BODNÁR 1998: 22–23, DURIAN 2008, RECASENS–ESPINOSA 2010) vagy a latin $l > u$ változásról (TAMÁS 1978: 65). A „sötét” l egyébként egy velarizált [lʷ] vagy faringalizált [l̠] alveoláris laterális approximáns, közismertebb jellel [ɭ] (vö. CRYSTAL 2008: 128).

a helyére, hanem az *l* előtti magánhangzó nyúlik meg (*szíva* 'szilva', *röpűt* 'röpült', *āsó* 'alsó', *bēső* 'belső': IMRE 1971: 262). Mindez arra utal, hogy az *l* eltűnésekor valójában nem vokalizáció történik, hanem a magánhangzók megnyúlásával járó hangkiesés, aminek eredménye a záródó diftongusokat használó nyelvjárásokban a középső nyelvallású rövid *o* és *ö* esetében értelemszerűen a hosszú *ó*-nak és *ő*-nek megfelelő *ou* és *öü* lesz.

Mivel az *l* pótlónyúlással történő kiesése, ami a szintén magánhangzónyújtó hatású *r* és *j* esetében is pontosan így játszódik le (vö. IMRE 1971: 262), és amit a magyar hangtörténet az *l* minden egyéb eltűnésekor említeni szokott (BÁRCZI 1967a: 117, 130–131, ABAFFY 2003: 302), tökéletesen megmagyarázza az *ol* > *ou* és az *öl* > *öü* változást, teljesen fölösleges ebben az esetben vokalizációról beszélni, hiszen a vokalizáció feltevése nélkül egységes keretben magyarázhatjuk az *l* monoftongusos (*vót*, *zód*), valamint nyitódó (*vuot*, *züöd*) és záródó (*vout*, *zöüd*) diftongusos eltűnését különböző nyelvjárásainkban.

További érv vagy ellenérv lehet az *l* vokalizációja mellett vagy ellen az *l*-nek a hiátustöltésben betöltött szerepe. Megfigyelésem szerint a magyar nyelvben közvetlen összefüggés látszik a vokalizálódó és a hiátustöltésben résztvevő mássalhangzók között, kezdve onnan, hogy ezeknek a hangoknak mindkét funkcióban magánhangzós jellegű szonoráns approximánsoknak kell lenniük. Hiátustöltő hangként a magyarban csak a *j*, *v* és *h*³³ mássalhangzókat szokás említeni (DEME 1956: 277–280, NYÍRKOS 1987: 167, E. ABAFFY 2003: 333), az *l* (vagy az *ly*) hiátustöltőként való felbukkanása meglehetősen kétséges, bár bizonyos adatok szerint „kivételesen” (vö. IMRE 1971: 258–261) az *l* feltűnhet a hiátustöltő mássalhangzókhoz hasonló szerepben. Ezzel kapcsolatosan egyelőre állást foglalni nemigen lehetséges, mindenképpen szükség lenne a jelenség alaposabb megvizsgálására. Mindenesetre a „hiátustöltő” *l* inkább tűnik a hiperkorrekcióval összefüggő analógia szülte *l*-ek (*bódog* > *boldog*, *fő* > *föl* stb.) egyik altípusának, ami a *j* (= *ly*) ~ *l* váltakozások hatására kerülhetett nagy ritkán egynémely hiátustöltő *j* helyére.

Megítélésem szerint a magyar *l*-et jelenlegi ismereteink alapján nem sorolhatjuk a vokalizációban érintett hangok közé (vö. még DEME 1956: 272–276, IMRE 1971: 261–262).

5.7.4. Míg az *l* mint zöngés approximáns tulajdonságai alapján alkalmas lenne a vokalizálódásra, ugyanezt nem mondhatjuk el egyetlen nem magánhangzós jellegű, obstruens mássalhangzóról sem, például a magyar hangtörténetekben

³³ Feltételezve, hogy a nyelvelméleinkben *h* betűvel írott, majd vokalizálódottnak gondolt mássalhangzók *γ*-s olvasata megállja a helyét, arra mindenképpen magyarázatot kell találnunk, hogy hogyan került a *h* a hiátustöltő mássalhangzók közé. Erről egyelőre csak azt tudom feltételezni (tovább növelve a *γ*-vel kapcsolatos kérdések számát), hogy az ómagyarban a *j* és (?β >) *v* hiátustöltők mellett létezett egy *γ* hiátustöltő is, és ennek a folytatásával kell számolnunk a *h* személynében (*γ* > *h*).

említett χ -ról vagy $\acute{\chi}$ -ről sem. Ezeknek a zöngétlen frikatíváknak a vokalizációban való részvétele fonetikai sajátosságai miatt eleve kizárt, vokalizálódásuk feltevése (vö. BÁRCZI 1967a: 116–117) fonetikai képtelenségnek tűnik, ami elméleti alapon is védhetetlen.³⁴

A frikatívák közül egyedül az approximánsnak is tekinthető laringális zöngés h kapcsán vetődhetne fel a vokalizáció gondolata, bár valódi realitása ennek se nagyon van, és nemcsak azért, mert a nyelvemlékekben h betűvel írott, majd vokalizálódottnak gondolt mássalhangzókat (TA. *meneh* és társai) rendre a veláris γ -vel azonosítják, hanem mert a h az obstruens $/h/$ fonéma allofónja, ráadásul képzése során — szemben a szonoránsok teljes zöngéjével — mormolt (hehezetes) zöngé keletkezik.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a(z elméletileg) vokalizálódó hangok közé csak az eddig felsorolt β , j , γ (más nyelvekben l , ly , t) hangok tartozhatnának, ugyanis lényegében minden approximáns vokalizációjára van példa a különböző nyelvekből, így az itt említett centrális és laterális közelítőhangok mellett a rotikusokéra is: az (amerikai) angol kapcsán például gyakran olvashatunk az alveoláris $[ɹ]$ vagy a retroflex $[ɻ]$ közelítőhangok középső nyelvvállású mediális rotikus $[ʁ]$ -vé vokalizálódásáról (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 323, MADDIESON 2008: 1927).

5.7.5. Az eddig nem sorolt, vokalizálódásra alkalmas mássalhangzók között azonban találunk még egy olyan hangot, amelynek magánhangzóvá alakulása a magyarban is bekövetkezhetett. Ez nem más, mint a labiodentális v $[v]$ approximáns (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 324–325).

A v vokalizációjáról a magyar hangtörténetben nem esik szó, szemben az előzményének tekintett bilabiális β -vel, pedig a labiodentális v (különös tekintettel ennek centrális spirantikus approximáns $[v]$ allofónjára) szintén érintett lehet a magánhangzóvá válásban. Ennek fonetikai (képzési, akusztikai) szempontból semmilyen akadálya nincs, más nyelvekből ismerünk is példát rá (BODNÁR 1998: 26). Azonban ahhoz, hogy a v -féle hangokból kiinduló vokalizációkat ne a β -ből, hanem a v -ből magyarázhassuk, azt kellene feltételeznünk, hogy a vokalizációban érintett ómagyar nyelvváltozatokban $/v/$ fonéma szerepelt, és nem $/\beta/$, ugyanis mindkettő egyidejű előfordulására nagyon kevés példát ismerünk a világ nyelveiből (vö. LADEFOGED–MADDIESON 1996: 139–143). Mivel a magyarban a labiális mássalhangzók között nincs oppozíció a bilabiális és a labiodentális képzési helyek között, rendkívül nehéz azt megmondani, hogy az ómagyar v -féle hangok egy bilabiális vagy egy labiodentális fonéma variánsai voltak-e.

A magyar hangtörténet művelőiben PETROVICI EMIL közel hatvan évvel ezelőtti előadása és annak egységesen kedvező fogadtatása óta (PETROVICI és má-

³⁴ Amennyiben a $\acute{\chi}$ -nek olvasott helyeken egy zöngés approximánst (pl. γ -t vagy j -t) teszünk fel, akkor továbbra is magyarázhatjuk vokalizációval a változást, ellenkező esetben más nevet és magyarázatot kell találni a változásra.

sok 1956) általában „vajmi kevés kétség támad afelől, hogy az ómagyarban (...) még bilabialis és nem dentilabialis ejtismódot jogos fölteni” (BENKŐ 1980: 72). Ez a vélekedés azonban szinte kizárólag a románba bekerült, *v*-t tartalmazó magyar jövevényszavak egynémelyikének diftongusos átvételére támaszkodik (pl. *Temesvár* > *Timișoara* [timiʃwara]), figyelmen kívül hagyva a más nyelvekbe bekerült magyar szavak tanúságától kezdve minden olyan szempontot (többek között a középkori románba labiodentális *v*-vel átvett *v*-ket is, pl. *vamă* 'vám', *vameș* 'vamos': BOLOCAN 1981), ami a bilabiális helyett a labiodentális *v* mellett szólna. Pedig könnyen elképzelhető, hogy a magyar *v* (de akár a magyar *β*) román [w]-vé (és nem [β]-vé!) alakulásának oka nem a magyar hang bilabiális képzésében, hanem a korabeli román fonotaxisban keresendő.

A *v/β* ügye hangtörténetünk lezáratlan problémája, és annál sokkal-sokkal összetettebb és részletesebb kifejtést igényel, minthogy lehetséges lenne ebben a tanulmányban kitérni rá. Azt azért mindenesetre érdemes rögzíteni, hogy a *β* több más ómagyar hang (pl. *γ*, *χ*, *χ'*) mellett ott van azon a listán, amelynek létezését és történetét mindenképpen újra kell gondolni.

6. Az írásom itt befejeződött 5. pontjában elmondott szerteágazó kérdések mindegyike pusztán egyetlen szempont, a hangtörténeti leírásokból hiányzó obstruens/szonoráns kettősség mentén vetődött fel. Talán ennyiből is sejthető, hogy további szempontok figyelembevétele további olyan hiányokat, pontatlanságokat és segítő támpontokat tárhatna fel, amelyekre a magyar hangtörténet kutatóinak okvetlenül szükségük van, ha munkájukat a leíró hangtannal szinkronban, annak ismereteit hasznosítva szeretnék végezni.

Természetesen még véletlenül sem kell, hogy a hangtörténeti kutatásokon kívüli tudás felhasználása a magyar történeti hangtan eddig elért eredményeinek a sutba dobását jelentse, de mindenképpen szükségesnek látszik, hogy a jó százalékos alapismereteket és módszereket kivétel nélkül felülvizsgáljuk, és ha kell, bátran szelektálva újakra cseréljük.

Elengedhetetlennek tűnik például az egyes nyelvtörténeti korszakokra rekonstruált, ám a mai magyar nyelvből hiányzó, tehát csak közvetve, az írásbeliségben adatolható vagy különböző előfeltevések alapján feltételezett hangok egykori létezésének, hangtani tulajdonságainak végiggondolása. Nagyon fontos, hogy ezeknek a hangoknak az egykori meglétét fonetikai tulajdonságaik és képzési jegyeik mellett a fonológiai rendszerben elfoglalt helyük is alátámassza, hogy ne szimbólumokkal, hanem valódi, fonetikailag és fonológiaiilag is értelmezhető hangokkal dolgozhassunk a hangtörténetben. Mindezek nélkül ugyanis — mint ezt egykor LAZICZIUS GYULA a finnugor alapnyelv rekonstruált hangjai kapcsán (de a szorosabb értelemben vett magyar hangtörténetre is érvényesen) megjegyezte — nem sikerülhet túllépni azon a problémán, hogy az általunk kikövetkeztetett hangrendszer nem lesz „egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményei« hevernek” (1932: 88).

7. A tanulmányomban elmondottak természetesen csak töredékét fedik le azoknak a leíró hangtani ismereteknek, amelyeket a történeti hangtanban használni lehetne. Eddigi megjegyzéseim például alapvetően fonetikai jellegűek voltak, ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar hangtörténetnek a fonológiával ne kellene a jelenleginél szorosabbra fűznie a kapcsolatait. Mint más helyen már említettem (KIS 2013: 282–283), a történeti hangtanból — bár alkalmanként használ a fonológiából ismerős terminusokat — feltűnően hiányzik a fonológiai és rendszerszemlélet. Ez lehet az elsődleges oka annak, hogy a történeti hangtan szinte sohasem érvel olyan magyarázatokkal, amelyek az adott korra feltételezett hangrendszerek rendszertulajdonságaiból következnének. Olybá tűnik, hogy a nyelvtörténet rekonstruált „rendszerei” nem fonológiai rendszerek, inkább tekinthetők szerteágazó hipotézisek és feltételezések (gyakran táblázatos elrendezésű) felsorolásainak, ilyen-olyan okokból kikövetkeztetett konzonánsok és vokálisok listáinak, amelyekben nincs tisztázva az allofónok és a fonémák egymáshoz való viszonya, és többnyire nem derül ki az sem, hogy a rekonstruált hangok a disztinkatív jegyek és a korrelációk mentén valóban rendszerként értelmezhetők-e. Mindebből következően — többek között azok miatt a fonológiai alapismeretekbeli hiányosságok miatt is, amelyeket FORRÓ ORSOLYA a Magyar nyelvtörténet hangtani fejezeteit bíráló írásában (2006) már részben szóvá tett — azt sem tudhatjuk meg belőlük, hogy egyes hangok meglétének feltételezése nem mond-e ellent a korabeli magyar nyelv fonológiai: összeolvadási, hasonulás-, zöngésségi szabályainak, fonotaktikai mintázatainak, létrejöttük és eltűnésük módja beleilleszkedik-e a bizonyítható hangváltozási irányokba stb.

Mindezen problémák részben kezelhetővé válnának, ha a történeti hangtan felhasználná a fonológia számtalan ága által felhalmozott hatalmas tudást, és bizonyára sok területen közvetlen eredményekkel is szolgálhatnának a fonológiai megfigyelések.

Például jó ideje ismereteseek azok az implikációs szabályok,³⁵ amelyeket a világ ma beszélt nyelveiben megfigyelhető hangrendszerek alapján írtak le. Ezek olyan fonológiai univerzáléknak bizonyultak, amelyek segíthetik elkerülni — legalábbis első lépésként —, hogy egy rekonstruált hangrendszerbe oda nem illő hangok is belekerüljenek. A hangok képzési mód szerint vett osztályai között fennálló implikációs viszonyok alapján tudható például, hogy

³⁵ A JAKOBSON és HALLE által „implikációs és rétegződési törvény”-nek nevezett (JAKOBSON 1972: 36–37) univerzális szabályokból tudjuk, hogy mivel minden fonológiai rendszer rétegzett struktúra, és a rétegek hierarchiája megközelítőleg egyetemes és állandó, ezért ha „két fonológiai érték között megfordíthatatlan szolidaritási kapcsolat áll fenn, a másodlagos érték nem jelenhet meg az elsődleges nélkül” (i. m. 80–81). Napjainkban erről mint „univerzális jelöltségi hierarchiáról” beszélnek, melynek értelmében a nyelvbe a jelöltebb hangok csak a kevésbé jelöltek után kerülhetnek bele (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 8). A jelöltség általánosító megfogalmazásban a nyelvi elemeknek olyan oppozíciós viszonyát jelenti, amelyben „az összetettebb s kevésbé általános elem vagy szerkezet minősül a jelöltebbnek” (BAKRÓ-NAGY 1999: 282; vö. KÁLMÁN–TRÓN 2007: 165).

„(i) Egy hangtípus megléte a hangrendszerben feltételezi egy másik hangtípus meglétét, pl. nincsenek zöngés réshangok egy olyan rendszerben, amelyből hiányoznak a zöngétlen réshangok.

(ii) Egy hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang.

(iii) Egy hangtípus egy adott képzési helyen feltételezi egy másik hangtípus-hoz tartozó megfelelőjének létét ugyanazon a képzési helyen, pl. nincs olyan nyelv, amelyben volna **z**, de nincs **s**.” (CSER 2002: 70).

Az implikációs fonológiai univerzálék figyelembevételével lehetségessé válik az egyes hangrendszerek (és bennük az egyes hangok) reális létezésének ellenőrzése. Ilyen szempontokat figyelembe véve egyből világosan látszik, hogy például miért tekinthető hangtani képtelenségnek az ómagyarban (de akár az ősmagyarban is) egy palatalizált *dzs* hangot feltételezni.³⁶

8. A modern fonetikához hasonlóan a modern fonológia eredményeinek átvétele sem lesz könnyű folyamat a magyar történeti hangtan számára. Ennek legfőbb oka az, hogy nem egyszerűen afféle hiányosságokról van szó, mint „a fonémafogalom következtelen és félrevezető használata; fonéma és allofón, fonémikus és fonetikus szint közötti következetes különbségtétel hiánya” stb. (FORRÓ 2006: 32), hanem arról, hogy a magyar nyelvtörténet indulásakor a mai értelemben vett fonológia még nem létezett, és — talán ezért, talán más okok miatt — a BAUDOUIN DE COURTENAY által kezdeményezett, majd a Prágai Kör több képviselője által művelt történeti fonológia lényegében teljesen elkerülte a magyar nyelvtörténészek figyelmét. Ez a hangtörténeti kutatásokra nézve azzal járt, hogy nem épültek bele azok a szükséges (napjainkra akár már elavult) elméleti alapok, amelyek segíthetnének az újabb, a hangtörténettől erősen elütő fogalmi keretű és elméleti háttérű fonológiai irányzatoknak a magyar nyelvtörténetírásba történő beillesztésében.

Mindezek ellenére azonban világosan látszik, hogy a fonetika és fonológia tudásának hasznosítása nélkül nehezen képzelhető el, hogy a terület kutatói elkészítsék az egyre inkább hiányzó modern magyar hangtörténetet. És mivel ezt elég könnyű belátni, bizvást remélhetjük, hogy a jövőben egyre gyakrabban találkozunk egy megújított szemléletű hangtörténet eredményeivel a magyar nyelvtörténeti kutatásokban.

³⁶ A *dzs*-nek ezekről a kérdéseiről — miszerint nem lehetséges, hogy egy nyelvben úgy létezen egy palatalizált *dzs* (vagy bármilyen palatalizált hang), hogy közben az adott nyelvben nincsen meg nem palatalizált párja, vagy hogy elképzelhetetlen, hogy egy másodlagos artikuláció (esetünkben palatalizáció) az egész hangrendszerben mindössze egy mássalhangzón jelenjen meg — bővebben lásd KIS 2013: 288–289.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ASHBY, MICHAEL–MAIDMENT, JOHN 2005. *Introducing Phonetic Science*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 95: 282–289.
- BÁRCZI GÉZA 1953. *Fonetika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat.
- BÁRCZI GÉZA 1967a. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1967b. Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 63: 8–14.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA–KISS ZOLTÁN 2006. A fonetikai célpontok összeférhetetlenségéről: a magyar *v* fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *KB 12. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Tinta Könyvkiadó. 297–315.
- BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1991. Bevezetés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 17–27.
- BODNÁR ILDIKÓ 1998. A fonémaállomány rendszerezése. Egy új, történeti elvű fonéma-rendszerezés bemutatása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 5–33.
- BOLLA KÁLMÁN 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BOLOCAN, GHEORGHE főszerk. 1981. *Dictionarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374–1600*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- BRANDÃO DE CARVALHO, JOAQUIM–SCHEER, TOBIAS–SÉGÉRAL, PHILIPPE szerk. 2008. *Lenition and Fortition*. Studies in Generative Grammar 99. Berlin, Mouton de Gruyter.
- CROWLEY, TERRY 1992. *An Introduction to Historical Linguistics*. Második kiadás. Auckland, Oxford University Press.

- CRYSTAL, DAVID 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- CRYSTAL, DAVID 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Hatodik kiadás. Blackwell Publishing.
- CSER ANDRÁS 2002. A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 57–147.
- DEME LÁSZLÓ 1953a. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DEME LÁSZLÓ 1953b. A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése. *Magyar Nyelvjárások* 2: 18–37.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DURIAN, DAVID 2008. The Vocalization of /l/ in Urban Blue Collar Columbus, OH African American Vernacular English. A Quantitative Sociophonetic Analysis. *The Ohio State Working Papers in Linguistics* 58: 30–51.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND szerk. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FAZAKAS EMESE 2008. *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság.
- FÓNAGY IVÁN–SZENDE TAMÁS 1969. Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 281–343.
- FORRÓ ORSOLYA 2006. Néhány észrevétel a magyar történeti hangtan szemléletével kapcsolatban. In: CSER ANDRÁS szerk., *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Budapest, Open Art. 31–36.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922. *Nyelvtörténeti módszertan*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. Magyar fonetika. In: GOMBOCZ ZOLTÁN, *Magyar történeti nyelvtan. Hangtan*. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA és PAIS DEZSŐ. Budapest. 3–55.
- GÓSY MÁRIA 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv* 95: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. *A csoportnyelvekről*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete.
- HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMÉR MIKLÓS 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó. 9–13.
- HONEYBONE, PATRICK 2012. Lenition in English. In: NEVALAINEN, TERTTU–TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS szerk., *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford, Oxford University Press. 773–787.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–61.

- IIVONEN, ANTTI–SOVIJÄRVI, ANTTI–AULANKO, REIJO 1990. *Foneettisen kirjoituksen kehitys ja nykytila. Kansainvälinen foneettinen aakkosto (IPA). Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus (SUT)*. Helsingin yliopiston Fonetikan laitoksen monisteita 16. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IPA Chart = *The International Phonetic Alphabet* (revised to 2005).
URL: [https://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/IPA_chart_\(C\)2005.pdf](https://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/IPA_chart_(C)2005.pdf)
- IPA Handbook 1999 = *Handbook of the International Phonetic Association. A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge, Cambridge University Press.
- JAKOBSON, ROMAN 1972. *Hang — jel — vers*. Második, bővített kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1965. A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. *Magyar Nyelv* 61: 385–398.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–TRÓN VIKTOR 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS, ZOLTÁN–BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *dzs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk., „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 267–295.
- LADEFOGED, PETER–MADDIESON, IAN 1996. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford (UK)–Cambridge (Mass.), Blackwell Publishing.
- LAZICZIUS GYULA 1932. *Bevezetés a fonológiába*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- LAZICZIUS GYULA 1937. A zöngés *h* kérdése. *Magyar Nyelv* 33: 305–310.
- LAZICZIUS GYULA 1944. *Fonétika*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LODGE, KEN 2009. *A Critical Introduction to Phonetics*. New York, Continuum.
- MADDIESON, IAN 2008. Glides and gemination. *Lingua* 118: 1926–1936.
- MADDIESON, IAN–EMMOREY, KAREN 1985. Relationship between Semivowels and Vowels: Cross-Linguistic Investigations of Acoustic Difference and Coarticulation. *Phonetica* 42/4: 163–174.
- MARTÍNEZ-CELDRÁN, EUGENIO 2004. Problems in the classification of approximants. *Journal of the International Phonetic Association* 34/2: 201–210.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF 1967. A hangváltozások okairól, különös tekintettel az ősmagyar kori hangváltozásokra. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 156–161.

- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvelmékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- NÁDASDY, ÁDÁM–SIPTÁR, PÉTER 1989. Issues in Hungarian Phonology. Preliminary Querties to a New Project. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 3–27.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- OLASZY GÁBOR 2007. *Mássalhangzó-kapcsolódások a magyar beszédben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 72. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- OLASZY GÁBOR 2010. A beszéd szegmentális szerkezete. In: NÉMETH GÉZA–OLASZY GÁBOR szerk., *A magyar beszéd. (Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 95–170.
- PADGETT, JAYE 2008. Glides, vowels, and features. *Lingua* 118: 1937–1955.
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- PETROVICI EMIL–BÁRCZI GÉZA–DEME LÁSZLÓ–TAMÁS LAJOS–PAIS DEZSŐ–GÁLDI LÁSZLÓ–BAKOS FERENC–KÁLMÁN BÉLA–BENKŐ LORÁND 1956. Egy magyar hangtani sajtóság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszávaiban. *Magyar Nyelv* 52: 6–26.
- PIÑEROS, CARLOS-EDUARDO 2001. Segment-to-syllable alignment and vocalization in Chilean Spanish. *Lingua* 111: 163–188.
- RECASENS, DANIEL–ESPINOSA, AINA 2010. A perceptual analysis of the articulatory and acoustic factors triggering dark /l/ vocalization. In: RECASENS, DANIEL–SÁNCHEZ MIRET, FERNANDO–WIREBACK, KENNETH J. szerk., *Experimental phonetics and sound change*. München, Lincom Europa. 73–84.
- ROSENTHALL, SAMUEL 1997. *Vowel/Glide Alternation in a Theory of Constraint Interaction*. New York–London, Garland Publishing.
- SETÄLÄ, EEMIL NESTOR 1901. Über Transskription der finnisch-ugrischen Sprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 1: 15–52.
- SIPTÁR PÉTER 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- SIPTÁR PÉTER 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- SIPTÁR PÉTER–SZENTGYÖRGYI SZILÁRD 2004. A magyar H-féle hangok optimális elemzése. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 57–90.
- SUT. 1953 = [SOVIJÄRVI, ANTTI–PELTOLA, REINO szerk.] 1953. *Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus*. Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 9. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- SUT. 1977 = SOVIJÄRVI, ANTTI–PELTOLA, REINO szerk. 1977. *Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus*. Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 9. Hatodik kiadás. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- SZENDE TAMÁS 1969. A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 345–385.

- SZENDE TAMÁS 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben — különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TAMÁS LAJOS 1978. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Harmadik kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.
- VÉRTES EDIT 1960. Van-e a finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mély hangú szavainkban? *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 7–21.
- VÉRTES EDIT 2001. Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. *Magyar Nyelv* 97: 405–423.

Grammatikaelmélet és kognitív pszichológia* **Algebrai szabályok, statisztikai analógiák**

FEHÉR KRISZTINA

1. A nyelvtudományban általánosan elfogadott tétel, hogy a grammatikai szabályokból épül fel, és ezeknek megfelelően működik. A nyelvészeti munkákban másfajta nyelvtani szerkezet, illetve mechanizmus legfeljebb a kivételek kapcsán vetődik fel, de ekkor is kizárólag másodlagosan.

A szabályok per definitionem olyan logikai képletek, amelyek egyértelmű behelyettesítéseken alapulnak, ezért „minden vagy semmi” jellegűek, azaz kategorikusak. Egy nyelvi elemre egy szabály biztosan érvényes akkor, ha az az adott formula szerkezetével egybevághó, különben biztosan nem.

Mindazonáltal nincs grammatika, amiben ne lennének ebből a szempontból bosszantó kivételek. Olyan nyelvi adatok, amelyek megfelelnek a szabályok feltételeinek, de mégsem esnek a hatókörük alá, és olyanok, amelyek annak ellenére tartoznak egy adott szabályhoz, hogy az ehhez szükséges jegyeket maradéktalanul hordoznák. Ezeket az eseteket a nyelvtanokban vagy egyszerűen a grammatikán kívülre helyezik, és listaszerűen megadható lexikális elemek sorának tekintik, vagy olyan rendhagyó szerkezeteknek tartják, amelyek háttérben a naológia áll. Utóbbin pedig azt a jelenséget értik, amikor az emberek grammatikai tudása „megtéved”, és egy-egy struktúrát mégsem a szabályoknak megfelelően, hanem egy fonetikájában-szemantikájában hasonló hangsor mintájára hoznak létre.

2. Ez a nyelvtankép hosszú ideje hagyományozódik a nyelvről való gondolkodásunkban. A grammatikai szabályok léte annyira magától értetődővé vált, hogy az elmúlt száz-százötven évben már szinte fel sem vetődött: volna más elvi lehetőség is, méghozzá egy olyan nyelvtan, amelynek egyetlen szervező elve az analógia.¹ Miközben a tapasztalat azt mutatja, hogy a grammatikákban a szabá-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ E tekintetben van ugyanakkor néhány kivételesnek mondható kezdeményezés is. A magyar szakirodalomban ilyenek például SZILÁGYI N., illetve a KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY hármas

lyok mellett mindig számolni kell valamilyen rendhagyósággal (lexikai kivételekkel, analógiákkal), azt, hogy mennyire lenne összeegyeztethető az adatokkal egy teljes egészében analógiás nyelvtan, a nyelvtudományban korpuszokon módszeresen nem is igen tesztelték — noha a szabályalapú grammatikák kapcsán tisztázatlan kérdések, inkohereciát jelző ellentmondások mindig is adódtak.

Nem kézenfekvő például, hogy hogyan keletkezhetnek olyan lexikai kivételek, amelyeknek — mivel nem szabályosak — tulajdonképpen nincs is nyelvtani szerkezetük. Az analógiás rendhagyóság esetében pedig az nem világos, hogy ha az analógia az általánostól való egyedi eltérés csupán, az ilyen grammatikailag átstrukturálódott alakok miért terjedhetnek el, nem egyszer oly mértékben, hogy akár egész morfoszintaktikai csoportokat hozzanak létre. Ha viszont ezek az eltérések mégsem valamiféle sajátos asszociációkból, hanem abból adódnak, hogy az emberek kognitív nyelvtana szabályok helyett analógiákkal működik, akkor meg az válik kérdésessé, hogy evolúciósan honnan származhat az elsődlegesként kezelt szabálygrammatika, ha nem az emberektől. Mindezek mellett nem érthető még az sem, hogy egy ilyen rendszerben hogyan lehetséges egyáltalán változás — a szabályok merev osztályozást eredményeznek, így nem engedik meg a kategóriák közti mozgást, ezáltal mind az adatok átsorolódását, mind saját átértelmeződésüket kizárják. A nyelvtörténeti munkákban a változások kapcsán használt terminusok („grammatikalizáció”, „a tövéghangzók felső nyelvvállásává válása, eltűnése” stb.) háttérben sem valódi kauzális érvelések állnak: a magyarázatok nem az okokat, hanem a kiindulás és az eredmény viszonyát nevezik meg.²

3. A nyelvészek persze aligha hibáztathatók amiatt, hogy e problémák láttán sem gondolnak a grammatika modellezésének elméleti keretét érintő, átfogó reformokra. Az efféle hozzáállás tudományfilozófiai nézőpontból voltaképpen természetes is. Ahogy WITTGENSTEIN írja: „A dolgoknak azokat az aspektusait, amelyek a legfontosabbak számunkra, egyszerűségük és mindennapiságuk rejti el előlünk. (Nem lehet észrevenni — mivel folyton szem előtt van.) Kutatásának tulajdonképpeni alapjai egyáltalán nem tűnnek fel az embernek. Hacsak ez nem tűnt fel egyszer neki. — És ez azt jelenti: az nem ötlük a szemünkbe, ami, ha egyszer észrevettük, a legszembeötlőbb és a legerősebb” (1952/1992: 83, a szövegbeli kiemelést töröltem).

azon újabb munkái, amelyek egy nem szabályalapú nyelvtan kidolgozását szorgalmazzák (SZILÁGYI N. 2004, 2013, KÁLMÁN 2007, 2012, KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY 2010).

² A szabályok, illetve a szabály–analógia kettős problematikájáról nyelvelméleti-tudománytörténeti nézőpontból részletesen lásd FEHÉR 2013b, innen is különösen 68–72. Ugyanerről az újgrammatizmus és a nyelvi változások felől közelítve vö. még 2004, 2013c, a nyelvelsajátítás és a grammatika konnekcionista modellje irányából 2008b, 2011b, ezen belül kifejezetten a morfoszintaxisra koncentrálva pedig 2013a.

Tanulmányomban arra törekszem, hogy a nyelvtudomány tradicionális grammatikaképéhez rendhagyó módon, immár empirikus tesztekre is építve, illetve némileg kívülről közelítsek. A szabályok és az analógia problematikáját ezúttal egy másik, a nyelv szerkezetével szintén foglalkozó, de a nyelvészeti hagyománytól kevésbé befolyásolt diszciplína, a kognitív pszichológia kísérleti méréseire támaszkodva fogom tárgyalni.

Ezzel mindenekelőtt az a szándékom, hogy úgy vessem fel egy analógia-grammatika elvi lehetőségét, hogy azt gyakorlati úton teszteljem is. Az érvek reményeim szerint megerősítik majd egy ilyen nyelvtan létjogosultságát, de ahhoz mindenképpen hozzájárulnak, hogy az elmúlt másfél század szabályalapú grammatikáirása kapcsán felmerülő kérdéseket megválaszoljuk, és az ellentmondásokat feloldjuk.

4. A k o g n i t í v p s z i c h o l ó g i a számára a nyelvi képességek kutatása lényeges, ám nem az egyedüli feladat — ezt a területet lazább és másfajta szálak fűzik a lingvisztikai tradícióhoz, mint magát a nyelvészetet. A tudományág a pszichológiából vált önálló diszciplínává, és nem is oly régen. Miközben egyéb forrásokból is táplálkozott, a nyelvészetből szinte csak annak az ötvenes évek végétől induló formális grammatikai iskolának a megállapításait használta fel, amelyik a nyelv ügyét a mesterségesintelligencia-kutatáshoz is kapcsolódva, kifejezetten mint kognitív kérdést vetette fel.

Bár ez a nyelvtudományi hatás olyan értelemben markáns volt a kognitív pszichológia elméletére és módszertanára nézve, hogy ezt a tudományterületet a nyelv kapcsán jó darabig a szabályalapú koncepciók mellett kötelezte el, a formális nyelvészet koncepciója mégsem lett egyedüli irányadóvá. Az utóbbi időszakban az emberi elme evolúciós kontextusba helyezésével, a neurális hálózatok feltörésével, a gépi tanulás tanulmányozásának újabb eredményeivel, illetve a modellezési lehetőségek kitágulásával számos kritika és alternatívát jelentő elmélet is feltűnt a tudományterület szakmai diskurzusában. A szabályalapú megközelítés ugyan még itt is elterjedtebb, de már korántsem egyeduralkodó.

5. A kognitív pszichológiában a g r a m m a t i k a nyilvánvalóan mentális rendszerként értelmeződik. Ennek megfelelően kutatása a nyelvfeldolgozáson túl leginkább a nyelvelsajátítás folyamatához kapcsolódik, és ez utóbbin belül is főként a köré a téma köré szerveződik, hogy egy-egy nyelv nyelvtanát vajon miféle t a n u l á s útján fedezzük fel. Az álláspontok alapvetően két, egymástól élesen elkülönülő csoportba rendezhetők, a köztük lévő vita pedig jellegzetesen mint az a l g e b r a i és a s t a t i s z t i k a i tanulás dilemmája fogalmazódik meg.

A nyelvi folyamatok kutatását a kognitív pszichológiában hosszú ideje az a CHOMSKY-féle felfogás (1957/2003, 1975, 1980) dominálta, hogy a nyelv jól formalizálható, logikai-matematikai jellegű műveletekkel pontosan leírható, a grammatika dekódolásához tehát ezeket az absztrakt szabályokat kell megtalál-

nunk. Amennyiben rájöttünk mondjuk arra, hogy az $y = x + 2$ egyenlet esetében az összefüggés x és y elemek között ezzel a képlettel írható le, akkor azt a jövőben bármelyik x -re tudjuk és fogjuk alkalmazni — innen az „algebrai tanulás” elnevezés.

Egy az ezen a területen híres nyelvi példával élve: általános szintaktikai szabályként tartják számon, hogy az angolban bármely plurális főnévi frázis és bármely vele számban egyeztetett igei frázis összefűzésével alkothatunk mondatot. Ha ismerjük ezt, továbbá felfedezzük, hogy a *blickets* (ami egyébként egy ténylegesen nem létező szó) egy plurális főnév kell legyen, akkor azt is tudjuk, hogy a *the three blickets* és a *reminded Sam of Tibetan art* kifejezések egy-egy egymással számban egyeztetett főnévi és igei frázisnak tekinthetők. Ebből pedig egyúttal arra is következtetünk, hogy a *the three blickets reminded Sam of Tibetan art* egy jól formált angol mondat (MARCUS és mtsai 1999: 77–78).

Ennek a gondolatmenetnek az ellentételezéseként tűnt fel a statisztikai koncepció, amely viszont leginkább úgy jellemezhető, mint egy tudásbővülési folyamat arról, hogy egy korpuszban az egyes elemek milyen eloszlásban találhatók meg a többihez viszonyítva. Statisztikai tanulás esetében absztrakt összefüggések helyett ún. átmenet-valószínűségeket keresünk a struktúra megértéséhez — olyanokat, mint hogy mondjuk a **ba* megjelenésének esélye **pi* előtt 0,042, **ko* után 0,005, **ta*-t másodikként követve pedig 0,013.³ Ez utóbbi mérőszámok azt mutatják meg, hogy egy-egy adott elem mekkora eséllyel jósol meg egy valamelyik másik, szomszédos vagy közvetve következő elemet. A $P(B|A)$ átmenet-valószínűség tehát annak az esélye, hogy B jön az A után. Fontos, hogy ez nem ugyanaz, mint annak a valószínűsége, hogy egy korpuszban AB jelenik meg: az AB kombináció előfordulási gyakorisága például lehet igen kicsi, miközben az A-ból B-be való átmenet-valószínűség nagyon nagy (ez akkor áll fenn, ha A maga is ritka elem a korpuszban, de amikor feltűnik, rendre vagy majdnem mindig B követi) (vö. LUKÁCS 2014: 524).

Egy a kognitív pszichológiában megintcsak közismert nyelvtani példát használva: a *The boy loves apples.* és a *The boy loves oranges.* mondatokból álló, a mondatok előfordulása tekintetében kiegyensúlyozott korpuszban annak a valószínűsége, hogy a *the* és a *boy*, valamint a *boy* és a *loves* szavak közvetlenül egymás után és ilyen sorrendben jelennek meg, 1,0, de a *loves* és *apples*, illetve a *loves* és *oranges* párok esetében ugyanez már csak 0,5, a **the loves*, **the apples*, **the oranges*, **boy apples*, **boy oranges* stb. kapcsolatok előfordulásának esélye pedig 0,0. Ha a korpusz láttán-hallatán folyton ezeket a statisztikai mutatókat tapasztaljuk, egy idő után tudni fogjuk, hogy ebben a nyelvben csak ez a kétféle grammatikus mondat lehetséges (vö. MARCUS és mtsai 1999: 77).⁴

³ A * jellel itt egy kitalált nyelv elemeire, alább pedig egy feltételezett korpusz nulla előfordulási adataira utalok.

⁴ Mindehhez lásd még FISER 2005: 26–29.

6. Könnyen meglehet, hogy az algebrai és a statisztikai tanulás eltérése egyben a nyelvtani rendszerek különbsége is. Ez abban az esetben van így, ha vizsgálódásaink során azt látjuk, hogy a gyerekek nyelvelsajátítása, illetve a kognitív nyelvi folyamatok általában véve azért vagy azért is zajlanak egy adott mechanizmus szerint, mert az emberi nyelv grammatikája szerkezetéből adódóan másképp nem is volna megfejthető és működtethető. Erről az oldalról közelítve tehát az algebrai–statisztikai grammatikatanulás dilemmája a kognitív pszichológiában megegyezhet, de legalábbis szorosan összefügg a szabály–analógia problematikával a nyelvészetben.

Ebből a szemszögből a szabály voltaképpen egy olyan absztraktképlet, amibe a neki maradéktalanul megfelelő nyelvi elemek helyettesítendők be. Ha pedig az analógiát immár ez utóbbi viszonylatában nézzük, akkor a szokásos nyelvtudományi jellemzése helyett sokkal inkább azt a tulajdonságát érdemes kiemelni, hogy a szabályokkal ellentétben nem kategorikus, hanem skálaszerű értékekkel jellemezhető. Lényegében egy olyan valószínűségi mintázat, aminek az egyes nyelvi elemek logikai egyezések helyett hasonlóságuk foka szerint, vagyis különböző mértékben, statisztikai alapon feleltethetők meg.

7. Mindezeket figyelembe véve az alábbiakban a kognitív pszichológiában manapság is igen éles „algebrai vs. statisztikai tanulás” vitát ismertetem, mégpedig a legjelentősebbnek tartott kísérletekre támaszkodva. Ez ugyanakkor nem pusztán egy másik diszciplína vonatkozó szakirodalmának kissé iskolás összefoglaló bemutatását jelenti nyelvészek számára — áttekintésem ennél legalább két szempontból többnek szánom.

Amellett, hogy a tanulságokat a nyelvtudomány szabály–analógia párjára vonatkoztatom, egyes teszteket át is értelmezek. A célom éppen az, hogy a kognitív pszichológia empirikus vizsgálataival segítségével ne pusztán felvessem egy statisztikai grammatika elvi lehetőségét, de példákkal is szemléltessem annak gyakorlati működőképességét. Ezért azoknak a pszicholingvisztikai kísérleteknek, amelyeknek az adatait az algebrai tanulás melletti érvként szokták felhozni, igyekszem olyan új elemzést adni, amely rávilágíthat az adatok eredeti értelmezésének módszertani hibáira és arra, hogy kiküszöbölésükkel a mérési eredmények a szabálygrammatikának nem feleltethetők meg, ám egy statisztikai nyelvtannak igen.

8. A kognitív pszichológiában az „algebrai vs. statisztikai tanulás” vitát tulajdonképpen SAFFRAN, ASLIN és NEWPORT egyik kísérlete (1996) robbantotta ki. Ez elsőként próbálta meg bemutatni, hogy a nyelvi struktúrák elsajátításának mindaddig szinte egyeduralkodó, algebrai koncepciója mellett létezik egy másik, statisztikai forgatókönyve is.

Tesztjükhöz egy olyan műnyelvet konstruáltak, amelynek grammatikája egyetlen dologgal volt jellemezhető, mégpedig az elemek kapcsolódási valószínűségével (A változat: *bidakupadotigolabubidaku...*, illetve B változat: *dapikutilado-*

burobidapiku...). Ennek négy szava tizenkét szótaghármashból állt elő úgy, hogy a szótagok kombinálódási esélye előre meghatározott értékeket követett (A eset: *golabu, bidaku, padoti, tupiro*, valamint B eset: *dapiku, tilado, burobi, pagotu*).

A kitalált szavakból egy kétperces szöveget állítottak össze, amelyben minden szóból negyvenötöt szerepeltettek, és ugyanaz a szó nem fordulhatott elő kétszer egymás után. Ezt az arányossági ellensúlyozást leszámítva azonban a szavak megjelenése teljesen random módon történt. Az egy egységet képező elemsorok (sztringek) belső szerkezete ugyanakkor már korántsem volt véletlenszerű: az egy szóba tartozó elemek mindig egy bizonyos sorrendben követték, ezáltal tökéletesen megjósolták egymást. A szavakon belüli szomszédos szótagok közti átmeneti valószínűség 1,0 volt, a szó végi és eleji elemek között csak 0,3, míg a szó közepi szótagok esetében, amelyek sose lehettek szomszédosak, 0,0. Tehát például az A verzióban *tu* után mindig *pi*, majd *ro* következett (1,0), a B változatban például *tu* után előfordulhatott *da, ti* és *bu* is (0,3), az A verzióban pedig *ro* után nem állhatott *pi, la* vagy *do* (0,0).

A kísérletvezetők ügyeltek arra, hogy ezeken a statisztikai információkon túl ne legyen semmilyen más fogódzó, amiből a szóhatárok helyére lehetne következtetni. A szöveget beszédszintetizátorral állították elő, így egy monoton női hangot lehetett hallani, ami percenként átlagosan kétszázhetven koartikulált szótagot produkált, szünetek nélkül, kiegyenlített szupraszegmentális jegyekkel.

9. SAFFRANÉK ezt a mesterséges nyelvet az ún. familiarizációs (megismertetési), habituációs (szoktatási) vagy tréning- (tanító)fázisban nyolc hónapos csecsemőkkel hallgattatták meg: két csoportra osztották őket, és az egyikkel az A változatot, a másikkal a B verziót ismertették meg. Rögtön utána egy másik hanganyagot is mutattak nekik, hogy értékelhessék, a babáknak sikerült-e rájönniük, melyek az előzőleg bemutatott nyelv szavai.

Az újabb szövegben az A változathból vett *tupiro* és *golabu*, valamint a B verzióból származó *dapiku* és *tilado* ingereket (stimulusokat) ismételték, mégpedig mindegyiket háromszor, egyforma szüneteket tartva közöttük. Ebben a szakaszban tehát minden egyes csecsemőnek összesen tizenkét tesztelendő példánya (tokenje) volt. Ennek négy fajtájából (típusából) kettővel már találkoztak a korábban lejátszott hanganyagban, ezek az általuk hallott felvétel szavai voltak, míg kettő ismeretlen volt számukra, ezek az előző szövegben nem voltak szavak.

A vizsgálat során SAFFRAN és munkatársai a csecsemőknek arra a tulajdonságára alapoztak, hogy a babák a megszokott és az új ingereket eltérő mértékű érdeklődéssel fogadják. Ennek meghatározásához az ún. „fejfordítási preferencia paradigmát”⁵ alkalmazták, és azt találták, hogy a nyolc hónaposok mindkét cso-

⁵ A „fejfordítási preferencia paradigma” („HPP”, azaz „Headturn Preference Paradigm”) egy olyan kísérleti protokoll, amelynek során a sztringeket oldalirányból, fénnyel kísérve játsszák le, és azt figyelik, hogy milyen ingerek hallatán és mennyi időre fordítja a lámpás hangszóró irányába a tekintetét a baba.

portban szignifikánsan jobban odafigyeltek azokra a kombinációkra, amik nekik újak voltak. Mindez pedig annak a jele, hogy felfedezték a tanító szövegben a szóhatárokat, vagyis elsajátították a szóhangalakokat, ezáltal pedig képesek voltak felismerni a kétféle szótaglánc közti strukturális különbséget.⁶ Olyannyira, hogy amikor a mérést nehezített feltételekkel megismételték, akkor is hasonló eredményt kaptak.

Csecsemők további két csoportjának is lejátszottak egy-egy újabb, az előbbihez hasonló tanító szöveget. Az A nyelv szavai most a *pabiku*, *tibudo*, *golatu* és *daropi* voltak, a B-é pedig a *tudaro*, *pigola*, *bikuti* és *bodupa*. Ám ezúttal a babákkal a tesztfázisban olyan stimulusokat hallgattattak, mint a *pabiku*, *tibudo*, *tudaro* és *pigola*. Ezek közül az első kettő az A változatban, a második kettő a B verzióban volt szó. Azok a szótaghármak pedig, amelyek nem voltak szavai az adott nyelvnek, részzavak voltak, vagyis olyan szótagsorok, amelyeket egy szó utolsó szótagjából és egy másik szó első két szótagjából állítottak össze (az A verzióban részzónak minősülő *pigola* például az A nyelvbeli *daropi* és a *golatu* szavakból állt össze).

Miután ez esetben a nemszavak is olyanok voltak, amelyeket hallhattak a csecsemők a tanító szövegben, a feladat korántsem volt könnyű, a babák mégis jól teljesítettek. Az előző tesztel szemben, ahol a nemszavak első és második, illetve második és harmadik szótagjai között 0,0 volt az átmenet-valószínűség a tanító szöveghez viszonyítva, most olyan szótaghármak között kellett tudniuk különbséget tenni, amelyeknek két szomszédos szó részletéből előálló nemszavakban a szótagok között nem lehetett 0,0 az átmenet-valószínűség. Most az átmenetesiértéke a szavakban a szomszédos szótagok között 1,0 volt, míg a részzavakban, az első két szótag között 0,3, a második és harmadik szótagok közt pedig — hasonlóan a szavakhoz — 1,0.⁷

10. Noha maga a mérés igen meggyőző, a kísérletvezetőknek azt a kijelentést, amelyben a nyelvi szerkezetek elsajátítása kapcsán a statisztikai mechanizmusok jelentőségét hangsúlyozták, többen is kétségbe vonták. SAFFRANÉK cikke nagy ellenállást váltott ki, számos új teszt született, amely hasonló módszerekkel éppen az algebrát a nyelv mellett kívánt érvelni.

⁶ A teszt rövid bemutatása magyarul FISER 2005: 28–29, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 843, illetve MACWHINNEY 2003: 507, TAUZIN 2010: 390; vö. továbbá FISER 2005: 26. Újabb megerősítő empirikus adatokhoz vö. SAFFRAN és mtsai 1997, ASLIN–SAFFRAN–NEWPORT 1998, PERRUCHET–PEEREMAN 2004, WHITE és mtsai 2008, PELUCCHI–HAY–SAFFRAN 2009a, 2009b. Ezen belül is a csecsemők viselkedését nem humán fajok egyedeivel összevetve lásd SAFFRAN és mtsai 2008, ennek más kísérletekkel társított elemző ismertetését TAUZIN 2010: 392–393. A szóhatárok detektálásának neurolingvisztikai korrelátumaihoz pedig vö. SANDERS–NEWPORT–NEVILLE 2002, SANDERS–NEVILLE 2003, CUNILLERA és mtsai 2006, ABLA–KATAHIRA–OKANOYA 2008, BUIATTI–PEÑA–DEHAENE–LAMBERTZ 2009, további vonatkozó fMRI-vizsgálatokhoz lásd még TURK–BROWNE és mtsai 2008.

⁷ Magyar ismertetését lásd LUKÁCS 2014: 525.

E tekintetben az első nagyobb hatású munka a MARCUSÉké (1999), akik azt vizsgálták meg, hogy ha teszteléskor egy adott struktúrát csupa olyan elemmel prezentálnak, amiket a szoktatás során egyáltalán nem használtak, a babák ezek közül is kiszűrnek-e a korábban hallottakkal szerkezetileg egyező szekvenciákat. Azt gondolták, hogy ha a csecsemők így is képesek differenciálni, teljesítményük statisztikai mechanizmussal nem magyarázható, a tanulás ez esetben algebrai szabályok kinyerése révén kell, hogy történjen.

Beszéd szintetizátorral kétféle, szupraszegmentális jegyei tekintetében kiegyenlített tanító szöveget készítettek, amit hét hónaposoknak két percen át játszottak le: a babákat — csakúgy, mint SAFFRAN és kollégái (1997) — két csoportra osztották, és az egyik csapatot az egyik hanganyaggal, a másikat a másikkal ismertették meg. Mindkettőben tizenhat háromszavas mondat volt hallható, mégpedig úgy, hogy a mondatok között egy, ezek szavai között pedig negyed másodperces szüneteket tartottak. Mindegyik mondat háromszor ismétlődött, egymáshoz képest random módon. A bemutatott minták nyelvtana egy általános képletet követett: a mondatok egyik esetben az ABA formulának (*ga ti ga, li na li, ni gi ni* stb.), a másik változatban az ABB struktúrának (*ga ti ti, li na na, ni gi gi* stb.) feleltek meg. Ezek a mondatok mindkét verzióban négyféle ismétlődő és egyszeri elemet tartalmaztak: ami az ABA-ban repetitív volt, az az ABB-ben nem (*ta, ga, ni, li*), ami pedig az ABA-ban nem ismétlődött, az az ABB-ben igen (*ti, gi, na, la*).

11. Ezután jött MARCUSÉk mérésének tesztfázisa, amelyben a babák négy mondatot hallottak véletlenszerű sorrendben, mindegyiket háromszor ismételve. Ezek közül kettő (*wo fe wo, de ko de*) az ABA, kettő (*wo fe fe, de ko ko*) pedig az ABB nyelvtanhoz illeszkedett. Mindez a csecsemők számára a gyakorlatban azzal járt, hogy ebben a hanganyagban egyformán tűntek fel a tréning szöveg szempontjából grammatikus és agrammatikus mondatok: az ABA nyelvtannal trenírozott babáknak az ABB szerkezetűek jelenthettek újdonságot, és fordítva.

MARCUSÉk kísérletükben SAFFRAN munkacsoportjához (1996) hasonlóan a szoktatásból adódó preferencia mérésére alapoztak, amihez ugyancsak a fejfordításos paradigmát használták. Az adatok értékelésekor a csecsemők figyelmi reakciója azt mutatta, hogy a babák az általános struktúrák között is képesek differenciálni, mivel — függetlenül attól, hogy a tanító szövegnek melyik változatát hallották — a tréning szakasz nyelvének grammatikájához illeszkedő formuláknál láthatóan nagyobb érdeklődést mutattak az agrammatikus szerkezetek iránt. Ebből pedig a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a csecsemők ez esetben a l g e b r a i ú t o n tanultak, hiszen a megismertetés során nem szerezhettek a tesztfázis mondatairól konkrét tapasztalatokat.⁸

⁸ A kísérlet magyar nyelvű összefoglalását lásd még FISER 2005: 29, 31–32, LUKÁCS 2005: 39–40, TAUZIN 2010: 390–391. E feltételezett kognitív eljárás rekurzívan hierarchikus jellegéhez FITCH–HAUSER 2004, az eredményeket a nem humán fajok esetében tesztelő vizsgálatok elemző bemutatásához pedig TAUZIN 2010: 397–401.

12. Jóllehet logikusnak tűnik, olyan konklúzió, miszerint a hét hónapos babák nyelvtan-elsajátítása algebrai tanulással történik, MARCUSék vizsgálatából — annak sajátos módszer t a n i k ö r ü l m é n y e i folytán — mégsem vonható le. A teszt interpretációja során ugyanis legalább két dolgot nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Nem lehet eltekinteni attól, hogy a tréning- és a tesztfázis mondatait alkotó elemek eloszlási mutatói között több kontrollálatlan megfelelés is volt. Ezek mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt torzíthatták a kísérleti adatokat. Azon túl, hogy plusz információkként segíthették a csecsemőket a struktúrák azonosításában, algebrai tanulásnak tüntethették fel azt is, ami esetleg valójában nem vagy nem teljesen volt az. Ezen tényezők közül kettőt egyébként maguk a vizsgálatot végző szakemberek is megemlítenek cikkükben.

Az egyik ilyen a szoktató és a tesztelő stimulusok hangalaki jellemzőinek korrelációjából adódott. A tesztszövegben ugyan nem szerepelt a tréningfázis egyetlen példája sem, a teszt grammatikus és agrammatikus mondatai mégsem pusztán olyan értelemben mutattak összefüggést a tanító anyaggal, hogy követték-e az ABA, illetve az ABB formulákat, hanem zöngességi szerkezetük tekintetében is. Míg a két grammatikus tesztmondat ilyen szempontból a szoktatás során használt típusok közül hárommal is megegyezett, a két agrammatikusé egyvel sem. Ennek következtében előfordulhatott, hogy a babák nem az általános formulát, hanem a mondatokban szereplő szavak zöngességi mintázatát memorizálták, és később ennek alapján tettek különbséget a grammatikus és agrammatikus mondatok között.

Az ABA nyelv szempontjából a teszteléskor a nyelvtant a *wo fe wo* és a *de ko de* követte, a *wo fe fe* és a *de ko ko* nem, az ABB oldaláról nézve pedig éppen fordítva. Miközben az ABA nyelv megismertetésekor a csecsemők több olyan típust is hallottak (*ga ti ga, li ti li, ni ti ni*), amelynek kezdő konzonánsai éppúgy a [+zöng] [-zöng] [+zöng] sorrendben jelentek meg, mint a tesztszöveg két grammatikus mondata (*wo fe wo, de ko de*), a habituáció során nem találkoztak egyetlen olyan példával sem, amely a teszteléskor használt anyag agrammatikus esetei (*wo fe fe, de ko ko*) [+zöng] [-zöng] [-zöng] mássalhangzó-szerkezetének felelt volna meg. Mindez elmondható az ABB nyelvről is: azok a babák, akikkel ezt a nyelvtant ismertették meg, olyan tokeneket nem hallhattak a tréningszakaszban, amelyek a *wo fe wo* és *de ko de* agrammatikus mondatok [+zöng] [-zöng] [+zöng] konzonánsstruktúráját mutatták volna, olyan szekvenciákat (*ga ti ti, li ti ti, ni ti ti*) viszont lejátszottak nekik, amelyek a grammatikus *wo fe fe* és *de ko ko* [+zöng] [-zöng] [-zöng] mássalhangzó-eloszlását követték.

Mindezek miatt MARCUS és kollégái elvégeztek egy módosított kísérletet is, amelyben a habituáció idején csak zöngés konzonánsokat tartalmazó típusokat (az ABA nyelvtan esetében például a *le di le, le je le, le we le* szókombinációkat) használtak, míg a tesztelésnél zöngétleneket is, mégpedig zöngésekkel variálva (*ba po ba, ko ga ko, ba po po, ko ga ga*).

Miután az eredmény megegyezett az előzővel, ebből a szempontból az ellenőrző vizsgálat sikeresnek tekinthető. Ez ugyanakkor már nem mondható el a másikkal, a kísérletvezetők által is felismert zaj kiiktatásáról, ami ráadásul éppen az általános formulákkal volt kapcsolatos. Az a tény, hogy az ABA-ban nincs, az ABB-ben pedig van közvetlen elemismétlődés (reduplikáció), lehetőséget adott a csecsemőknek arra, hogy a tréningfázis mondatainak struktúráját egy egyszerű kvantitatív megfigyeléssel fedezhessék fel. Bár MARCUS és kollégái elvégeztek egy olyan kiegészítő tesztet, amiben az AAB és az ABB reduplikatív formulákról mutatták meg, hogy a csecsemők ezek között is ugyanúgy differenciálnak, a problémát ez ténylegesen nem orvosolta. Az ismétlődés helyének („dupla után szimpla” vagy „szimpla után dupla”) eltérése alapján, azaz statisztikai információkra hagyatkozva a két struktúra megintcsak könnyen elkülöníthető volt.

Mindezeket túl nem lehet elfelejtezni arról sem, hogy a kísérletvezetők a familiarizációs szakaszban SAFFRANÉKTÓL (1996) eltérően jártak el: a mondatokat nem egyetlen fluens beszédláncban, hanem tagolt szóhármakban jelenítették meg. Ez a szegmentáció nemcsak megkönnyítette a babák dolgát, ezáltal pedig növelhette teljesítményüket, de annak is fokozta az esélyét, hogy a csecsemők a stimulusok nyelvtanát absztrakt változók kiemelése nélkül, pusztán a szünetek és a mondatok szavainak relatív előfordulási sorrendjére hagyatkozva fedezzék fel. MARCUS és kollégái tehát a tanulás algebrai jellegét úgy kívánták demonstrálni, hogy közben vizsgálatuk körülményei a statisztikai megismerési mechanizmust nem zárták ki (FISER 2005: 27, 31–32).⁹

13. A vitába bekapcsolódó PEÑA és csoportja (2002) érdekes módon előfeltételezte, hogy *m i n d k é t t a n u l á s i f o r m a* létezik. Így a kérdés szerintük valójában nem is az, hogy a kettő közül melyik stratégiával kell számolnunk, hanem az, hogy mikor és milyen mértékben érvényesül az egyik és a másik. A kutatók az eddig ismertetett kísérletek kapcsán ennek megfelelően leginkább azt hiányolták, hogy a statisztikai és az algebrai tanulásról olyan mérések alapján folyik vita, amelyek közvetlenül nem is vethetők egybe. Meglátásuk szerint a SAFFRAN- (1996) és a MARCUS-féle (1999) tesztek eléggé különbözőek, ezért összehasonlításukkal valójában nem lehet megítélni a kétféle tanulási mechanizmus egymáshoz viszonyított jelentőségét a kognitív folyamatokban.

A kutatók annak érdekében, hogy a méréseket ilyen szempontból egyértelműsítsék, egy teszt sorozatot terveztek. Ebben — nem mellelég éppen NEWPORT és ASLIN javaslatára (vö. PEÑA és mtsai 2002: 604) — más típusú mesterséges szókkal, az AXC struktúrával dolgoztak, miközben az eredmények függvényében folyton változtatták a vizsgálati körülményeket, de mindig csak egyet-egyét.

Az AXC nyelvnek a grammatikája úgy írható le, hogy az A megjósolja a C-t, ám nem jelzi előre az X-et. PEÑÁÉK azért választották éppen ezt az általános for-

⁹ Mindehhez vö. még LUKÁCS 2005: 40, TAUZIN 2010: 391, LUKÁCS–GÁBOR és mtsai 2014: 514.

mulát, mert úgy gondolták, ez a szerkezet alkalmas arra, hogy a két kognitív folyamatot elkülönítetten, de összevethető módon teszteljék. Érvelésük szerint ha az X helyén a habituáció során is használt elemeket jelenítenek meg, előfordulási valószínűségekkel definiálható, vagyis statisztikai információk révén elsajátítható formulákat kapnak, ha azonban második szótagokként a szokatáskor nem tapasztalt hangkapcsolatok szerepelnek, a szekvenciális összefüggések csak elvont szabályokra támaszkodva tanulhatók meg.

PEÑÁék az ötrészes kísérletsorozatukhoz egy kilencszavas nyelvet hoztak létre három A–C párból és három X-ből. Ezeket az AXC struktúrákat egy beszéd-mintában úgy rendezték el, hogy a szövegbeli átmeneti valószínűségek a következők legyenek. Az A_iX , valamint az XC_i szóbelseji kombinációk előfordulási esélye 0,33, a szóhatárokon megjelenő C_iA_j kapcsolatoké 0,5, míg az egy-egy X-et körülvevő, szavakon belüli A_i-C_i pároké rendre 1,0.¹⁰ Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az A_1XC_1 szócsalád tagjai a *puliki*, *puraki*, *pufoki* voltak, az A_2XC_2 -é a *beliga*, *beraga*, *befoga*, az A_3XC_3 -é pedig a *talidu*, *taradu*, *tafodu*.

Ezt a nyelvet ezúttal nem csecsemőknek, hanem francia anyanyelvű felnőtteknek játszották le. A tanító szöveget az eddigi gyakorlathoz hasonlóan egy női hang beszédéből szintetizátorral hozták létre: a mintában az *r*-ek — igazodva a vizsgálatban részt vevők nyelvének fonetikájához — uvulárisak voltak, viszont a szöveg szemantikailag üres volt, a dallam-, hangsúly- és ritmusjegyek tekintetében pedig homogenizálták. A hanganyagot először szünetekkel sem tagolták, így módon tehát a kutatók szerint nem tartalmazott semmilyen plusz információt, amire az AXC szavak azonosításában lehetett volna támaszkodni.

14. A tízperces habituáció után az első tesztfázis következett. Ebben a szakaszban a kísérleti személyekkel sztringpárokat hallgattattak. Egy-egy, a tanító szövegben is szereplő A_iXC_i szó mellett egy-egy olyan, az AXC nyelv szempontjából nemszót mutattak be, amely két szomszédos AXC szó részletéből állt össze (C_kA_iX : *kitara*, *kitafo*, *gapufo*, *dubera*; valamint XC_iA_j : *likita*, *lidube*, *radube*, *ragapu*), de természetesen nem esett egybe egyetlen létező francia szó hangalakjával sem. Miután a kutatók arra kérték a vizsgálatban részt vevőket, ítélik meg, hogy a kettősökből melyik tűnik inkább olyannak, mint a korábban lejátszott nyelv szavai, az alanyok szignifikánsan többször választották az AXC formulának megfelelő szavakat.¹¹

¹⁰ Az általános formulák A és C elemeinek alsó indexei a matematikából és a nyelvészetből is ismert hagyománynak megfelelően itt is a koreferenciaviszonyokat jelölik, vagyis azt, hogy egy adott A egy bizonyos C-vel ugyanazon vagy különböző szavak részeit alkotják-e.

¹¹ Szükséges megemlíteni, hogy PEÑA és munkatársai a stimulusok összeállításakor még két kontrollpróbát is beiktattak a vizsgálatok sorába, mert úgy gondolták, előfordulhatott, hogy a tanító és a tesztelésre használt hanganyagok bizonyos jegyei torzították az eredményeket. Egyrészt meggyőződtek arról, hogy a teszt nemszavainak a familiarizációs szövegbeli ritkább megjelenése nem befolyásolta-e a választást. Másrészt leellenőrizték azt is, hogy nem volt-e hatással a reakciókra az az esetleges ritmus sem, amit az alanyok abból adódóan érzékelhettek, hogy az AXC szavak és

PEÑÁék az első sorozatot követően egy újabb, második mérést terveztek, hogy eldönthessék, a kísérleti személyek az első vizsgálatban produkált tudásukat miféle tanulással szerezték meg. Ehhez francia felnőttek egy másik csoportjának ugyanazt a beszédmintát játszották le, mint az előző csapatnak, de a tesztelésre használt ingeranyagot egy tekintetben módosították.

A tesztpárok egyik tagjaként megint a C_kA_iX és XC_iA_j szerkezetű nemszavak szerepeltek, miközben másik tagként csak A_iX*C_i felépítésű szók jelentek meg. Ezek olyan szavak voltak, amelyek követték az AXC nyelvtant, ám az alanyok korábban nem hallhatták őket, mivel az X-eik helyére új, a másik két szócsalád A vagy C típusú szótagjait tették.¹² Tudván, hogy a habituációs szöveg egyik szócsaládja a *puliki*, *puraki*, *pufoki* volt, egy másikban pedig a *beliga* tűnt fel, PEÑÁék például arra kérdeztek rá, hogy a résztvevők a *pubeki* vagy a *likibe* szótaghármast részesítik-e előnyben. Az előbbi szó ugyan, de az alanyok eddig nem találkoztak vele, az utóbbi az AXC nyelv szempontjából nemszó, viszont a kísérleti személyek a familiarizációs szakaszból ismerhetik.

Mivel a tesztnek ebben a változatában a résztvevők teljesítménye a felére esett vissza, PEÑA és munkatársai a következőkben huszonöt milliszekundumos szüneteket iktattak be a habituációs szótaghármassok közé. Ezzel a harmadik méréssel azt kívánták megvizsgálni, vajon a hanganyag részleteinek akár a percepció küszöbérték alatti (azaz nem is tudatosuló) tagoltsága befolyásolja-e az általános formulák felismerését.¹³ Ezt a tanító szöveget használva az előbbi tesztet tehát egy újabb csoporttal is elvégezték.

Kiderült, hogy ilyen familiarizációs feltételek mellett a felnőttek képesek arra, hogy még a soha nem hallott X^* elemek esetében is szignifikánsan többször válasszák az AXC szerkezetnek megfelelő hangsorokat ismerős kombinációként. A kutatók mindebből azt a konklúziót vonták le, hogy valóban *k é t f é l e t a n u l á s i m e c h a n i z m u s* megosztott jelenlétével kell számolni. Míg a statisztikai módszer fluens beszédben, az algebrai stratégia tagolt szöveg esetén érvényesül.

PEÑA és kollégái úgy gondolták, ez a következtetésük már csak azért is megalapozott, mert azt még két további kísérletük eredménye is megerősíti. Ezek

nemszavak szótagjai perceptuális középpontjainak egyenetlen lett az eloszlása. Mivel mindkét mérés a korábbival egyező eredményekkel zárult, a kutatók úgy vélték, a stimulusokat kellő módszertani gondossággal válogatták össze.

¹² Az általános formula képletében a $*$ jel ennek megfelelően itt és a továbbiakban az előzőleg az adott pozícióban nem tapasztalt szótagot jelöli.

¹³ Azt, hogy ennek az újabb beszédmintának a szünetei olyanok, amelyek a percepció során valóban nem tudatosulnak, egy kontrollméréssel ellenőrizték. Egy csoportnak ezt a familiarizációs hanganyagot mind folyamatosan, mind pedig a szavak között szüneteket tartva lejátszották, és megkérdezték tőlük, tartalmaz-e valamelyik megszakításokat. Miután az alanyok nemmel válaszoltak, elárulták nekik, hogy az egyik szövegben voltak szünetek. Amikor pedig ezt követően arra kérték őket, ennek tükrében mondják meg, melyikben, a válaszok véletlenszerűnek bizonyultak.

megtervezésekor a kutatók abból indultak ki, hogy amennyiben a tanulás algebrai, illetve statisztikai jellege tényleg az ingeranyag tagoltságán múlik, a habituációs időtartamát megváltoztatva a következőre lehet számítani.

Egyrészt az első és második kísérletben használt beszédminta jelentős növelése sem fog absztrakt formulák felismeréséhez vezetni, ha az ömlesztetten lejátszott hanganyag esetében algebrai tanulás helyett statisztikaival számolhatunk: az alanyok a szoktatás során nem tapasztalt X^* -ek hallatán továbbra sem fognak jól teljesíteni a tesztben. Másfelől viszont az általános struktúrák kiemelése még a harmadik mérés familiarizációs szakaszának drámai csökkentése mellett is sikeres kell, hogy legyen, ha a szünetekkel elválasztott szótaghármak hallgatásakor nem statisztikai, hanem algebrai tanulás történik: a kísérleti személyek az oktató anyagban nem szereplő X^* -ekkel találkozva ekkor is jól fognak teljesíteni a tesztben.

Mindezeknek megfelelően egy negyedik kísérletben a tagolatlan szótaghármak beszédmintájának időtartamát a háromszorosára emelték, egy ötödik vizsgálatban pedig a tagolt sztringek tréningsszövegének bemutatási idejét ötödére csökkentették, majd ezek után mindkét esetben a harmadik kísérlet során használt tesztstringekkel ellenőrizték a tanulás eredményét. A kísérleti személyek a várt módon teljesítettek: ömlesztve bemutatott szótaghármak harmincperces szoktatási fázisa után sem ismerték fel az új X^* -eket tartalmazó grammatikus szerkezeteket, miközben csupán egy kétperces, a szavakat tagoltan találó habituációs szakaszra alapozva képesek voltak arra, hogy soha nem hallott X^* -ek esetében is megtalálják azokat a sztringeket, amelyek az AXC nyelvtant követték.¹⁴

15. A PEÑÁék által elvégzett vizsgálatsorozat ugyan módszeren és eredményen már lényegesen jobban kontrollált, mint a MARCUSÉké (1999) volt, mégsem mondható kifogástalannak.

A harmadik és ötödik kísérlettel kapcsolatban például mindjárt felvethető problémaként, hogy az alanyok a szüneteket mint önálló elemeket kezelhették a hangsorfolyamban. Így ezekre hagyatkozva valójában statisztikai összefüggéseket fedezhettek fel, majd pedig ennek segítségével oldhatták meg a tesztfeladatot. Erre az eshetőségre maguk a kutatócsoport tagjai is gondoltak, ezért egy-egy kontrollkísérlettel igyekeztek álláspontjukat megerősíteni.

A harmadik mérés egy újabb verziójában PEÑA és munkatársai a C_kA_iX és XC_iA_j szerkezetű nemszók szótaghármakainak C és A elemei közé is szüneteket helyeztek. Ezzel azt kívánták megfigyelni, hogy változtat-e az eredményeken, ha a tagolás nem mutat egyértelmű megfelelést a szóhatárokkal. Az ötödik kísérlet ellenőrzése során pedig azt igyekeztek kiküszöbölni, hogy a kísérleti személyek arra a statisztikai korrelációra alapozzanak, hogy az A-k mindig első, a C-k pe-

¹⁴ PEÑA és kollégái kísérletsorozatának rövid elemző ismertetését magyarul lásd még FISER 2005: 33.

dig harmadik szótagokként jelennek meg. Ezért a teszt sztringjeit olyan szótag-négyesekre tagolva mutatták be, amelyeket a korábban használt szókából és nem-szókából állítottak elő úgy, hogy középső szótagjaikat kicserélték két-két új szótagra (vagyis ez esetben X^* -ként nem egy, hanem két szótag szerepelt). A kutatók úgy gondolták, ezek a vizsgálatok alátámasztották feltételezésüket: szerintük ugyanis az ingeranyagoknak ezekben az eloszlásaiban a statisztikai mutatók a nemszavaknak kedveztek, így a kísérleti személyeknek — ha az ilyen esetekben algebrai képletek helyett átmeneti valószínűségekre építenének — a mostani két tesztfázisban ezeket kellett volna grammatikusként megnevezniük.

Noha a gondolatmenet, ami ennek a két ellenőrző mérésnek a hátterében áll, önmagában véve meggyőzőnek tűnhet, a kísérletsorozat egésze felől nézve mégis logikai hibáról árulkodik. A bemutatott ingeranyagban ugyanis nemcsak a szünetek beiktatásának eredményeként tűntek fel olyan statisztikai mutatók, amelyek az AXC szavak felismerését támogatták, hanem már a kezdetektől fogva, a sztringeket ömlesztve bemutató változatban is jelen voltak.

SEIDENBERG, MACDONALD és SAFFRAN (2002) például kiszámolták, hogy abban a beszédmintában, amit PEÑÁék az öt főkísérlet során használtak, nemcsak az algebrai formulaként kezelt AXC előfordulásának (vagyis annak, hogy a szavak *puXki*, *beXga* és *tuXda* formájúak) volt 1,0 az esélye, de ezzel együtt még további öt tényezőnek is. Így annak, hogy a szavak első, valamint utolsó szótagjai felpattanó zárhanggal (azaz *p*-vel, *b*-vel és *t*-vel, illetve *k*-val, *g*-vel és *d*-vel) kezdődtek, hogy a két likvidát (*r*-et, *l*-et) és az egyetlen spiránst (*f*-et) tartalmazó szótagok csak *X* pozícióban jelenhettek meg, hogy a *pura* után mindig *ki* jött, és hogy a *pu*-t nem követhette *be*. Az AXC nyelv szavainak azonosítása szempontjából persze az sem mellékes, hogy 0,5 volt a valószínűsége a *be* előfordulásának *raki* és *ki* után, 0,33 pedig a *pu*-t követő *ra*-é.

Mindez korántsem elhanyagolható körülmény az adatok interpretációja szempontjából. Elégge nyilvánvaló, hogy a kísérleti eredményeket ezekre a statisztikai összefüggésekre alapozva éppúgy meg lehet magyarázni, mint a komplikáltabb, absztrakt szabályokra is építő kettős rendszer feltételezésével.¹⁵ Ily módon PEÑA és munkacsoportja — bár MARCUSék (1999) mérésének módszertani hiányosságaiból valóban sokat pótol — az eredeti célkitűzés egyik fontos elemét, a kétféle tanulás elkülönített tesztelését végül nem tudta megvalósítani.

Így van ez a vizsgálatsorozat másik apropójával, az egybevethetőséggel is. Vitathatatlan, hogy PEÑÁék öt kísérlete egymással összehasonlítható, de azokkal a korábbi tesztekkel, amelyekre reagálni kívánt, már csak korlátozottan. A SAFFRAN (1996) és MARCUS (1999) kutatócsoportjai által elvégzett vizsgálatok mind a résztvevők, mind pedig az ingeranyag tekintetében eléggé különböztek a PEÑÁékétól.

¹⁵ Vö. még FISER 2005: 33, TAUZIN 2010: 391.

Egyrészt a SAFFRAN- és MARCUS-féle csoport csecsemőinek, valamint PEÑÁék felnőttjeinek kognitív képességei (beleértve a tanulási stratégiákat is) közvetlenül aligha mérhetők össze. Másfelől az sem lényegtelen eltérés, hogy a három kutatócsoport egymáshoz képest heterogén komplexitású és időtartamú beszédmintákat állított össze. SAFFRANék négy, nyolcféle konzonánst és négyféle vokálist tartalmazó, három szótagos egyedi szót (tizenkét szótagtípust) mutattak be ömlesztve, két percen át. MARCUSék tizenhat, négyfajta mássalhangzóból és kétfajta magánhangzóból álló háromszavas ABA és ABB mondatot (nyolc szótagtípust) játszottak le egy másodperces (küszöb feletti) szünetekkel tagolva, ugyanennyi idő alatt. Mindeközben PEÑA és kollégái kilenc, kilencféle konzonánsból és ötféle vokálisból összetevődő három szótagos AXC szót (kilenc szótagtípust) hallgattattak meg tíz-tíz, majd harminc percen át folyamatosan, illetve tíz, valamint két percig, huszonöt milliszekundumos (küszöb alatti) szünetekkel elválasztva.

16. SAFFRAN (1996), MARCUS (1999) és PEÑA (2002) kutatócsoportjainak mérései a kognitív pszichológiában olyan szakmai lavinát indítottak el, amely újabb és újabb, az előzőekhez képest valamilyen szempontból módosított kísérletek és metodológiai megjegyzések sorát hozta magával.¹⁶ Bár ezek sok, főként módszertani részletkérdést tisztáztak, a vitát lényegileg, vagyis konceptuálisan nem igazán vitték előre.

Egyrészt a két tábor közti véleménykülönbség jelenleg is megvan, és az álláspontok manapság is éppen ugyanott és ugyanúgy térnek el egymástól, mint korábban. Másfelől a további vizsgálatok valamennyi verziója azzal a tanulással szolgál, amit már a fentiekben ismertetett három híres mérőcsoport eredményeiből is levonhattunk. Az algebrai műveletek pártján állók úgy igyekeztek ennek a tanulási formának a létezését alátámasztani, hogy mindeközben kísérleteik feladatai átmenet-valószínűségekre alapozva is megoldhatók voltak. A statisztikai tanulás képviselői viszont tesztjeikben olyan hangsorokkal szembesítették alanyaikat, amelyek elemei között csak együttjárási gyakorisági összefüggések voltak, logikai jellegűek nem.

Nincs tehát olyan kísérlet, amely a nyelvtannak akár a statisztikai elsajátítását, akár az algebrai megismerését kétséget kizáróan cáfolná, de olyan sincs, amely egy statisztikai korrelációktól mentes, tisztán logikai nyelv grammatikai struktúrájának felfedezését szemléltetné. Ugyanakkor van példa arra, hogy az emberek megtanuljanak egy olyan nyelvtant, amely egyedül az elemek közti átmenet-valószínűségekkal jellemezhető. Ez már önmagában véve elégséges ahhoz,

¹⁶ Ízelítőül lásd csak a MARCUS és társai (1999) kiváltotta legelső reakciókat a nemzetközi szakirodalomból: ALTMANN-DIENES (1999), CHRISTIANSEN-CURTIN (1999), EIMAS (1999), MARCUS (1999a, 1999b, 1999c, 1999d, 1999e), MCCLELLAND-PLAUT (1999), NEGISHI (1999), SEIDENBERG-ELMAN (1999a, 1999b).

hogy a statisztikai tanulás lehetőségével mindenképpen, az algebrai stratégia eshetőségével pedig inkább csak feltételesen számoljunk. Mégis akadnak, akik a statisztikai folyamatokat a kísérleti ingeranyagok nyelvtani tulajdonságai láttán sem tartják valószínűbbnek az algebrai műveleteknél.

17. Némelyek például egyenesen úgy gondolják, az alanyok túl jól teljesítettek ahhoz, hogy statisztikai úton tanulhassanak. A MARCUSÉK-féle mérésben (1999) a hét hónapos csecsemőknek nem a hallott ingerek, hanem azoknak általánosabb, repetitív jegyei között kellett együttjárási gyakorisági összefüggéseket észrevenniük ahhoz, hogy a bemutatott szótagkombinációkat ABA és ABB típusokként kezelhessék, majd korábban nem tapasztalt elemekre is alkalmazhassák. PEÑA és munkatársai harmadik és ötödik tesztjében (2002) pedig a felnőtteknek az AXC szekvenciák szavai között nem is közvetlen (szomszédos szótagok közötti), hanem közvetett (a nem szomszédos A_i -k és C_i -k közötti) átmenet-valószínűségeket kellett felfedezniük ahhoz, hogy ezt a mintázatot ismeretlen hangkapcsolatokra is kiterjeszthessék.

Azok, akik ilyen érvekkel kétségbe vonják a nyelvtani folyamatok statisztikai jellegét, a természetes nyelvek megismerésének menetéből vett tapasztalatok alapján tulajdonképpen azt tartják kérdésesnek, hogy olyan hanganyagok átmenet-valószínűségeit lehetséges detektálni, illetve akár soha nem hallott szótagokra vonatkoztatni, amelyekben a bemutatott típusok számához és/vagy statisztikai bonyolultságához képest viszonylag kevés a tokenek mennyisége. Lényegében erre hivatkozik például ENDRESS és a PEÑA-féle cikk (2002) egyik társszerzője, BONATTI is annak a kísérletsorozatuknak (ENDRESS–BONATTI 2007) az elemzése során, amelyben a tréningsszöveg komplexitását a szoktatási idő függvényében variálták. Mérési adataikat értékelve arra a következtetésre jutottak, hogy statisztikai tanulás csak megfelelő mennyiségű mintavétel esetében célravezető, egyébként az elemek együttjárási gyakorisági jellemzőinél a köztük lévő általános logikai összefüggések hatékonyabb grammatikai markereknek látszanak.

Nem árt azonban szem előtt tartani, hogy a vizsgálati ingeranyag a természetes beszéd hangsoraihoz képest kivétel nélkül lényegesen egyszerűbb volt, ami pedig pozitívan befolyásolta a résztvevők teljesítményét. Mindenekelőtt az emberi nyelvekben a kísérleti példákénál jóval bonyolultabb fonotaktikai rendezettséget mutató hangsorok fordulnak elő. Emellett a tanító szövegeket mindig géppel hozták létre úgy, hogy elemeiket prozódiai, intonációs és hangsúlyozási jegyeik tekintetében homogenizálták, ezzel is csökkentve a beszédminta akusztikai komplexitását. A tanulás hatékonyságát ezen túl tovább növeli az a körülmény, hogyha a kísérletben használt műnyelv hangsorait ráadásul tagolt hármasokban játsszák le: az AXC szekvenciákkal kapcsolatos PEÑA-féle vizsgálatokban (2002) láttuk, hogy az alanyok feladat-megoldási sikeressége pusztán a szünetek beiktatása miatt jelentősen megváltozott. Ezek tükrében pedig nem meglepő, hogy a mesterséges és a természetes ingeranyaggal végzett mérések nem

mindig zárulnak ugyanazzal az eredménnyel. Az egy korosztályba tartozó anyanyelvűek a műnyelvet használó tesztekben gyakran teljesítenek jobban, mint anyanyelvükön vagy akár valamely más természetes, de számukra idegen nyelven.

Az várható volt, hogy MARCUSék (1999) hét hónapos csecsemői képesek legyenek az ABA és az ABB szerkezeteket differenciálni, hiszen nyelvelsajátítási kísérletekből tudjuk, hogy a jóval bonyolultabb anyanyelvi szótagkombinációk memorizálása is éppen erre az időszakra (a hatodik és tizenkettedik hónapok közé) tehető.¹⁷ Az a mérési eredmény viszont, amit GERVAIN és kollégái (2008) azon neurolingvisztikai kísérletük során kaptak, amelyben a MARCUSék által használt szekvenciákat újszülötteknek mutatták be, csak akkor érthető meg minden vonatkozásában, ha figyelembe vesszük, hogy ez esetben a természetes nyelvekben előfordulókhöz képest egyszerűbb, mesterséges nyelvi ingerekről van szó. A jobb és bal temporális, illetve a bal frontális területeknek az ismétlődő szótagokra adott megnövekedett válaszaiból ugyanis az látszott, hogy nemcsak a hét hónaposok, de már a néhány napos csecsemők is el tudják különíteni¹⁸ a közvetlen ismétlődést tartalmazó (*mubaba, talulu* stb.) elemsorokat a kontrollként használt nem reduplikatív (*mubage, talupi* stb.) szekvenciáktól.¹⁹

¹⁷ Ez idő tájt a babák reakciói világosan eltérnek egymástól, amikor például anyanyelvük szavait jól formált hangsorokként és visszafelé is lejátszunk nekik. Ez pedig a fonotaktikai mintázatok elsajátítására utal: a kétféle hanganyagnak az akusztikai komplexitása egymással teljesen megegyezik, ez többira alapozva tehát nem lehetne különbséget tenni az anyanyelvi és az ellentétes hangsorrendű szavak között (vö. még CSIBRA 2003: 258).

¹⁸ Mivel itt újszülöttek habituáció nélküli teljesítményéről van szó, felvetődhet annak a lehetősége, hogy náluk ne tanulást, hanem valamiféle „veleszületett” tudást feltételezzünk. Ez azonban kérdésünk, a statisztikai-algebrai tanulás vitája szempontjából semmin nem változtat. Egyrészt ekkor arról lenne szó, hogy a MARCUS-féle tesztek (1999) valójában nem is a tanulást, hanem a tudást mérték. Másrészt pedig — ahogy GERVAINék második kísérletéből (2008), valamint PEÑA és kutatócsoportja vizsgálataiból (2002) kitűnik — az elkülönítés korlátozott, a közvetett ismétlődést tartalmazó szerkezetekre nem terjed ki, így mindenképpen szükség van arra, hogy további tanulás útján ez a képesség kiteljesedjen.

¹⁹ A módszertani alaposság kedvéért fontos megemlíteni, hogy GERVAIN és munkatársai kísérletükhöz egy olyan, még újnak mondható műszert használtak, amelynek segítségével gyenge infravörös fényt sugároznak be a koponyán keresztül az agyba, és annak visszaverődéséből következtetnek az érintett terület oxigénfogyasztására (vö. CSIBRA 2003: 261). Azonban az optikai topográfának (az ún. „NIRS”-nek, vagyis a „Near Infrared Spectroscopy”-nak) — csakúgy, mint minden neurolingvisztikai mérőeszköznek — az értékei (különösen ilyen életkorban és az ingerváltáshoz kapcsolt újdonságmarkerekre alapozva) eléggé széles skálán interpretálhatók. Így a vizsgálatból származó adatok önmagukban nem, csak a többi, viselkedéses reakcióra alapozó kísérlet tükrében értelmezhetők.

Azóta persze ezt a GERVAIN-féle tesztet (2008) számos olyan méréssel ismételték meg, amelyek a szopásgyakorlás megnövekedésére mint újdonságmarkerre (tehát az ún. „HAS”, vagyis a „High Amplitude Sucking” procedúrára) alapozva megbízhatóbb eredményeket szolgáltatnak (ezekről részletesebben lásd GERVAIN és mtsai 2011: 40–41). Annak, hogy itt mégis ezt a neurolingvisztikai kísérletet és nem a kognitív pszichológiai ellenőrző változataikat idézem, oka van. Azon túl, hogy a következtetéseket nem befolyásolja, hiszen a viselkedéses vizsgálatok az eredeti teszt eredményeit megerősítették, GERVAINék munkájának a statisztikai-algebrai tanulás vitája szempontjából nem elhanyagolható tudománytörténeti jelentősége van. Míg korábban e kérdéskör-

A művi és a természetes ingeranyag eltéréseiből adódhat az a látszólagos el-lentmondás is, amit GOMEZ és GERKEN mesterséges mondattani tesztjének (1999), illetve a SANTELMANN–JUSZYK páros anyanyelvi szintaktikai kísérletének (1998) eredményei között tapasztalhatunk.

GOMEZ és GERKEN egy véges állapotú automatával modellezhető, nyolcsza-vas szótárral dolgozó grammatika segítségével generált különböző bonyolult-ságú mondatokat (például *vot pel jic, pel tam pel jic, pel tam jic rud tam rud*). Egyéves csecsemőket kevesebb mint két percig szoktattak az ezekből véletlen-szerűen összeállított mintához. Ezt követően a tesztfázisban agrammatikus szek-venciákat (*tam jic rud vot, tam tam jic rud pel, jic pel jic rud tam vot* stb.), illetve olyan sztringeket mutattak nekik, amelyeket a habituációs szakaszban nem hall-hattak, de az automata elfogadta őket mint jól formált mondatokat (*vot jic rud tam, pel tam jic rud tam, vot pel jic rud tam jic* stb.). A mérés során a kutatók a klasszikus gyakorlatnak megfelelően az ingerpreferencia-jelzőkre alapoztak, és a fejfordításos paradigmát használták. Azt találták, hogy a babák minden esetben a grammatikus mondatokra figyeltek inkább,²⁰ még akkor is, ha a teszt során a nyelvtanilag jól formált mondatokat egy új szótárt használva hozták létre.

Míg ebben a kísérletsorozatban az egyévesek képesek voltak akár hattagú szintaktikai formulák között differenciálni, SANTELMANN és JUSZYK (1998) empirikus eredményei arra utalnak, hogy az angol folyamatos jelen idejű monda-tok grammatikai markereinek összetartozását a babák legkorábban másfél éves koruktól észlelik. E kísérlet során a kutatók tizenöt és tizennyolc hónaposoknak habituáció nélkül, egy rövid gyakorlás után egy grammatikus és agrammatikus mondatokat tartalmazó hanganyagot mutattak be. A lejátszott szövegben így két-féle nyelvtani szerkezet fordult elő egyenlő arányban: egyes szám harmadik sze-mélyű segédigés folyamatos jelen idejű (*is ... -ing*) grammatikus mondatokkal (*At the bakery, everybody is baking bread. One person is mixing the flour and water together. Somebody else is adding salt and yeast.* stb.) keverve olyan nem jól formált mondatok, amelyeket az előbbiek módosításával hoztak létre úgy, hogy a segédige típusát egy nem odaillőre (*can ... -ing*) cserélték (*At the bakery,*

ben teszteket főleg nagyobb babákon és felnőtteken végeztek, ebben a vizsgálatban GERVAIN és kutatócsoportja a MARCUSÉK (1999) mérését újszülötteken kívánta megismételni — nem véletlen, hogy a kísérletet vezető kutatók között ott találjuk PEÑÁT és egyik társszerzőjét, MEHLERT is (PEÑA és mtsai 2002).

²⁰ Az, hogy a csecsemők az ismert vagy az új ingereket preferálják-e inkább, egyébként nem egé-szen egyértelmű, ám ez a mérés validitásán szerencsére mit sem változtat. Míg például SAFFRANÉK (1996) és MARCUSÉK (1999) nyolc, illetve hét hónaposai az ismeretlen sztringeket részesítették előnyben, GOMEZ és GERKEN (1999) tesztjében — csakúgy, mint az összehasonlításképp ezután be-mutatandó SANTELMANN–JUSZYK-féle mérésben (1998) — fordítva, holott az életkori jellemzők alapján az egyéves babáknak szintén az újdonságokat kellene kitüntetniük figyelmükkel. De akár-melyiket is kísérik nagyobb érdeklődéssel a gyerekek, bármilyen ingertípus preferenciája csak ak-kor lehetséges, ha azt a többitől elkülönítik — az efféle tesztek pedig a babáknak éppen erre a diszkriminálási képességére kérdeznak rá. (Mindezt vö. még LUKÁCS 2005: 39.)

everybody can baking bread. One person can mixing the flour and water together. Somebody else can adding salt and yeast. stb.). A kísérletvezetők a teljesítmény mérésére ez esetben is a szokásos fejfordításos preferencia paradigmát használták, és azt látták, hogy míg a tizenöt hónaposok nem különböztették meg a kétféle szintaktikai struktúrát, a másfél évesek szignifikánsan tovább figyeltek a grammatikus példákra, legalábbis akkor, ha a két nyelvtani marker közötti távolság nem volt több három szótagyinnál (például *At the bakery, everybody is often baking bread.*). Ennél messzebbre nyúló átmenet-valószínűségek esetében ugyanis reakciójuk a fiatalabbakéval egyezett meg (például *At the bakery, everybody is cheerfully baking bread.*).²¹

18. Úgy tűnik, a mesterséges és a természetes ingeranyaggal végzett kísérletek eredményei összeegyeztethetők, maguk a feladatok pedig összességében inkább a grammatika statisztikai elsajátítását valószínűsítik, igaz, az algebrai nyelvtantanulást sem zárják ki teljesen. Ha mindezek mellé számításba vesszünk még két további vizsgálati tényezőt is, a grammatikai műveletek statisztikai jellegére újabb megerősítő érveket találhatunk.

A megismerés graduális, átmenet-valószínűségekre alapozó jellege jól látszik mindenekelőtt abból, hogy a kísérleti személyek teljesítménye és az ingeranyag statisztikai komplexitása összefüggést mutatott. Az alanyok számára a kevésbé bonyolult kapcsolódási minták memorizálása egyszerűbb volt, mint az összetettebb szerkezetek felismerése.

GERVAINÉK (2008) méréseik során az újszülötteknél az ABC kontrollstruktúrához (*penaku* stb.) képest csak a perцепción felülőbb, közvetlen reduplikációt tartalmazó ABB szekvenciák (*penana* stb.) észlelésekor találtak neurális reakcióbeli eltérést, az indirekt ismétlődést mutató ABA formulák (*napena* stb.) kapcsán nem. A MARCUS- (1999), illetve a PEÑA-munkacsoportok (2002) tesztjeit együttesen szemlélve pedig az látszik, hogy a közvetlen szomszédsági átmenet-valószínűségek, így például az ABB reduplikatív elemeinek felfedezése könnyebb az olyan közvetett statisztikai összefüggések detektálásánál, mint amilyen mondjuk az AXC típusé. Mindez egyébiránt teljesen összevág ENDRESS, SCHOLL és MEHLER (2005) vizsgálataival is, akik a MARCUS-féle szerkezetekhez hasonló, de hét szótagú szekvenciákat (például ABCDDEF) alkalmazva azt tapasztalták, hogy a francia felnőtt kísérleti személyek csak akkor tanulták meg az ismétlődő elemekből felépülő struktúrákat, ha azok egy perцепción felülőbb pozícióban, a mondat valamelyik szélén helyezkedtek el (például ABCDEFF).

A tanulás átmenet-valószínűségi alapjait támogatják az elvégzett vizsgálatoknak a szoktatás mértéke és a teljesítmény kapcsolatára utaló momentumai is. Azt, hogy a habituáció időtartama és az eredményesség között kor-

²¹ A kísérlet rövid, magyar nyelvű bemutatását lásd például LUKÁCS 2005: 40, emellett vö. továbbá CRYSTAL 2003: 304.

reláció van, természetesen nemcsak a statisztikai tanulás során kell feltennünk, de az algebrai megismerés esetén is. Ami az utóbbival szemben az előbbi mechanizmusra enged következtetni, az nem a megfelelés megléte, hanem a jellege: annak a függvénynek a mintázata, amit a két mutatónak a viszonya kirajzol.

Az algebrai tanulás tulajdonképpen egy heurisztikus művelet. Így a kísérleti személyeknek az olyan tesztekben, amelyek a szoktatás során nem tapasztalt tokeneket tartalmaznak, mindaddig, míg nem fedezték fel az adott nyelv grammatikáját jellemző általános formulát, nem kellene semmiféle teljesítményt mutatniuk (a résztvevők válaszadási százaléktételeinek egyenként véletlenszerűsége kellene tükrözniük). Ám ha a habituáció idejét úgy megnövelik, hogy az alanyok elérjék a szabályfelismeréssel járó heurékaélményt, ez után a revelatív pont után ezeknek a feladatoknak a megoldásában hirtelen mindent tudniuk kellene (a nem véletlenszerűen válaszoló résztvevők grammatikai döntéseinek egytől egyig helyesnek kellene lenniük). A kísérleti eredmények azonban soha nem ilyen szélsőségesek: a helyett a két eltérő magasságú konstans szakaszból álló lépcsős függvény helyett, amit az algebrai megismerés esetében látnunk kellene, valamilyen más, jellegzetesen íves tanulásmenetet tapasztalhatunk.

Persze a logikai mechanizmus mellett állást fogláló kutatók gyakran élnek azal a kritikai észrevétellel, miszerint a mérési adatok éppen a statisztikai folyamatot nem támogathatják, hiszen ha mégis ezt tennék, akkor a habituáció mértékének és a tanulás eredményességének egyenes arányosságban kellene állnia egymással. Ez az érv, amely a statisztikai tanulás e két mutatója esetében egy lineáris függvényt feltételez, azonban nem vesz számításba minden tényezőt. Az eredményesség ugyanis még kísérleti helyzetben sem csak a szoktatás intervallumától függ, hanem az ingeranyag komplexitásától is, a beszédminta grammatikájának bonyolultsága pedig nem egyenesen arányos a megváltoztatott elemek számával. Két szótag cseréjének hatása a nyelvtan összetettségére nem kétszerese annak, mint amit egy szótag módosításával kapnánk, hanem az adott elem átmenetvalószínűség-értékeitől függően ennél nagyobb vagy kisebb. Ha mindez még ráadásul a szoktatási idő paramétereivel is kombinálódik, a tanulás menete a habituáció hosszának és a teljesítménynek az összefüggése tekintetében aligha lehet egyenes vonalú és egyenletes. Egy korpusz két átmenet-valószínűségi korrelációjának felfedezése sem pontosan kétszeres tudással jár ahhoz képest, amit egy együttjárási gyakorisági mutató detektálása hoz magával — az előbbieken túl már csak azért sem, mert itt nem abszolút, hanem relatív (egymáshoz, az addig hallott elemekhez együttesen viszonyított) eloszlásokról van szó.

Jó példa az adatok ilyen szempontból eltérő interpretációira többek között PEÑÁÉK (2002) negyedik tesztjének elemzése. Ez az a vizsgálat, amelynek során hosszabb familiarizációs szakaszt követően figyelték meg az alanyok reakcióit, a résztvevők pedig szignifikánsan többször választották az ingeranyag azon elem-sorait, amelyek nem feleltek meg az AXC szekvenciának, ha a szótaghármások-

ba korábban X pozícióban nem tapasztalt elemeket vegyítettek. A kísérletvezetők a nem szószerű elemek kiváltotta figyelmet úgy értelmezték, hogy a megnövelt tréningfázis következtében a memórianyomok erősebbek lettek, míg a szerkezetre vonatkozó általános jegyek eltompultak. Ennél azonban — ahogy FISER is írja — „egyszerűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a megnyújtott szoktatási idő megerősítette a struktúrára vonatkozó információk statisztikus kiszűrését, és ennek megfelelően, amikor a teszt során a struktúrát elrontó elemek kerültek a »szabály-szó« szótaghármassba, az alanyok rögtön észlelték azt” (2005: 34).

19. Ahhoz, hogy a statisztikai tanulás mellett az algebrai, illetve a kétféle (hol elvont kategóriák közötti logikai megfelelésekre, hol pedig empirikus adatok előfordulási rendjére alapozó) grammatikai műveletek gondolatát komolyan számításba lehessen venni, olyan tesztekre van szükség, amelyek (egyes) feladatait semmiképpen nem lehet együjtjárási frekventatív összefüggésekre támaszkodva megoldani (FISER 2005: 34–35).²² Az viszont, hogy a gyakorlatban tervezhető-e egyáltalán ilyen kísérletek, már fölöttébb kétséges, az általános szabályok kiemelésének a statisztikai megismeréstől való elkülönítése ugyanis már teoretikus értelemben is megoldhatatlannak látszik.²³

Absztrakt grammatikai változókkal csak akkor tudunk operálni (legyen ez akár szerzett, akár innát képességünk), ha ezeket egy ingerkészletből korábban már felfedeztük, azaz ha előzőleg nagyszámú egyszerűbb és komplexebb valószínűségi korrelációt ismertünk meg a hangsorok egyes konkrét részletei között (FISER 2005: 33). Ebből a szemszögből nézve tehát a „statisztikai tanulás” terminus egy olyan tautologikus kifejezés (vö. FISER 2005: 27), ami létét alapvetően a tudománytörténetének köszönheti: annak, hogy rivális elméletként, a kognitív pszicholingvisztikát a kezdetektől meghatározó szabályalapú koncepció után jelent meg.

Mivel pedig így módon a *t a n u l á s* csak egyféle — méghozzá: statisztikai — lehet (FISER 2005: 27), a folyamat jellegét firtató kérdés tulajdonképpen irreális, vita legfeljebb az ebből származó *t u d á s* természetéről folyhat. Ez a felvetés azonban csak akkor értelmes, ha lehetséges az, hogy a grammatika elsajátítása statisztikai alapú legyen, ám az ennek eredményeként kibontakozó tudás (egészében vagy részben) algebrai.

20. Ha a tanulást és a tudást a nyelvten kapsán úgy választjuk ketté, hogy az előbbi statisztikainak, az utóbbit pedig algebrai tekintjük, fennáll a veszélye, hogy ezzel észrevétlenül magát a „statisztikai tanulás” fogalmát is radikálisan *á t é r t e l m e z z ü k*. Mivel ez esetben a tanulás és a tudás minőségileg különböznek egymástól, könnyen az az érzésünk támadhat, hogy az előbbi csak egy olyan előkészítése az utóbbinak, ami a nyelvelsajátító számára különösebb kognitív kihívást nem jelenthet. Egy egyszerű hangsor-memorizálási folyamat,

²² További adalékként TAUZIN 2010: 391, 397.

²³ Ehhez lásd még LUKÁCS hasonló tartalmú, ám kevésbé határozott kijelentéseit (2005: 39–40).

ami pusztán egy nyelvtani értelemben strukturálatlan adatfelhalmozódással jár. E megközelítésben tehát a „statisztikai tanulás” kifejezés szemantikája drámaian leegyszerűsödik: a megismerés menete tulajdonképpen nyelvi elemek listázásává redukálódik, és csak az általánosított algebrai formulák minősülnek valódi szerkezeti információkat hordozó, grammatikai tényezőknek. Eszerint az átmenet-valószínűségek mindössze közvetlen szomszédossági viszonyokat jelelhetnek (távolabbi elemek közti relációkat nem jelezhetnek), és nem terjeszthetők ki új elemekre (azaz nem produktívak).

A statisztikai tanulásnak ez a felfogása korántsem példa nélküli a szakirodalomban. Tulajdonképpen ilyen a nyelvészetben CHOMSKY elképzelése is. Ez nem is túl meglepő: jól tudjuk, hogy éppen ez az a nyelvtudományi iskola, amire hagyatkozva a kognitív pszichológiában a mentális nyelvtant algebrai jellegűnek tételezték fel.

21. CHOMSKY az azóta mind a nyelvészetben, mind pedig a kognitív pszichológiában klasszikussá vált példapárral, a *Colorless green ideas sleep furiously* és a *Furiously sleep ideas green colorless* hipotetikus mondatokkal²⁴ azt igyekszik szemléltetni, hogy miután bármelyik angol anyanyelvű felismeri, hogy csak az első a grammatikus (1957/2003: 17), a „beszélőnek az a képessége, hogy nyelvtanilag helyes megnyilatkozásokat hoz létre és ismer fel, nyilvánvalóan nem olyan fogalmakon alapszik[,] mint a statisztikai gyakoriság és hasonlók” (1957/2003: 19). Szerinte ugyanis az, hogy az előbbi két mondat közül egyik sem hangzott el soha (a szavak közti átmenet-valószínűség 0,0), de az emberek mégis tudják, hogy grammatikailag melyik a jól formált, annak az egyértelmű jele, hogy a nyelvtani tudás nem alapulhat a nyelvi elemek semmiféle olyan mutatóján, ami az előfordulásukra vonatkozik (vö. még 1957/2003: 20).²⁵

Jól látszik, hogy ez a vélekedés a statisztikai tanulás kapcsán az átmenet-valószínűségekkel mint grammatikai strukturális tényezőkkel egyáltalán nem számol, így azzal sem, hogy a megtapasztalt együttjárási gyakorisági mintázatok egymástól távolabb elhelyezkedő elemekre is vonatkozhatnak, és bármiféle produktív nyelvtani művelet szerkezeti alapjaiként szolgálhatnak. Ez a felfogás azonban semmivel nem indokolható, hiszen a statisztikai megismerés épp annyira grammatikai természetű tudást eredményez, mint az algebrai módszer.

Elégké nyilvánvaló, hogy ha átmenet-valószínűségeket tanulunk, akkor sem csupán egy egyszerű, közvetlen szomszédossági viszonyokon alapuló adathalmazt rögzítünk listaszerűen elménkben, hanem ugyanúgy a nyelvi elemek struktúrájáról kapunk információkat, mint az algebrai út esetén. Ami kétségtelenül más, az az algebrai és a statisztikai grammatika szervező elve: az előbbi kétértékű

²⁴ A mondatok jelentése ezúttal nem mellékes, így fordításait is közlöm. Az előbbi a *Színtelen zöld eszmék alszanak dühösen* formában hangzana magyarul, az utóbbi pedig valami olyasmi lenne, mint hogy *Dühösen alszanak eszmék zöld színtelen* (vö. CHOMSKY 1957/2003: 17).

²⁵ Vö. még PINKER 1994/2006: 86, 91–92, GERVAIN 2014: 128, PLÉH 2014: 53–54.

(bináris), míg az utóbbi skálaszerű (skaláris). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy mindkét rendszer működése *p r o d u k t í v*, ám meglehetősen eltérő módon.

Valahogy úgy, ahogy a kétféle stratégia különbözik akkor, amikor ezeket manapság a számítógépes nyelvészeten mint nyelvtechnológiai módszert használják, hogy a gépeket természetes nyelvekkel kapcsolatos feladatok elvégzésére tegyék alkalmassá. „A szabályok tipikusan »mindent vagy semmit« alapon működnek, tehát vagy érvényesül egy szabály a feldolgozás során, vagy nem érvényesül, közbülső állapot nem létezik. Ezzel szembeállítható az újabban elterjedt statisztikai módszer, ahol a rendszer természetes nyelvi szövegekből [...] automatikusan von ki mintákat és ezeket alkalmazza más nyelvi megnyilvánulások feldolgozására. A mintákhoz tipikusan valószínűségeket rendel az algoritmus és újabb szövegek feldolgozásakor vagy generálásakor arra törekszik, hogy az együttes valószínűség maximalizálása mellett valósítsa meg a mintaillesztést” (BABARCZY–GÁBOR–SERÉNY 2014: 414).

Egy algebrai nyelvtan egy adott formulája tehát akkor és csak akkor alkalmazható egy még soha nem hallott elemre, ha az új elem vele strukturálisan teljesen *a z o n o s* — ez az az eset, amit a nyelvtudományban úgy fogalmaznak meg, hogy a *s z a b á l y* vonatkozik az adott elemre. Ezzel szemben egy statisztikai grammatika egy bizonyos valószínűségi mintázata akkor terjeszthető ki egy korábban elő nem forduló elemre, ha annak felépítése *h a s o n l í t* rá, még hozzá a beszélő-hallgató által már ismert szerkezetek közül az adott együtjárási gyakorisági szekvenciához hasonlít leginkább — ez az, ami a nyelvészeten az *a n a l ó g i a* korszerű értelmezése lehetne.

CHOMSKY híres példáiban az angol anyanyelvűek tehát először is szemantikai jegyeik miatt feltehetőleg mindkét mondatot szokatlannak tartanák, ítéleteik pedig csak a furcsaság mértékében térnének el: az egyiket bizonyos speciális helyzetekben (mondjuk metaforikusan) el tudnák képzelni, a másik megjelenését viszont aligha. Másodszor pedig nem azért tudnák, hogy a két mondat közül melyik a kevésbé szokatlan felépítésű (*Colorless green ideas sleep furiously*), és melyik a nagyon különös (*Furiously sleep ideas green colorless*), mert az egyiket már hallották, a másikat meg nem, hanem azért, mert olyanokat már sokszor hallottak, amelyek az egyikhez strukturálisan hasonlítanak (*Hopeless sad guys sleep deeply* stb.), de olyanokat nemigen, amelyek a másikhöz szerkezetileg hasonlítanak (**Deeply sleep guys sad hopeless* stb.).

22. A kognitív pszichológiában megfigyelhető, hogy az algebrai formulák oldalán állók gyakran érvelnek úgy, hogy a statisztikai tanulás legfeljebb a szóhangalakok egyszerű memorizálásában lehet hatékony, a grammatikának a nagyobb kognitív teljesítményt igénylő felfedezésére viszont nem alkalmas.²⁶ Ez-

²⁶ E tekintetben igen jellegzetes LUKÁCS és társszerzői kijelentése a legújabb pszicholingvisztikai kézikönyvben: „SAFFRAN és munkatársai azért választották a szószzerű egységek szegmentálását, mert a nyelvelsajátításnak ezt a területét feltehetőleg mindenki tapasztalatvezéreltnek [értse:

zel együtt az átmenet-valószínűségeken alapuló megismerést nem tartják pusztán strukturálatlan adatfelhalmozódásnak, ám egymástól távolabb álló elemek közti viszonyokra vonatkoztathatónak és produktívnak sem.

MARCUSÉK (1999) és PEÑÁÉK (2002) a kísérleteiket tulajdonképpen arra a gondolatra alapozták, hogy az együttjárási gyakorisági mintázatok nem terjeszthetők ki új nyelvi elemekre, de szótanulásra megfelelnek, ahogy ezt az utóbbit SAFFRAN és csoportja (1996) tesztjéből is láthattuk. Emlékezzünk, hogy a mérések protokolljának megtervezésekor mind MARCUS, mind PEÑA kutatócsoportja abból az előfeltevésből indult ki, hogy ha a feladatokban az ABA és ABB, valamint az AXC formulákat olyan tokenekkel tesztelik, amelyek a habituáció idején nem hallhatók, és az alanyok ennek ellenére jól teljesítenek, akkor történt tanulás, de biztosan nem statisztikai úton. Ez utóbbihoz tehát szerintük tokenszintű tapasztalatra, vagyis az adott elemek korábbi előfordulására lenne szükség.

Ily módon az algebrai stratégia képviselői a „statisztikai tanulás” fogalmának egyszerűen más jeleit és tulajdonítanak anélkül, hogy ennek tudatában volnának. A statisztikai megismerés oldalán állók a valószínűségi mintázatok el-sajátítását egy olyan grammatikai struktúrák megismerésével járó folyamatként értelmezik, amely produktívan működtethető. Ezzel szemben az algebrai tanulás mellett érvelők ugyanezt egy improduktív rendszernek gondolják. Annak a pátthelyzetnek, ami az algebrai–statisztikai tanulás dilemmájában előállt, az alapvető oka az, hogy a vita résztvevői valójában nem is ugyanarról a statisztikai tanulásról beszélnek — a két malomban őrlés pedig az érdemi továbblépést erősen megnehezíti.²⁷

Ebből a szemszögből nézve szinte várható, hogy az algebrai stratégia képviselői még mindig azon az állásponton legyenek, amit CHOMSKY a vita kirobbanása előtt, az ötvenes években fogalmazott meg: „Törekedni lehetne egy összetettebb kapcsolat kialakítására a statisztikai eloszlás és a mondattani szerkezet között, mint a statisztikai gyakoriság fentebb elutasított egyszerű modellje. Semmiképpen sem szeretnék amellett érvelni, hogy az ilyen kapcsolat elképzelhetetlen, nem tudok azonban e tekintetben egyetlen olyan javaslatról sem, amelyiknek ne lennének nyilvánvaló fogyatékoságai” (1957/2003: 20).

23. A statisztikai tanulás leegyszerűsített felfogása a nyelvészetben is érezteti hatását, ami persze áttételesen a kognitív pszichológia lingvisztikai elméleteibe is bekerül. Ennek köszönhető, hogy e tudományterületek grammatikai leírásaiban mint módszertani elv tovább erősödik két, korábban is eléggé markánsan jelen

statisztikainak] gondolja. [...] A szavak sorrendjét szervező szabályszerűségeknek (a szintaxisnak) a helyzete ugyanakkor kevésbé egyértelmű” (2014: 511)

²⁷ Lényegében a „statisztikai tanulás” terminusnak erre a kétféle szemantikájára hívja fel a figyelmet PEÑÁÉK kísérleti eredményeivel (2002) vitatkozva, CHOMSKY iskolapéldává lett két mondatának kritikai elemzése kapcsán SEIDENBERG, MACDONALD és SAFFRAN (2002) is. Mindezt vö. még FISER 2005: 25–26, 34.

lévő s z e m b e á l l í t ó p á r (dichotómia): a nyelvtan és a lexikon, illetve ezzel szoros összefüggésben a szabály és az analógia ellentételező szétválasztása.

Abból adódóan, hogy CHOMSKY a statisztikai tanulást pusztán memorizálási folyamatnak tartja, ami a szabályalapú nyelvtan felől nézve egy strukturálatlan adathalmazt eredményez, felfogásában a szótár felépítése és a grammatika működése teljesen külön utakon halad. A nyelvtudomány klasszikus nyelvtanai a közösségi (szociális) nyelv történetének vonatkozásában már ezt megelőzően is így kezelték a grammatikai és a lexikális kérdéseket,²⁸ most ez az elgondolás megjelenik a nyelvészetben, majd ennek nyomán a kognitív pszichológiában az egyes személyek (mentális) nyelvi fejlődése kapcsán is. A nyelv szociális és mentális szerveződési szintjét vizsgáló nyelvtudományi kutatások, valamint a nyelvészeti és kognitív pszichológiai diszciplínák pedig — körkörös hivatkozásokkal — ezután a nyelvtani és a lexikális jellemzők elkülönítését illetően egymás érveit látszanak megtámogatni.

De annak is meglesz a következménye mind a nyelvtudományban, mind a pszichológiában, hogy CHOMSKY grammatikaelméletében kizárólag csak az algebrai formuláknak megfeleltethető szerkezetekkel, vagyis a szabályokkal számol. E tekintetben olyan szigorú, hogy a valószínűségi mintázatokhoz igazodó analógia fogalmát — egy tisztán logikai nyelvtani leírás megteremtése érdekében — egyenesen módszertani tiltólistára helyezi (1986).²⁹ Ezzel viszont még inkább meggyengíti ennek a hasonlósági alapú magyarázó elvnek az egyébként sem túl erős státusát a nyelvészetben, illetve ezen keresztül a kognitív tudományokban.³⁰

24. A fentieknek megfelelően CHOMSKY elkülöníti a veleszületett nyelv-tanítást a későbbi lexikai tanítási folyamatoktól, és a

²⁸ A történeti-összehasonlító nyelvészet álláspontja szerint míg a szókészletben a nyelvi érintkezések eredményeként nagy számmal megjelenhetnek más nyelvekből származó átvételek, a grammatika ilyen szempontból sokkal korlátozottabban változhat. Az alapnyelv nyelvtanának hagyományozódása szigorúan egyágú. Míg tehát a lexikális elemek elegyedése a nyelvek között elképzelhető, a nyelvtan esetében ugyanez aligha lehetséges (RÓNA-TAS 1978: 113, 126–127, 271, 372–374). Ennek megfelelően például a magyar nyelv történetét bemutató munkákban a nem az alapnyelvből magyarázott szavak alakulásmódja kizárólag mint szókészlet-változási kérdés vetődik fel, grammatikai folyamatokról pedig szó sem esik (vö. SZILÁGYI N. 1999: 359–360). (Ezekről részletesen lásd FEHÉR 2011a: 111–114).

²⁹ Ennek a metodológiai alapelvnek a nyelvtudományban való jelenlétéhez a magyar szakirodalomból vö. például É. KISS munkáját (1998: 25–28). A chomskyánus nyelvészet analógiapárti kritikáját, valamint az ebből kibontakozó vitát pedig — ugyancsak hazai vonatkozásban — KÁLMÁN 1996, majd BRÓDY 1996.

³⁰ Az analógia mint a nyelvi folyamatokat magyarázó elv leginkább a 19. század végén kialakult újgrammatikus történeti nyelvészetben volt és van jelen. A saussure-i strukturalizmus 20. század eleji megjelenésével az analógia nyelvelírási jelentősége összességében csökkent, és jórészt a szabályok szolgálatába állítódott, így a „rendszerkényszer” szinonimájaként még manapság is főként a rendhagyó nyelvi elemeknek a szabályosakhoz való visszatérését jelenti. (A kérdésről kifejtett formában lásd FEHÉR 2013b, innen is különösen 64–68.)

nyelvelsajátításban betöltött szerepük szempontjából hangsúlyosnak az előbbi tartja. Ez egy egészen sajátos nyelvelsajátítási foratókönyvhöz, az Elvek és Paraméterek (Principles and Parameters) koncepcióhoz vezet, amelyben az „elvek” a minden nyelvre érvényes általános struktúrákra utalnak, a „paraméterek” pedig ezek nyelvsajátos megjelenési lehetőségeire vonatkoznak.³¹

CHOMSKY szerint a világ nyelveinek általános, absztrakt grammatikája, az ún. Univerzális Nyelvtan (Universal Grammar) egy innát, zárt és autonóm logikai-mondattani meghatározottságú modulként értelmezendő. Mivel a nyelvelsajátítás fokozatosságának tényét nehéz volna vitatni, ennek a grammatikának az elvei az elképzelés szerint szakaszosan bontakoznak ki. Vannak köztük olyanok, amelyek a kezdetektől fogva aktívak, de vannak olyanok is, amelyek a születéstől mintegy két éves korig „alszanak” az agyban, majd hirtelen működésbe lépnek. Ez utóbbi egyfajta érés, ami lényegét tekintve éppen olyan, mint a többi biológiai maturáció: genetikailag programozott, tehát teljes mértékben független a környezeti hatásoktól (vö. CHOMSKY 1959, 1965/1986: 135–140, 1967/1974 stb.).³²

A grammatika e tulajdonságainak két alapvető elméleti következménye van. Egyrészt az Univerzális Nyelvtan (egyes komponenseinek) aktiválódásakor a rejtett nyelvtani kompetenciából egy csapásra nyilvánvaló grammatikai tudás lesz, amit ezután a nyelvelsajátító egyén tanulással — értsd: az adott nyelvre érvényes paraméterek kiválasztásával — anyanyelvére vonatkoztat, azaz megfigyeli, hogy a környezetében használt nyelvben elől vagy hátul állnak-e a toldalékok, van-e számbeli egyeztetés a melléknév és főneve között stb. Másrészt az Univerzális Grammatika tétele olyan velünk született szabályrendszer feltételez, amely nem engedi meg a hibás szabályáltalánosításokat, a téves hipotézisek felállítását.³³

Azt, hogy a gyerekek nyelvében mégis előfordulnak agrammatikus elemek, CHOMSKY annak tulajdonítja, hogy a paraméterbeállítások még nem történtek meg. Úgy gondolja, a nyelvelsajátító babák még nincsenek kellő számú nyelvi tapasztalat birtokában, amikor először kísérletet tesznek arra, hogy az addig statisztikai úton megtanultakból kiemeljék az anyanyelvükre alkalmazható absztrakt logikai formulákat: a szabályok szempontjából „kivételes” alakokat a mentális szótárnak kellene tartalmaznia, ami azonban még hiányos (BABARCZY–LUKÁCS–PLÉH 2014: 465). Szerinte tehát valójában ez a lexikális korlát és nem egy téves szabálytúláltalánosítás vezet az olyan formák megjelenéséhez, mint mond-

³¹ Az Elvek és Paraméterek teória magyar (nyelvű) összefoglalását lásd például É. KISS–SZABOLCSI 1992: 27–29, PINKER 1994/2006: 109–110, GYÖRI 2008: 31–32, BABARCZY–LUKÁCS–PLÉH 2014: 461–466, GERVAIN 2014: 141–143.

³² Az Univerzális Nyelvtan gondolatának jelenlétét a hazai formális nyelvészetben kognitív jelenségekre vonatkoztatva lásd például KIEFER vagy É. KISS írásaiban (KIEFER 1992: 7, 13, É. KISS 1998: 23–25, 38–39), ennek a nyelvészeti elképzelésnek az interpretációit, valamint a kritikáját a magyar pszicholingvisztikai és kognitív pszichológiai szakirodalomban pedig LUKÁCS–PLÉH 2003: 532–533, PLÉH–LUKÁCS 2003: 496–500, JANCsó 2004: 129–130, 133–134, MAGYARI 2005: 452.

³³ Ezekhez lásd még BABARCZY–LUKÁCS–PLÉH 2014: 461, 465.

juk az angol *go* ige múlt idejű *went* alakja helyett a **goed* vagy a magyar *hó* főnév *havat* tárgy esete helyett a **hót*. A gyerekek mentális szótáruk növekedésével az Univerzális Nyelvtanuk paraméterbeállításait elvégzik, így körülbelül hatéves korukig tart, míg valamennyi nyelvsajátos algebrai struktúra kiválasztásához el nem jutnak (CHOMSKY 1981, vö. még 1983: 1–16).

Akár számolunk téves szabályáltalánosításokkal, akár nem, a kognitív fejlődés menetét a teljesítmény és az idő vonatkozásában ábrázolva jól látszik, hogy ebből a nyelvelsajátítási forgatókönyvből nem egy, hanem két, eltérő jelentőségű és formájú függvény rajzolódik ki. Abban, hogy itt éppen egy ilyen kétutas modellt kapunk, nincsen semmi szokatlan: CHOMSKY eleve egy dichotómiából, a nyelvtan–szótár kettősségből indult ki, a szembeállító pár tagjainak pedig mind fontosságuk, mind alakulásmódjuk tekintetében más-más tulajdonságokat előfeltételezett. Ennek megfelelően nála a nyelvi folyamatoknak van egy hangsúlyosabb, grammatikai vonala és egy mellékesebb, lexikai ága, az előbbi függvénye lépcsőzetes, az utóbbié lineáris.

A nyelvtan lépcsős függvényének kezdete az Univerzális Nyelvtan először aktiválódó komponensének megjelenéséhez, további fázisai pedig a többi modul működésbe lépéséhez, illetve ennek részeként a paraméterbeállításokhoz köthetők. Konstans egyenesekből áll, és ugrásokkal emelkedik, de csak néhány szakaszon át, mert aztán egy adott magasságban végérvényesen stagnál. Ez utóbbi akkor következik be, amikor az idő telik ugyan, de a nyelvtani teljesítmény már nem változik: a szabálykiválasztó paraméterbeállítások befejeződnek, az adott grammatikai szerkezetek használata pedig rögzül.

A szótanulás lineáris függvénye ehhez képest egészen más, és jóval egyszerűbbnek is tűnik: minél több idő telik el, az adott személy annál több szót ismer. Ez pusztán egy hét-nyolc hónapos kor tájékán induló, időarányosan emelkedő egyenes, amelyen nem találunk semmiféle olyan részt, amit a többihez viszonyítva fordulópontként kiemelhetnénk. Így ez a lexikai bővülési folyamat kognitív jelentőségét tekintve elmarad a grammatikai kompetencia heurisztikája mögött.

25. Bár a chomskyánus elképzelés manapság is eléggé népszerű mind a nyelvészek, mind a kognitív pszichológusok körében,³⁴ annak, hogy nem problémátlan, a legszembevetőbb jele talán éppen az, hogy a lépcsős és lineáris függvények kétutas modellje egyáltalán *n e m i l l e s z k e d i k* azokhoz a görbékhez, amit a gyerekenyelvi tesztek adatai alapján kapunk.³⁵ Mindazonáltal erre tulajdonképpen számítani lehet, ha figyelembe vesszük, hogy CHOMSKY nyelv-

³⁴ A chomskyánus elképzelés legismertebb továbbgondolója, részletes kifejtője PINKER. Közismert nyelvelsajátítás-monográfiái (1984, 1994/2006) azóta iskolateremtővé lettek a pszicholingvisztikában.

³⁵ Az anyanyelv-elsajátítás S, illetve U alakú görbéiről a morfoszintaktikai tanulás kapcsán részletesebben lásd FEHÉR 2013a, innen is főként 152–155. Ugyanezekről általánosabban, a grammatika hálózatalvú felfogását bemutatva FEHÉR 2013b, különösen 74–76.

elsajátítási koncepciója hátterében a nyelvtani kompetencia és a lexikális megismerés merev elkülönülésének előfeltevése áll. Ez a dichotómia ugyanis mindkét elemében nyugtalanító kérdéseket vet fel: a tudás és tanulás szétválasztása éppúgy, mint a grammatika és a lexikon elhatárolása.

CHOMSKY a tudást a tanulástól egyfelől az innátizmus tana révén kívánja elválasztani, eszerint a világ nyelveinek összes lehetséges nyelvtani szerkezete logikai formulák formájában genetikailag adott, minden mást pedig szociális úton szerzünk. Noha elviekben az így meghúzott határvonal kristálytisztának látszik, a gyakorlatban korántsem ennyire egyértelmű a helyzet.

Koraszülöttekkel végzett mérésekből, valamint a terhesség alatt anyanyelvi ingerekkel trenírozott újszülöttek kísérleti vizsgálataiból tudjuk, hogy már magzati korban is feltételeznünk kell nyelvsajátos tanulást.³⁶ Ha pedig ez így van, aligha lehet megmondani, mi az, amit a géneknek, és mi az, amit a környezetnek köszönhetünk. Úgy tűnik, a kontextus a fejlődésnek minden fokán szerepet játszik: a genom nem valamiféle program, hanem inkább egy sor megkötés, amelyek bizonyos kereteken belül teret engednek a változatosságnak — már magzatoknál is. A genotípus és a fenotípus közt fennálló rés miatt tehát a születést olyan értelemben határnak tekinteni, ahogy azt CHOMSKY teszi, nemcsak hogy önkényes, de meglehetősen problematikus is (MÜLLER 1996).³⁷

CHOMSKY nyelvelsajátítás-koncepciójában a tudás és a tanulás az innátizmus tételének következményeként még egy másik szempontból is elkülönül, ám ez a distinkció sem tűnik az előzőnél egyértelműbbnek. Miután úgy gondolja, az emberi nyelvek általános algebrai formulái velünk születnek, grammatikai tanulásal nemigen számol, hiszen a biológiailag programozott nyelvtani kompetenciának csupán aktiválódni kell. Érvelése azonban ezen a ponton különösen ellentmondásossá válik.

A grammatikai tudásunk eleve adott, kibontakozásához mégis nyelvi tapasztalatok kellenek. Ez utóbbiakat viszont lexikonunkat bővítve, vagyis statisztikai úton szerezzük meg. Ha pedig ez így van, akkor egy eléggé zavarba ejtő paradoxonnal találjuk szemben magunkat. Nevezetesen azzal, hogy egy statisztikai tanulóval épülő szótárból válnak ki végül logikai nyelvtani struktúrák, de úgy, hogy mindeközben a megjelenő grammatika szigorúan algebrai formulákon alapul, vagyis a lexikont jellemző valószínűségi mintázatoktól teljesen független.

Azt persze lehetne mondani, hogy ez esetben jobb, ha inkább kétféle kognitív nyelvtant teszünk fel: egy statisztikait és egy algebrait. Az előbbi a lexikális tanulás során fokozatosan jelenik meg, az utóbbi pedig ugrásszerűen, egy kritikus

³⁶ A vonatkozó tesztekhez vö. többek között DECASPER–FIFER 1980, DECASPER–SPENCE 1986, DECASPER és mtsai 1994, LECANUET 1998, BYERS–HEINLEN–BURNS–WERKER 2010. A kísérleti eredmények rövid, magyar nyelvű áttekintését lásd CSIBRA 2003: 256–257.

³⁷ A témához vö. még a magyar szakirodalomból a kognitív tudományok oldaláról JANCsó 2004, nyelvészeti részről pedig FEHÉR 2013d.

pont után. Ez abban a tekintetben nem is túl ésszerűtlen elképzelés, hogy nemcsak egy heurisztikus, hanem egy olyan grammatikai tudást is feltételez, ami már a tanulás menete közben, vagyis folyamatosan épül. Ám ha a nyelvtant ennek értelmében részben statisztikainak, részben algebrainak tartjuk, továbbra is marad két nyugtalanító kérdésünk, amelyek ezeknek a grammatikáknak a geneziséét, illetve evolúciós hatékonyságát érintik.

Egyrészt továbbra sem világos, hogy hogyan jöhet létre egy algebrai nyelvtan egy statisztikaiból. Másrészt azt sem lehet tudni, hogy egyáltalán miért szükséges a korábban jelentkező és a nyelvi tapasztalatok függvényében folyamatosan alakuló valószínűségi grammatika mellé még egy másik, algebrai nyelvtan is, ami ráadásul hirtelen tűnik fel, és a formálódása viszonylag hamar lezárul.

A grammatikai tudás és a lexikai tanulás dichotómiájának következtében nem érthető az sem a CHOMSKY-féle nyelvvelsajátítás-elméletben, hogy ha kisgyerek korban, a paraméterbeállítások befejeződésével a kiválasztott nyelvtani formulák használata rögzül, hogyan lehetségesek olyan grammatikai változások, amik nem iskoláskor alatti gyerekektől származtathatók. Mintha itt a tanulástól elválasztott tudás abszolutizálnódna.

Azt feltételezni, hogy a nyelvtudás kognitív története egy velünk született, jól körülhatárolható és univerzális grammatikai struktúra kompetenciájával indul, a lehetséges algebrai formulák közül való válogatás, így egy adott nyelvtan elsajátítása pedig egy olyan ponttal zárul, amikor már minden egyes grammatikai paramétert megfelelően beállítottunk, csak valami külső és rögzített viszonyítási ponthoz képest lehet. Márpedig egy autonóm és invariáns nyelvi korpusz a természetes nyelvi folyamatokkal aligha hozható összhangba.³⁸

CHOMSKYNál azonban ez a fajta gondolkodásmód eléggé egyértelmű, mivel explicit formában is tetten érhető.³⁹ Az emberektől függetlenített, homogén és

³⁸ Ez a szemléletmód egyedül abban az esetben volna helyénvaló, ha nyelvészként olyan modellt állna szándékunkban elkészíteni, ami nem feltétlenül a tényleges nyelvi történéseket szemlélteti, csak egy korpusz adatait foglalja rendszerbe egy meghatározott, de az emberi nyelv mechanizmusai nem mindenképpen egyező módon. Ekkor nemcsak hogy megengedhető, de sok esetben célszerű is, hogy a leírás során használt kategorizáció megválasztása ne a nyelv tulajdonságaitól, hanem a konkrét alkalmazott kutatási céltól (például beszédfelismerők, helyesírás-ellenőrzők, fordítóprogramok készítésétől) függjön.

Csak hogy ilyen szándékot a modern nyelvtudomány mintegy száz-százötven éve alatt pusztán a bloomfieldi deskriptív iskola és az újabb, kifejezetten disszeminációs célzatú számítógépes nyelvészet fogalmazott meg. Ezeket leszámítva azonban minden lingvisztikai irányzat a valós nyelvi folyamatok megragadásának igényével lépett fel, és erről mind a mai napig nem is mondott le. (A szándék és a megvalósítás eltérésének sajátos módszertani problémáiról részletesen — a beszédmű és a beszédtevékenység elkülönítése kapcsán — lásd SZILÁGYI N. 2004: 47–132.)

³⁹ Meg kell jegyezni, hogy ezzel CHOMSKY a nyelvészetben koránt sincs egyedül. A nyelv fogalmának abszolutizálása — különböző formában és mértékben — a jelenlegi nyelvtudományi irányzatok szinte mindegyikénél fellelhető. Elég, ha ennek kapcsán csak a 20. századi nyelvészet ikonikus alakjának, SAUSSURE-nek a langue–parole dichotómiájából az első tag jellemzését idézzük: „A nyelv úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányaikat szétszóratták az egyének között. Ez te-

pontosan definiálható nyelvtan nála a folyamat elején a szerkezeti innatizmus tanában ölt testet, a végén pedig a szociális kontextusából kiemelt „ideális” beszélő-hallgató⁴⁰ elméjében⁴¹ jelenik meg.

26. Miközben a tudás és a tanulás, valamint a nyelvtan és a szókészlet bármiféle elválasztása problémákat vet fel, nem látszik semmi akadálya annak, hogy egy olyan *statisztikai grammatikával* számoljunk, amely fokozatosan épül, és amelynek a szótár éppúgy inherens része, mint a morfológia és a szintaxis.⁴² Azt, hogy ez nem is annyira képtelen elgondolás, furcsa módon többek között a kognitív pszichológiai kísérletekben használt stimulusok nyelvi kategorizálásának kaotikussága jelzi.

SAFFRANÉK (1996), MARCUSÉK (1999) és PEÑÁÉK (2002) méréseikhez egyaránt olyan nyelvi egységeket konstruáltak, amelyek három, mássalhangzó + magánhangzó szerkezetű szótagból álltak (így például *golabu*, *bidaku*, *padoti*; illetve *gatiga*, *linali*, *nigini*, valamint *puliki*, *puraki*, *pufoki*). Csakhogy SAFFRANÉK ezekkel a szótanulást, MARCUSÉK és PEÑÁÉK viszont a nyelvtani szerkezetek elsajátítását kívánták vizsgálni. Mindez ráadásul úgy történt, hogy egyedül MARCUS és kollégái tekintették a műnyelvük egységeit mondatoknak, hiszen PEÑA és társai SAFFRAN csoportjához hasonlóan szavakként definiálták az általuk használt szótaghármasokat.

Persze egy, a szótárt is magában foglaló statisztikai grammatika ötlete csak abban az esetben lehet releváns elképzelés, ha az, hogy a lexémák felépítése sta-

hát olyasvalami, amely mindegyikükben külön-külön van meg, mégis mindannyiukban közös, és a letéteményesek akaratán kívül áll” (1916/1997: 49).

⁴⁰ „A nyelvelmélet [értsd: a chomskyánus nyelvészet] elsődlegesen egy teljesen homogén beszélőközösség ideális beszélőjével-hallgatójával foglalkozik, aki tökéletesen tudja nyelvét, és akit nem befolyásolnak olyan grammatikai szempontból érdektelen körülmények, mint az emlékezet korlátai, kihagyásai, a figyelem és az érdeklődés elterelődése és a hibák (legyenek azok véletlenszerűek vagy jellegzetesek), amikor tényleges performanciájában alkalmazza tudását” (CHOMSKY 1965/1986: 115, vö. még 1986: 19–24).

⁴¹ „Elképzeltető egy olyan ideális, homogén nyelvközösség, melyben nincsenek stiláris vagy nyelvjárási változatok. Azt is feltételezhetjük, hogy a nyelvtudás egyöntetű módon reprezentálódik a beszélőközösség minden egyes tagjának az elméjében” (CHOMSKY 1980: 219–220, magyarul idézi BEZECZKY 2002: 47).

⁴² A felvetés lényegi vonását, a szókészlet nyelvtaniságát érzékeltethetnénk akár a „lexikon-grammatika” elnevezéssel is (így tettem például magam is; FEHÉR 2008b: 44–45, 2013a: 157). Félő azonban, hogy ez éppen annyira lehetne félrevezető, mint amennyire szemléletes. Hiszen ugyanekkora alapunk volna arra is, hogy ezt a jelenséget a fordított „grammatikalexikon” címkével emlegessük, sőt arra is, hogy ezek közül egyiket se használjuk. Mivel itt arról van szó, hogy a szókészlet és nyelvtani jellemzők bármiféle megkülönböztetése aggályos, e jelenség kapcsán könnyen megtévesztővé válhat minden olyan jelentéstömörítő vagy minőségjelzős kifejezés, amely erre az azonosságra nem tud kellő egyértelműséggel utalni.

Ezért ezen lehetséges szakszavak közül terminusnak ezúttal inkább egyiket sem választjuk. Már csak azért sem, mert erre nem is igen lesz szükségünk. Ahogy az a későbbiekben látszani fog, a grammatika fogalma még ennél is tágabb: az itt felvázolt nyelvtani modellbe további, szokásosan nem grammatikai jegyként emlegetett tulajdonságok is mint szerves rendszerösszetevők kerülnek be.

tisztikailag strukturált, nemcsak a tesztek mesterséges ingeranyagára, de a természetes nyelvek szókészletére is áll. Márpedig a jelek szerint ez a valódi szavakra is vonatkozik: ezek elemei sem random módon kapcsolódnak egymáshoz, vagyis kombinációik meghatározott valószínűségi mintázatokkal írható le.

Olyannyira így van ez, hogy SAFFRAN és munkatársai (1996) a természetes nyelveknek kifejezetten ebből a strukturális jellemzőjéből indultak ki, amikor megtervezték műnyelvi kísérletüket. Az algebrai–statisztikai tanulás vita szempontjából kissé ironikus, hogy ezt éppen CHOMSKY tanárának, HARRISnek az egyik tanulmányára (1955) hivatkozva tették. SAFFRANék amellet érveltek, hogy két szomszédos szó esetében a szó belseji együttjárási gyakorisági mutatók magasabbak, mint azok, amik az első szó végi és a második szó eleji elemek között vannak, a szavak közti szünetek híján tehát ezekre támaszkodva tudjuk megállapítani egy hangsorfolyamban a s z ó h a t á r o k a t .

Példájukkal élve: az angol *pretty#baby* szekvencia⁴³ esetében az átmeneti valószínűség a *pre*-ből a *tty*-be vagy a *ba*-ból a *by*-be nagyobb, mint a *tty*-ből a *ba*-be, mivel mind a *pretty*, mind a *baby* többször fordul elő a *prettybaby* hangsornál. Ez egész egyszerűen azért van így, mert az előbbieket nemcsak egymás szomszédságában, hanem önmagukban (*pretty*, *baby*), de legfőképpen más szavak társaságában is megjelennek (*pretty#girl*, *cute#baby* stb.) (vö. SAFFRAN–ASLIN–NEWPORT 1996: 1927).⁴⁴

Annak, hogy a szóhatárokat együttjárási gyakorisági mutatók alapján ismerjük fel, van egy igen előnyös tulajdonsága: olyan rugalmas rendszert hoz létre, amely CHOMSKY Univerzális Nyelvtanával szemben a nyelvi tapasztalatoknak megfelelően egyrészt változatos lehet, másrészt pedig változni tud. Miközben a nyelvtudományi munkák rendre problémába ütköznek a szó fogalmának meghatározását illetően,⁴⁵ a statisztikai alapú megközelítés meglepően egyszerű választ ad a kérdésre.

A nyelvészeti szakirodalomban az alapvető nehézséget régóta az összetett szavak ügye jelenti. A gondot az okozza, hogy a szóösszetételek (*képeskönyv*) és a szószerkezetek (*képes#könyv*) elkülönítésére mindenképpen egy egyértelmű és abszolút módon érvényesíthető elvi kritériumot kívánnak találni,⁴⁶ ám a gyakor-

⁴³ A # jel itt és a továbbiakban a szóhatárt jelöli.

⁴⁴ Lásd továbbá BABARCZY–GÁBOR–BÁLINT 2014: 414–417, LUKÁCS 2014: 524–529.

⁴⁵ A próbálkozásokról és ezek paradoxonjairól magyar vonatkozásban és nyelvészeti oldalról néhány éve részletes elemző áttekintést adtam (FEHÉR 2007, 2008a). Ennek a tanulmánynak az utolsó részében egyébként egy az ittenivel teljesen összeegyeztethető javaslatot is körvonalaztam, de azt akkor még nem bontottam ki részleteiben, és nem kapcsoltam közvetlenül a statisztikai grammatika(tanulás) témaköréhez sem (2008a: 60–67).

⁴⁶ Ez az elv a legnagyobb definíciós kihívást jelentő esetekben, vagyis a minőségjelzős alakulatoknál főként a szemantikai transzparenciához kötődik. „A lexikai szó a meghatározás szerint olyan nyelvi elem, amelyben az egész jelentése nem vezethető le, nem rakható össze a részeinek a jelentéséből, pl. [...] a *képeskönyv* összetétel a *képes könyv* szószerkezettől [...] különbözik, hiszen az előbbi egy bizonyos könyvfajtát jelöl, míg az utóbbi a *kép nélküli könyv* kifejezéssel áll szemben” (KENESI 2000: 78–82).

lat azt mutatja, hogy a konkrét esetek megítélése relatív és többértelmű, hiszen az emberek a szóhatárokat gyakran egymástól eltérően húzzák meg (például a *házinyúl* hangsornál egyesek *házinyúl*-ként, mások *házi#nyúl*-ként). Ez a probléma ugyanakkor a statisztikai szófogalom kapcsán fel sem merül. Ezt az értelmezést követve a „mi a szó?” helyett a „mi egy szó?” kérdésre keressük a választ, így természetesnek vesszük, hogy az emberek különféle nyelvi tapasztalatokkal rendelkeznek, ezért korpuszaikban a hangsorok együttjárási gyakorisági mutatói nem lehetnek tökéletesen egyformák.

Azt, hogy változatosság és változás valóban azokon a pontokon várható, ahol az átmenet-valószínűségek is heterogének és dinamikusak, jól mutatja többek között SOSA és MACFARLANE egyik gyakran idézett pszicholingvisztikai tesztje (2002). A kísérletvezetők angol anyanyelvű felnőttekkel egy szómonitorozási feladatot végeztek el, amelyben az *of* felismerésének reakcióidejét mérték különböző kollokációkban, így magas (*kind of, lot of, one of* stb.), közepesen magas (*couple of, part of, most of* stb.), közepesen alacsony (*care of, because of, kinds of* stb.) és alacsony gyakoriságú (*sense of, piece of, sums of* stb.) előfordulások esetén. Arra kérték a résztvevőket, hogy amikor az *of*-ot hallják, domináns kezüket használva azonnal nyomjanak meg egy adott billentyűt. Kiderült, hogy a válaszadás gyorsasága éppen az eloszlási mutatókat követi: úgy tűnik, minél gyakoribb egy kollokáció, annál nehezebb annak pusztán egyetlen elemét detektálni, mert annál valószínűbb, hogy a személyek az egész hangsort egyetlen szóként kezelik.⁴⁷

27. A szóhatárok átmenet-valószínűségi alapú kijelölése azzal jár, hogy a nyelvtudományban jellegzetesen nem nyelvtani tényezőként számon tartott *f o n o t a x i s* is grammatikai természetűnek kell minősítenünk. E felfogásban a fonotaktikai struktúrák minőségileg nem, csak statisztikai bonyolultságukat tekintve különböznek a morfoszintaktikai mintázatoktól. Tehát a fonotaxis, a morfológia és a szintaxis voltaképpen egyazon nyelvtani jelenség eltérő komplexitású részei, amelyek egy folytonos skálán helyezhetők el, és nincs köztük éles határ.

Míg a klasszikus szabálynyelvtanokban a fonotaxis egyáltalán nem kap helyet, egy statisztikai modellben nemcsak hogy szerepe van, de egyenesen a grammatika egyik alappilléreként funkcionál. Nem véletlen, hogy a gyereknyelvi kutatások tanúsága szerint a csecsemők különösen érzékenyek a hangsorok szótagszerkezetére.⁴⁸ Tulajdonképpen már a szavak elsajátítása is csak úgy magyarázható, ha a fonotaxissal mint statisztikai grammatikai tényezővel számo-

⁴⁷ Hasonló mérésekről lásd például SOSA–MACFARLANE szakirodalmi áttekintését (2002: 227–230), a kérdéskör magyar nyelvű rövid összefoglalásához pedig vö. PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 803–814.

⁴⁸ A szótagmintázatok nyelvelsajátításbeli funkciójáról részletesen és szakirodalmi áttekintéssel lásd FEHÉR 2008b: 28–41. Vö. még MACWHINNEY 2003: 507, 512–513.

lunk, még hozzá egy a szokásosnál tágabb értelemben. Ahhoz ugyanis, hogy a szóhangalakokat, így az anyanyelvünk hangsorszerkezeti mintázatait megismerjük, a szótagok közötti átmenet-valószínűségeket kell megfigyelnünk, ami viszont akkor lehetséges, ha egyáltalán tudjuk, mely szótag-előfordulásokat kell egy szótagtípusnak tekintenünk, és melyeket nem.

A fonetikai-fonológiai szakirodalomban korántsem újdonság az a megállapítás, hogy nyelvünkben vannak olyan akusztikai különbségek, amelyeknek jelentőséget tulajdonítunk (ilyen például a magyarban a *láz* és a *ráz* egy szótagos szavak elején lévő tremuláns–approximáns eltérés), és vannak olyanok, amelyeknek nem (ilyen mondjuk a magyar *inda* és *ingá* szavak⁴⁹ első szótagjait záró nazálisok alveoláris–veláris eltérése). A jelenség első ránézésre eléggé esetlegesnek látszik, hiszen az elkülönítés nem függ a különbség mértékétől, és nem is univerzális.

Az *inda* és az *ingá* szavak első szótagjai épp annyira másak, mint például az *ide* és az *ige* második szótagjai. A *de* és a *ge* minden jellemzője megegyezik, kivéve azt az egyet, hogy az előbbi egy alveoláris, az utóbbi viszont egy veláris zárhanggal kezdődik. Az *ide* és *ige* utolsó szótagjait mégis más-más hangsorokként kezeljük, az *inda* és *ingá* első szótagjait viszont nem. Abban, hogy mely különbségek számítanak mérvadónak, ráadásul nyelvenként, sőt nyelvjárásonként is vannak eltérések. Az angol *sin* 'bűn' és *(to) sin* 'énekelni' szavak egy-egy szótagja ugyanazzal az alveoláris, illetve veláris zárhanggal végződik, mint az *inda* és *ingá* első szótagjai. Míg azonban a magyarok ez utóbbiakat egyféleképpen tekintik, az angol anyanyelvűek határozottabb különbséget tesznek közöttük. Mindkét nyelvben muszáj ugyanakkor más-más szótagokként kezelni az *r*-t és az *l*-et tartalmazó szótagokat, egyébként aligha lehetne tudni, hogy *lake* 'tó' vagy *rake* 'gereblye', illetve *láz* vagy *ráz* hangzott-e el. Ezzel szemben egy japán anyanyelvű ezeket nem különítené el, neki nem számítana, hogy a *papulika* 'paprika' vagy a *papurika* 'paprika' hangsort mondták-e. A magyar anyanyelvűek egy jelentős hányada legfeljebb „furecsának” tartja, ha valakitől azt hallja, hogy *égyet-tem*. Mindeközben vannak a nyelvterületnek olyan részei, ahol a nyílt *e*-t és a középzárt *ē*-t tartalmazó szótagokat majdhogynem annyira másnak tekintik az emberek, mint egy *a*-s és egy *o*-s szótagot. Ezt mutatja például az is, hogy számukra a *mēntek* 'ők mentek' és a *mēntēk* 'ti mentek' jelentései is épp úgy különböznek egymástól, mint mondjuk a *masni* és a *mosni* szavaké a magyarul beszélők körében mindenütt.

Olyan, mintha mindez egy megoldhatatlannak látszó helyzetet teremtené a szótanulásra nézve. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kisgyerekek szavakat csak azután sajátíthatnak el, miután rájöttek arra, milyen hangsoreltérésekre kell érzékeny-

⁴⁹ Mivel az érvelésben jelentősége van, a veláris nazális jelölésére itt és a továbbiakban a hangtani szakirodalomból ismert *ŋ* jelet használom, egy későbbi példa kapcsán pedig a magyar egyezményes átírás *ē*-jét alkalmazom a középzárt palatális illabiális lejegyzésére. A fonetikus átírást minden más esetben viszont az egyszerűség kedvéért mellőzöm.

nek lenniük. Hiszen egyébként honnan tudnák, hogy két adott szótagpéldányt éppen egy vagy két szótagtípusnak kell-e megfeleltetniük. Ahhoz viszont, hogy kiderítsék, milyen különbségek lényegesek, ismerniük kell azokat a szóalakokat, amelyekben ezek előfordulnak. Különben megállapíthatatlan, hogy mely fizikai eltéréseknek lehet egyáltalán szemantikai jelentőségük. Ez a probléma azért is zavarba ejtő, mert tudjuk, hogy ez az egészen fiatal korosztályt, vagyis a csecsemőket kell, hogy érintse: a gyerekek egyévesen első szavaikat ki is mondják, ezt megelőzően pedig már jóval több szót megértenek.

Ez a paradoxon ugyanakkor fel sem merül, ha ez esetben is statisztikai tanulást feltételezünk. A beszédkódnak egyetlen olyan tulajdonsága van, ami a szavak ismerete nélkül segíthet a nyelvvelsajátító gyerekeknek a releváns és irreleváns akusztikai különbségek szétválogatásában. Ez pedig nem más, mint az egymással kisebb-nagyobb mértékű hasonlóságot mutató szótagok *gyakorisági eloszlása*: ez egy olyan statisztikai mutató, amely azt jelzi, hogy egy adott korpusz elemei gyakoriságuk szerint hogyan oszlanak el a korpusz egészén belül.

Ez az, ami az átmenet-valószínűségekkal együtt árulkodhat a szótanulás előtt álló gyerekeknek arról, hogy például a magyarban az *l*-es hangsorokat ajánlatos elkülöníteni az *r*-es megfelelőiktől, ám az alveoláris *n*-esek és veláris *ŋ*-esek esetében ezt nem kell megtenni. *R*-ek és *l*-ek szinte minden hangkörnyezetben megjelenhetnek, még hozzá a veláris *ŋ*-nél jóval gyakrabban. Az utóbbi viszont kizárólag a *k* és *g* hangok előtt található meg, de ott mindig (így az *inŋga* mellett például a *inŋka* vagy az *anŋgol* szavakban) — ezekből az esetekből azonban nincsen túl sok. Mindez azzal jár, hogy olyan szópárok előfordulhatnak, amelyeket csak az *l*-ek és *r*-ek különböztetnek meg (vagyis eltérésükön szavak jelentése múlik), de ugyanez a *ŋ*-ek kapcsán már nem lehetséges. *K* és *g* előtt csupán a *ŋ* változat tűnhet fel, valamennyi egyéb hangkörnyezetben pedig alveoláris *n*-et lehet hallani.

A gyakorisági eloszlásnak a nyelvvelsajátításban betöltött szerepét szemlélteti KUHL és munkatársai (2006) klasszikusnak számító kísérlete is. A kutatócsoport azt tesztelte, hogy vajon az amerikai, illetve japán csecsemők mikor kezdik elsajátítani azt, hogy hogyan kell viszonyulniuk az *r*-et és az *l*-et tartalmazó szótagokhoz. A kutatók *la*-kat és *ra*-kat játszottak le hat-nyolc, valamint tíz-tizenkét hónapos egynyelvű angol, illetve japán környezetben nevelkedő seattle-i és tokiói csecsemőknek, mégpedig úgy, hogy a csoport egyik fele hosszú ideig csupa *la*-kat hallott, mire egyszer feltűnt egy *ra*, a másik fele pedig éppen fordítva. A férfordításos paradigmát használva azt vizsgálták, hogy az új inger megjelenésekor a csecsemők az oldalirányba elhelyezett hangforrás és játék felé fordítják-e a tekintetüket, vagyis felfigyelnek-e a változásra, így a két szótagot elkülönítik-e egymástól.

A teszt során a bemutatott hanganyagra a hat-nyolc hónapos amerikai és japán babák nagyjából egyformán reagáltak, és a *la-ra* szótagok között hatvanöt százalékban tettek különbséget. A tíz-tizenkét hónaposak eredményei azonban

már jelentősen elváltak egymástól. Miközben a megkülönböztetésben az amerikai csecsemők teljesítménye ekkorra hetvennégy százalékra emelkedett, a japánoké hatvanra esett vissza. Mindkét csapatnál épp úgy indult meg a változás, ahogy ez az anyanyelvük szavainak elsajátítása szempontjából a lepraktikusabb volt, azaz ahogyan ez a környezetük nyelvének gyakorisági eloszlási mutatóiból következett.

Az angol *r*-es és *l*-es szótagokhoz hasonlóak a japánban is előfordulnak, csak más arányban. Az angolban nemcsak hozzávetőlegesen kétszer gyakoribbak, mint a japánban, de akusztikailag is eltérő szerkezetűek. Ha készítünk egy függvényt, amelyen elhelyezzük a két nyelv összes *r*-et és *l*-et tartalmazó szótagját úgy, hogy az *x* tengely két végpontján az egymástól lateralitás tekintetében leginkább különböző szótagok legyenek, az *y* tengely pedig a gyakoriságot jelölje, akkor az angol példák a széleken rajzolnak ki egy-egy haranggörbét, míg a japánok egyet közepén. Mindez pedig azt mutatja, hogy ezek között a japán és angol szótagok között akusztikailag vannak átfedések, de csak a haranggörbék szélein: a legtipikusabb ejtésformát reprezentáló szótagok eloszlása a lateralitás szempontjából igen különböző. A japán szótagok valahol az angol centrális *r*-et és laterális *l*-et tartalmazó szótagok között helyezkednek el, és nagyjából fele annyi van belőlük, mint az angol *r*-es és *l*-es szótagokból együttvéve. Az pedig, hogy centrálisak vagy laterálisak-e egy-egy szóban, nem meghatározható: néha ilyenek, néha olyanok, de legtöbbször valahol félúton vannak a centrális és a laterális képzés között.

28. Az a tény, hogy a beszélt nyelvben van koartikuláció, és számolhatunk egyéni hangszínnel is, a megismerés statisztikai menetét már önmagában determinálja. Ezek következtében az emberi nyelvben két szótag fonetikája sohasem lehet tökéletesen ugyanolyan, az egy típusba tartozó példányok valójában csak hasonlítanak egymásra, de semmiképpen nem egyformák. Mivel az algebrai szabályok egyértelmű behelyettesítéseken alapulnak, a szótagpéldányok típusokba rendezésekor használhatatlannak bizonyulnak. A statisztikai analógia viszont ebben az esetben is jól működtethető mechanizmus, mivel nem más, mint egy valószínűségi mintázat, ami egy bizonyos mértékű rokonságot, nem pedig teljes azonosságot vár el.

Mindez ráadásul a nyelvelsajátítás tágabb forgatókönyvéhez is illeszkedik, és a kognitív nyelvi rendszer egészét egy olyan *e g y s é g e s k e r e t b e n* képes kezelni, amiben a fonotaxison túl grammatikai jelenséggént értelmeződhet minden, amit hagyományosan fonetikai jegyként, de nem nyelvtani jellemzőként szoktunk számon tartani. A ritmus, a hangsúly és dallam semmiképpen nem algebrai formulák, statisztikai értelemben viszont tekinthetők olyan valószínűségi kombinatorikus mintázatoknak, amelyek az anyanyelv jellegzetes (szupraszegmentális) grammatikai szerkezeteit testesítik meg. Márpedig nagyon úgy tűnik, az anyaméhben éppen ezek elsajátítása kezdődik el, méghozzá statisztikai tanulással, vagyis a külső nyelvi tapasztalatokra alapozva.

Az anya teste a magzatvízzel egy speciális szűrő, ami nem egyformán engedi át a hangsorok minden akusztikai tulajdonságát: az alacsonyabb frekvenciákból többet, a magasabbakból kevesebbet. Ez a nyelvi ingerek szempontjából azzal jár, hogy az ily módon szűrt beszéd prozódiai és intonációs mintái markánsabban, míg fonetikai aspektusai csak kevésbé érzékelhetők a magzat számára.⁵⁰ Ez pedig teljesen egybevág azzal az általános mérési eredménnyel, hogy az újszülöttek anyanyelvüket képesek elkülöníteni más idegen nyelvektől, de csak azoktól, amelyek szupraszegmentális jegyeikben különböznek egymástól.⁵¹ És megfelel azon kísérletek tanúságának is, amelyek arra utalnak, hogy ha a kismama többnyelvű közegben él, a születendő csecsemőnek már magzati korában meg-alapozódhat a kétnyelvűsége.⁵²

29. Bár minden eddigi érv a statisztikai grammatika mellett szól, ellenvetésként mondhatjuk, hogy a kognitív pszichológiai és a nyelvtudományi szakirodalomban vannak olyan jelek, amelyek mégsem egy ilyen nyelvtanra mutatnak, hanem egy a chomskyánus koncepcióval összeegyeztethető kettős modellre. Úgy tűnik, hogy a felnőttekkel végzett pszicholingvisztikai nyelvfeldolgozási kísérletek eredményei egy kétutas, *s z a b á l y o s – k i v é t e l e s*, illetve *a n a l i t i k u s – h o l i s z t i k u s* kognitív rendszerre utalnak. Ez még ráadásul a nyelvtudományi tradícióval is harmonizál, hiszen a közösségi nyelv morfoszintaxisát a nyelvészeti munkák is a *s z a b á l y o s – a n a l ó g i á s*, valamint a *s z a b á l y o s – r e n d h a g y ó* párokkal írják le. Ha azonban ezeknek a méréseknek a módszertani körülményeit is alaposabban szemügyre vesszük, könnyen kiderülhet, hogy igazából ezek sem cáfolják egy statisztikai grammatika létjogosultságát.

A pszicholingvisztikai tesztek tervező szakemberek általában CHOMSKY felfogása szerint haladnak, hiszen egyrészt a szabályok létezését mintha előfeltételnek, másrészt pedig mintha eleve kizárnák azt, hogy lehetséges másfajta produktív nyelvtani művelet.⁵³ Ezt már a nyelvi rendszer kétféleségének jellegére utaló szakszavak is szemléltetik: ha a szabályok mellett más termékeny nyelvtani művelettel is számolnának, akkor még egy kétutas modellben sem a „kivételes” és a „holisztikus” jelző volna szembeállítva a „szabályossal”. A kísérletvezetők ennek megfelelően rendszerint a nyelvi példáikat is úgy csoportosítják, hogy már előzetesen reguláris (*tanul, tanult* stb.) és kivételes (*megy, ment* stb.) típusokat különítenek el, majd pedig a mérési eredményeket is kategóriánként értékelik.⁵⁴ Ez az eljárás — függetlenül a valós nyelvi folyamatoktól — mintegy

⁵⁰ LECANUET 1998. Vö. még CSIBRA 2003: 256–257.

⁵¹ Ehhez lásd MEHLER és mtsai sokat idézett kísérletét (1988).

⁵² BYERS-HEINLEN–BURNS–WERKER 2010.

⁵³ A kétutas modellekről e kérdéskör kapcsán magyarul lásd PLÉH 2000: 957–966, 969, 999–1001, 2006b: 736–737, 739, JUHÁSZ–PLÉH 2001: 13–14, 19–32, LUKÁCS 2001, 2008: 122–135, THUMA–PLÉH 2001, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 824–827.

⁵⁴ A morfoszintaktikai kísérletek összefoglaló áttekintéseit magyar nyelven lásd például LUKÁCS 2001, PLÉH 2006b: 739–741, PLÉH–LUKÁCS–KAS 2008: 826–827.

előre kijelöli azt az értelmezési keretet, miszerint van eltérés a szabályosnak és a rendhagyónak tartott formák között.⁵⁵

Hasonló probléma vethető fel az adatok gyakorisági értékeinek megállapítása kapcsán is. Noha a gyakorisági hatások a tesztekben nagyon robusztusnak látszanak⁵⁶, ott, ahol nem található összefüggés az eloszlási és a grammatikai tényezők között, többnyire két dolog figyelhető meg. Egyrészt az, hogy a kvantitatív mutatókat a beszélt nyelvtől távol álló, írott korpuszokból számolják. Másrészt pedig az, hogy az emberek tényleges nyelvi tapasztalataihoz igazodó relatív token-gyakoriság helyett az abszolút típusgyakoriságot veszik alapul anélkül, hogy ezt az értékeléskor figyelembe vennék. A kétféle gyakoriság közti különbség korántsem lényegtelen: egy elem előfordulásainak (mondjuk a *tesz* hangsor megjelenéseinek) a száma az egyén beszélt nyelvében lehet magas annak ellenére, hogy a grammatikai csoportnak, amelyhez az adott elem tartozik, csak kevésfajta tagja van (például a *tesz* esetében az *sz*-et *v*-vel váltakoztató ígetőtípusnak mindössze hét).⁵⁷ Ahogy a PLÉH–LUKÁCS–KAS szerzőhármas is megjegyzi: „A beszélt nyelv gyakorisági eloszlásai azonban minden bizonnyal eltérnek az írott nyelv gyakorisági eloszlásaitól, és a beszélőt ezek inkább befolyásolhatják. A gyakoriságok idővel és az egyéni környezettől függően változhatnak, így a régi korpuszok alapján számolt mutatók nem biztos, hogy jól tükrözik a vizsgálat időpontjára és az egyénre jellemző eloszlásokat” (2008: 810).

Ami pedig a szabályalapú nyelvészeti grammatikaelméleteket illeti, ezek nem a nyelvi folyamatokat tükrözik, inkább az adatokkal mutathatnak egyezést. Analógias jelenségeként vagy taxonomikusan listázva pontosan olyan arányban tűnnek fel bennük a „kivételek”, mint amilyen mértékű a korpusz elemeinek a szabályoktól való elhajlása. Az, hogy ezek a modellek egy bizonyos szinten mégis közelítenek az adatok közti tényleges összefüggésekhez,⁵⁸ abból adódik, hogy a nyelvi relativitásnak vannak kisebb mértékben megnyilvánuló (ezáltal könnyen tökéletesen szabályosnak látszó) esetei. Ilyen lehet a magyar morfológiában a palatoveláris illeszkedés, amely ingadozást (*férfinak* ~ *férfinek*, *farmerban* ~ *farmerben*, *konkrétan* ~ *konkréten*) és kategóriaszórást (*hídja*, *íja*, *de híre*, *íve*) csak az elől képzett, illabiális tövégi vokálisok esetében mutat.⁵⁹ Ennél nagyobb vál-

⁵⁵ Vö. mindehhez MACWHINNEY 2003: 517, PLÉH 2006a: 764, 2006b: 739–740, LUKÁCS 2008: 127–131, 135.

⁵⁶ Ezekről a kísérletekről jó összefoglalást ad magyar nyelven LUKÁCS 2008: 131–134.

⁵⁷ Erről az ígetőtípusról a nyelvészeti szakirodalomban részletesen lásd például VELCSOVNÉ 1968: 99, KESZLER 2000c: 97, a kétféle gyakoriság összefüggéseihez pedig kognitív pszichológiai oldalról vö. LUKÁCS 2008: 132.

⁵⁸ Lásd még FISER 2005: 27, 35.

⁵⁹ Klasszikus fonetikai leírásához vö. többek között PAPP 1966: 124–127, KASSAI 1998: 141–142, GÖSY 2004: 251–252, rendszertani megközelítéséhez pedig DEME 1961: 96–98, VELCSOVNÉ 1968: 96–113, NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 94–152, SIPTÁR 1999: 302–312, REBRUS 2000: 786–803 stb., vö. ugyanakkor SZILÁGYI N. sok tekintetben újszerű, ún. beszédmű-fonológiai megközelítését (2004: 206–217).

tozatosság és mozgás jellemző ugyanakkor például a tőtípusrendszerre, hiszen a szép számú és elemzési keretként eltérő alkategória mellett is maradnak (analógiásnak vagy lexikainak tekintett) „kivételek”.⁶⁰ Az ún. tövéghangzó–kötőhangzó–előhangzó fonetikai minőségének szabályalapú leírása pedig — a nagyfokú variabilitás miatt — már különösen bonyolultnak látszik.⁶¹

Nem mellékes az sem, hogy a hétköznapi nyelvtudás természetére vonatkozó egyszerű megfigyeléseink is inkább egy analógiás grammatikára, mintsem szigorú logikai nyelvtani műveletekre utalnak: „a reguláris nyelvek szabályainak konzisztens alkalmazásaival létrehozott példák egyáltalán nem triviálisak az ember számára. Annak eldöntése, hogy egy szimbólumsor egy reguláris nyelvet követ-e vagy sem, nem a kisgyermek számára is egy pillantással eldönthető kérdés, hanem vizsgapéllda egy [...] egyetemista számára” (FISER 2005: 34–35). Ezzel összhangban van a pszichológus COSMIDES és TOOBY méréseinek eredménye, miszerint általában véve könnyebben oldunk meg logikai jellegű problémákat, ha azokat a mindennapos konkrét tapasztalataink példáján keresztül mutatják be, mint ha absztrakt változók és képletek formájában tárják elénk (1993). MAJOROS pedig pedagógiai tapasztalatait összegezve már egyenesen arra jut, hogy a diákok matematikai tévedései nagyrészt abból adódnak, hogy az e tudományban használatos elvont fogalmakat a maguk számára nem az ennek megfelelő algebrai tanulási mechanizmussal, hanem a jóval rugalmasabb anyanyelvi típusalkotás analógiájára formálják meg (1998, innen is különösen 279–280).

Mindezek tükrében erősen megfogalmazottnak és egyben lényegtelennek látszik az a formális nyelvészeti oldalról — főként a szintaxis vonatkozásában — gyakran hangoztatott érv is, miszerint kétséges, hogy egy nem szabályalapú mechanizmussal el lehet sajátítani egy nyelv mondattanát. A kérdésfelvetés azért *irreleváns*, „mert csak nagyjából igaz, hogy az ember szintaktikai szabályokat tud és használ, és ennek a nagyjábóloli használatnak sokkal egyszerűbb megvalósíthatósági formái is vannak, mint egy reguláris nyelv szintaxisának tökéletes elsajátítása. Így aztán nincs szükség arra, hogy kiderítsük, hogyan is »képes« az ember egy reguláris nyelv szintaxisának tökéletes elsajátítására, mert nem is teszi ezt” (FISER 2005: 27). A fő vita-, illetve kutatási kérdés ehelyett inkább az kellene legyen, hogy milyen tényezők miatt és hogyan térünk el preferenciáinkkal a szabályos struktúráktól (FISER 2005: 35).

30. Bízom abban, hogy az algebrai–statisztikai tanulás kognitív pszichológiai vitáját elemezve több, egymással összefüggő klasszikus grammatikamodellezési probléma hátterére sikerült egy új, interdiszciplináris nézőpontból rámutatnom.

⁶⁰ A különféle tótani osztályozásokat lásd például KÁROLY 1961b, BERRÁR 1967: 216–229, KESZLER 2000a: 175–182, 2000b, SÁROSI 2005: 129–138, 352–357, 610–612, 719–720, 800–801.

⁶¹ Az ezzel kapcsolatos jellegzetes érvekhez és álláspontokhoz vö. KÁROLY 1961a: 302–312, BERRÁR 1967: 217–218, VELCSOVNÉ 1968: 92–93, KIEFER 1999: 189–261, 2000: 47–48, KIEFER–LADÁNYI 2000: 156–157, LACZKÓ 2000: 45–46, PRÓSZÉKY 2000: 1045–1046. Ezekről eltérő javaslathoz lásd ugyanakkor SZILÁGYI N. 2004: 218–229.

Azt is remélem, hogy az analógiás nyelvtan mellett felhozott érveim hozzájárulnak ezek mielőbbi és hatékony megoldásához.

Egy statisztikai grammatikaelmélet részleteinek kidolgozása és legfőképpen nagy méretű korpuszokon való kísérleti, illetve számítógépes tesztelése tényleg időszerű volna, mégpedig a két tudományterület együttműködésével. A jelek szerint ugyanis a két diszciplína között nem túl erős a szakmai kommunikáció, miközben mind a modern nyelvtudomány nyelvtanképében, mind a kognitív pszichológia grammatikai modelljeiben az algebrai szabály mint magyarázó elv tulajdonképpen módszeres empirikus ellenőrzés nélkül, előfeltevésként szerepel, a statisztikai analógia meg eleve nincsen számításba véve. Ez utóbbi legfeljebb csak olyan „mostohagyerekként” jelenik meg, amit a strukturális anomáliák, azaz a kivételek kezelése miatt kellett pusztán teoretikus megfontolásokból utólag és a lehető legkorlátozottabb mértékben beiktatni a rendszerbe.

A priori elveken alapuló, egy-egy szűkebb tudományterülethez tartozó kutatások helyett sokkal inkább interdiszciplináris és a posteriori módszerekkel dolgozó vizsgálatokra volna szükség. Így érhető el, hogy a grammatikai koncepciók kapcsán megszüntessük azt a sajátos helyzetet, amiről volta-képpen már WITTGENSTEIN is ír nyelvfilozófiai munkájában: „Az alapvető tény itt az, hogy szabályokat állapítunk meg, egy technikát rögzítünk egy játék számára, és amikor aztán a szabályokat követjük, nem úgy megy a dolog, ahogy feltételeztük. Hogy tehát mintegy önnön szabályaink ejtenek foglyul” (1952/1992: 82).

Irodalom

- ABLA, DILSHAT–KATAHIRA, KENTARO–OKANOYA, KAUZO 2008. On-line assessment of statistical learning by event-related potentials. *Journal of Cognitive Neuroscience* 20: 952–964.
- ALTMANN, GERRY T. M.–DIENES, ZOLTÁN 1999. Rule learning by seven-month-old infants and neural networks. *Science* 284: 875.
- ASLIN, RICHARD N.–SAFFRAN, JENNY R.–NEWPORT, ELISSA L. 1998. Computation of conditional probability statistics by 8-month-old infants. *American Psychological Society* 9: 321–324.
- BABARCZY ANNA–GÁBOR BÁLINT–SERÉNY ANDRÁS 2014. Nyelvtechnológia és a pszicholingvisztika számítógépes modelljei. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 411–441.
- BABARCZY ANNA–LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA 2014. A nyelvelsajátítás elméleti modelljei. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 445–481.
- BERRÁR JOLÁN 1967. A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 212–235.
- BEZECZKY GÁBOR 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Modern filológiai füzetek 58. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BRÓDY MIHÁLY 1996. Van-e tűz Varsóban? Megjegyzések egy recenzióhoz. *BUKSZ* 8/4: 379–381.
- BUIATTI, MARCO–PEÑA, MARCELA–DEHAENE-LAMBERTZ, GHISLAINE 2009. Investigating the neural correlates of continuous speech computation with frequency-tagged neuroelectric responses. *NeuroImage* 44: 509–519.
- BYERS-HEINLEIN, KRISTA–BURNS, TRACEY C.–WERKER, JANET F. 2010. The roots of bilingualism in newborns. *Psychological Science* 21: 343–348.
- CHOMSKY, NOAM 1957/2003. Mondattani szerkezetek. In: CHOMSKY, NOAM, *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris Kiadó. 7–132.
- CHOMSKY, NOAM 1959. Review of B. F. Skinner's verbal behavior. *Language* 35: 26–58.
- CHOMSKY, NOAM 1965/1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* 4/1. Budapest, Tankönyvkiadó. 111–319.
- CHOMSKY, NOAM 1967/1974. Újabb adalékok a velűnkszületett eszmék elméletéhez. In: PAPP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 85–96.
- CHOMSKY, NOAM 1975. *Reflections on language*. New York, Pantheon.
- CHOMSKY, NOAM 1980. *Rules and representation*. New York, Columbia University Press.
- CHOMSKY, NOAM 1981. Principles and parameters in syntactic theory. In: HORNSTEIN, NORBERT–LIGHTFOOT, DAVID W. szerk., *Explanations in Linguistics*. London, Longman. 123–146.
- CHOMSKY, NOAM 1983. *Lectures on government and binding. The Pisa lectures*. Studies in generative grammar 9. Dordrecht, Foris Publications.
- CHOMSKY, NOAM 1986. *Knowledge of language. Its nature, origin, and use*. New York, Praeger.
- CHRISTIANSEN, MORTEN H.–CURTIN, SUZANNE L. 1999. Transfer or learning: rule acquisition or statistical learning? *Trends in Cognitive Sciences* 3: 289–290.
- COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN 1993. Cognitive adaptations for social exchange. In: BARKOW, JOHN–COSMIDES, LEDA–TOBBY, JOHN szerk., *The adapted mind. Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York, Oxford University Press. 162–228.
- CRYSTAL, DAVID 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CUNILLERA, TONI–TORO, JUAN M.–SEBASTIAN-GALLÉS, NURIA–RODRÍGUEZ-FORNELLS, ANTONI 2006. The effects of stress and statistical cues on continuous speech segmentation: an event-related brain potential study. *Brain Research* 1123: 168–178.
- CSIBRA GERGELY 2003. A kognitív fejlődés idegrendszeri háttere csecsemőkorban. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 255–272.
- DECASPER, ANTHONY J.–FIFER, WILLIAM P. 1980. Of human bonding: newborns prefer their mothers' voices. *Science* 208: 1174–1176.
- DECASPER, ANTHONY J.–SPENCE, MELANIE J. 1986. Prenatal maternal speech influences newborns perception of speech sounds. *Infant Behavior and Development* 9: 133–150.
- DECASPER, ANTHONY J.–LECANUET, JEAN-PIERRE–BUSNER, MARIE-CLAIRE–GRANIER-DEFERRE, CAROLYN–MAUGEAIS, ROSELYNE 1994. Fetal reactions to recurrent maternal speech. *Infant Behavior and Development* 17: 159–164.

- DEME LÁSZLÓ 1961. Hangtan. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Bevezetés. Hangtan. Szótan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 57–119.
- EIMAS, PETER D. 1999. Do infants learn grammar with algebra or statistics? *Science* 284: 435–436.
- ENDRESS, ANSGAR D.–BONATTI, LUCA L. 2007. Rapid learning of syllable classes from a perceptually continuous speech stream. *Cognition* 105: 247–299.
- ENDRESS, ANSGAR D.–SCHOLL, BRIAN J.–MEHLER, JACQUES 2005. The role of salience in the extraction of algebraic rules. *Journal of Experimental Psychology: General* 134: 406–419.
- FEHÉR KRISZTINA 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- FEHÉR KRISZTINA 2007. A szó problémája 1. *Magyar Nyelvjárások* 45: 5–26.
- FEHÉR KRISZTINA 2008a. A szó problémája 2. *Magyar Nyelvjárások* 46: 55–70.
- FEHÉR KRISZTINA 2008b. Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- FEHÉR KRISZTINA 2011a. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- FEHÉR KRISZTINA 2011b. A nyelv modularizálódó hálógrammatikája és az alkalmazott nyelvtudomány. *Modern Nyelvoktatás* 17/2–3: 87–100.
- FEHÉR KRISZTINA 2013a. A morfoszintaktikai szabályok és a pszicholingvisztika. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk., „...hogyan legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 151–169.
- FEHÉR KRISZTINA 2013b. Analógia és hálózatmodell. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvelírás*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 66–87.
- FEHÉR KRISZTINA 2013c. A 20. század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások. *Magyar Nyelvőr* 137: 129–154.
- FEHÉR KRISZTINA 2013d. Innatizmus? — egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból*. 2013. Budapest, Gondolat Kiadó. 137–162.
- FISER JÓZSEF 2005. Létezik-e külön statisztikai és szabályalapú tanulás az agy vizuális és auditorikus moduljaiban? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 26–37.
- FITCH, TECUMSEH W.–HAUSER, MARC D. 2004. Computational constraints on syntactic processing in a nonhuman primate. *Science* 303: 377–380.
- GERVAIN JUDIT 2014. Nyelvek és nyelvtanok. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 117–145.
- GERVAIN, JUDIT–MACAGNO, FRANCESCO–COGOI, SILVIA–PEÑA, MARCELA–MEHLER, JACQUES 2008. The neonate brain detects speech structure. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105: 14222–14227.

- GERVAIN, JUDIT–MEHLER, JACQUES–WERKER, JANET F.–NELSON, CHARLES A.–CSIBRA, GERGELY–LLOYD-FOX, SARAH–SHUKLA, MOHINISH–ASLIN, RICHARD N. 2011. Near-infrared spectroscopy. A report from the Donell infant methodology consortium. *Developmental Cognitive Neuroscience 1*: 22–46.
- GOMEZ, REBECCA L.–GERKEN, LOUANN 1999. Artificial grammar learning by 1-year-olds leads to specific and abstract knowledge. *Cognition 70*: 109–135.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GYÖRI MIKLÓS 2008. A nyelvi képesség természete. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest, Osiris Kiadó. 29–58.
- HARRIS, ZELIG S. 1955. From phoneme to morpheme. *Language 31*: 190–222.
- JANCsó DANIELLA 2004. A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularitás neurobiológiai megközelítése. Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In: PLÉH CSABA–GERVAIN JUDIT szerk., *A láthatatlan megismerés*. Budapest, Gondolat Kiadó. 129–142.
- JUHÁSZ LEVENTE–PLÉH CSABA 2001. Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, Osiris Kiadó. 11–37.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 1996. Varsóban nem volt tűz. Noam Chomsky: Mondattani szerkezetek; Nyelv és elme. *BUKSZ 8/2*: 130–134.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2007. Holisztikus szemlélet a nyelvészetben. *Szabad Vátozók 4*. URL: <http://www.szv.hu/cikkek/holistikus-szemlelet-a-nyelvészeten>. (2014. 12. 28.).
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2012. Analógiás tanulás asszociatív memóriamoddell. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 24*: 121–134.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–REBRUS PÉTER–TÖRKENCZY MIKLÓS 2010. Possible and impossible variation in Hungarian. In: KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA–SIPTÁR PÉTER szerk., *Current Issues in Morphological Theory. (Ir)regularity, analogy and frequency. Selected papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13–16 May 2010*. Amsterdam, John Benjamins. 23–50.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1961a. A szóelemek általános kérdései. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 295–312.
- KÁROLY SÁNDOR 1961b. A szótövek. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1. Bevezetés. Hangtan. Szótan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 313–331.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–136.
- KESZLER BORBÁLA 2000a. A névszótövek. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 175–182.
- KESZLER BORBÁLA 2000b. Az egyszerű és összetett mondat határsávja. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 461–471.
- KESZLER BORBÁLA 2000c. Az igetövek. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–103.

- KIEFER FERENC 1992. Bevezető. In: KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 7–19.
- KIEFER FERENC 1999. Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 187–290.
- KIEFER FERENC 2000. A morfológia. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 23–73.
- KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 137–164.
- É. KISS KATALIN 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 23–39.
- É. KISS KATALIN–SZABOLCSI ANNA 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 21–77.
- KUHL, PATRICIA K.–STEVENS, ERICA–HAYASHI, AKIKO–DEGUCHI, TOSHISADA–KIRITANI, SHIGERU–IVERSON, PAUL 2006. Infants show a facilitation effect for native language phonetic perception between 6 and 12 months. *Developmental Science* 9/2: F13–F21.
- LACZKÓ KRISZTINA 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 37–50.
- LECANUET, JEAN-PIERRE 1998. Foetal responses to auditory and speech stimuli. In: SLATER, ALAN szerk., *Perceptual development. Visual, auditory, and speech perception in infancy*. Hove, Psychology Press. 317–355.
- LUKÁCS ÁGNES 2001. Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, Osiris Kiadó. 119–152.
- LUKÁCS ÁGNES 2005. A nyelvtani tudás gyökerei. In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–49.
- LUKÁCS ÁGNES 2008. Nyelvtani feldolgozás. In: CSÉPE VALÉRIA–GYÖRI MIKLÓS–RAGÓ ANETT szerk., *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest, Osiris Kiadó. 116–154.
- LUKÁCS ÁGNES 2014. Szótanulás. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 521–549.
- LUKÁCS ÁGNES–PLÉH CSABA 2003. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 528–560.
- LUKÁCS ÁGNES–GÁBOR BÁLINT–KEMÉNY FERENC–BABARCZY ANNA 2014. A nyelvtani kategóriák és szabályok elsajátítása: megfigyelési és kísérleti adatok. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 483–520.
- MACWHINNEY, BRIAN 2003. A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 505–527.

- MAJOROS MÁRIA 1998. Az anyanyelv mint a matematikai megismerést korlátozó modell. In: PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó. 277–286.
- MAGYARI LILLA 2005. A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 452–460.
- MARCUS, GARY F. 1999a. Connectionism: with or without rules? Response to J. L. McClelland and D. C. Plaut. *Trends in Cognitive Sciences* 3: 168–170.
- MARCUS, GARY F. 1999b. Do infants learn grammar with algebra or statistics? Response to Seidenberg & Elman, Negishi, and Eimas. *Science* 284: 436–437.
- MARCUS, GARY F. 1999c. Reply to Seidenberg and Elman. *Trends in Cognitive Sciences* 3: 289.
- MARCUS, GARY F. 1999d. Reply to Christiansen and Curtin. *Trends in Cognitive Sciences* 3: 290–291.
- MARCUS, GARY F. 1999e. Rule learning by seven-month-old infants and neural networks. Response to Altmann and Dienes. *Science* 284: 875.
- MARCUS, GARY F.–VIJAYAN, SUJITH–BANDI RAO, SHOBA–VISHTON, PETER M. 1999. Rule-learning by seven-month-old infants. *Science* 283: 77–80.
- MCCLELLAND, JAMES L.–PLAUT, DAVID C. 1999. Does generalization in infant learning implicate abstract algebra-like rules? *Trends in Cognitive Sciences* 3: 166–168.
- MEHLER, JACQUES–JUSCZYK, PETER–LAMBERTZ, GHISLAINE–HALSTED, NILOFAR–BERTONCINI, JOSIANE–AMIEL-TISON, CLAUDINE 1988. A precursor of language acquisition in young infants. *Cognition* 29: 143–178.
- MÜLLER, RALPH-AXEL 1996. Innateness, autonomy, universality? Neurobiological approaches to language. *Behavior and Brain Sciences* 19: 611–675.
- NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER 1994. A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 42–182.
- NEGISHI, MICHIO 1999. Do infants learn grammar with algebra or statistics? *Science* 284: 435.
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- PELUCCHI, BRUNA–HAY, JESSICA F.–SAFFRAN, JENNY R. 2009a. Learning in reverse: eight-month-old infants track backward transitional probabilities. *Cognition* 113: 244–247.
- PELUCCHI, BRUNA–HAY, JESSICA F.–SAFFRAN, JENNY R. 2009b. Statistical learning in a natural language by 8-month-old infants. *Child Development* 80: 674–685.
- PEÑA, MARCELLA–BONATTI, LUCA L.–NESPOR, MARINA–MEHLER, JACQUES 2002. Signal-driven computations in speech processing. *Science* 298: 604–607.
- PERRUCHET, PIERRE–PEEREMAN, RONALD 2004. The exploitation of distributional information in syllable processing. *Journal of Neurolinguistics* 17: 97–119.
- PINKER, STEVEN 1984. *Language learnability and language development*. Cambridge, Harvard University Press.
- PINKER, STEVEN 1994/2006. *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Második, javított kiadás. Budapest, Typotex Kiadó.

- PLÉH CSABA 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 951–1020.
- PLÉH CSABA 2006a. A gyermeknyelv. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 753–782.
- PLÉH CSABA 2006b. Pszicholingvisztika. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 725–752.
- PLÉH CSABA 2014. A pszicholingvisztika története. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 3–116.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES 2003. Nyelv, evolúció és az agy. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 485–504.
- PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES–KAS BENCE 2008. A szótár pszicholingvisztikája. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 789–852.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2000. A magyar morfológia számítógépes kezelése. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1021–1063.
- REBRUS PÉTER 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 763–947.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- SAFFRAN, JENNY R.–ASLIN, RICHARD N.–NEWPORT, ELISSA L. 1996. Statistical learning by 8-month-old infants. *Science* 247: 1926–1928.
- SAFFRAN, JENNY R.–HAUSER, MARC–SEIBEL, REBECCA–KAPFHAMER, JOSHUA–TSAO, FRITZ–CUSHMAN, FIERY 2008. Grammatical pattern learning by human infants and cotton-top tamarin monkeys. *Cognition* 107: 479–500.
- SAFFRAN, JENNY R.–NEWPORT, ELISSA L.–ASLIN, RICHARD N.–TUNICK, RACHEL A.–BARRUECO, SANDRA 1997. Incidental language learning: listening and learning out of the corner of your ear. *Psychological Science* 8: 101–105.
- SANDERS, LISA D.–NEWPORT, ELISSA L.–NEVILLE, HELEN J. 2002. Segmenting nonsense: an event-related potential index of perceived onsets in continuous speech. *Nature Neuroscience* 5: 700–703.
- SANDERS, LISA D.–NEVILLE, HELEN J. 2003. An ERP study of continuous speech processing 1. Segmentation, semantics, and syntax in native speakers. *Cognitive Brain Research* 15: 228–240.
- SANTELMANN, LYNN M.–JUSZYK, PETER W. 1998. Sensitivity to discontinuous dependencies in language learners: evidence for limitations in processing space. *Cognition* 69: 105–134.
- SÁROSI ZSÓFIA 2005. Morfématörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724, 800–803.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1916/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina.

- SEIDENBERG, MARK S.–ELMAN, JEFFREY L. 1999a. Do infants learn grammar with algebra or statistics? *Science* 284: 434–435.
- SEIDENBERG, MARK S.–ELMAN, JEFFREY L. 1999b. Networks are not ‘hidden rules’. *Trends in Cognitive Sciences* 3: 288–289.
- SEIDENBERG, MARK S.–MACDONALD, MARYELLEN S.–SAFFRAN, JENNY R. 2002. Does grammar start where statistics stop? *Science* 298: 553–554.
- SIPTÁR PÉTER 1999. Hangtan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 293–387.
- SOSA, ANNA V.–MACFARLANE, JAMES 2002. Evidence for frequency based constituents in the mental lexicon. Collocations involving the word *of*. *Brain and Language* 83: 227–236.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk., *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest, Táton. 345–365.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben — különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. Egy analógiás nyelvtan vázlata. In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvleírás*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 235–263.
- TAUZIN TIBOR M. 2010. A társas életmód hatása a mesterséges nyelvtan tanulására embernél és állatoknál. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65: 389–412.
- THUMA ORSOLYA–PLÉH CSABA 2001. Kétértelműség és dekompozíció a magyar nyelvben. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, Osiris Kiadó. 39–53.
- TURK-BROWNE, NICHOLAS B.–SCHOLL, BRIAN J.–CHUN, MARVIN M.–JOHNSON, MARCIA K. 2008. Neural evidence of statistical learning: Efficient detection of visual regularities without awareness. *Journal of Cognitive Neuroscience* 21: 1934–1945.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1968. Alaktan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó. 85–113.
- WHITE, KATHERINE S.–PEPERKAMP, SHARON–KIRK, CECILIA–MORGAN, JAMES L. 2008. Rapid acquisition of phonological alternations by infants. *Cognition* 107: 238–265.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1952/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz.

A jelentés társas aspektusának kinyerése szöveganalitikai eszközökkel

VERÉCZE VIKTÓRIA

1. Bevezetés

Azt, hogy az ember társas lény, ma már egyre több nyelveredettel, nyelvelsajátítással foglalkozó elmélet ismeri el, és veszi figyelembe. A társas közeg hatása pedig a kognitív rendszer szerveződésében is megnyilvánul. „Társadalmi környezet, társas kapcsolatok nélkül nem jöhet létre teljes értékű emberi beszéd” (RÉGER 1990: 7), a társas kapcsolatok át- meg átszövik a nyelv kialakulásának, az egyén nyelvelsajátításának, a jelentésképzésnek és mindenfajta nyelvi változásnak és változatosságnak a folyamatait. Mivel a nyelv a kognitív rendszer része, így egyszerre lesz inherensen társas és kognitív beágyazottságú, vagyis társas-kognitív. A nyelv felépítését és működését ezért jelen tanulmányomban e szerint vizsgálom azt tartva szem előtt, hogy az ember szociális lény, s mint ilyen, viselkedése, megnyilvánulásainak (szavainak és nonverbális közléseinek) jelentése is csak e kontextusba ágyazva vizsgálható.

A nyelv társas beágyazottságának számos következménye közé tartozik az is, hogy a nyelvváltozatok nem választhatók el élesen egymástól. Mivel nyelv és beszélő sem szétválasztható, ezért a beszélők közötti társas kapcsolatok hatásai egyúttal a nyelvi rendszer szerveződésében megjelenő kapcsolatok is lesznek. A beszélők különböző csoportjai a csoport szintjén olyan nyelvváltozatokat beszélnek, melyek aztán mutathatnak különbségeket például attól függően, hogy a beszélők hol élnek, melyik társadalmi rétegbe tartoznak, mi a foglalkozásuk, egynyelvűek-e, milyen neműek, milyen életkorúak stb. (vö. SÁNDOR–KAMPIS 2000: 129). Mivel azonban egy személy egyidejűleg több csoportnak is a tagja (például egy nyírségi város lakótelepének és egy fővárosi iroda munkaközösségének), ezért amikor beszélünk, akkor nyelvváltozatainkból a csoportidentitásnak megfelelően választjuk ki (gyakran nem tudatosan) az alkalmasnak tűnőt. Megnyilatkozásunk a társas jelentésen keresztül jelzi, hogy a csoporthoz tartozunk-e, illetve hogy hol foglalunk helyet a csoport hierarchiájában (lásd SÁNDOR 2002: 69).

A társas jelentést így határozza meg SÁNDOR KLÁRA: „minden egyes szóhoz és grammatikai formához társulnak olyan jelentések, amelyek megszabják, hogy az adott elemet a beszélő kikkel beszélve és milyen helyzetekben használja. Ugyanez a társas jelentés a hallgatónak azt mondja el, hogy akivel beszél, az milyen társadalmi csoportból való, melyik földrajzi területről jön, és milyennek értelmezi éppen a kettejük között fennálló viszonyt” (2001: 87). A társas jelentés tehát magában hordozza közlésünknek számos indirekt információját is, melyeket a fogadó fél akár szándékunk ellenére is sikeresen dekódolhat.

2. Automatizálás, algoritmizálás

A társas jelentés kinyerése szóbeli kommunikáció esetén nem okoz különösebb nehézséget a beszélgető felek számára, a helyzet azonban lényegesen eltérő a digitális környezetben. Napjainkban számos kutatás és fejlesztés irányul arra, hogy az emberi beszédet megértő, illetve azt reprodukáló mesterséges rendszereket hozzanak létre. Célszerű elkülöníteni egymástól a megértést és a reprodukciót, mert bár két szorosan összetartozó területről van szó, automatizálásuk eltérő stratégiákat igényel. Ahhoz, hogy az emberi beszédet tökéletesen leképező robotok jöhessenek létre, a beszédértésnek is tökéletesen kell működnie.

Előfeltevésem szerint hangzós emberi beszéd csak társas közegben jöhet létre, és mindig is magán viseli a szociális környezet folyamatosan alakító hatásait, amiből pedig egyenesen következik, hogy a mesterséges intelligenciák emberhez hasonló beszédtanulásával kapcsolatban sem hagyhatjuk figyelmen kívül a társas beágyazottságból következő hatásokat. A beszélők társas hálózata, a különböző szociális és kulturális viszonyulások, cselekvések olyan inputok lesznek így, melyeket egy gép beszélni tanulásakor, illetve a beszédfeldolgozó rendszerek fejlesztésekor is fel kell használnunk. Ezen inputok algoritmizálhatósága azonban nehézségekbe ütközik jelenlegi tudásunk szerint.

Így felvetődik a probléma másik irányból való megközelítése, vagyis hogy hogyan nyerhetjük ki a társas jelentést a kommunikációból. A szóbeli és az írásos közlések feldolgozása azonban nem teljesen azonos stratégiákat követel meg, emellett a szóbeli közlések feldolgozására is úgy kerül sor leggyakrabban, hogy első lépésként írott szöveggé alakítják őket. Koncentráljunk ezért jelen esetben az írott szövegekre, melyekből a világhálón hatalmas mennyiség áll legálisan letölthető és ezáltal vizsgálható formában rendelkezésünkre.

Ennek a hatalmas adatbázisnak a kiaknázása nem csak a nyelvészeti kutatók számára szolgálhat tanulságul. „A legkülönbözőbb internetes forrásokból származó információk, vélemények, álláspontok és meggyőződések kinyerésének igénye mára a világ számos pontján vitathatatlanul összefonódott a megalapozott stratégiai döntések meghozatalának célkitűzésével” (KOVÁCS-ÖRDÖG-PANCZA 2014: 34). Ez a fajta tudáskinyerés azonban nagy kihívást jelentő fel-

adat, mivel hatalmas mennyiségű heterogén, félig strukturált, illetve struktúra nélküli adatról van szó. Rengeteg témában találhatunk információkat, ezek típusa is nagymértékben eltérő lehet (egyszerű szöveg, táblázatok, multimédia), legtöbbjük redundáns és zajos, valamint változik. Emellett sok információhoz hiperlinkeken keresztül juthatunk el, ráadásul a web egy hatalmas közösség, tehát nemcsak adatokról beszélünk, hanem felhasználók közötti kapcsolatokról és interakciókról is.

A hasznos információk feltárásának mélysége és módszere többféle lehet attól függően, hogy pontosan milyen célra kívánjuk felhasználni a kapott adatokat. Az ún. szentimentelemzés vagy polaritásmérés egy adott szöveg érzelmi viszonyulását vizsgálja. Ez a viszonyulás általában háromkomponensű (pozitív, negatív vagy semleges), de létezik olyan elemzés is, mely öt fokozaton skálázza az értékeket a pozitív és a negatív végpontok között. Gyakran használják a vásárlók attitűdjének feltérképezésére egy adott termékkel kapcsolatban (a szentimentelemzéssel kapcsolatban alapos összefoglalást ad LIU 2012).

Az, amit emócióelemzésnek neveznek, már egy fokkal árnyaltabb képet kíván feltárni az adott szövegről. Az emócióelemzés CHARLES DARWIN azon kutatásait gondolja tovább, melyek során bizonyos emberi érzelmek eredetét az állati viselkedésből kívánta származtatni (1963). DARWIN nyomdokain haladva Paul Ekman már leginkább az arckifejezések és egyes érzelmek összekapcsolása foglalkoztatta. Később ezekre a darwinista hagyományokra és Ekman érzelmedetektálási kísérleteire alapozva indult el az emócióelemzés nyelvtechnológiai hasznosítása, melynek során nyolc különböző érzelmi viszonyulást társítanak az adatokhoz. Ez a nyolc érzelmi kategória: a düh, a félelem, a szomorúság, az undor, a meglepettség, a várakozás, a bizakodás és az élvezet. Az eljárás során a szoftver megszámlolja „az egyes kategóriákhoz tartozó szavak arányát és általában a legmagasabb értéket elérő emócióba sorolódik a vizsgált adat” (VARJÚ 2013).

Van továbbá egy olyan módszer, mely szóhasználati módok és mintázatok alapján vizsgálja a szövegeket, és ezáltal képes például a szöveg szerzőjének behatárolására. Ez pedig elvezet minket a társas jelentés egy nagyon fontos aspektusához. A társas jelentés ugyanis elmondhatja például a befogadó számára, hogy a közlő honnan származik vagy mi a foglalkozása anélkül, hogy ez expliciten, szavakkal ki lenne fejezve. Az ilyen jellegű adatok szövegből való kinyerése épp annyira fontos lehet, mint egy termékkel kapcsolatos pozitív vagy negatív hozzáállás detektálása. Egy termék értékesítése során így például optimalizálható lehet a marketingstratégia a vevők lakóhelye szerint is.

A továbbiakban egy nagyméretű adatbázison végzett automatizált elemzést kívánok bemutatni, rávilágítva a szöveganalitikának a társas jelentés kiaknázásában játszott szerepére.

3. A társas jelentés a szövegbányászatban

A szöveganalitika vagy szövegbányászat az adatbányászat egyik speciális ága. Feladata, hogy strukturálatlan adatokból strukturált adatokat hozzon létre, és azokból információt nyerjen ki (bővebben lásd még MINER és mtsai 2012). Ilyen strukturálatlan adatnak tekinthetünk például bármilyen szöveges állományt, szemben a strukturált adattal, amely gyakran számszerűsíthető és így könnyebben feldolgozható.

Jelen tanulmányban egy szöveganalitikai módszerekkel felállított döntési fát (modellt) szeretnék bemutatni, aminek segítségével kinyerhető a szöveg társas jelentésének azon aspektusa, mely a szerzővel kapcsolatban fed fel bizonyos információt a befogadó számára. Ehhez egy konkrét esetet, egy ingatlanügynökök és tulajdonosok lakáshirdetéseinek szövegeiből álló korpusz vizsgálatát veszem alapul. Az adatválasztást az indokolta, hogy a lakáshirdetések nagy számban és szabadon hozzáférhetők a magyar weben, valamint az egyes hirdetésekhez tartozó hirdető személye nem közömbös a piac szempontjából sem. Mind a leendő lakásvásárlók, mind az ingatlanpiac eladói oldalának résztvevői számára fontos információ a hirdető kiléte. Előbbieket a bekalkulálható költségek miatt, míg az ingatlanügynökségeket az ügyfélkör bővítése szempontjából érdekelheti. A hirdető személye azonban expliciten csak kevés hirdetésben van megfogalmazva, így adott az igény egy minél pontosabb automatizált eljárásra, mely a nagy méretű adathalmazból képes kiszűrni a kellő információt.

A cél tehát a hirdetés feladójának azonosítása volt. Ez az információ pedig a szövegben impliciten megtalálható társas jelentés része. A szövegezés módja, stílusa, szó- és szófajhasználatuk többtinformációt kínál számunkra, melyet az emberek tudatos stratégia nélkül is kiválóan tudnak dekódolni. Példaként tekintünk meg egy tulajdonostól és egy ügynöktől származó szöveget (a helyesírást az eredetihez híven közlöm, a személyes adatokat pedig törlöm).

„Helvécian 65m2 családi ház eladó.Gázfűtéses 2, 5 szobás beépíthető tetőtér nagy kerttel 1300m2 teleken.Felújításra szorul”.

„Az m0-as autó úthoz közel, de még is csendes helyen kínáljuk ezt az új építésű sorházi lakást azoknak, akik új otthont keresnek családjuk számára! Fiatalok!! a szoc.pol. csak júliusig vehető igénybe!! Ne hagyják ki ezt a lehetőséget!! Ha most lefoglalózzák, elindítják a hitelt, még megkaphatják az állami támogatást!! Ezt a lakást most még igényei, ízlése szerint alakíthatja!! [törlés] 2500 ft. értékben kiválaszthatja a burkolatok színét, az ön ízlése szerint festik a helyiségeket! Ezen a helyen nagy kirándulásokat tehet, biztonságban tudhatja családját, gyermekeit!!, A döntésképtelenek lemaradnak erről a páratlan lehetőségről! Ön nem az!! [törlés] -látom ahogy a hirdetést olvassa!- [törlés] hívjon!! Megközelíthetőség tömegközlekedéssel: távolsági busz 5 perc. Megközelíthetőség autóval: m0-as 5 perc”

A fenti két hirdetést elolvasva mindazok nagy biztonsággal tudják megmondani, hogy ingatlanügynök vagy tulajdonos adta-e fel őket, akik életük során olvastak már ilyen jellegű szövegeket, vagy vannak ismereteik az ingatlanpiac ezen oldaláról. A szövegek egyes szavainak klasszikus referenciális jelentéseit végigvéve ez az információ nem derül ki, hiszen egyszer sem szerepelnek sem a *tulajdonos*, sem az *ügynökség*, *iroda* stb. szavak, mégis van egy ilyen — társas — jelentésük is. A hirdető ki nem mondott személye csak azok számára derül ki a szövegből, akik például: beszélnek magyarul; próbáltak már Magyarországon lakást vásárolni; tudják, hogy az ügynököknek érdekében áll minél hatékonyabban felkelteni a potenciális vevő érdeklődését, hiszen hivatásszerűen foglalkoznak értékesítéssel, és mivel ez a munkájuk, feltehetően ismerik a figyelemfelkeltés stratégiáit; tudják továbbá, hogy ezzel ellentétben a tulajdonosok a saját munkájuk mellett csak ritkán foglalkoznak lakásuk értékesítésével, többnyire rutintalanul mozognak az ingatlanpiacon stb. Tehát rendelkezniük kell a megfelelő társas-kulturális információval, ami a társas jelentés dekódolásának feltétele.

Egy hazánkban élő átlagos felnőtt állampolgárról ezek általában el is mondhatók. Ahhoz azonban, hogy ezt a magától értetődő stratégiát átültessük a gépbe, és ezáltal nagy adatbázison is gyors és automatizált elemzést tudjunk lefuttatni, egy erre alkalmas hatékony modellt kellett létrehozni.

E modell létrejöttéhez a Clementine Consulting (korábbi nevén: SPSS Hungary) szövegtechnológiai és adatbányászati cég biztosította a szoftveres hátteret, valamint a személyi feltételeket. Az elemzést és a modellezést a Clementine Consulting gyakornokaként két szöveganalitikai elemző munkatárssal, Kovács-Ördög Zitával és Pancza Judittal végeztem el, segítségüket ezúton is köszönöm. A munkához a Clementine által forgalmazott IBM SPSS Modelert, egy grafikus felületű, statisztikai műveletekre, klaszterezésre és modellezésre alkalmas szoftvert, illetve a Clementine által fejlesztett Clemtext nevű magyar nyelvű szöveganalitikai eszközt használtuk fel. Az elemzés egyes részeredményeit KOVÁCS-ÖRDÖG ZITA előadásában a 2014. április 15-én Budapesten megrendezett Big Data: a Nagy Lehetőség vagy a Nagy Testvér? elnevezésű konferencián már ismertette.

4. Szóhasználati módok és mintázatok szöveganalitikai elemzése

Vizsgálatunk első lépéseként az interneten hozzáférhető adatok egy részének összegyűjtését kellett elvégezni, majd ezen adatok szűrése és bizonyos fokú strukturálása következett. Kiindulópontunk egy 17 208 rekordból és 17 mezőből álló adattábla volt, mely tartalmazta többek között a hirdetések és az ingatlanok azonosítóját, hogy tartozott-e a hirdetéshez kép, illetve magát a hirdetés szövegét is. Ez a félig strukturált adathalmaz azonban még további szűrési folyamatok lebonyolítását igényelte.

Ahhoz, hogy a modellünket betaníthassuk, illetve hogy nagy biztossággal végezhesünk elemzést az adatainkon, először is meg kellett határoznunk, hogy mely hirdetések köthetők ingatlanügynökökhöz, és melyek tulajdonosokhoz. Ez az információ elengedhetetlen a modell hatékonyságának felméréséhez, vagyis hogy valóban azt ítéli-e meg a hirdetés feladójaként, aki ténylegesen annak tekinthető. A munka több lépcsőfokból áll. Először veszünk egy tanító mintát, ahol mi magunk határozzuk meg, hogy ki ügynök és ki tulajdonos. Ezzel a mintával fogjuk betanítani a modellünket. Ezután a modellt lefuttatjuk egy tesztmin-tán is, ahol az megnevezi a hirdetőt. A tesztminta is olyan minta, amelyben előzetesen szintén meghatároztuk a hirdetés feladóját, ám a modell ennek az információnak nincs a birtokában a lefutáskor. Ez csak a modell hatékonyságának a visszaellenőrzéséhez szükséges, amikor is összehasonlítjuk a modell által generált hirdetőt és a korábban megadottat. Ezért elengedhetetlen az első lépésben a kézzel végzett minél pontosabb meghatározás.

A szűrés feltételeit mi állítottuk be, és a folyamat során igyekeztünk olyan jellemzőket találni, melyek markánsan jelölik, hogy a hirdetésnek ki lehetett a feladója. Ilyen fontos jellemző volt például, hogy töltötték-e fel képet az adott hirdetéshez, hiszen tudjuk, hogy az ingatlanügynökségek elvárják munkatársaiktól a fényképek feltöltését. Másik fontos támpontunk volt a szövegek szóhaszná-lata, azon belül is a hirdető személyére kifejezetten utaló kifejezések (például: *tulajdonostól, irodánkban, tekintse meg honlapunkon*). Az adatok ilyen előkészí-tése után maradt egy olyan adatbázisunk, melyben a szövegekhez már illeszke-dett a hirdetés feladójának személye is. A tisztítás részeként kivettük azokat a mezőket, melyeket nem ítéltünk relevánsnak a további munkához. Így maradt 6 836 rekordunk és 5 mezőnk (nevezetesen: az ingatlan azonosítója, a hirdetés azonosítója, hogy tartalmaz-e a hirdetés képet, a hirdetés szövege, a hirdető személye). A rekordok megoszlása a tulajdonos személye szerint: 2 105 rekord ingatlanoshoz, 4 731 rekord pedig tulajdonoshoz tartozott. A szűrés során kinyert adatokból ennyiről tudtuk nagy bizonyossággal megállapítani, hogy ki adta fel a hirdetést.

Az elemzés következő fázisában a hirdetések szövegeinek részletes vizsgálata következett. A kifejezetten magyar nyelvű szövegekre kifejlesztett Clemtext¹ gyorsan és hatékonyan annotálta az adatokat, vagyis morfológiai és szófaji elemzést végzett rajtuk, és a kapott eredményeket különböző betű- és szám-sorokkal kódolta számunkra,² melyek adattáblánkban új mezőkként jelentek meg. Ezzel a szövegek strukturálása is megtörtént.

¹ A Clemtext létrejöttét a magyarul (ZSIBRITA–VINCZE–FARKAS 2013: 763–771) nyelvi mo-dul integrálása tette lehetővé.

² A *kínálunk* szó kódja például így jelenik meg: Vmip1p---n. A „V” jelöli, hogy ígéről van szó, az „m”, hogy ez egy főige, az „i”, hogy kijelentő módú, az első „p”, hogy jelen idejű, az „1”, hogy első személyű, a második „p”, hogy többes számú, az „n” pedig, hogy alanyi ragozású. A kötője-

A következő lépés részletes szó- és szófajhasználati statisztikák létrehozása volt, melyek alapján adatainkat rendezhettük. Az annotálás során egészen elemeire szegmentálódó szövegeinket egyes általunk kiemelt szófajok, illetve azok bizonyos esetei mentén kívántuk újrendezni. Azokra a szófajokra koncentráltunk, melyek úgynevezett tartalmas szavak, szemben a funkciószavakkal, mivel a szövegek stílusa az előbbiekkal jobban jellemezhető. Így a következőket emeltük ki: főnevek; igék, ezen belül külön a felszólító módú igék, feltételes módú igék; melléknevek, ezen belül külön a fokozott melléknevek; névmások, ezen belül külön az első személyű személyes névmások, a harmadik személyű személyes névmások; határozószók, ezen belül külön a fokozott határozószók; számnevek; kötőszók. A Modeler segítségével minden szófaji csoport elemeit összeháztuk, illetve meghatároztuk, hogy az egyes hirdetések szövegében milyen arányban fordulnak elő.

Ezzel azonban csak általános értékeket kaptunk. Ahhoz, hogy a modellünk minél hatékonyabb és pontosabb döntéseket hozhasson, szükség volt a szófaji előfordulások eloszlásvizsgálatára. Így keletkeztek olyan mezők, melyek azt mutatják, hogy az egyes szófajok, szófajcsoportok előfordulása a számtani átlag alatti vagy feletti az adott szövegben. A további elemzésekhez már csak ezt a flag jellegű³ információt használtuk fel, és így próbáltuk meg „betanítani” a modellünket, vagyis a modellépítéshez szükséges bemenetként már csak ezeket az információkat kapta meg a Modeler.

Fontos lépésként az adatminőség felmérése következett, melynek során megvizsgáltuk, hogy adatainkban vannak-e olyan kiugró értékek, melyek torzíthatják a statisztikánkat, és további műveleteket igényelnek, de ilyeneket nem találtunk.

Azt tapasztaltuk azonban, hogy az adatainkban a tulajdonostól származó hirdetések lényegesen nagyobb aránya mégiscsak torzíthat annyira, hogy az a döntéshozást teszi kevésbé megbízhatóvá. Így döntöttünk amellett, hogy random mintavétellel kiegyenlítjük az ingatlanosoktól és a tulajdonosoktól származó hirdetések számát, majd újra kiszámoltuk a Modelerben az egyes szófajok, szófajcsoportok átlagos előfordulását, és ismét meghatároztuk az átlag alatti és átlag feletti értékeket.

A következő lépés az adatok klaszterezése volt. A klaszterezés során tulajdonképpen információsűrítést hajtunk végre, és az adatainkat bizonyos közös tulajdonságok alapján minél homogénebb, egymást át nem fedő csoportokba

lek arra utalnak, hogy a magyar igéknél nem határozunk meg nemet, igenemet (passzív vagy aktív), és hogy tagadó-e. Ez a kódolás egy nemzetközi sztenderdet követ, illetve annak is a kelet-európai nyelvekre kifejlesztett változatát (részletekért lásd <http://nl.ijs.si/ME/Vault/CD/docs/mte-d11f/node37.html>).

³ A flagek jelen esetben két értéket, az igazat vagy a hamisat vehették fel meghatározott kondíció függvényében. Például a főnevek esetében a következő formulát adtuk meg: „főnevek_aránya >= főnevek_átlagos_aránya”. Azok a szövegek, ahol ez az állítás igaz, azok az „átlag feletti” értéket, míg a másik csoport az „átlag alatti”-t kapta.

rendezzük. Az egyes klaszterektől nem elvárt az azonos méret, de hatékony klaszterezéssel közel azonos méretű csoportokat kaphatunk. Bemeneteink a szó-faj-, illetve szófajcsoport-gyakoriságokból generált változóink lettek. A csoportosítás célja az volt, hogy megnézzük, adataink milyen változók mentén különböznek egymástól, s a klaszterek mutatnak-e összefüggést a hirdető személyével. Klaszterezéshez az úgynevezett TwoStep módszert választottuk, mely az elemeket hierarchikus adatszerkezetbe, fába rendezi. Az adatpontok a fa levelein találhatók, és a fa minden belső pontja megfelelhet egy klaszternek, mely a fában alatta található elemeket tartalmazza. Az eljárást azért nevezik TwoStepnek, mert két lépésben csoportosítja az adatokat. Az első lépésben egyenként megvizsgálja az eseteket, hogy a távolságfüggvény⁴ alapján besorolhatók-e az előzőleg létrehozott miniklaszterekbe, vagy új miniklasztert kell, hogy képezzenek, a következő lépésben pedig már a miniklasztereket csoportosítja újra.

A TwoStep eljárás során adatainkból négy klasztert sikerült képeznünk. Bár adataink binárisan is klaszterezhetőek lennének (tulajdonosok és ingatlanügynökök mentén), mi azt szerettük volna vizsgálni, hogy a szó- és szófajhasználati mintázatok alapján milyen csoportok jönnek létre, és ezeken belül hogyan oszlik meg a tulajdonosok és az ingatlanügynökök aránya.

E négy csoportból az elsőről elmondható, hogy e csoport tagjai kevés melléknevet és határozószót, viszont sok számnevet használnak, illetve főként egyszerű mondatokban fogalmaznak, hiszen a kötőszavak szinte teljesen hiányoznak. Lényegre törő, tényszerű hirdetéseként jellemezhetjük az ide tartozókat. Amikor megvizsgáltuk a hirdetéseket, azt találtuk, hogy a csoport túlnyomó részben, 86,75%-ban tulajdonosok által feladott hirdetéseket tartalmaz.

A második csoport szóhasználatát, mondhatni, az első csoport ellentétéként jellemezhetjük. Gyakoriak benne az összetett mondatok, utal erre a kötőszók nagy száma. Találunk továbbá számos megszólítást és felszólítást, valamint nagyszámú fokozott és alapfokú határozószót. Elmondhatjuk, hogy második csoportunk szövegeit választékos (már-már túlzó) stílus, részletgazdag megfogalmazás jellemzi. Ez a csoport 95,67%-ban tartalmazta ingatlanügynökök hirdetéseit.

A harmadik csoportra az igék sűrű előfordulása, illetve a fokozott határozószók átlag feletti használata jellemző. A második csoporttól a felszólító alakok, valamint a megszólítások átlag alatti előfordulása különbözteti meg. A klaszterben 76,1%-ban találtunk ingatlanosoktól származó szövegeket.

A negyedik csoportot átlagon felüli határozószó- és melléknévhasználat, míg a kötőszavak, a névmások és az igék ritkább előfordulása jellemzi. A klaszterben a tulajdonosok aránya 62,51%, míg az ügynökök által feladott hirdetéseké 37,49%.

⁴ A távolság sokféle lehet. Például ha rokonokat akarunk klaszterezni, akkor a rokonsági fokok számszerűsítése is képezhet távolságokat az egyes családtagokat jelképező pontok között. Aztán pedig ennek a távolságnak valamilyen függvényesített értéke adja a csoportosítás alapját.

Így kaptuk meg azokat az eredményeket, melyek szerint az ingatlanügynökök szövegeit határozottság, választékos fogalmazás és a célcsoport gyakori megszólítása jellemzi. Ezzel szemben a tulajdonosok hirdetései lényegre törőek, és arányaikban gyakrabban említenek számadatokat.

A feladatunk ezután egy olyan döntési modell létrehozása volt, mely minél nagyobb biztossággal állapítja meg a hirdetések feladóit. Több rendelkezésre álló modell összehasonlítása után az úgynevezett C5.0 döntési fát létrehozó modellt választottunk. Ez egy olyan automatizáltan döntést hozó rendszer, amely a meghatározott bemenő adatok alapján rendszerezi az adatbázist, és mindig egy adott szempont alapján dönt a továbblépésről. A modell vizualizációja leginkább egy fára emlékeztet, innen kapta a nevét is. A döntéshozás során mindig csomópontokból indul ki, ahol az adott szempont szerint kettévágja az adatokat. A modell a fa minden csomópontjában azt keresi a rendelkezésére álló változók közül, amellyel a tanulóhalmaz a célváltozóra (esetünkben ez a hirdetés feladója) nézve homogénebb csoportokat hoz létre, mint a vágás előtt. Jelen esetben a bemenő adatok a kiválasztott szófajok és szófajcsoportok átlag feletti, illetve alatti előfordulásai voltak, melyek mentén haladva a modell végül eldöntötte az egyes szövegekről, hogy ingatlanügynök avagy tulajdonos adta-e fel őket, s ezt az eredményt adta meg kimenetként.

Mivel a Modeler nem nyílt forráskódú szoftver, ezért a döntéseket irányító algoritmusok, illetve a döntési folyamat részletei nem hozzáférhetők. Mi csak a végeredményt kapjuk meg, illetve az ahhoz vezető út bizonyos lépéseit. Azonban mivel bemenő adataink szabadon hozzáférhetők az interneten, valamint a Modeler is bárki számára megvásárolható, munkánk megismételhetőségének megvannak a feltételei.

Modellünk döntési szempontjai közül a fokozott határozószók (pl. *fentebb*) előfordulása volt a legfontosabb. A modell minden egyes elágazásnál megmutatta azt, hogy a tanító mintájának hány százaléka esett bele az adott kritériumba, vagyis hogy pontosan milyen értékek alapján döntött az algoritmus. Például az első lépésben a modell a fokozott határozószókat vizsgálta. Ahol a fokozott határozószók aránya átlag alattinak bizonyult, ott a következőképpen alakult a hirdetők eloszlása: 86,04% tulajdonos, 13,96% ingatlanos. Ezt az algoritmus még nem találta kellően meggyőző erejűnek, úgyhogy megvizsgálta — már csak ezen a mintán — az első személyű névmások arányát. Az első személyű névmásokat átlag alatt használó szövegekben a tulajdonosok aránya 87,21%, míg az ingatlanosoké 12,79%. Ezt már elegendőnek találta a modell ahhoz, hogy azt mondja, ennek a csoportnak — vagyis ahol a fokozott határozószók és az első személyű névmások is átlag alatt fordulnak elő — tulajdonosok a hirdetői. Az első személyű névmásokat átlag felett használó szövegekben a tulajdonosok aránya 0%, míg az ingatlanosoké 100%, így ennek az ágnak — vagyis ahol a fokozott határozószók átlag alatt, míg az első személyű névmások átlag felett fordulnak elő

— a hirdetőit pedig ingatlanosokként határozta meg. A meghatározás hasonlóképpen zajlott a továbbiakban is.

A határozószókat átlag felett használó csoportot az igék előfordulása alapján osztotta tovább. Ahol az igék átlag alatti értékben szerepeltek, ott a harmadik személyű névmások szolgáltak újabb csomópontként. Ahol utóbbiak átlag felettiként reprezentálódtak, ott ingatlanos eredményt kaptunk. A másik ágon a felszólító módú igék alapján keletkeztek a következők: átlag feletti előfordulásnál ingatlanosnak bizonyult a hirdető, az átlag alatti ágat a határozószók aránya osztotta tovább. Az átlag alatti határozószók ingatlanosokhoz tartoznak, az átlag feletti aránnyal rendelkezőket pedig a fokozott melléknevekkel bontottuk tovább. Azok a hirdetők, akiknek szövegeiben átlag alatti a fokozott melléknevek előfordulása, tulajdonosnak bizonyultak, míg az átlag felettiek tovább osztódtak a főnevek gyakorisága alapján. Szintén a tulajdonosokat jellemezte a főnevek átlag alatti jelenléte, míg az átlag feletti csoport az ingatlanügynököket.

Az igék átlag feletti előfordulása nyomán keletkező ág hasonlóan összetetten alakult. A következő elágazási pontot a névmások aránya jelentette. Átlag feletti névmásarálynál ingatlanosnak bizonyult a hirdető, míg átlag alattinál a harmadik személyű névmások csoportját vette figyelembe a döntési fa. Ezek átlag feletti előfordulásakor szintén ingatlanost ítélt, míg az átlag alatti eseteket a felszólító módú igék alapján különítette el. Ahol ezek aránya átlag feletti volt, ott ingatlanost detektált a modell, míg ellenkező esetben a fokozott mellékneveket vette figyelembe. A fokozott melléknevek átlag feletti előfordulását ingatlanügynökökhöz kötötte, az átlag alattit pedig a feltételes módú igealakok mentén vizsgálta tovább. Itt ismét az ingatlanosokhoz társította az átlag feletti előfordulást. A másik ágat a főnevek aránya alapján ítélte meg. Ha a főnevek átlag alatt fordultak elő, akkor tulajdonosnak bizonyult a hirdető, míg a másik esetet a határozószók mentén csoportosítottuk tovább — az átlag feletti esetben tulajdonost, míg az alattiban ingatlanost kaptunk végeredményül.

5. Összegzés

A Modelerbe épített eszközök segítségével (Evaluation Node, Analysis Node) ellenőriztük modellünk megbízhatóságát. Előbbi grafikus értékeléssel, görbével ábrázolva, utóbbi kvantitatív értékeléssel, konkrét számadatokkal és százalékos eredményekkel mutatta meg, hogy a tanító mintán betanított modell mennyire megbízhatóan jósolta meg az eredményt a tesztmintán. Eredményként azt kaptuk, hogy modellünk az esetek mintegy 80%-ában pontosan jósolta meg a hirdető kilétét, vagyis a szófaji mintázatok alapján ugyanazt határozta meg, mint tettük mi azt más, erőforrásigényesebb és kevésbé automatizált módon a munka kezdeti fázisában. Ez a 80%-os találati arány pedig már megbízhatónak tartható.

Döntési fánk, megmutatva a döntéshozás útját, feltárta az egyes hirdetőcsoportokra jellemző szóhasználati módokat is, melyek alapján megtörténhetett az

adatok klaszterezése. Modellünk tulajdonképpen automatizáltan, megadott szó-fajhasználati mintázatok mentén határozta meg a hirdetőik személyét, vagyis a hirdetések szövegének egy lényeges társas aspektusát.

Ahhoz, hogy a nyelvfeldolgozás, a mesterségesintelligencia-kutatás minél teljesebben tudja reprodukálni a természetes nyelveket, semmiképp nem hanyagolható el a nyelv társas beágyazottságának figyelembevétele. A társas inputok algoritmizálása azonban sok problémát vet fel. Célravezető lehet például a meglévő szövegek társas jelentésére koncentrálni, s azok kinyerésének automatizálását elvégezni. Ehhez nyújthat segítséget számunkra a szöveganalitika, ez a dinamikusan fejlődő, a tudományban és az üzleti szférában egyaránt sikerrel alkalmazott elemzési módszer.

Bár a jelen tanulmányban bemutatott kutatás elsősorban azokra a szófajokra és szófajmintázatokra alapozott, melyeket angolul „content word”-öknek, vagyis tartalmat kifejező szavaknak szokás nevezni, JAMES W. PENNEBAKER nyomán (2011) a későbbiekben érdemes lehet megvizsgálni kifejezetten a funkciószavakra (névmásokra, mondatszókra, indulatszókra, névelőkre, névutókra és kötőszókra) koncentrálni a modell hatékonyságát. Könyvében ugyanis PENNEBAKER azt veti fel, hogy ezek a méltánytalanul mellőzött szófajok még hatékonyabbak a személyiség- és stílusjegyek kirajzolásában.

Láthatjuk tehát, hogy a társas jelentés írott szövegekből való automatizált kinyerése nem lehetetlen feladat, hasznosságát pedig széles körben elismerik a tudományos köröktől az üzleti szféráig.

Irodalom

- DARWIN, CHARLES ROBERT 1963. *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KOVÁCS-ÖRDÖG ZITA 2014. *Digitális testbeszéd*. Előadás. Elhangzott a Big Data: a Nagy Lehetőség vagy a Nagy Testvér? konferencián. Budapest, 2014. április 15.
- KOVÁCS-ÖRDÖG ZITA–PANCZA JUDIT 2014. Digitális testbeszéd. *Marketingkutató 2014. tavasz*: 34–36.
- LIU, BING 2012. *Sentiment Analysis and Opinion Mining*. Chicago, Morgan & Claypool Publishers.
- MINER, GARY–DELEN, DURSUN–ELDER, JOHN–FAST, ANDREW–HILL, THOMAS–NISBER, ROBERT A. 2012. *Practical Text Mining and Statistical Analysis for Non-structured Text Data Applications*. Oxford, Academic Press.
- PENNEBAKER, JAMES W. 2011. *The Secret Life of Pronouns: What Our Words Say About Us*. New York, Bloomsbury Publishing.
- RÉGER ZITA 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SÁNDOR KLÁRA 2001. Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi?
In: NYÍRI KRISTÓF szerk., *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 83–93.
- SÁNDOR KLÁRA 2002. A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: NYÍRI KRISTÓF szerk., *Mobilközösség — mobilmegismerés. Tanulmányok*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.
- SÁNDOR KLÁRA–KAMPIS GYÖRGY 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–143.
- VARJÚ ZOLTÁN 2013. *Emócióelemzés, avagy Darwin és a nyelvtechnológia különös találkozása*. URL: http://kereses.blog.hu/2013/12/04/emocioelemzes_avagy_darwin_es_a_nyelvtechnologia_kulonos_talalkozasa. (2014. április 10.).
- ZSIBRITA JÁNOS–VINCZE VERONIKA–FARKAS RICHÁRD 2013. magyarlanc: A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian. In: ANGELOVA, GALIA–BONTCHEVA, KALINA–MITKOV, RUSLAN szerk., *Proceedings of International Conference Recent Advances in Natural Language Processing*. Shouma, INCOMA Ltd. 763–771.

Adalékok a metaforikus gondolkodás kialakulásához

NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN

1. Ebben az írásban arra teszek kísérletet, hogy rámutassak, a metaforák használata, a metaforikus értelmezés nem válik el egyértelműen a „szó szerinti”-től, s hogy bizonyos tekintetben nincs is értelme az ilyenfajta különbségtételnek, és hogy a metaforizáció olyan alapvető értelmezési stratégiája az emberi elmének, melynek gyökerei a nyelvelsajátítás kezdetéig nyúlnak vissza.

A továbbiakban azonban a gondolatmenet követhetősége érdekében továbbra is használok a *metafora* műszót. Amikor a *metafora* vagy *metaforikus* kifejezéssel élek, akkor ezen e fogalmak hagyományos felfogását értem, az ettől eltérő értelmezésre pedig az adott helyen utalok.

Elsőként (főként korábbi eredményekre támaszkodva) arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a metaforák mennyire részei a mindennapi beszédünknek, s hogy ez a gondolkodásunk sajátja. Majd a metaforikus kiterjesztés okait és lehetőségeit kívánom megvizsgálni, összevetve azt a gyermeki elme fejlődési jellegzetességeivel. Igyekszem rámutatni arra, hogy a metaforikus gondolkodás gyökerei már igen korán kimutathatóak, s hogy a gyermeki játék és a metaforák milyen kapcsolatban vannak egymással. Végül pedig amellet fogok érvelni, hogy milyen okokból nincs értelme szétválasztani a metaforikus és nem metaforikus nyelvhasználatot, s hogy a különböző metaforafelfogások a metaforikus átvitel bizonyos aspektusait meg tudják magyarázni, de másokat nem, aminek az oka az lehet, hogy alapvetően hibás a metaforikus értelmezés elválasztása a szó szerintitől.

2. GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON mutattak rá arra, hogy gondolkodásunkat és a nyelvünkben megjelenő számtalan metaforikus kifejezést mélyen gyökerező fogalmi metaforák strukturálják. A *Metaphors We Live By* című, 1980-as munkájukban lefektetett alapokra egy olyan metaforaelmélet épült fel, mely az úgynevezett strukturális metaforák működésének mikéntjére ad választ. A szerzők neve által fémjelzett paradigma voltaképpen a hagyományos metaforafelfogás kritikáját adja.

A hagyományos metaforafelfogás szerint a metafora a fogalmak és nem a szavak sajátja, nem csupán művészi vagy esztétikai célt szolgál, hanem bizonyos fogalmak megértését segíti, a gondolkodás elengedhetetlen kelléke, éppen ezért

a hétköznapi ember beszéde során metaforák tucatjait használja. Az elmélet rengeteg olyan metaforával foglalkozik, melyeket a hagyományos metaforafelfogás halott metaforáknak tekint. A kognitív metaforaelmélet szerint azonban ezeket azért tekintették halott metaforáknak, mert olyan mélyen vannak beágyazva gondolkodásunkba, hogy emiatt észre sem vesszük őket, használatuk teljesen természetes, de éppen ezért ezek a legaktívabbak a tudatunkban (KÖVECSÉS 2005: 13–16). Az elmélet szerint „a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik. A »testesültség« jelensége világosan megkülönbözteti és elkülöníti a kognitív nyelvészeti megközelítést a hagyományostól” (i. m. 16).

A paradigma valóban meggyőzően magyarázza az e séma szerint működő metaforákat. Ezek sok esetben szinte ugyanúgy működnek függetlenül attól, hogy milyen nyelvű beszélőről is van szó (ilyen például A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK metafora is). Azonban fontos azt kikötnünk, hogy az elmélet egy bizonyos típusú metaforikus átvitelt ír le: azt, amelyben egy elvontabb céltartományt egy konkrétabb forrástartomány segítségével értünk meg. A legtöbb esetben a metaforikus átvitel illeszkedik ebbe a sémába. A metaforikus nyelvi kifejezések mögött (melyek a konkrétabb fogalmi tartományból, azaz forrástartományból kerülnek ki) rendszerint valamilyen fogalmi metafora áll, melyben a két fogalmi tartomány (forrás- és céltartomány) között megfelelések szisztematikus rendszere áll fent (KÖVECSÉS 2005: 20–22).

Úgy vélem azonban, hogy gondolkodásunk metaforikus jellege nem merül ki abban, hogy számos metaforikus nyelvi kifejezésünk mögött általánosabb fogalmi metaforák bújnak meg. Nem csak a minket körülvevő világ nyelvi leképeződésében lelhetjük fel a metaforákat, hanem abban a módban is, ahogyan a világot szemléljük. Ez a kijelentés nem mond ellent a kognitív metaforaelmélet alapvető felvetéseinek, bár akár úgy is tűnhet, hogy többet sem mond annál. Hiszen nyilvánvalóan az is a minket körülvevő világ szemléletmódjából ered, hogy a szerelemre tűzként, az elméletekre pedig mint épületekre tekintünk. Ennek a szemléletmódnak a nyelvi vetülete számos metaforikus nyelvi kifejezésünk, melyet mindennapjaink során használunk: *a szíve lánggra lobbant, érvei szilárd alapon állnak*. Ezeket pedig kiválóan megmagyarázza a kognitív metaforaelmélet. Azonban az elmélet olyan metaforákról szól, melyek rendre követik az absztrakt céltartomány és konkrét forrástartomány sémát. Gondolkodásunk során viszont nem csak ebben a keretben alkalmazzuk a metaforikus átvitelt mint értelmezési stratégiát.

3. Metaforikus gondolkodásmódunk a kategorizáció jelenségében gyökerezhet. A minket körülvevő világban mindent valaminek, valamilyennek látunk, s a világnak azon elemeit, melyeket hasonlónak érzékelünk, közös kategóriába soroljuk. A metaforák és a kategorizáció összekapcsolása nem előzmény nélküli: az attributív kategorizációs elmélet szerint a metaforák értelmezése kezdetektől

fogva a kategorizáción alapul. A metaforák feldolgozása során egy osztályozási folyamatot hajtunk végre, melynek során a metafora tárgyát hozzárendeljük egy kategóriához, melynek prototipikus példája és egyben elnevezése is maga a hordozó (SZAMARASZ 2014: 798).

A kategorizáció nem lehet másmilyen, mint szubjektív. Működésének módját elsődlegesen a percepció folyamat adja. Ugyanis a minket körülvevő valóság bármilyen részének felfogása az érzékszervi tapasztalattal kezdődik. Ez minden ember számára egyforma, univerzális. Azonban ez csak az első lépcső abban a folyamatban, melyben az objektív külső világból belső interpretáció lesz. Ez az interpretáció azonban szubjektív, hiszen az objektív világ interpretálásának folyamatában az érzékszervi észlelést követően olyan pszichológiai, kulturális és szociológiai tényezők játszanak szerepet, melyek nem univerzálisak. S mindezen tényezők összessége teszi lehetővé az elménkben a fogalmi struktúrák leképeződését.

„A megismerési folyamatban a hasonlóságokat és az eltéréseket egyaránt keressük. A kognitivisták nem vetik el azt a klasszikus arisztotelészi tézist, hogy az összehasonlítás minden kategorizációnak az alapja, de külön hangsúlyozzák azt, hogy a megismerési folyamatokra különböző mértékben ugyan, de hatást gyakorolnak a fent említett tényezők is. Így bármely percepció szükségszerűen szelektáló tevékenység, amelyet egyrészt az érzékszerveink fizikai lehetőségei korlátoznak, másrészt pszichikai beállítottságunk. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy leggyakrabban azt látjuk, amit látni akarunk. A környezetünket változó figyelemmel észleljük. Az érzékszervek által észlelt adatoknak csak egy részét vagyunk képesek feldolgozni.” (BAŃCZEROWSKI 2000: 37).

Rendkívül fontos kérdés azonban az, hogy ezek a szemantikai kategóriák hogyan alakulnak ki. Ennek körüljárása az innátizmus problémakörét érinti. Adott ugyanis az érzéki észlelés, mely mindenki számára egységes, s az érzékszervek kifejlődésével rendelkezésre áll. Az erre való képesség tehát velünk született. A másik oldalról a kialakuló kategóriák befolyásoló tényezői — azok is, melyek nyilvánvalóan tanultak — később szerzettek. Ide sorolhatjuk a fentebb említettek közül az egészében vett kulturális kontextust, iskolázottságot, társadalmi helyzetet. Azaz mindezeket magában foglalva a tapasztalatoknak azt az egyedi mintázatát, mely mindenki számára más és más. A kérdés, hogy a kategóriák létrejöttében szerepet játszó valamennyi tényező közül csak az érzékszervi észlelés innát, valamint az a képességünk, hogy a megismerési folyamatban a hasonlóságokat és az eltéréseket egyaránt keressük? Az utóbbi lehetőség megmagyarázná azt is, hogy miért olyan képlékenyek kezdetben a szemantikai kategóriák.¹ Az ember kategorizáló és hasonlósági alapon dolgokat együvé soroló gondolkodásának nyilvánvalóan már egészen korán el kell kezdeni kialakulnia; pontosabban

¹ Az innátizmus kérdéséről bővebben lásd FEHÉR 2013.

annak, hogy az ember agya alapvetően így működik, már az egyedfejlődés kezdeti szakaszában, a korai gyermekkorban jele kell, hogy legyen. Úgy tűnik, hogy a gyermeki elme vizsgálata hasznos adalékokkal szolgálhat metaforikus gondolkodásunk megértésében.

A kérdés azonban az, hogy mi a helyzet abban az esetben, ha a kategorizáció folyamatában nem beszélhetünk iskolázottság fokáról, meggyőződésről, sőt igazából kulturális kontextusról is csak olyan mértékben, amennyire ennek nyoma lehet a kicsi gyerekek elméjében (például hogy a farkastól vagy a mumustól félnek). Azonban az iskolázottság foka és a stabil meggyőződés mint a kategorizáció ható tényezői irrelevánsak. Voltaképpen nem marad más, mint a perceptuális hasonlóság. A BAŃCZEROWSKI által vázolt mechanizmus leírja, hogy milyen tényezők határozzák meg azt a folyamatot, melynek során a minket körülvevő jelenségeket az elménkben meglévő kategóriákba soroljuk. Ezek azonban nem készen kapott kategóriák, azok is a világról szerzett tapasztalataink mentén alakulnak ki, s annál stabilabbak, minél nagyobb számú input strukturalja azokat.

Bayes matematikai módszert dolgozott ki a tanulás modellezésére még a 18. században. Elméletének lényege, hogy a tanulás mindig lehetőségekről és valószínűségekről szól. Semmi sem lehet biztos, csupán bizonyos dolgok valószínűbbek másoknál. Ahogyan egyre több ismeretet szerzünk a minket körülvevő világról, aszerint változik az arról alkotott rendszerünk valószínűségi mintázata. Ha az adott helyzetben egy bizonyos lehetőséget tapasztalati úton igazoltnak látunk, akkor ez növeli a valószínűségét más lehetőségekkel szemben. Elméletileg nem érheti el semmi a száz százalékot, de nagymértékben megközelítheti azt.

A legújabb tanulásra irányuló idegtudományi, kognitív pszichológiai kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy elménk működésének hátterében, annak számos eddig feltárt szintjén a bayesi modell áll. Azok a kísérletek, melyek arra az eredményre jutottak, hogy a csecsemők a statisztikai tanulás mellett szabályalapú tanulást alkalmaznak nyelvelsajátítás során, megkérdőjelezhetőek: ugyanis amellett, hogy módszertanilag nem helyesek, kérdésfeltevésük is helytelen. Egyrészt a statisztikai tanulás elégtelenségét alátámasztani látszó eredmények ugyanis nem a statisztikai tanulás érvényességi körének korlátozottságából, hanem az adott tulajdonságokkal bíró modell és a feladat inkompatibilitásából erednek. Másrészt az a kérdésfeltevés önmagában problémás, hogy statisztikai úton képesek vagyunk-e egy nyelv szintaktikai szabályainak elsajátítására, ugyanis csak nagyjából igaz, hogy egyáltalán tudunk és alkalmazunk szintaktikai szabályokat. Az emberi képességeket is, ahogy minden mást, számunkra könnyen értelmezhető kategóriába sorolunk, holott e képességek nem mindig felelnek meg ennek, s mivel régóta él az a meggyőződés a nyelvtudományban, hogy a nyelv pontosan definiálható szabályokkal írható le, így azt a különleges emberi képességünket, hogy használjuk a nyelvet is, ebben a keret-

ben próbáljuk értelmezni. Számos példa utal pedig arra, hogy ha a nyelvhasználat aspektusait a nyelv feltételezett regularitása felől nézzük, csak nagyjából szabályhasználatot látunk, ezek viszont sokkal jobban magyarázhatóak egy adekvát statisztikai alapon működő modellel (a kérdésről bővebben lásd FISER 2005, illetve FEHÉR 2014).

Statisztikai elemzéseket a mindennapi élet során lépten-nyomon használunk, például autóvezetéskor, de ugyanezt tesszük a beszédmegértés során is, amikor kihámozzuk a legvalószínűbb tartalmat a sokféle módon kiejtett hangok és a rugalmas szintaxisal kifejezett fogalmi kapcsolatok szövevényéből. Minden jel szerint ugyanilyen statisztikai módszerrel (öntudatlan statisztikai elemzéssel) tanulnak a babák is már a kezdetektől fogva, és ez nekik sem okoz semmiféle nehézséget.²

Ezt támasztja alá SAFFRAN kísérlete, melyben rámutatott arra, hogy a hangsorok valószínűségi mintázatát a nyolchónapos babák statisztikailag elemzik, és azokra, melyek kevésbé várhatóak, jobban felfigyelnek (1996). Ez azonban nemcsak a nyelvi minták esetében működik, hanem a zeneiek során is, sőt a vizuális ingerek esetében is igaz (GOPNIK 2009: 83–85).

Addig azonban, amíg az elmében lévő reprezentációkat nem strukturálja a külvilág felől kellő mennyiségű input, a szemantikai tudás meglehetősen képlékeny, a kategóriák nem stabilak. Az ily módon korlátozott tudás pedig teret enged a megszokottól eltérő nyelvhasználatnak és a hibáknak. Ez az oka a gyerekek nyelvhasználatban gyakran jelentkező alul- és túláltalánosításoknak. A gyerek által elsajátított első szavak, hangsorok mindig bizonyos szituációhoz kötöttek. Ezért ezek a jelentések meglehetősen konkrétak, szűk hatókörűek, „a szavak kezdeti reprezentációi olyan komponenseket tartalmaznak, melyek azokkal a sajátos epizódokkal és kontextusokkal kapcsolatosak, amikben a szó előfordult” (MACWHINNEY 2003: 510).³ Más szóval a gyerek aluláltalánosíthat: ha például a nagyszülők másik városban élnek, s minden látogatás alkalmával a gyerekek azt mondják, hogy az adott városba megyünk, akkor ő a várost csupán a nagyszülői ház és közvetlen környezetével fogja azonosítani, ugyanis az adott hangalakhoz (a város nevéhez) nem, vagy csak korlátozott mértékű egyéb tapasztalat kapcsolódik, mint a nagyszülők meglátogatása. A jelentések bővülése során viszont az aluláltalánosítások mellett megjelennek a túláltalánosítások is:

² Ez is összhangban van azzal, hogy a babáknak még korlátozott a belülről irányított figyelme, általános figyelmük irányítására a külső ingerek relatív túlsúlyban vannak (GOPNIK 2009: 117). Hiszen az őket körülvevő világról még korlátozottak az ismereteik, így azok a kapcsolatok, melyek a saját belső reprezentációikat strukturálják, még nem olyan kidolgozottak, mint idősebb korban, s ez a tudatosságukkal is összhangban van. Azért vannak az őket körülvevő ingerek (a külvilágból származó inputok) jelentős túlsúlyban a belső késztetésekkel szemben, mert az adott körülmények között abból többet tanulhatnak. Kezdetben ez a legjobb módja ismereteik minél gyorsabb és hatékonyabb gyarapításának, vagyis annak, hogy minél több és változatosabb ingerre figyeljenek.

³ A kérdésről lásd még: FEHÉR 2011.

„ha a gyerek olyan dologról beszél, aminek kognitív képviselője még nincs az általa ismert szóhangalakokhoz tartozó szemantikai mezők egyikének magján belül sem, a perifériákra hagyatkozva könnyen túláltalánosíthat, így például a *papa* szót használja minden felnőtt férfire és a *kutyá*-t az összes szőrös négylábúra” (FEHÉR 2011: 50).

A fentebb leírtaknak köszönhető, hogy a kategóriák még meglehetősen instabilak ebben az időszakban. Ezért lehetséges, hogy „a kisgyerekek olyan sokat és olyan gyorsan tanulnak, hogy néhány havonként egész tudáskészletük megújul — harmadik születésnapjuktól a negyedikig átesnek például több paradigmaváltáson. [...] A világról sorozatban több vadonatúj oksági térképet készítenek. [...] 9 és 12 hónapos koruk között átalakul a tárgyakról alkotott elképzelésük, aztán három- és négyéves koruk között az emberi elméről alkotott elképzelésük is. Ez azt jelenti, hogy pár hónap alatt számukra egészen másmilyen lesz a világ” (GOPNIK 2009: 152).

Ez a korszak, melyben az elme ilyen képlékeny közegként viselkedik, rendkívül kreatív és nyitott, hiszen mentes számos gátlástól, melyek csak az érett tudat sajátjai.

A gyerekek fantáziája valósággal szárnyal, ezt mutatja az is, hogy számos gyereknek van sokszor akár huzamosabb ideig is képzelt barátja (vagy akár egész képzelt világa), akinek azonban fikció voltával tökéletesen tisztában vannak (GOPNIK 2009: 51–57).⁴ „Marjorie Taylor kapcsolatot fedezett fel a gyerek és a felnőtt képessége között arra, hogy képzelt embereket és világokat alkossanak” (GOPNIK 2009: 66). A gyerekek képzelt barátai sok hasonlóságot mutatnak az irodalmi karakterekkel. Sőt bizonyos értelemben céljuk is hasonló: segítségükkel könnyebb megérteni az érzelmeket, az egyén helyzetét a világban, s az őt körülvevő szociokulturális környezetben.

A gyermekek élénk fantáziája azért is nyilvánulhat meg olyan szembetűnően, mert az elméjükben lévő reprezentációkat meghatározó mintázatok nem olyan kidolgozottak, mint a felnőttek esetében, azaz a gyerekeknél az elmében lévő kapcsolati lehetőségek sokkal homogénebbek, az egyes fogalmak kevésbé specifikáltak. SZILÁGYI N. SÁNDOR fogalmát használva úgy is mondhatjuk, hogy a fogalmak észlelési feltételei még korlátozottak (1996: 40–49). Fontos kérdés, hogy az észlelési feltételeknek a számbeli vagy inkább a kidolgozottságbeli korlátozottságáról beszélhetünk, esetleg egyszerre mind a kettőről.

Valószínűbbnek tartom, hogy utóbbi nagyobb szerepet játszik a kevésbé egyértelmű képzettársítások létrejöttében. Ugyanakkor mindkét eshetőség feltételezi azt, hogy a gyerekek a korlátozott észlelési feltételek esetén is igyekeznek koherens képet alkotni a világról. És ez az én értelmezésemben azt eredményezi,

⁴ Kísérletekkel bizonyították, hogy már egészen kicsi gyerekek is képesek kontrafaktuális gondolkodásra, azaz képesek elgondolni, hogy valami a múltban másképp is történhetett volna, s hogy ugyanígy a jövőre vonatkozóan is léteznek alternatívák (GOPNIK 2009: 29–32).

hogy gondolkodásuk eredetibb, s ezzel együtt asszociációiban merészebb kapcsolatok jönnek létre.

Ha ez teszi lehetővé, hogy gyermeki játék során a metaforákkal analóg kapcsolatok figyelhetők meg a játék elemei között, akkor nem lehet véletlen az ALISON GOPNIK által említett párhuzam sem a felnőtt irodalmi és a gyermeki képzelőerő között. Ezeket a jeleket már egészen kis gyermekek játékában is fel lehet fedezni.

A gyerekeknek az észlelés fejlődésével párhuzamosan folyamatosan bővülnek az ismereteik a világról (az őket körülvevő valóságról, annak darabjairól s a közöttük lévő relációról is rendelkeznek bizonyos fokú tudással). Leghamarabb a családban betöltött szerepeket ismerik fel (apa, anya, gyerek, testvér, nagyszülők), megismerkednek e szerepek jellemzőivel. Megismerik, hogy az egyes szerepekhez milyen tevékenységek kapcsolódnak, vagy hogy milyen tárgyakat használnak e tevékenységek során. A világról alkotott ezen fogalmi háló segítségével játék során újrajátsszák a szerepeket oly módon, ahogyan ők azt látják. Ebben a gyermeki játékvilágban azonban természetesen nem lehet semmi igazi a mi felnőtt mércénkkel. Minden csupán hasonlít az igazira, a való életben lévő megfelelőjére. Az azonban, hogy a gyerek mégis képes például egy banánnal telefonálni (pontosabban úgy csinálni, mintha telefonálna vele), arra utal, hogy a dolgok hasonlósági alapú megfeleltetése neki semmiféle gondot nem okoz.

Az, hogy az egyes szerepeket betöltő játékbeli reáliák pontosan hogyan működnek, azaz például a papás-mamás játék során mit csinál az apát játszó gyerek, egészen nyilvánvalóan attól függ, hogy a gyerek mit tud, és mit tart fontosnak az apa szerepből. Azaz hogy az elméjében az apa fogalom milyen más fogalmakkal van összefüggésben, és azon fogalmakkal milyen erős a kapcsolata. Másképpen fogalmazva mindazok a fogalmak, amelyek a gyermek fejében az apa szerephez kapcsolódnak, milyen mennyiségű és minőségű (mennyire bejáratott) kapcsolatokból állnak.

Ennél azonban jóval kisebb komplexitású fogalmak játékmegfelelői is előkerülnek játék során. Akármilyen tárgynak létezhet játékbeli megfelelője. Sokféle tárgy lehet például a gyermeki játékban repülő. A vonalzótól kezdve a legegyszerűbb fakockáig bármi. Minél kisebb a gyerek, annál tágabbak e téren a lehetőségek. Ez pedig meglátásom szerint azzal van összefüggésben, hogy a gyereknek milyen a tudása az adott reáliáról, azaz mennyi tapasztalat strukturálja az adott fogalomhoz tartozó hálózatrészt. Nyilván minél kevesebb ez a tapasztalat, annál kevésbé komplex az adott fogalomhoz tartozó hálózat képe. Azaz egyelőre az észlelési feltételek korlátozottak. Ha a repülő példájánál maradunk, akkor egy vonalzóval repülőset játszó gyerek fejében a repülővel kapcsolatos tudásában nyilván azok a részek aktívak, melyek megengedik, hogy a két dolgot (vonalzó és repülő) az adott szituációban egymásnak megfeleltessük. Azaz észlelési feltételei közül az adott szituációban a [repül] és a [rendelkezik valami szárnyaszerű résszel] lesznek a fontosak (ha ugyan van ennél több egyáltalán). Amelyik gye-

rek pedig egy még kevésbé repülőszerű tárggyal is repülőset játszik, nyilván csak a [repül] feltételt tartja fontosnak. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy ez a kitétel (azaz a mozgás jellege) sem ugyanolyan, csupán hasonló. Bizonyos esetben csak a földről való felemelkedésben és a föld felett való mozgásban azonos (az önmagától való repülésképtelenség nem okoz problémát).

A gyermeki játékhoz képzelőerőre van szükség, ahogyan egy-egy metafora megalkotásához is. Persze ez alapján még nem lehet azt mondani, hogy ezek ugyanúgy működnek. Azonban a metaforákban egymásra vonatkoztatott elemeket tekintve és a fent említett esetekben is a hasonlóság a kapcsolatteremtő.

ELKONYIN felhívja a figyelmet arra, hogy a tárgyak helyettesítése során „a játékba olyan tárgyakat vonnak be, amelyek határozatlan jelentésűek (azaz nincs meghatározott rendeltetésük, például pálcikák, faforgácsok, kockák)” (1983: 299).

A másik érdekes jelenség, melyet szintén ELKONYIN ír le, hogy „Amikor a gyermekek [...] a felnőttek nevén nevezik saját magukat, akkor még nincs szó arról, hogy magukra vennék a felnőtt szerepét. Ezekben az esetekben csupán azt láttuk, hogy a gyermek összehasonlítja saját cselekvéseit a felnőttek cselekvéseivel, és hasonlóságra lel az összehasonlítás során, feltéve, ha a felnőtt erre a hasonlóságra felhívja a figyelmét” (1983: 301). Ennek azonban az a feltétele, hogy a gyerek képes legyen nevén nevezni magát, s hogy felismerje a hasonlóságot a cselekvések között (i. m. 301). „Az egyes tárgyak igen széles körben helyettesíthetnek más tárgyakat, és ez a jelenség sokféle értelmezésre kínál lehetőséget. Egyes szerzők szerint a játékban mindenből minden lehet, és ebben a jelenségben a gyermeki fantázia különös elevenségének jelét látják. Mások szerint a tárgyak játékbeli felhasználása nem korlátlan, a használat attól függ, hogy a jelölő tárgy mennyire hasonlít a jelölt tárgyhoz” (i. m. 416).

Ezt a jelenséget, a „mintha-játék”-ot elemzi Alan Leslie annak kapcsán, hogy a gyerekek reprezentációi hogyan válnak függetlenné az azt kiváltó ingertől. Ha például egy banánnal telefonálnak, akkor a két tárgyat (banánt és telefont) a játék kedvéért azonosnak tekintik, de valójában persze tökéletesen tisztában vannak vele, hogy nem azok. Ez azonban nem lehetséges két elsődleges reprezentációval, szükség van magasabb szintű (ingerfüggetlen) reprezentációra a „mintha-játék”-hoz (NÁNAY 2000: 152–153).

Ha a fenti példákból indulunk ki, akkor a játékban felhasznált tárgyaknak a valós tárgyakhoz való viszonyát a következőképpen határozhatjuk meg a metaforával párhuzamba állítva: a metaforában lévő azonosító, vagyis forrástartomány, a játékban a jelölő (a tárgy, amivel éppen játszanak), s a metaforában az azonosított, vagyis a céltartomány a játékban a jelölt (amilyen funkciót a játékban az adott tárgy betölt, amire utal). Azaz a szerelem és a tűz a mindennapi beszédben úgy viszonyul egymáshoz, mint a játékban a lázmérő és a fapálcika. Ugyanis a szerelmet a tűz helyettesíti, a lázmérőt pedig a játékban a fapálcika.

Ha viszont azt vesszük alapul, hogy a metaforák használata során a forrás és céltartomány milyen viszonyban vannak egymással abból a szempontból, hogy miről mit akarunk mondani, akkor a relációt a következőképpen értelmezhetjük. Valamennyi metafora esetében, mikor a céltartományról akarunk beszélni, akkor azért használunk ehhez valamilyen forrástartományt, mert a céltartományról azt akarjuk mondani, hogy az a mi értelmezésünkben valamiért az adott forrástartományra hasonlít, az adott relációban a forrástartományként tűnik fel előttünk, annak számunkra lényeges tulajdonságai fedezhetőek fel a céltartományban. Így például Toldi Miklóst tűzokként látjuk vagy akarjuk láttatni. Ez a viszony a megkopott köznapi metaforák esetében nehezebben megfogható, de eredetileg ugyanezért jött létre: a gomba felső szétterülő részét például kalapnak látjuk. Ugyanígy az elméletet mint elvont fogalmat is úgy tudjuk megfogni, ha arról mint épületről beszélünk. A szleng esetében pedig például mikor a zsíroskenyér helyett a *tirburger*⁵ kifejezést használják a beszélők, akkor ezt azért is tehetik, mert így a metafora két elemének egymásra vonatkoztatásával negatív értékítéletet fejeznek ki. A szóvegyüléssel keletkezett szlengszót használja a *zsíroskenyér* helyett: azaz a tír pák (szabolcsiak) számára a zsíroskenyér a hamburger.

Ha innen közelítjük meg a gyermeki játék és a metaforák közötti analógiát, akkor viszont úgy tűnhet, hogy az előbbieken megállapított jelölt–jelölő viszony felcserélődik, ugyanis éppen a jelölőt értelmezzük úgy, mint a jelölt tárgyat. Azaz éppen a fapálcikáról akarjuk azt mondani, hogy az adott relációban arra hőmérőként tekintünk, akként használjuk. A fapálcika nem szigorúan meghatározott játékbeli jelentése konkretizálódik azáltal, hogy a játékbeli alkalmazása és az arról való beszéd során a hőmérőről való tudást használjuk, s annak az ismert tulajdonságai vetítődnek a fapálcikára. (ELKONYIN is felhívja rá a figyelmet, hogy a gyerekek „olyan tárgyakat használnak, amelyeknek nincs szigorúan meghatározott játékjelentésük” (1983: 416). Ugyanúgy, ahogy például az elméletekről való strukturálatlan tudásunk is egy bizonyos szempont szerint rendeződik, ha arról mint épületekről beszélünk. Innen nézve tehát a játékban az éppen használt tárgy (vonalzó, fapálcika, vizes homok) a céltartomány, és amilyen szerepet betöltenek, amiként használják (repülőgép, hőmérő, főzelék), az lesz a forrástartomány.

Akárhogyan is van, a játék során használt tárgyak és azon tárgyak között lévő kapcsolat, amelyet helyettesítenek, analóg a metafora két egymásra vonatkoztatott elemével. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy innen megközelítve a játékban megmutatkozó tárgyhasználat a metafora metaforájaként fogható fel.

4. Számos kutatás irányult arra, hogy megvizsgálja, hány évesen mutatható ki a gyerekek metaforikus kompetenciája. Attól függően, hogy milyen módszert alkalmaztak a vizsgálat során, egészen eltérő eredmények születtek. Piaget a vizsgálatában, melyben különböző korú gyerekeknek kellett metaforikus köz-

⁵ *Tirburger* < *tir(pák)* × *hamburger* (K1S 2008: 282).

mondásokat megmagyarázni, arra az eredményre jutott, hogy 10–12 éves koruk előtt nem tapasztalható metaforikus kompetencia (SZAMARASZ 2014: 799–800).

Más, ennél egyszerűbb módszer alkalmazása esetén viszont az eredmények azt mutatták, hogy ez a képesség akár már hároméves korban is kimutatható: Zurer Pearson hároméves kísérleti alanyainak csupán vissza kellett mondaniuk az elhangzott mondatokat, melyek között volt szó szerinti, metaforikus és értelmetlen. Mivel a mondatok visszamondása nem olyan mechanikus folyamat, mely megértés nélkül kivitelezhető, és a metaforikus mondatok visszaadásának aránya azonos volt a szó szerintiekével, míg az értelmetleneké ettől jóval elmaradt, így levonható a következtetés, hogy a metaforikus kompetencia bizonyos fokával már ebben a korban is rendelkeznek (SZAMARASZ 2014: 799–800).

Az általam fentebb gyűjtött példákon túl ezt látszanak erősíteni azok a spontán beszédben megfigyelt jelenségek, melyek metaforikus gondolkodásra engednek következtetni: „egy 18 hónapos gyerek kígyónak nevezi játékautóját, melyet épp édesanyja karja körül tekerget (Winner et al. 1979), vagy sálként hivatkozik a saját nyaka köré tekert spagettire (17 hónapos kislány, saját gyűjés [SZAMARASZ]), esetleg vízésésként beszél magáról, miközben édesapja karjáról becsúszik a fürdőkádba (24 hónapos kisfiú, Carlson–Anisfeld 1969). Nem meglepőek az olyan kreatív új szóhasználatok sem, mint *A kémény egy ház-sapka, vagy Jaj, nézd, annak a fiúnak az egész teste mezítláb van!* (Gibbs 1994, 399)” (SZAMARASZ 2014: 800).

A gyerekek metaforikus kompetenciájának korai meglétéről tanúskodnak azok a kutatások is, melyek a csecsemők korai analógias képességét mutatták ki. Wagner és munkatársai kísérletükben olyan ingerpárokat mutattak be csecsemőknek, melyekkel korábbi tapasztalatai nem lehettek, és amelyek között fizikai hasonlóság sem lehet. A kísérletben azokat az ingerpárokat, melyeket előzően felnőttek metaforikusan hasonlóknak ítélték (pulzáló hang–szaggatott vonal, felfelé mutató nyíl–emelkedő hang) a babák is kitüntetett figyelemben részesítették: pulzáló hang kíséretében tovább nézték a szaggatott, mint az egyenes vonalat, illetve emelkedő hang esetén a felfelé mutató nyílat, a lefelé mutatóval ellentétben (SZAMARASZ 2014: 807).

5. Elképzelhetőnek, sőt valószínűnek tartom, hogy az átlagember számára a „metaforikus” és „nem metaforikus” jelentés között reflektált formában nincsen különbség, azok nem válnak szét tudatosan. Sőt ilyen formában nincsen különbség a metaforikus és metonimikus, illetve a metonimikus és a „szó szerinti” jelentés között sem. (Már amennyire beszélhetünk egyáltalán „szó szerinti” jelentésről.) A metaforikus gondolkodás mélyen gyökerezik tudatunkban, ezért a metaforák teljesen átszövik a hétköznapi társalgást is, megértésük nem jelent problémát, a legtöbbször észre sem vesszük őket. Ha például középiskolás fiúk *jó bőr*-nek nevezik tanárnőjüket, nagy valószínűség szerint nincsenek tudatában annak, hogy metaforát használnak. A köznapi társalgás során annyi van jelen, hogy mondunk és teszünk valamit (hiszen valamennyi megnyilatkozás során a

mondandónak a beszélő szándéka szerinti megértéséhez figyelembe kell vennünk mindent, ami az adott közlés lehető legtágabb kontextusához tartozik), s ezzel valamit el akarunk érni. Minden megnyilatkozás elkerülhetetlenül jelzi a megnevezett dologhoz való viszonyulásunkat, s az azzal való kapcsolatunkat is, akivel éppen szót értünk (vö. BAŃCZEROWSKI 2000: 39–40).

Meggyőződésem, hogy valamennyi jelentés ilyen kommunikációs aktusokból áll össze, kezdve egészen a gyermekkortól. E szerint tehát például a *kutya* szó jelentésének és használatának elsajátításához minden egyes kontextus hozzátartozik, melyben a *kutya* szó elhangzik. Ezek közül nyilván lesznek olyanok, amelyek nagyon hasonlítanak, amelyek a legtöbbször fordulnak elő, azok lesznek a kutya fogalmának központi, struktúraalkotó tényezői. Amíg a gyerek olyan dolgokról beszél, melyeknek az elméjében lévő képzete az általa ismert szavak szemantikai mezejének központi részében van, addig környezetének úgy tűnhet, hogy „félreértések” nélkül használja a nyelvet. Mindennapi nyelvhasználatunk során azonban számtalanszor használunk metaforikus kifejezéseket, így már gyerekként elkerülhetetlenül szembesülünk ezekkel. Ha a *kutya* szó példájánál maradunk, annak használata során többször előfordulhat, hogy az nem a megszokott kontextusban történik. A *kutya rúgja meg* vagy a *kutyafáját* használatakor minden bizonnyal ez történik. De ugyanúgy áttételes lesz a kapcsolat, ha egy plüssállatra utalva mondjuk ki, vagy esetleg a négykézláb rohangáló gyerekekre. A *kutya* szóhoz kapcsolódó szemantikai jegyek közül ekkor bizonyos elem(ek)et kiemelünk, s az(oka)t a valóság egy más darabjára vonatkoztatjuk. Így ha valami ugat (vagy csak imitálja az ugatást), az elegendő kritérium ahhoz, hogy kutyának lehessen nevezni, legyen az akár egy kutyára nem is hasonlító bábfigura. S így lehetséges az is, hogy a gyerek négykézlábra ereszkedve, ugatva magát is kutyának tekintheti a gyermeki játék keretei között. S a játékban részt vevő felnőtt is nevezheti *kutyuskám*-nak, *kiskutyám*-nak a gyereket. Azaz ebben az esetben a *kutya* szó nem szó szerint használatos, hanem metaforikus értelemben. De ez az adott kontextusban teljesen világos lesz, semmiféle problémát nem okoz még egészen kicsi gyerekeknél sem. Ebben a megvilágításban Quine „gavagai”-paradoxonja is értelmét veszti, hiszen az adott kontextusban elhangzó szó releváns értelmezését segíti valamennyi korábbi kontextus, melyben már az adott szó használatos volt.⁶ A metaforikus módon értelmezett megnyilatkozások nem válnak tehát el élesen a többitől, mind ugyanannak az életünk végéig tartó, impliciten zajló folyamatnak a része, amit nyelvelsajátításnak nevezünk. A különbség csak a kapcsolatok száma szintjén értelmezendő. Míg egy-egy fogalom magján belül értelmezett tulajdonságok mélyebben vannak beágyazva elménkbe, addig a perifériálisak kevésbé mélyen. Metaforikus és szó szerinti jelentés ebben

⁶ A „gavagai”-problémához lásd még FARKAS–KELEMEN 2002: 98–109, illetve FEHÉR 2011: 53–54, valamint ugyanezen szemantikai kérdéshez más példákon keresztül WITTGENSTEIN 1953/1998: 25–28.

az értelemben nem dichotomikusan válnak szét, hanem egy skála két végpontjának tekinthetők, s közöttük nincs éles határvonal, hanem folytonos az átmenet. Ezzel együtt feltételezhető, hogy a hagyományos értelemben felfogott szó szerinti és metaforikus különbségtétel is statisztikai modellel írható le a legmegfelelőbbben. Minden bizonnyal a beszéd során nem explicit szabályok alkalmazásával hozzuk létre közlendőnket, hanem statisztikai úton elsajátított tudásunkat alkalmazzuk annak létrehozására és a megértése során is.

Éppen abból kifolyólag, hogy már gyerekkorban sem válnak szét a jelentések a metaforikusság mentén, nem feltételezhetjük, hogy később szét fognak válni.

A jelentés struktúrájának efféle felfogásával rokon nyelvfilozófiai oldalról WITTGENSTEIN családi hasonlóság elmélete, melyet a *játék* szó kapcsán vázol fel. Szerinte azokban a folyamatokban, amelyeket játéknak nevezünk, nincs egyetlen közös dolog, hanem mindaz, amit játéknak hívunk, úgy hasonlítanak egymásra mint ahogyan egy család tagjai hasonlítanak egymásra. Szerinte „így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb.” (1953/1998: 58).

WITTGENSTEIN szerint a játék fogalma nincs is behatárolva, maga a szó alkalmazása nincs szabályozva. „A ’játék’-fogalom — mondhatjuk — elmosódott körvonalú fogalom [...] Ha valaki éles határt húzna, akkor biztosan nem ismerném el, hogy ez az, amit magam is húzni akartam, vagy gondolatban már meg is húztam. Én ugyanis egyáltalán nem akartam határt húzni. Ilyenkor aztán mondhatjuk: az ő fogalma nem ugyanaz mint az enyém, ámbátor rokon vele” (1953/1998: 63).

A fogalmak és a kategóriák ilyen felfogása teljesen egybevág azzal, ahogyan a fentebb feltételezett módon a gyerekek szemantikai kategóriái kialakulnak. Azokban az esetekben pedig, mikor a már említett módon a perifériára hagyatkozva túláltalánosítanak, szintén olyan fogalmak kapcsán értelmezhetők, melyeknek nincs egyértelmű határa. CSERESNYÉSI is megjegyzi, hogy minden nyelvi elemnek van egy bizonyos fokú életlensége, fizikai körvonalazatlansága, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy ez nem tévesztendő össze a poliszémiával (2009: 9–10). Bár érdemes figyelmet fordítanunk arra, hogy a két példa, melyeken keresztül CSERESNYÉSI az életlenség fogalmát mutatja be, valamelyest eltér egymástól. Ugyanis míg a *meleg sör* és a *meleg leves* példája megfelelően mutat rá a *meleg*-nek mint nyelvi elemnek az életlenségére, addig az a példa, hogy „a *jár* ige eltérő mozgásokra utal különböző élőlények és járművek esetében” már legalább annyira felfogható poliszémiának, mint életlenségnek. Feltételezem, hogy e két jelenség közé sem húzható éles határvonal, s ennek legfőbb oka az lehet, hogy voltaképpen ugyanannak a jelenségnek, a szemantikai képlékenységeknek más formában megnyilvánuló változatai, s ebben, bár valamelyest távolabbról, de a metaforának is rokonai.

Ahogy KÁLMÁN LÁSZLÓ is rámutat, a metaforákat s a metaforikus nyelvhasználatot alapvetően az alapján értékeljük, hogy feltételezzük, a szavaknak van rendeltetésszerű használata. Pedig ez nem így van. A nyelv mindennapi használata során elenyésző azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek van egyértelmű jelentése. Azon szavak sem sorolhatóak ide, melyek igazán jól bejáratottak. KÁLMÁN LÁSZLÓ szerint a „nagyon gyakori, jól kategorizálható és társadalmilag releváns jelenségekre rutinszerűen tudunk utalni olyan kifejezésekkel, amelyekről mindenki szintén rutinszerűen ezekre a jelenségekre asszociál. Ezzel a ténnyel egyáltalán nem szeretnék vitatkozni. Ha azt mondom, hogy *palack, alszik* vagy *Jónapot*, akkor ilyen kifejezést használok” (2003: 141).

Ez azonban egyáltalán nem biztos. Fontos észrevennünk, hogy e kifejezések talán rutinszerűen használt jelentése is eltérhet a megszokottól a kontextus miatt. Valóban gyakran használjuk ezeket a kifejezéseket, s legtöbbször olyan értelemben, amit a szót látva/hallva alapértelmezettként⁷ tulajdonítunk nekik. A *Jó napot!* kifejezést például az esetek igen nagy százalékában arra használjuk, hogy köszönjünk valakinek, akivel nap közben találkozunk.⁸ Ez azonban nem fedi le az esetek száz százalékát! Számos olyan eset adódhat, amelyben nem ez a jelentés használatos. Például ha tavasszal, motorral rendelkező baráti körben a következő párbeszéd hangzik el, akkor az *alszik* igének biztosan egészen más értelme lesz, mint amit kontextus nélkül legvalószínűbben tulajdonítunk neki: *Te kihoztad már a gépet? — Áh, még alszik...* Vagy amikor a tanár így szól tanórán a nem figyelő, de láthatóan ébren lévő diákokhoz: *Mi van, fiam, alszol?* De ugyanúgy a *Jó napot!* kifejezésnek is lehet kontextustól függően egészen más értelme, jelentheti például azt, hogy ’jól van, rendben van, jó az úgy neki’ (a pontos meghatározás nehéz): *Minden nap fújta, hogy vágjam már ki a fát a kertje végében, na tegnap elmentem, kidöntöttem, oszt jónapot, darabolja össze most már magának, ha nem bírt várni.* De a *Jó napot!*-ot használhatjuk arra is, hogy kifejezzük, a másiknak már éppen ideje volt észrevennie az adott (számunkra triviális) dolgot, tényállást stb.

Ezekben az esetekben sem a beszélőben, sem pedig a hallgatóban nem merül fel e kifejezések „szótári” jelentésének használata, ugyanakkor nyilván az sem tűnik fel, hogy ezeket a kifejezéseket nem megszokott értelemben használják. A kontextusból világosan kiolvasható a jelentés. Fontos azt is kikötni, hogy ebben a két esetben nem arra hoztam példát, hogy egészen „rutinszerűen” használt kifejezések is metaforikus értelműek. Arra kívántam csupán rámutatni, hogy egyértelműnek tűnő kifejezések esetében is lehetséges a nem szó szerinti értelmezés, sőt bizonyos kontextusban fel sem merül a szó szerinti értelmezés. Az első pél-

⁷ Az alapértelmezett jelentéshez lásd még CSERESNYÉSI 2009.

⁸ Persze ez így még igencsak pontatlan, hiszen erre az esetre még sok más köszönési formát is használhatnánk. Mégis azt gondolom, hogy helytálló azt mondani, hogy a *Jó napot!* kifejezés hallatán/látán mindenki egy gyakran használt köszönési aktusra gondol.

dában így alapértelmezett lesz az *alszik* ige átvitt értelmezése (megszemélyesítésként), és a második esetben is világosan kiderül a kontextusból, hogy itt túlzásról (hiperbola) van szó.⁹ A *jónapot* esetében már nem ilyen egyszerű annak bármilyen alakzatba való besorolása.

6. Azt láthatjuk tehát, hogy a szó szerinti jelentésről a legtöbb esetben ugyanannyira nincs értelme beszélni, mint az átvitről, sokkal valószínűbb az, hogy amit szó szerinti jelentésnek vélünk, az csupán a szónak az a jelentése, melyet a leggyakrabban használunk, de mindig a kontextus határozza meg, hogy éppen az lesz-e használatos, vagy egy másik. S nagyon is lehetséges, hogy egy adott szituációban nem a legtöbbször használatos jelentés az alapértelmezett, ahogyan ez az előbbi példákban is kitűnik. De ugyanez a helyzet áll elő akkor is, ha egy metaforákról szóló szövegben a következő szövegrészlettel találkozunk: *Nagyon unok már itt dolgozni, minden nap korán kell kezdenem, későn érek haza, semmi szabad időm nincs, a főnököm mindent rajtam kér számon. A munkahelyem egy börtön. Ráadásul a rabok étkeztetésének idején is mindig nekem kell a cellákat átvizsgálnom.* Ebben a részletben valószínűleg a legtöbbször metaforikus értelemben olvassák *A munkahelyem egy börtön* mondatot, s ez után meglepetésként hat a szó szerinti értelmezésnek a szükségessége.

Azt, hogy bizonyos szavaknak nem egyszerű meghatározni sokszor még a leggyakrabban használt jelentését sem, számos igénk kapcsán mutatja a szótárírói gyakorlat is. KÁLMÁN LÁSZLÓ a *nyom* ige példáján rámutat arra, hogy a túl általános főjelentése és a valamivel specifikáltabban megfogalmazott aljelentések elolvasása után sem teljes a jelentésről alkotott képünk, ez csak a példamondatok kapcsán konkretizálódik (2013: 142). Elképzelhetőnek tartom, hogy a strukturális metaforák is a céltartomány e pontos jelentése „hiányának” köszönhetik létüket. Olyan dolgokról van szó, melyekkel kapcsolatos tapasztalataink sok eset átlagát nézve nem mutatnak teljesen egy irányba, nincs fix referenciájuk. Ilyen a *nyom* igének (valamint minden bizonnyal számos másinak) az esete is. De ugyanez a helyzet akkor, ha egy bizonyos dologról annak absztraktnak tulajdonított volta miatt nem tudunk olyan objektíven pontosnak tekinthető meghatározást adni, mely alapján valaki más is ugyanarra fog gondolni. Ez a kijelentés talán egy kis magyarázatra szorul: ugyanis amit elvont fogalomnak tekintünk, azt tulajdonképpen azért látjuk olyannak, mert nem kézzelfogható az a valóságdarab, amelyre utal. Ebben a tekintetben a *nyom* ige s mondjuk a szerelem tulajdonképpen igen hasonlóak egymáshoz. Mindkét dologgal kapcsolatban vannak valamiféle tapasztalataink, melyeket agyunkban valamilyen folyton változó mintázat(ok) rögzít(enek). Csak éppen e két mintázat másféle tapasztalatok követ-

⁹ Ugyanakkor érdemes felhívni arra is a figyelmet ebben az esetben, hogy bizonyos értelmezésben a hiperbola vertikális metaforának tekinthető, hiszen itt egy fokozati skálán tér el a normától az adott kifejezés, s nem minőségileg (horizontálisan). Vö. NEMESI 2009: 151–153.

keztében alakul. A *nyom* ige legtöbb jelentése esetében rendelkezünk elsődleges testi tapasztalattal, ami viszonylag szerteágazó még az egyes ember tapasztalatait tekintve is. Különösen igaz ez, ha valamennyi *nyom* igét használó beszélőt figyelembe vesszük. (Ez biztosítja használati körének szélességét s a kifejezéshez kapcsolódó jelentések sokféleségét). A szerelem mint fogalmi tartomány esetében azonban a belső mentális reprezentáció az elsődleges, melyhez nem kapcsolható közvetlenül egy bizonyosféle „kívülről érkező” testi tapasztalat, mely a mintázat létrehozásának forrásaként azonosítható. Azonban a szerelem mentális reprezentációjához szintén számos testi tapasztalat is kapcsolódik, ezek azonban olyan „belső” tapasztalatok, melyek nem azokkal az érzékszerveinkkel felfoghatóak, amelyeket a minket körülvevő (mások számára is hozzáférhető) világ megismerésére használunk. Ezek a tapasztalatok szintén sokfélék egyénen belül és egyének között is. Azonban ez esetben is vannak olyan fiziológiai folyamatok, melyek sok eset átlagában közösek (ilyen mondjuk a hőérzet, vérnyomás emelkedése stb.). E testi tapasztalatok pedig lehetővé teszik, hogy az ehhez kapcsolódó elvontnak tartott mentális reprezentációnkról valamilyen más konkrét dolog segítségével beszéljünk, melyhez szintén ezeket az érzeteket társítjuk. Az előbbi példánál maradva ilyen lehet a tűz, hiszen bizonyos tekintetben a legtöbb embernél hasonló tapasztalatok köthetők hozzá. S már készen is van a SZERELEM TŰZ metaforánk, aminek iránya azért olyan, amilyen, mert szeretünk dolgokról úgy beszélni, hogy lehetőleg a másik is azt értse rajta, amit mi, és ezt egy érzékszervileg tapasztalható dolog segítségével könnyebben megtehetjük, hiszen azzal kapcsolatos tapasztalatainkat megfoghatóbbnak érezzük, tudván egyértelműen, hogy mi okozza azt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a metaforák sokkal nagyobb mértékben vannak jelen nyelvhasználatunkban, és annak sokkal magától értetődőbb s természetesebb részei, mint ahogyan azt gondolnánk. Ez nyilván több okkal is magyarázható. Arról, hogy miért tekinthetők nyelvünk természetes részeinek a metaforák, arról fentebb szóltam. Arra pedig, hogy mi az oka annak, hogy ennek nem vagyunk tudatában, már KÁLMÁN LÁSZLÓ is rámutatott: erősen él bennünk az az intuíció, hogy a szavaknak van rendeltetésszerű, szó szerinti jelentésük, s ehhez képest értelmezhető a szavak metaforikus értelme, azaz a metafora nem más, mint a nyelv szabályaitól való eltérés, deviáció (2013: 139). A jelek azonban arra utalnak, hogy éppen annak tagadása lenne természetellenes, hogy a szavak metaforikus használata nyelvünknek immanens, a jellemzőiből egyenesen következő jelensége. Ez ugyanis gondolkodásunk működésének sajátosságainak mondana ellent. Ennek köszönhető az is, hogy legtöbbször észre sem vesszük a mindennapi nyelvhasználat során a nyelvünkben rejlő metaforákat. Mindez pedig abban gyökerezik, hogy mikor az első képzetek kialakulnak bennünk a minket körülvevő világról, vagyis már a kezdetektől e tudásunk felépülésének módja teszi lehetővé azt, hogy így gondolkodjunk. De helyesebb talán úgy fogalmazni, hogy nem teszi lehetővé, hogy ne így gondolkodjunk.

Irodalom

- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96: 35–47.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2009. Poliszémia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában. *Magyar Nyelvjárások* 47: 5–20.
- ELKONYIN, DANIIL BORISOVIC 1983. *A gyermeki játék pszichológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FARKAS KATALIN–KELEMEN JÁNOS 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. A szó(jelentés) ontogenezise. *Argumentum* 7: 48–58.
- FEHÉR KRISZTINA 2013. Innátizmus? — egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana. In: KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia — Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. — előadásaiból*. Budapest, Gondolat Kiadó. 137–162.
- FEHÉR KRISZTINA 2014. Grammatikaelmélet és kognitív pszichológia. Algebrái szabályok, statisztikai analógiák. *Magyar Nyelvjárások* 52: 125–170.
- FISER JÓZSEF 2005. Létezik-e külön statisztikai és szabályalapú tanulás az agy vizuális és auditorikus moduljaiban? In: GERVAIN JUDIT–KOVÁCS KRISTÓF–LUKÁCS ÁGNES–RACSMÁNY MIHÁLY szerk., *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 26–37.
- GOPNIK, ALISON 2009. *A babák filozófiája*. Budapest, Typotex Kiadó.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2013. Kell-e nekünk metafora? In: KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelveírás*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 138–147.
- KIS TAMÁS 2008. *A magyar katonai szleng szótára*. Második, javított, bővített kiadás. Szlengkutatás 6. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex Kiadó.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- MACWHINNEY, BRIAN 2003. A nyelvfejlődés epigenezise. In: PLÉH CSABA–KOVÁCS GYULA–GULYÁS BALÁZS szerk., *Kognitív idegtudomány*. Budapest, Osiris Kiadó. 505–527.
- NÁNAY BENCE 2000. *Elme és evolúció*. Budapest, Kávé Kiadó.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Alakzatok kérdése a pragmatikában. Pragmatika 1*. Budapest, Loisir Könyvkiadó Kft.
- SAFFRAN, JENNY R.–ASLIN, RICHARD N.–NEWPORT, ELISSA L. 1996. Statistical learning by 8-month-old infants. *Science* 247: 1926–1928.
- SZAMARASZ VERA ZOÉ 2014. Metafora. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 777–811.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1953/1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

A költészet nyelvi játékait teremtő tényezők

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni? — invitálja az alkotó (Kosztolányi Dezső: *Akarsz-e játszani?*) a költészet befogadóját, hiszen bármiféle játéknak akkor van értelme, ha a játék kölcsönviszony: a játékosnak van játszótársa, aki érti a játék lényegét. A költők által teremtett játékok formálisan, vizuálisan, akusztikusan és mentálisan fogadhatók be, azaz az ember ezeket szellemi képessége, nyelvismerete, valamint stíluskompetenciája révén érzékeli, értelmezi, élvezi és értékeli.

A költészet játéktere a nyelv. Ez az a tér, amely alkalmas a költői önkifejezésre. A költői játék tehát eszköz jellegű. A költői nyelv mint a művészi nyelv egyik formája lényegesen különbözik a próza és a dráma beszédmódjától. A költészetben a szó jelentésének, alakjának, hangzásának fokozott szerep jut, és a bennük megbújó nyelvi játéknak súlya van. Elvértve egy-egy szó önmagában is játékot sugallhat (szokatlan szóképzés: *orrodzik*), de többnyire a szövegkörnyezettől nyeri játékos voltát.

A költészet története azt mutatja, hogy a játékgény koronként változik, sőt megoldásaiban igazodik, illetve igazodhat az adott kor irányzatainak poétikai elveihez. Így a barokk korban a játékhoz való erős vonzódást a betű- és szójátékok kedvelése mutatta. A modern költészet különböző irányzatai (különösen a neoavantgárd és a posztmodern) sok játékformát megújítottak, vagy újat teremtettek. Ez a magyarázata annak, hogy ebben a dolgozatban zömében a modern költészetből vett idézetek szerepelnek.

HUIZINGA, holland történész-filozófus megállapításából — „Minden, ami költészet, játékból lett” (1990: 138) — levonható az a következtetés: a játék a művészet létmódja, így minden költői eszköz egyben játékelem is. Annyit finomítanék ezen, hogy *m i n d e n k ö l t ő i e s z k ö z e g y b e n j á t é k e l e m l e h e t*. Hogy egy nyelvi elem költői játékká váljék, a szabályos nyelvhasználaton túl kell lépnie.

A *kemény kő* alliteráló forma, de semmi játékosságot, semmi költőiséget nem érzünk bele, viszont a *v é g l e t e k i g v i t t b e t ű r í m b e n* ennek a nyelvi jelenségnek a játékos felhasználását észleljük, mint Weöres Sándor *Az ábécé 25 betűjére* című verse két artisztikus leleményű strófájában is:

*Hogyha hó hull
havas a hegy s a ház.
Huhog a hegy s a ház:
tanul hóul.*

*A világ, a virág
világít és virít,
valameddig vakít
s valamikor veszít.*

A j á t é k m o d e l l , azaz a játék szerkesztési alapelve tehát nyilvánvaló: lehetőleg minden fogalmi jelentésű szó azonos betűvel kezdődjék. Hasonlóan játékos az unalomig vitt szóismétlés Lackfi János Mobicell-jében:

1. Most

*Most szagatott, mert megy a rádió,
most nem hallom, túl hangos a busz motorja,
most esküvőn vagyok, a pap csak mondja-mondja,
most elfogja a térerőt az aluljáró betonja,
most éppen hol voltál, hol nem voltál!*

2. Hallod?

*Hallod? Ez a harang! Egy barokk műremek!
Hallod? A vízesés, rég voltam itt veled!
Hallod? Kirándulunk, igen, a madarak.
Hallod? A mi dalunk! Fájdítsam a szived?*

A mobiltelefon a jelen favorizált eszköze, nem csoda, hogy ezért a *most* szó a gyakran ismétlődő, illetve a kapcsolat ellenőrzésére használt *Hallod?*, a mobilozásunk állandóan visszakérdező eleme a költeményt szervező ismétlésalakzat.

Az emberi (gyermekkorból megmaradt) j á t é k ö s z t ö n megnyilvánulása a költészetben gyakran a hasonló hangzású szavakkal való játék, amely különösen a rímekben feltűnő:

*De lásd, egyebem nincsen,
Se birtokom, se kincsem,
Nem adhatok tenéked,
Csak ily borús zenéket.*

(Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék)

Az asszonánc rímek hasonló hangzását a magánhangzók azonossága és a más-salhangzók részben egyező, részben hasonló volta teremti meg.

A r í m j á t é k s z a b á l y a megkívánja a sorvégek (néha a sorközéppel történő) összecsengését. Ilyenkor a hívó rím rímkényszert teremt, és a felelő rímekben csak bizonyos hangok szerepelhetnek, ezáltal idézve elő játékos hatást:

*Az üvegből a méz
pontosan rám kinéz.*

Az üvegből a *mustár*
pontosan engem *mustrál*.

Az üvegben a *lekvár*
pontosan engem *megvár*.

(Lackfi János: Leskelődők)

Szép est a *szerelemre*: jövel kegyesem *kebelemre*;
sír és fél a *világ*; jer velem árva *virág*.

(Babits Mihály: Új Leoninusok)

Tréfás s z e l l e m e s s é g e l ilyen rímet kreál Kosztolányi Dezső:

A parlament
a falra ment.

(Rím)

A *parlament* fogalmához kötődő ünnepélyességgel szöges ellentétben áll a kínlódást kifejező bizalmas stílusú szólás (*a falra ment*).

A magyar ember ismeri vagy ösztönösen érzi az ikerszók létrehozásának többféle módját. Például a *csingilingi* a zár-réshang és a folyékony hang ellentétere épül. Weöres Sándor Szán megy el az ablakod alatt című költeményében felülírja ezt a szokásos nyelvi szabályt, és egyben új „játékszabályt” alkot, kiterjesztve ezáltal a játékosság légkörét:

Éj-mélyből fölzengő
— *csing-ling-ling* — száncsengő.
Száncsengő — *csing-ling-ling* —
Tél öblén halkan ring.

A *csing-ling-ling* háromtagú ikerszó a száncsengő közeledését és távolodását jelzi. Ez Weöres költői leleménye, hiszen a szótározott *csingilingi* alakot mindkét elemében megrövidítette, viszont a zöngés mássalhangzóval induló szótagot még egyszer megismételve három eleművé növelte. Így ez a hangsor a folytonos csilingelést jelképező csupa *i* hangjai miatt éles hangbenyomást kelt. A hangsor mégis kellemes, mert az *ng* hangkapcsolat tompább zengést ad, a *cs* helyetti *l* pedig kétszeresen is lágyítja a hanghatást. Azzal, hogy a szokásos forma helyére a játékos lép: a szabálytörés, a konvencióknak való ellentmondás játékhangulatot kelt.

A szavak tudatos elrendezettségevel játékot teremt a kereksétségről árulkodó nyelvi lelemény:

Hej, mostan *puszta* ám igazán a *puszta*!

Petőfi Sándor A puszta, télen című költeményében a poliszém *puszta* szó két jelentését állítja predikatív viszonyba: a melléknévi értelmű állítmányt (‘amiről hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni’) és a főnévi értelmű alanyt (‘megműveletlen, füves, kopár síkság’). Ezek alaki egybeesése a befogadónak a megfejtés játéklehetőségét nyújtja.

A nyelvi játék kreatív aktus. A tervezett kreativitás egyszerre szabálykövető és szabályt átíró, felrúgó nyelvi formákat eredményezhet. A költők mindig új nyelvi lehetőségek kiaknázására törekcszenek, tehát a nyelvi innováció a költői játékosság egyik forrása:

Itt egy kicsi ország
most *megnagyult* Családja,
mégis csonkán, riadtan várja
a legszentebb Estét.

(Nagy Gáspár: Magyar Karácsony)

A *megnagyult* múlt idejű melléknévi igenévben a *nagyra nőtt* vagy *naggyá vált* kifejezések helyett képzéssel teremt a költő újszerű formát.

Radnóti Miklós Kis nyelvtan című versében a *b r a v ú r o s n y e l v k e - z e l é s* a grammatikai személyek megjelölésével valósul meg:

Én én vagyok magamnak
s néked én te vagyok,
s te én vagy magadnak,
két külön hatalom.

A nézőpontkülönbség játékosan a személyes névmások (*én ↔ te*) és a visszaható névmás eltérő birtokos személyjelezésében (*magamnak, magadnak*) jelentkezik.

A nyelvi játék stílushatása sokszor a *v á r a t l a n s á g g a l* magyarázható. Ennek több megjelenési módja lehetséges: például az azonos töből eredő formák eltérő toldalékolására (*esdd, esdem*) és a különböző alakok hasonló hangzására (*életesdit, esdd itt; esdem, elestem*) rájátszás:

Játsszunk *életesdit* –
játékomat *esdd itt*,
játékomat *esdem*,
nélküled *elestem*.

(Szilágyi Domokos: Játékok 1.)

A *s z o k a t l a n s á g* hibaként hathat, de ugyanakkor nyelvi játékot eredményezhet, mint Parti Nagy Lajos nyelvi merészsége az Irokéz című versének meglepő szóalkotási módjában:

az őszi ég
már extra-lights,
s *elmultifilt*
prompt negyven év

Feltételezhetően az *elmultifilt* alakban az *elmúlik* ige csonkított formájához kapcsolódik a cigarettákkal kapcsolatos, a megrövidített *filter* ('cigaretta füstszűrője') szó szervesen összetételt teremtve, azaz ún. szóösszerántással két eltérő jelentésű szó olvad egybe az azonos szótag révén (*elmúlik* + *multifilter*). Az újonnan alkotott szóban a cigarettázással eltelt negyven év idéződik fel, és az élet gyors elmúlása a cigarettafüst hirtelen eltűnésével asszociálódik.

A r e n d e l l e n e s s é g egyenesen új játékszabályt teremtő eljárás. Az ilyen szóalkotási mód gyakori Parti Nagy Lajos verseiben:

Látványt és hallványt szentimentholos
leheletemmel összemós
az est, nem öröködök
többé grimasz fölött,
belülről rántja össze most
magát az arc, a vers, elektromos.
(Pannorám)

Maga a *Pannorám* verscím többféle értelmezésnek nyit utat, hiszen talányos szó. Többféle hangalakzat is alakíthatja: hangbetoldás (*Pannorám*) és hangelhagyás (*Panoráma*), de még a *Pannónia* szót is beleképzelhetjük a vers *csak így vagyok* honos sora miatt, de hangrövidítéssel a *pannó* és hangelhagyással a *ráma* szavakat is, sőt mindezek jelentését hozzákapcsolhatjuk. A *hallványt* forma nem létező szó, nyilvánvaló, hogy a *Látványt* analógiájára alkotta a költő. A *szentimentholos* hapax legomenonban egyrészt a *szentimentális*, másrészt a *mentholos* alak fedezhető fel. Ezeket „összeköti” egyetlen közös szótag (*ment*), amely „alapja” a szóösszerántásnak.

A szemantikai és stiláris összeférhetetlenség tréfas játéklehetőséggé válhat:

És... de hová ragadál?
Oh fölhevülésnek
Gyors talyigája!

(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A *talyiga* 'emberi vagy állati erővel vont kétkerekű jármű', tehát nem lehet gyors, azaz szemantikailag összeegyeztethetetlen a jelzős kifejezés két eleme. A *taliga* helyett a népies *talyiga* pedig stilárisan összeférhetetlen a patetikus stílusértékű *fölhevülés* főnévvel és az archaikusnak ható elbeszélő múlt idejű igealakkal (*ragadál*).

Egyenesen viccbe illő képtelenség a templomi helyszín zajképzetéhez választó viszonyban társítani a mennydörgést és a kása forrását:

Hah de mi szörnyű zaj,
Mily lárma riasztja
Egyszerre az egyház
Temetői nyugalmát!
Mennydörgés,
Vagy kásának forrása fazékban?

(Petőfi Sándor: A helység kalapácsa)

A költői *ö n e l l e n t m o n d á s* mögött mindig játékosság húzódik meg. Babits Mihály Engesztelő ajándék című költeményében a paradoxon a nyelvjáték forrása:

Életem pórázát tartod, de téged bilincsel a vége
s mégis én vagyok zsarnok és hóhér, s te aki enged! és szenved.

Karinthy Frigyes Előszó című versében az oximoron a nyelvi játék stiláris esz-
köze:

Nem mondhatom el senkinek,
Elmondom hát mindenkinek.

(Karinthy Frigyes: Előszó)

Gyakran játékosságot teremt az *ironikus* hangvétel, mint Petőfi Sándor
A helység kalapácsa című vígeposz-paródiájában is, ahol egyik hősének, Erzsók
asszonynak a *szemérmetes* állandó jelzőjét szellemesen és nem kis iróniával így
magyarázza az alkotó:

Erzsók asszonyom ékes,
Holdkerek arculatán, — hol még csak
Ötvenöt év lakozik, —
Örökös hajnalnak
Pirja dereng.
S innen ez elnevezés.
Vannak ugyan, akik
Állítani merészek,
Hogy Erzsók asszonyom arcát
Nem a szende szemérem,
Hanem a borital festette hasonlónvá
A hajnali pirhoz.
De ezek csak pletyka beszédek;
Mert Erzsók asszony nem is issza a bort...
Csak úgy önti magába.

A szövegrészlet végére az ironikus hangnem nyílt gúnyba fordul át az iszákosság
tényét a képtelenségig fokozva (*önti magába*).

A *túlzás* (hiperbola) a lehetetlenségig felnagyít, de éppen ezért illik bele
a tréfás népköltészeti alkotásba:

Megfogtam *egy szűnyogot, nagyobb volt egy lónál,*
Kisütöttem *a zsíráját, több volt egy akónál.*

Az *abszurd*, azaz a meghökkentő képtelenség is játékot teremtő esz-
köz. Szilágyi Domokos a nagyotmondással az abszurdításig megy el Gatyáim-
nak nagy voltáról című versében:

Nos, vegyem föl most e gatyákat
— Száruk puha bársonya föld be —,
ezekben úgy néz ki az ember,
amikor megy, mint hogyha jönne.
A területük meghaladja
hosszúságban a Lánchidat —

hát mondjátok: nem érdemes, hogy
megzengjem a gatyáimat?

A játékosság többnyire a gúnyos, szatirikus, t r é f á s s t í l u s velejárója:

A feje a néninek
Éppen jó lesz pemzlinek.

(József Attila: Medvetánc)

A cenzúrárt azóta ... (Elseperték?)
De dúlnak régi sorstárs serteperték.
Poéta-gyomrom mégis miért kényes.
Ha gyöngé versem (mely pöröl s kérvényez)
Meg a világ is örökre érvényes?

(Kovács András Ferenc: Orlando sírhalma. Retro!)

Feleséget keres komoly
Szándékú moly.
Szekrény van.
Fábaszorult féreg
társaság hiányában
ezúton keres férjet.
Harkályok kíméljenek!
Éjjeli pillangó
megismerkedne.
...Mindegy!...

(Romhányi József: Apróhirdetés-rovatot indítottak férgek
és rovarok. Házasság)

A limerik gyakran tréfásan pajzán:

Lakóhelyem Ulánbátor,
Budapesten Gyulám távol,
de magát ne törje,
elég a sofőrje,
hogyha itt van, csupán gátol.

(Lackfi János: Diplomatafeleség)

„A humor antropológiai jellemzője az embernek. Legnyilvánvalóbb formája a nyelvi humor” (BALÁZS 2008: 229), amely a stílárís hatás eszközeként (SZATHMÁRI 2010: 20) a játékosság velejárója. Ezek a humoros versek is igazolják FREUD állítását, amely szerint a komikum összetevői: az elemek felcserélése, a kétértelműség, a jelentéstorzítás és a sűrítés (1982: 213).

A p a r ó d i a alapja nagyon komoly játék, amely túlzással mutatja meg egy alkotó, egy műfaj vagy egy stílusirányzat sajátos jegyeit. Parti Nagy Lajos *Kafének* alcíme a címnél is egyértelműbben jelzi, kiről szól a következő stílusparódia: Ami a számon kafér’ — Kovács András Ferenc rímeire:

A járda sarkán lejt a pék,
 És utcát visel annyi Saint,
 És e szünk forró croissant-t,
 Mellyel magunkat meglepék.
 Ott lejt a pék s a pék neje,
 Míg csordogál a Szajn' alatt,
 A szél cibál egy kajla lant
 (Ez itt a töltelék helye),
 Radnóti, túrós és Tatis,
 Ád kvartélyt s bőven kosztot is,
 Hisz, mondom, verset lejt a pék,
 Járván a lejtős Saint Michel-t,
 Ki annyi költőt elviselt,
 És mégse elviselteték...

A paródiaíró arra játszik rá, hogy Kovács András Ferenc gyakran használ francia szavakat (*Saint, croissant, Saint Michel*) verseiben, és nem egyszer él archaizáló nyelvi formákkal (*szünk, meglepék, ád, elviselteték*).

A szövegek közötti (intertextuális) kapcsolatot a szövegek közötti játékokhoz hozták. Ferenc Győző Huszt-átirata Kölcsey Ferenc ízekre szétszedett epigrammáját saját korára és a lírai énrre vonatkoztatva így aktualizálja:

Bús düledék?
 Én legföljebb buszon tülekedék.
A huszti várrom
 Amúgy is túl van az országhatáron.
 Nekem saját
 Honomban, merengnék, *rom* se jut,
Se hold, se éj,
 Csak szöveg és szövegromlásveszély.
Visszamerengni?
Mit ér? A csarnokban most ára mennyi?
 Csak ez a masszív
 Rosszkedv szül ilyet: „Ingerem a szív”,
 De ez az ernyedt
 Ötlet sem idézi *régi kor árnyát*.
 Ej, költs! *Hass, alkoss!*
 Ha nem megy szívvel, fejjel — hát *hassal, kos*.

A költő a Kölcsey-vers szókincsét átvéve, de magasztos gondolatiságából kivetkőztetve, sőt eltérő költői szándéka miatt a vers zárlatában szóhatár-áthelyezéssel egyenesen profanizálja az eredeti szöveget.

Egyetlen alkotásban természetesen többféle nyelvi játéktípus is megjelenhet, mint a következő tréfás tartalmú és játékos nyelvű Kormos István-versben:

Édes öregem, Miháj!
 Ez rímel nevedre: kiráj.
 De én most potsékul rímelek,
 mivelhogy verset csak mímelek,
 célom, hogy zsömexküzt zengjek,
 és pinczéd előtt kerengjek,
 mert valék igen badar,
 s rizlinged lett kotsis kadar!
 Mér ittam viszkit én, kanadait?
 Ha kedves italom földre hajít!
 Süllyedek poklokra, mert a
 szavaim jegyezé Bertha.
 Szájamat Lucifer tépdesi,
 kancsóban asztalán im Pusztamérgesi,
 és az a pokolban is rizling —
 Mi vagyok? Cenkforma quisling!
 Szegeden, Tápén és Sepsiben
 süllhetek egy szaros tepsiben,
 és közös Farkasunk seggbe rugand.
 mit mondjak? Árpád ugyan d-
 e mér van ez? És te, Mihájom?
 Maj eztán csördítesz szájon?
 Leszen-e bünömért körmös?
 Ezt kérdi a szegény Kormos.

(Ilia Mihály királyi főpincemesternek)

Az Ilia Mihály által játszani tudó költőnek titulált Kormos István sokféle játék-
 lehetőséget használ ki: felrúgja a helyesírási szabályokat: az *ly*-nal írandó szavak
j-s írásával (*Miháj, kiráj*), az archaikus írásképpel (*potsékul, pinczéd, kotsis*), a
 népies kiejtési mód rögzítésével (*mér, Maj eztán*), a francia kifejezés „fonetikus”
 átírásával (*zsömexküzt*), valamint elavult alaktani eszközökkel (*valék, jegyezé, ru-
 gand*), a barátok között használt durva szavakkal (*szaros, seggbe*) és kancsal-
 rímmel él (*körmös, Kormos*).

Egy költemény f o r m a i m e g j e l e n í t é s e is játékosságot hordozhat:

Föl a légbe visz az út,
tág a lég,
tág az út,
tág a lég,
tág az út,
hozd az örömet, hozd a bút,
hozd az örömet, hozd a bút,
 huss! huss!

(Weöres Sándor: Az éjszaka csodái)

A költő éjszakai látomását azáltal hatja át játékosság, hogy a hosszú sorok közé iktatott rövid soros szakasz vizuálisan is leképezi anaforái fogalmi jelentését, megteremtve a verbális és a vizuális megjelenítés összhangját.

A felsorolt játékkeremtő tényezőkön kívül magasrendű nyelvi játékot eredményez a művészi gondolat mélysége és a formanyelv játékosága közötti feszültség, amely nyilvánvalóan a versértelem és az esztétikai hatás szerves része:

Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!

(József Attila: Születésnapomra)

A patetikus költői hitvallást éppen a játékos rímelés emeli ki.

A játékkalkotási lehetőségek sok fajtáját vonultatja fel a magyar versvilág. A felmutatott játékformák csak példák a költészet tárházából vett játéklehetőségekre. Egy-egy játékszabályra épített játékmóddal alkalmas arra, hogy analógiájára a költők játékfelfogásukhoz híven játékokat alkossanak. De olykor éppen abban jelentkezik a játék, hogy az alkotók megújítják vagy éppen felrúgják a szabályokat, azaz innovatív eljárással újszerű formát teremtenek. Tehát a normának és a normaszegésnek egyaránt szerepe van a költői játékoságban. A költői nyelvi játékok forrása többnyire a normatív helyesírási, grammatikai, szemantikai, szövegszerkesztési és pragmatikai szabályok megszegése. Ennek következtében a nyelvi játékok határai meghúzhatatlanok.

A költői játékok a nyelv formálhatóságát és alakíthatóságának korlátait érzékelik meg: „a művészetnek nemcsak az a főjellemvonása, hogy feltétlen érvényű törvényei nincsenek; ugyanily jellemző, hogy a művészetre esetenként bármilyen szabály érvényes lehet. [...] Örökérvényű művészeti szabályokat nem ismerünk, de a szabályok ideiglenes érvénye, segítőereje kétségtelen — és az alkotó lángésznek joga van akár a legmegokolatlanabb művészeti elveket vallani, ha általuk találja meg a saját művész-tevékenységére legkedvezőbb keretet” (WEÖRES 2003: 223). Tehát komoly játékoság a költői.

Irodalom

- BALÁZS GÉZA 2008. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: DACZI MARGI –T. LITOVKINA ANNA–BARTA PÉTER szerk., *Ezerarcú humor*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 220–230.
- FREUD, SIGMUND 1982. A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: FREUD, SIGMUND, *Esszék*. Budapest, Gondolat. 23–251.
- HUIZINGA, JOHAN 1990. *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. Szeged, Universum Kiadó.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2010. Tréfás stilisztika. *Magyartanítás* 3: 20–22.
- WEÖRES SÁNDOR 2003. *A vers születése*. In: *Weöres Sándor egybegyűjtött írások*. Budapest, Argumentum Kiadó. 219–261.

Németh László írói névadásáról*

Visszatekintés és tanulságok

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

1. Bevezetés. KOVALOVSKY MIKLÓS 75 éve megjelent, korszakos jelentőségű tanulmánya a személy- és földrajzi nevek kutatása mellett új területet jelölt ki a névtan keretében: a szépirodalmi művekben előforduló (személy)nevek vizsgálatát (1934). Tanulmánya címében az *irodalmi névadás* terminust találjuk, de negyed század múltán MIKESY SÁNDOR különbséget tesz az *írói* és az *irodalmi* névadás tartalma között (1959). A szakma — mint jómagam is — ezt a finom distinkciót nemigen vette figyelembe, hanem a kutatók általában szinonimaként használják a két terminust. Javaslom, hogy amikor általában jelöljük meg ezt a kutatási területet, akkor nevezzük *irodalmi névadás*-nak, de egy-egy alkotó eljárását (névválasztását, névhasználatát) lehet inkább *írói névadás*-nak tekinteni. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez az elkülönítés nem felel meg a MIKESY által körvonalmazott tartalomnak.

KOVALOVSKY az elméleti alapvetés után nem lett ugyan teljesen hűtlen az általa kijelölt területhez, de nem is ez volt tevékenységének fő vonulata. Azt azonban, hogy a kérdéskör tovább is foglalkoztatta, az írók névadási gyakorlatát érintő kérdésfelvetése bizonyítja. Olvashatunk tollából egy Néhány téma című rövid, de annál fontosabb írást (1960), amelyben mintegy kijelöli a feladatokat. Ezek egyikét — a minket érintőt — így fogalmazza meg: „Névhangulati, névesztetikai adatok, megjegyzések, megfigyelések gyűjtése, rendszerezése és feldolgozása, elsősorban irodalmi vonatkozásban” (i. m. 144, a kiemelés tőlem: K. Sz. Á.).

1934-es monográfiájában ezzel szemben még így fogalmaz: „nem várhatjuk, hogy [az írók; K. Sz. Á.] hőseik nevére, annak megválasztásáról szóljanak. [...] Vajjon tudatos munka-e az irodalmi névadás? Érzi-e fontosságát az író, elmélkedik-e a név megválasztásáról, hangzásáról, jellemző erejéről, hős és név összeillességéről?” (KOVALOVSKY 1934: 8).

* Előadásként elhangzott a 2009. november 11-én A magyar irodalmi névadás kutatásának 75 éve címmel megrendezett konferencián.

Előzetesen azt mondhatom (különösen, hogy vizsgálati anyagom kiválasztásánál némi prekonceptió is működött), hogy a tudatosság, elmélkedés, fontosság és megválasztás kérdésében az általam vizsgált Németh László-művek gyakorlata és szinte névadási, névválasztási elmélettel felérő megjegyzései KOVALOVSKY minden kérdésére igennel felelnek.

Az írói névadás kutatásának tárgyát KOVALOVSKY 1934-es tanulmánya alapján még 1958-ban az első névtani konferencia is a szépirodalmi művek személynévadásában jelöli meg például SZATHMÁRI ISTVÁN megfogalmazásában: „A személynévadás stilisztikai célú felhasználásának igazi területe az i r o d a l m i s z e m é l y n é v a d á s v i z s g á l a t a” (1960: 194).

Ez a személynévadásra való leszűkítés mindaddig érvényben volt, amíg meg nem jelent J. SOLTÉSZ KATALINnak Az irodalmi helynévadás című dolgozata, amely ösztönzést adott a kutatási terület kiszélesítésére, és indokoltan beemelte a névállománynak egy másik jelentős szeletét, a földrajzi neveket is a vizsgálatokba (1958).

Az irodalmi névadás kutatásának hetvenöt éves évfordulójára rendezett konferenciára készülésem két irányban folyt. Elsősorban áttekintettem azt az utat — a kutatás fórumainak segítségével —, amelyen eljutottunk odáig, hogy egy konferencia kizárólagos tárgya az irodalmi névadás legyen. Az idetartozó tanulmányok száma messze elmarad a személy- és a helynévkutatás adatai mögött. A számbeli hátrány egy lehetséges magyarázata talán az, hogy az irodalmi névadás másodlagos a társadalmi névadás gyakorlata mellett, abból merít, és azt tölti meg sajátos mozzanatokkal.

Ebben az anyagban kell megtalálni a SZATHMÁRI által igényelt stilisztikai célzatosságot. Vagyis az én olvasatomban azokat az információkat, amelyek elárulják az író szándékát a névválasztást illetően. Ez az egyik olyan többlet, amit — FÓNAGY IVÁN stílusfelfogásának alapján (1963) — a névadás stilisztikai szempontjának tekintek. FÓNAGY ugyanis a stílust az elsődleges közlés mellett második titkos szólamnak tekintette, ami a közlés hogyanjában valósul meg, és nincs önálló kódja.

Készülésem másik irányát a saját idevágó munkáim számbavétele jelentette. Az írói névadás vizsgálatát én majdnem kizárólag Németh László-művekkel kapcsolatban végeztem. Ezt indokolja az életmű terjedelme és sokszínűsége, a névanyag és a felvethető szempontok gazdagsága.¹ Nem mellékes az a körülmény sem, hogy doktori disszertáciomban a szemléletesség eszközeivel foglalkoztam Németh László három regényében (Gyász 1936, Iszony 1947, Irgalom 1965; vö. K. SZOBOSZLAY 1972). A téma csak annyiban lényeges, hogy a továbbiakban már viszonylag ismerős terepen mozogtam, de nem mondhatom, hogy a névadás kérdése párhuzamosan felmerült volna bennem. A szövegek beható

¹ Németh László egyik vásárhelyi lánytanítványa azt mondta, hogy Laci bácsi nem egy ember, hanem egy egész erdő (vö. NÉMETH 1977: 76–77). Ezt éreztem én is, amikor mindig új és új témát, szempontot, feldolgozási módot találtam Németh László írói névadásával kapcsolatban.

ismerete az írói névadással kapcsolatban fentebb említett „prekonceptiót” azonban tulajdonképpen megalapozta.

2. Módszertani és tartalmi újítások. Mostani visszatekintésem azokra a tanulmányaimra terjed ki, amelyekben módszertanilag bármit is újítottam, és ebből kifolyólag tartalmilag új megállapításokra jutottam.

2.1. A tulajdonnevek teljes köre. Az irodalmi személy- és helynevek kérdésének továbbgondolásaként KOVALOVSKY, valamint J. SOLTÉSZ nyomán felvetődött bennem az az ötlet, hogy miért ne lehetne a vizsgálat körét minden tulajdonnévfajta kiterjeszteni. Erre egy olyan cikkben tettem kísérletet, amelyben Németh Lászlónak tizenegy kortárs társadalmi drámáját dolgoztam fel (K. SZOBOSZLAY 1971). A személynevek mellett megjelenő földrajzi és intézmény-, állat-, valamint márkanevek egyedei jellemzőek a cselekmény korára (az 1930-as és a 2. világháborút szorosan követő évekre), a helyszínre (falusi, illetve kisvárosi környezetre), és akkor és abban a környezetben természetesnek hatnak. A névanyag és annak használata ezért bír stilisztikai funkcióval.

2.2. Az alakváltozatok kérdése. A másik, a későbbi munkámban kiteljesedő, de először itt (1971) felvetett kérdés volt a becéző alakok használata,² azaz a tulajdonnevek regisztrálása, a hozzájuk fűződő esetleges reflexiók felvillantása mellett kitérés a névhasználásra is. A drámák szereplőinek felsorolásából, az írói utasításokból közvetlenül tudomást szerezhethünk arról, hogy milyen az író hozzáállása az általa alkalmazott nevekhez. A drámai szövegből viszont kikövetkeztethető — a szólító, illetve említő nevek számbavételének segítségével — a szereplők egymáshoz való viszonya is. Az sem lebecsülendő kutatási eredmény, hogy az írói eszköztár is feltérképezhető: a nevek milyen variációival éri el a hatást. A bece- és becézőnevek használata érdekes megoszlást mutat. A gyerekek és a könnyen befolyásolható felnőtt nők és férfiak viselnek a hivatalostól eltérő névformákat. „Egy-egy név változatainak alkalmazása, a becézés olyan eszköz az író kezében, amivel az alak jellemére utalhat” — írtam Papp István hetvenedik születésnapja tiszteletére. Itt emlékeztetőül a Cseresnyés című dráma két lánytestvérének nevére utalok. Az idősebb a *Margit* nevet viseli (kivétel nélkül ebben az alakban), „akinek nincs szíve és bőre, csak jégoszlopként szikrázó tökéletessége”. A fiatalabb *Katinka ~ Tinka* „ezen a komoly helyen a komolytalanság” (K. SZOBOSZLAY 1971: 177).

2.3. A különleges funkcióval rendelkező nevek kiemelése. Az előbbi eljárással, vagyis az összes tulajdonnévfajta számbavételével szemben alkalmaztam azt az elgondolást is, hogy kiemeltem azokat a tulajdonneveket, amelyeknek különleges funkcióját láttam. Ilyenek voltak a fent említett névanyagban a család- és a földrajzi nevek. Köztudomású, hogy Németh László, aki tulajdonkép-

² HAJDÚ MIHÁLY néhány soros értékelésében ki is tér erre az újításra (1992: 574).

pen Nagybányán született, Budapesten nőtt fel és élt, „választott” szülőföldjének az apai család fészket, Mezőszilast (régábbi nevén Szilasbalhást) tekintette. Erre „az írói feudumra” utaltam a Nyugat debreceni tudományos emlékülésén elhangzott előadásomban: „Író is úgy lettem, hogy Szilasbalhás kiszólt belőlem.” (KORNYÁNÉ 2008: 123).

Különleges funkciónak tekintem a földrajzi környezetre utalást. A már korábban vizsgált tizenegy kortárs társadalmi dráma névanyagát használtam fel a lipcei nemzetközi névtani kongresszuson tartott német nyelvű előadásomban. Itt az újdonságot az jelentette, hogy a névanyag *v a l l o m á s o s* jellegét, a Mezőföldhöz, a „választott” szülőfaluhoz való ragaszkodást fejezi ki az itteni környezetben gyökerező reális névanyag (KORNYÁNÉ 1985). Olyan mikrotoponimák, mint a *Bozót*, *Harapdel völgy*, *Helyföld*, *Hordó völgy* valóságosak, és annak tekinthetők a denotátumaik is. De a *Tornya* (= Simontornya), *Fehérvár* (= Székesfehérvár) is a „választott” szülőfalu kicsit tágabb környezetét idézi fel.

Az a felismerésem is, hogy valós nevek a *n é v k ö l c s ö n z é s* révén fikatív szerepben tűnnek fel, ehhez a névanyaghoz köthető. Így lesz a drámákban jól felismerhető Mezőszilas mint helyszín neve *Dád* vagy *Tükrös*. Ezek mint kültérleti nevek megtalálhatók Mezőszilas határában vagy közelében.

Az olyan családnevek, mint a *Tükrösi*, *Szilasi* is erre a tájra utalnak. A több műben is előforduló *Horváth* családnév azért érdemel említést, mert az író apai családja — eredetileg Horváth — Némettevelről került Szilasbalhásra, és itt az eredeti lakóhelyükre utaló, kezdetben valószínűleg ragadványnévként viselt név vált hivatalossá. Az írónak egy zalai útján született a Mathiasz-panzió című drámájának ötlete. A főhősnő neve (*Gróti Ágnes*) is kifejezi a szülőföldhöz való ragaszkodást — hasonlóan a Németh Lászlóéhoz.

2.4. A társadalmi gyakorlat tükröződése az írói névanyagban. A Németh László-i névanyag vizsgálható a társadalmi névadás és névdivat szempontjából is. Erre tettem kísérletet a *Csapda* című, Puskinról szóló, a valós alakokat valós nevükkel felvonultató Németh László-dráma, továbbá Tolsztoj *Anna Karenina* és Csehov *Három nővér* című műveiben a három-három nővér nevét vizsgálva (KORNYÁNÉ 2000a). Következtetésem, hogy a felhasznált női nevek a leggyakoribb orosz női nevek közé tartoznak, és tartoztak valószínűleg a művek történetidejében is.

2.5. Realitás és fikció. Ennek vizsgálatához jó anyagot szolgáltatott az Égető Eszter című regény (vö. KORNYÁNÉ 1992). A jó vizsgálati anyag mellett a választásomnak szubjektív oka is volt. 1968. április 27-én Németh László a debreceni pedagógusok vendége volt. Az azóta már lebontott pedagógus székházban a Bethlen utcán nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott. A közönség egy része kiszorult az udvarra, mert annyian voltak kíváncsiak az íróra. Az előadás után mód nyílt dedikálásra. A férjemnek, aki meglátogatta az író a Balatonnál, a Sajkódi esték kötetbe írta a következőket: „Kornya Lászlónak, aki már járt s még

járni fog Sajkodon. Szeretettel Németh László”. Ezt akár meghívásnak is lehetett tekinteni, de már nem nyílt alkalom a látogatásra. Én röviden elmondtam, hogy doktori értekezésemet írom a már említett három nőregényéből. „És a negyedik, az Égető Eszter?” — kérdezte egy kicsit szemrehányóan csodálkozva. (A nekem írt dedikáció az Irgalom első kötetében: „Szoboszlay Ágnesnek, hogy könyörüljön nyelvi hibáimnak, szeretettel Németh László”.) A negyedik nőregényt ezért is vontam be a vizsgálatba, amellet hogy a névanyag igen alkalmas volt a kijelölt kérdés vizsgálatára.

Németh László és Hódmezővásárhely kapcsolata jól ismert magától az írótól és GREZSA FERENC kutatásaiból (1979). A korabeli várost és környékét részben írott forrásokból, részben a helyszínen, részben pedig jó barátunk, Imre László irodalomtörténész segítségével ismertem meg. Az összegyűjtött adalékok mind segítségemre voltak a reális és fiktív nevek, a kölcsönzések felismerésében.

A legkifejezőbb példa Hódmezővásárhely *Csomorkány* neve. Csomorkány a valóságban létező külterületi hely a város határában Itt a n é v k ö l c s ö n z é s ténye áll fenn, de b e s z é l ő n é v is, mert a csömörre asszociál, amely érzés belengi a csomorkányi „elefánttemető”, a nagyobbra hivatott, félrecsúszott egzisztenciák életét.

Ezt a lehetséges asszociációt ki is próbáltam a hallgatóim körében (KORNYÁNÉ 1992: 71). A megkérdezett hallgatók, akik az olvasottságuk nem nagy dicséretére nem ismerték a regényt, tehát semmit sem tudtak arról, hogy mi a „csomorkányizmus”, de meglepetésemre a válaszokban kivétel nélkül megvolt a *csömör*.

Természetesen a reális nevek mellett megjelennek fiktív nevek is. Ilyen többek között a főhős *Égető Eszter* neve. A modellül szolgáló *Kenéz Katalin* nevére utal az alliteráció. Egyébként az *Égető* családnév a valóságban is előfordul Hódmezővásárhelyen. Az *Égető* nevet mind az apa, mind Eszter esetében konnotációja alapján beszélő névnek is értelmeztem.

2.6. A szimbolikus tulajdonnév. A Szathmári István emlékkönyvébe írott cikkemben (KORNYÁNÉ 1995a) J. SOLTÉSZ alapján jutottam arra a gondolatra, hogy az életmű különböző alkotásaiban szereplő azonos keresztnévek szimbolikus jellegűek. Ebbe egy kicsit belejátszott az ünnevelt személye is mint a Stílus-kutató csoport vezetője, mert az *István* nevet viselő alakok a „jó apa” megtestesítői. Ide tartoznak az azonos jellemvonásokkal bíró *Imré*-k, mint Takaró Imre az *Iszonyban*, Nagy Imre a *Villámfénynél* című drámában, a maga fakóságában még a csibész Kiszela Imrus is a *Gyászban*. A *Margit*-ok valami hajthatatlanságot, szilárdságot testesítenek meg (Bakos Béla felesége: Villámfénynél; Cserenyés Mihály „szikrázó tökéletességű” lánya: Cserenyés). Nem tudom kihagyni az *Ágnes*-eket, akik a segítőkészség, az önfeláldozás, a meg nem értett apai, tanári törekvések továbbvivői (Sántha professzor Ágnes lánya: Győzelem; Kertész Ágnes: Irgalom; Gróti Ágnes: Mathiász-panzió).

2.7. Játékosság a névadásban. Megint csak új szempontokat vetett fel miskolci előadásom (KORNYÁNÉ 1997). Itt alapvetően a névadási indítékok feltérképezése volt a célom: „Úgy gondoltam, hogy a mai alkalomra [...] olyan témát választok, amely az író próféta szigorúságú arcán — amelyet olyan találóan jellemzett Tamási Áron utolsó írásai egyikében, a *Vadrózsa ágá*-ban — szokatlan és ritka vonást mutat fel, a j á t é k o s s á g o t .” (1967: 142). Tizenkét pont-ra telt a játékosság természetének feltérképezése. 1. névtelenség: a Gyász faluja; 2. a „névkereső index” mozgása: *Vogel Karcsi*; 3. ellentmondás, azaz kontraszt-név: *Péter* a Nagy családban; 4. kölcsönzés: Hódmezővásárhely *Csomorkány* neve az Égető Eszterben; 5. a modell nevének megjelenése: *Erzsébet* az író anyai nagyanyjának neve, a *Karádi József* névben egy vásárhelyi kolléga vezetéknéve és az apa, Németh József keresztnéve; 6. a személyes kötődés: az előbbi két példában vagy a *Gróti Ágnes* névben; 7. a közszói jelentés hatása a névválasztásra: *Ács Laji*, *Badari*, *Kukaczi úr*, *Sánta Endre*, *Zsizsik*; az író a szövegbeli utalásban nem is hagy kétséget, hogy fontos a közszói jelentés: *Völgyi ~ Wunder*: „Elfelejtí, hogy minden Wunder három napig tart”; 8. a szereplők nyilatkoznak egymás nevérol: „Héthársi és Rudolf. Éppen a fordítottja annak, mintha valakit Krausz Árpádnak hívnak”; 9. névváltozatok: *Zsófi ~ Zsófiika ~ Zsófiink*, *Imre ~ Imrus*, *Katinka ~ Tinka*, *Bözsi ~ Zsóka*; 10. a becézés csak gyerekekre, nőknél a sodródó, férfiaknál a gyenge személyiségekre jellemző: *jegyző Lajcsika*, *Cica*, *Pubi*; 11. a modell nevére hasonlít, utal a szereplő neve: az író anyjának valós keresztnéve *Vilma*, az Irgalomban *Irma*, felesége *Démusz Ella (Gabriella)*, az Utolsó kísérletben *Konstantinosz Tusi*; 12. idetartozik az anagramma is: Németh László > *Méhes Zoltán*, Szarka Emília > *Kárász Nelli*.

2.8. A névtelenség stilisztikája. Ehhez a Gyász című regénynek a névanyagát, illetve pronomenjeit (a tulajdonnévvel is jelölhető jeltárgyak tulajdonneveit helyettesítő köznévi jelöléseit) választottam ki a vizsgálathoz (KORNYÁNÉ 1999). Ez a téma a 2.10. pontban előkerülő módszertani kísérletem kiágazása volt.

2.9. Az írói névszótár terve. Az ötletért ugyancsak J. SOLTÉSZ KATALINnak (1982) lehetek hálás. A mindig valósnak, névjelleggel bíró neveknek — annak ellenére, hogy megegyeznek a társadalmi gyakorlatban használtakkal — mindig lehet többlettartalma, valami árulkodó jellege, ami többet mond annál, hogy egy jeltárgy címkéje legyen. Ez a minden eddigi dolgozatom végkicsengését jelentő felismerés támogatta meg azt a feltevésemet, hogy jó lenne a teljes írói névanyagot feldolgozni, figyelembe véve az egész Németh László-i életművet. Ennek érdekében vázoltam fel „egy írói névszótár” tervét (1995). Ez a tervezett és valószínűleg részemről tervnek is maradó munka az író minden írásművére és minden névtípusra kiterjedne. Még a recenziók, esszék valós névanyaga is kínál lehetőségeket, ha a névhasználat oldaláról nézzük a kérdést (például milyen jelzőkkel társul a név). A *névszótár* terminus nem szerencsés, lehetne esetleg *névtár*, éppen a *szótár* mintájára.

2.10. Módszertani kísérlet. Az irodalmi névadás (az általam javasoltak alapján itt *írói névadás*) területén bejárt utam legfontosabb állomásának tartom azt a módszertani kísérletemet, amelyben jelentéstani keretet adtam a névanyag vizsgálatának KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstana (1970) alapján (KORNYÁNÉ 1998). A KÁROLY SÁNDOR jelentésfelfogásán alapuló eljárásomat először a *vas* közszo költői felhasználását körüljárva alkalmaztam (KORNYÁNÉ 1974). Jóval később úgy gondoltam, hogy egy irodalmi mű tulajdonnév-anyagának lajstromszerű számbavétele, az egyes nevekhez kapcsolódó megjegyzések felsorakoztatása helyett szigorú jelentéstani keretet adok a vizsgálatnak. Ehhez a módszertani kísérlethez Németh László legszikárabb szerkezetű, Gyász című regényét választottam. A regény szövegéből kigyűjtöttem a) az összes tulajdonnévet, b) az összes olyan köznevet (pronoment), amelyek tulajdonnévvel is jelölt denotátumokra vonatkoznak és c) azokat a köznévi jelölőket, amelyeknek lehetne, de nincs tulajdonnévi megfelelőjük (KORNYÁNÉ 1998).

KÁROLY SÁNDOR a szójelentés vizsgálatát két mezőben végzi: „A kommunikációs folyamatot vagy egyszerűen beszédfolyamatot egy makromezőbe és egy mikromezőbe helyezem el. A mikromező részosztálya a makromezőnek.

A makromező a beszédfolyamatok tényezőit általánosságban határozza meg. E szerint a következő négy tényezővel van dolgunk: 1. Jelrendszer. 2. A társadalmilag megismert világ. 3. Beszédművek. 4. A jelrendszert használók társadalma. A mikromező a konkrét beszédfolyamat tényezőit foglalja magába: 1. Felhasznált jelek. 2. Beszédtárgy, jeltárgy. 3. Egy beszédmű vagy egy mondat. 4. A beszédpartnerek.

A 4. tényező a legfontosabb, mert ez hozza működésbe az egész mechanizmust; a beszélő és hallgató között egy társadalmi jellegű feszültség van, amelyet a beszéd van hivatva feloldani, a beszélő intenciójának megfelelően. Ezt az intenciót is beleértjük a 4. tényezőbe. Ez adja azt a lehetőséget, amely a holt nyelvi struktúrát életre kelti. [...]

[...] a jelentést [...] mint vonatkozást, mint relációt foghatjuk csak fel. A jelentés valóban nem lesz más, mint a beszédfolyamat tényezői közti reláció, a jelből kiindulva, azaz a jel és a többi tényező relációi” (1970: 69).

A jelentés aspektusai a mikromező tényezőivel kezdve a következők lesznek, és adják az egyes jelentésvonatkozásokat (egyszerűbben és rövidebben fogalmazva jelentéseket): 1. a jelek vonatkozása a jeltárgyakhoz = denotatív jelentés; 2. a jelek vonatkozása a jelsorokhoz = szintaktikai jelentés; 3. a jelek vonatkozása a beszédpartnerekhez = pragmatikus jelentés; 4. a jelrendszer vonatkozása a világhoz = lexikológiai jelentés; 5. a jelrendszer vonatkozása a (beszéd)művekhez = műfaji jelentés; 6. a jelrendszer vonatkozása a társadalmi csoportokhoz = nyelvrétegbeli jelentés.

A KÁROLY SÁNDOR-i komplex jelentés hat jelentésvonatkozása jegyében tudtam funkcionális, stilisztikai következtetéseket levonni.

A denotatív jelentés lehetővé teszi, hogy a regény emberi, tárgyi, valamint földrajzi környezetét felvázoljuk. Csökkenő mennyiségi sorrendben tulajdonnevet kapnak: személyek, földrajzi objektumok, intézmények, szellemi alkotások és egyetlen márkanév (a gróf *Mercédese*). A tulajdonnévi és közszoói pronomeneket egyaránt ebben a jelentésvonatkozásban vizsgáltam. A számszerűsések megmutatják Zsófi elmagányosodását. A regény első három fejezetében Zsófi mint központi alak 167 ízben van megemlítve, míg itt a környezetében még feltűnő huszonhét szereplő együttesen 275 említést kap. Ahogy Zsófi egyre mélyebben süpped a gyászba, úgy fogynak el körülötte az emberek, míg végül teljesen egyedül van a temetői téli estében.

A szintaktikai jelentés a jelek kapcsolódási lehetőségeit (szintagmába szerveződés, toldalékolás) jelenti. Ennek keretében vizsgáltam a nyelvjárási színezetű névelőzést (*a Zsófi, a Kati, a Sanyika*), ami majdnem kizárólag az egyenes beszédben, továbbá belső monológban és szabad függő beszédben és csak említő funkcióban fordul elő, vagyis az író jellemzőnek tartja az alakjai megnyilvánulásaiban. Ebben az összefüggésben vizsgáltam a birtokos személyragozást szólító funkcióban (*Zsófikám, Zsófinak, te Marink*).

A pragmatikus jelentés hordozza a legtöbb többlet-mondanivalót, azaz ennek a legfontosabb a stilisztikai értéke. Jelentősége van a számszerűségnek (gyakoriságnak), a tulajdonnév közszoói helyettesítésének, a toldalékolásnak, a jelzők használatának.

A lexikológiai jelentés tárgyalásánál a szinonímia a kiemelkedő momentum, amely szoros összefüggést mutat a denotatív jelentés tulajdonnévi–köznévi megfeleltetésével és a szereplők egymás közötti viszonyait feltáró pragmatikus jelentéssel. A fontosabb szereplők több szinonim megjelölést is kapnak. Az élen Zsófi áll harminckilenc különböző, rá vonatkozó nyelvi jellel, őt Kiszelné követi harminchat szinonimával. Kettőjük mellett még húsz szereplő kap 18 és 2 közötti szinonim jelet.

Mivel egyetlen szépirodalmi művön belül folytattam a vizsgálódást, a műfaji jelentés szempontja nem alkalmazható.

A nyelvrétegbeli jelentés lehet korjelző szerepű. A cselekmény korára utalnak azok a nyelvi jelek, amelyek a két világháború közötti falu jellegzetes intézményeit, illetve tisztségviselőit jelölik: *Hangya, Takaréka, Polgári Olvasó; főjegyző, segédjegyző, másodtanító, rektor, bíró, csendőrmester*. Ugyancsak a cselekmény korára utalnak az *Új Idők, Tündérújjak, a Pesti Hírlap* címek. Itt kerül elő a tegezés és a magázás szerepe, a rokonságnevek (*bácsi, néni*) használata a tulajdonnév mellett, természetesen a falusias hangulatú nevek előfordulása a falusi környezetben és néhány nyelvjárási elem, amely rokonsági viszonyt fejez ki (*ipam, napam, napamasszony*).

Végkövetkeztetésem itt is az volt, hogy a tulajdonnevek és a köznévi jelölők nem egy lajstrom egyedeiként hordoznak információt, azaz stilisztikai értéket,

hanem rendszerszerűségükben, felhasználásuk módjában, gyakoriságukban, a hangulat változását mutató variációkban, valamint a mű cselekményének helyhez és időhöz kötésében.

Egy-egy jeltárgynak nem feltétlenül van tulajdonneve (mint azt már fentebb is láthattuk). Ezért írtam meg A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén című cikkemet (KORNYÁNÉ 1999). A Gyász című regényben figyeltem meg, hogy „amint a központi alak, Kurátor Zsófi emberi környezete kitágul a család, a rokonság, a szomszédság és a közvetlen ismerősök körén túl, egyre inkább az alakok névtelenül maradása (a továbbiakban egyszerűen a *névtelenség*) válik dominánssá” (1999: 307). Most teszem hozzá, hogy ez olyan érzést okoz, mint egy festmény szemlélése: a közeli alakok határozottabb képét felváltja a távolabbiak elmosódó ábrázolása. Van azonban eszköze az írónak ahhoz, hogy a névtelenül maradó alakok között is eligazodhassunk, hiszen foglalkozásukra, társadalmi helyzetükre a köznevek és szerkezetek tulajdonnévi jelölés nélkül is utalnak: *a tisztelendő úr, a papné, szolgáló, kocsis, a farnádi gróf inasa, a fiatal másodtanító, az egyik rokon asszony, a külsőrosi rossz. A falusi közösség kisebb-nagyobb csoportjai, a csoporthoz tartozás is lehetőséget ad arra, hogy az író névtelenül hagyja az egyes szereplőket, még akkor is, ha egy-egy vonással kiemeli a csoportból (legények; szolgálégyények; csizmás, topogó emberek, de: egy nagy barna kamasz fűtő). Kedvencem a metonimiával megoldott névtelenség. A Sanyika betegágyánál összegyűlt asszonyokat jellemző ruhadarabjuk helyettesíti: „A nagykendők jobbra-balra hajladoztak...”*

A Károly Sándor-féle jelentésfelfogás, a relációk alapján kialakuló jelentés-vonatkozások rendszere nagyon alkalmas hasonló vizsgálatok végzésére. Nem tudom, hogy sokan éltek volna a gyakorlatban eredményesen használható jelentéstani keret alkalmazásával.

2.11. Részösszegzés. A Németh László névvilága. A száz éve született író tiszteletére című dolgozatom (KORNYÁNÉ 2002) alighanem az egyetlen olyan írás évforduló ürügyén, amely nyelvész érdekű, és amely a nyelvművész/névadó író teljesítményét tárgyalja. Az írás címe két tudós — KÁLMÁN BÉLA és J. SOLTÉSZ KATALIN munkásságára és egy-egy művére kívánt utalni: A nevek világa (KÁLMÁN 1967), illetve Arany János névvilága (J. SOLTÉSZ 1982). Ennek központi gondolata lett a KOVALOVSKY által felvetett és megkérdőjelezett tudatosság az író(k) névadási gyakorlatában. Németh László névválasztásának tudatosságára több tényező is utal, mint például a közszói, etimológiai jelentés: *Jó Péter* (Kocsik szeptemberben), *Nagy Imre* (Villámfénynél), *Margit* (Cseresnyés), *Holly Sebestyén* (Papucshős); a modellül szolgálók valós nevének felhasználása (Kurátor Zsófi modellje Pethes Zsófia: Gyász). A földrajzi nevek kölcsönzött felhasználása: Mezőszilas helyett *Dád*, *Tükrös* valós helynevek alkalmazása. Itt csak néhány igazoló példára és eljárásra kívántam kitérni.

Mint azt KOVALOVSKY megfogalmazta: nem feladata az írónak a névadás magyarázata, mégis különös szerencse, hogy Németh László életművének vizsgált részében sok közvetett és közvetlen utalást találunk a névadás okára. (Korántsem lehet azt mondani, hogy ezzel egyedül állna az irodalomban! Ennek híres példája a Kosztolányi alkotta *Édes Anna* név magyarázata.) A magyarázatot Németh László sok esetben — mint azt a játékosság feltérképezésénél láttuk —, vagy a narrációban, vagy a szereplők szájába adott egyenes beszédben fogalmazza meg.

3. Írói tudatosság — hallgatói munkák. Láthatjuk, hogy Németh László névadási gyakorlata alapján KOVALOVSKY minden kérdésére igen a válasz. Ezt a sok szempontra kiterjedő tudatosságot a Nagy család című drámával kapcsolatban sommásan meg is fogalmazza: „Megvolt a keresztelő is”, vagyis az irodalmi név nem véletlen, hanem nagyon is tudatos válogatás, választás eredménye. Ezt a mondatot adtam a Németh László írói névadásával foglalkozó szemináriumom hallgatóinak dolgozatait, dolgozatrészleteit közlő füzet címének (vö. KORNYÁNÉ 2000b).

Ezt a gyűjteményes füzetet tekintettem köszönetnek hallgatóim felé, akik hajlandók voltak társul szegődni az „erdőjárásban” Németh László névadását kutatva. A kötetben megjelenteknél számosabban voltak, de a tematikus megszorítás miatt — csak a kortárs drámákat vizsgáló dolgozatok kerültek bele a kiadványba, a nem magyar tárgyú, illetve a történeti drámákkal foglalkozók nem — több értékes dolgozat kimaradt a kötetből.

4. Eredmények. Munkám főbb eredményeit négy pontban foglalom össze: 1. Rátaláltam egy kimeríthetetlen témára. 2. Egy olyan névanyagban kutathattam az irodalmi névadást, amely minden egyedében a valós társadalmi névadásban gyökerezik, mégis képes gazdag többlettartalommal megjelenni, azaz stilisztikai funkciót betölteni, hangulatot kelteni. 3. Rájöttem, hogy nem elég számba venni az egy-egy műben előforduló neveket (természetesen ezek így is szolgálnak információkkal az írói névadásról), hanem ki kell térni a sokkal fontosabb kérdésre, a névhasználatra. 4. Ezen az úton szakdolgozatok témavezetőjeként, szemináriumi dolgozatok irányítójaként másokat is magammal vihettem.

5. Két kézíratos összefoglalás. Ezeknek is közük van Németh László írói névadásának vizsgálatához. Az egyik a finnországi lektori kiküldetésem és hazatérésem, 1989 után keletkezett a Szathmári István által vezetett Stíluskutató csoportban (sajnos nincs rajta dátum, de 1992 előttről való). Ez egy tervezet, amelyben egy dolgozatot vázolok fel. Ez a dolgozat ebben az elképzelésben nem valósult meg: Előzetes elmélkedések [...] A Németh László-i névadás és névhasználat az író négy nőregényében (Gyász, Iszony, Irgalom, Égető Eszter). Csak a Gyász került később részletes vizsgálat alá. (Lásd a 2.10. pontban elmondottakat.) A másik írás FERCSIK ERZSÉBET és RAÁTZ JUDIT körkérdésére keletkezett 1995, vagyis debreceni nyugdíjazásom után, és a Névtani életrajzom címet adtam neki.

6. Tervek. Talán nem túlzás még a sorstól azt a kedvezést várni, hogy megvalósíthatók egy-két tervet. Az egyik már elég határozottan körvonalazódott, és a Németh László topográfiája címet viselné. Ennek is lenne „névtár” jellege, s jó lenne, ha az egész életművet felölelhetné, de ha ez már nem valósulhat meg, legalább a regények és drámák földrajzi neveit szeretném még számba venni.

Nem csupán egyetlen embernek, hanem a terület kutatásában résztvevőknek közös érdeke (lenne) részletes és alapos terminológia kialakítása — biztosítva az összemérhetőséget és összehasonlítást. Érdemes lenne tervmunkaként korok, irányzatok, szerzők szerint feltárásokat végezni, legalább a feltűnő hiányokat mutató fehér foltokat eltüntetni. Reményeim szerint HAJDÚ MIHÁLY Általános és magyar névtanának (2003) folytatása az eddigieknél szélesebb rendet fog vágni az irodalmi névadás kutatásának mezején.

Irodalom

- FÓNAGY IVÁN 1963. A stílus hírtéke. *Általános nyelvészeti tanulmányok 1*: 91–123.
- GREZSA FERENC 1979. *Németh László vásárhelyi korszaka*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1992. Az írói névadás magyar bibliográfiája. *Helikon Irodalomtudományi Szemle 1992/3–4*: 536–550.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. *A nevek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1974. A *vas* szó Buda Ferenc verseiben. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentéstan és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Budapest. 601–605.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1985. Literarische Namengebung bei dem ungarischen Schriftsteller László Németh. In: EICHLER, ERNST–SASS, ELKE–WALTHER, HANS szerk., *Der Eigename in Sprache und Gesellschaft*. Lipcse, Karl-Marx-Universität. 157–166.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1992. Realitás és fikció az irodalmi (írói) névadásban. *Névtani Értesítő 14*: 69–74.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1995a. Nevek bűvópatakja. Vizsgálódások Németh László írói névadása körül. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. 364–369.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1995b. Tulajdonnevek Németh László regényeiben és társadalmi drámaiban. Egy írói névszótár terve. *Névtani Értesítő 17*: 37–44.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1997. Játék a nevekkal. Németh László névadási indítékairól. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. 541–549.

- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1998. „... én az Örzsike nénéd vagyok...”. Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához Németh László Gyász című regénye alapján. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Stilisztika és gyakorlat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 257–267.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 1999. A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (írói) névadása ürügyén. *Magyar Nyelvjárások* 37: 305–309.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 2000a. Három műben három nővér. In: T. MOLNÁR ISTVÁN–KLAUDY KINGA szerk., *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára. Barátok, pályatársak, tanítványok tanulmányai, visszaemlékezései*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 56–59.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES szerk. 2000b. „Megvolt a keresztelő is.” *Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. Debrecen.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 2002. Németh László névvilága. A száz éve született író tiszteletére. *Magyar Nyelv* 98: 321–329.
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES 2008. „Író is úgy lettem, hogy Szilasbalhás kiszólt belőlem.” Németh László indulása a Nyugatban. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A Nyugat stílári sokszínűsége*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 87. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 123–136.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1934. *Az irodalmi névadás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 34. Budapest.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1960. Néhány téma. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 144–145.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Írói névadás — irodalmi névadás. *Magyar Nyelv* 55: 110–112.
- NÉMETH LÁSZLÓ 1977. *Homályból homályba 2*. Budapest, Magvető Kiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1958. Az irodalmi helynévadás. *Magyar Nyelvőr* 82: 50–61.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1982. Arany János névvilága. *Magyar Nyelvőr* 106: 281–293.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1960. Névtudomány és stilisztika. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 191–194.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES 1971. A tulajdonnevek Németh László drámáiban. *Magyar Nyelvjárások* 17: 173–181.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES 1972. *A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében*. Nyelvtudományi Értekezések 77. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAMÁSI ÁRON 1967. *Vadrózsa ága*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

A magyar dialektológia 1980 utáni történetéhez

KISS JENŐ

1. 1980 nem határkő a magyar dialektológia történetében. A tanulmány címébe azért került mégis ez az évszám, mert a nagyatlasz utáni korszakban a regionális köznyelvi kutatások központi témaként való terjedése mellett ekkortól kezdve jelentkezett a dialektológia új helyzetfölmérésének az igénye, feladatai átgondolásának a szükségessége, a továbblépés kívánatos útjainak a keresése. Ebben elsősorban a terjedő szociolingvisztikai szemlélet, illetőleg a nyelvjárások helyzetének módosulása játszott döntő szerepet.

Az alább közlendő egykori dokumentumokban foglalt szándékok nagy része nem valósult meg. Nyilvánossá tételük mégis adalékot jelenthet arra vonatkozóan, milyen elképzelések születtek annak idején a tudományszak továbbvitelére. (A körlevelek közzétételére azért vállalkoztam, mert „házigazda”-ként föltehetőleg nálam őrződtek meg hiánytalanul.) A válaszadás részben tudományszociológiai megközelítést kíván. Részletekbe bocsátkozni ugyan itt nincs mód, bizonyos tudománytörténeti tények fölidézése viszont nem haszontalan. Egy-egy tudományszak sorsát ugyanis nemcsak, sőt elsősorban nem is saját belső önmozgása határozza meg, hanem az a tudományos, tudománypolitikai és társadalmi közeg, amelyben a diszciplínák művelői és a diszciplínák élnek.

2. Lássuk először a közvetlen előzményeket! Az 1980-as évek elejére megjelent a nagyatlasz mindegyik kötete (MNYA. 1–6), megjelent az atlaszról szóló módszertani összefoglaló kötet (DEME–IMRE 1975), megjelent IMRE SAMUnak a nagyatlasz anyaga alapján készült nagy szintézise, amely minden korábbit messze felülhaladó minőségben mutatja be a magyar nyelvjárások tipológiáját és fontos hangtani jellemzőinek a rendszeres leírását (1971), napvilágot látott BENKŐ LORÁND úttörő munkája a nagyatlasz anyagának történeti nyelvföldrajzi hasznosíthatóságáról (1967). Külön kiemelendő fontos tény, hogy 1981-ben indult a szombathelyi dialektológiai szimpóziumoknak, nyelvjárástani konferenciáknak, a nyelvjáráskutatók seregszemléjének a sorozata, amelynek eddigi utolsó eseménye 2007-ben volt. 1972-ben indultak meg az atlaszgyűjtői tapasztalatok nyomán s emelkedtek hivatalos intézeti tervmunkai szintre a regionális köznyelvi kutatások, s 1979-ben meg is jelent e vizsgálatok első reprezentatív

tanulmánygyűjteménye (IMRE szerk. 1979). Több-kevesebb bizonytalanság kísérette persze ezeket az új kutatásokat, erre utal DEME LÁSZLÓ kérdésfölvetése is, hogy tudniillik megvizsgálandó, „ami regionális köznyelviség címen fut, abban mi a dialektológia” (1982. március 21-i leveléből), s IMRE SAMU korábbi vitákat lezáró ígérennyel megfogalmazott véleménye: „ezt a területet [a regionális köznyelv kutatását] ma már mindenképpen a dialektológia szerves részének kell tekintenünk” (1982. március 19-i leveléből). Erre az időre megjelent tehát a nagyatlász gyűjtése tapasztalatainak szemléletformáló hatása: „A praxis lebentette fel a fátylat arról is, amit a teoretikus indulás szociolingvisztika néven ismer: hogy a különféle társadalmi helyzetekben és rétegekben való forgolódás nyomai hogyan jelentkeznek az egyéni nyelvhasználaton, s ezek az egyéni vonások hogyan hatnak vissza magára a nyelvi rétegződésre, egységesedésre és szétkülönülésre” (DEME 1997: 46).

1981 májusában BALOGH LAJOS mint témafelelős az IMRE SAMUval történt tanácskozás alapján a Nyelvtudományi Intézetben készített egy tervezetet a nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegek magnetofonnal történő gyűjtéséről. A tervezetben nevesítve voltak a kutatóhelyek és a kutatásban részt vevő intézmények is. Az Intézet a gyűjtésben való részvételre, valamint a szervezési és koordináló feladatok ellátására volt kijelölve, az egyetemekre és főiskolákra pedig általában a többé-kevésbé vonzáskörükbe tartozó településeken való gyűjtés várt. A szándék az volt, hogy a nagyatlász 20 évvel korábban készült magnetofonos fölvételei után korszerűbb technikai eszközökkel készüljenek hangfelvételek azonos szempontok szerint (adatközlők, témák). 1986-tól négy éven át az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával zajlottak a kutatások, s az első szakaszban anyaggyűjtés folyt, szövegfelvételek készültek, elsősorban vidéki egyetemek és főiskolák tanárainak köszönhetően: ebből a gyűjtésből készült is egy szöveggyűjtemény, amely 1993-ban jelent meg (BALOGH szerk. 1993). 1996-ban pedig a közreműködő vidéki nyelvészek (Bokor József, K. Fábian Ilona, Guttmann Miklós, Pesti János, Rónai Béla és Zilahy Lajos) 13 tanulmánya látott napvilágot a Nyelvtudományi Intézet kiadásában (BALOGH szerk. 1996) — ezek a tanulmányok azonban az 1980-as évek végén elkészültek már.

3. A körlevelek.

Az 1982-es körlevél:

„Tisztelt Kolléga!

Szakmai ügyben, dialektológiai vonatkozású kérdéssel keresem föl.

A nyelvjárások kutatásán talán lendíthetünk valamit, ha tudunk arról, mit csinálnak e téren azok, akik rendszeresen foglalkoznak dialektológiával. Ezért azt gondoltuk többen is, gyakorló nyelvjárásgyűjtők, érdemes volna megkérdeznünk kollégáinkat, milyen dialektológiai témán dolgoznak jelenleg, s mit terveznek a jövőre. Arra kérném, szíveskedjék válaszolni a kérdésekre.

[1. Milyen nyelvjárási témán dolgozik/dolgozol? 2. Milyen dialektológiai munkát tervez/tervezel a közeljövőre? 3. Kik vannak látókörében/látókörödben, ill. környezetében/környezetében, akik nyelvjárásgyűjtő és feldolgozó munkát (is) végeznek?]

Az eddig beérkezett válaszokból az már látszik, hogy bár elég kevesen foglalkozunk a nyelvjárások rendszeres vizsgálatával, meglehetősen sok téma foglalkoztatja a népnyelv bűvárlóit. Válaszát előre is köszönöm. Üdvözlettel

Budapest, 1982 márciusa Kiss Jenő

Írásban negyvenhatan válaszoltak: Ábrahám Imre, Balogh Dezső, Balogh Lajos, Batár Ilona, Bokor József, Deme László, Fercsik Erzsébet, Fülöp Lajos, Gálffy Mózes, Galuska Imre, Guttmann Miklós, Hajdú Mihály, Hegedűs Attila, Hévvízi Sándor, Imre Samu, Jónás Frigyes, Kakuk Mátyás, Kálmán Béla, Király Lajos, Kolláth Anna, Kontra Miklós, Kovács Dániel, Lizanec Péter, B. Lőrinczy Éva, Lőrincze Lajos, Mizser Lajos, Mokány Sándor, Molnár Zoltán, Nagy Géza, Nyíri Antal, Nyirkos István, Ördög Ferenc, Pap János, Péntek János, Rónai Béla, Szabó Géza, Szabó József, Szathmári István, Szépe György, Temesi Mihály, G. Varga Györgyi, Varga Józsefné, Várkonyi Imre, Végh József, Vörös Ottó, Zilahi Lajos. Szóban válaszolt: Benkő Loránd, Juhász Dezső, Fodor Katalin, Zelliger Erzsébet.

Az 1991-es körlevél:

„Kedves Barátom!

1. Egybehangzó a magyar dialektológusok véleménye: összefogásunk, céltudatos erőfeszítésünk nélkül a hazai dialektológia egyre kevésbé tud megfelelni a vele szemben támasztható elvárásoknak. Az okokról alkalmas helyen szót kell majd ejtenünk. Most azonban az a legfontosabb, hogy a magyar dialektológusok egyre zsugorodó kis csoportja erőit összefogva elvégezze azt, amit elvégeznie föltétlenül szükségesnek, egyszersmind pedig — reálisan számot vetve lehetőségeivel — megvalósíthatónak ítél.

Gyakorlati okokból az látszik célszerűnek, hogy először a mai dialektológus derékhad néhány tagja vitassa meg egy baráti megbeszélés keretében a közeljövő fontosabb teendőit. Ez után volna tanácsos — a megvitatandó témakörök rögzítése, ill. megfelelő tájékoztató anyagok kiküldése után — dialektológiai szimpóziumot tartanunk valamennyi érdekelt részvételével. Ezen a tudományos ülészsakon kellene megvitatnunk azokat az elképzeléseket, ill. véglegesítenünk azon konkrét terveket, amelyeket megvalósíthatónak gondolunk. Éspedig úgy, hogy a feladatokhoz megtaláljuk a feladat elvégzését vállalókat is.

2. A tervezett szakmai megbeszélésen elsősorban a következők megvitatása látszik szükségesnek:

– Széles körű, koncepciózus gyűjtést kellene megindítani, amely gyűjtés — ritka kutatópont-hálózattal ugyan, de — a magyar nyelvterületből lehetőség sze-

rint minél többet lefedne, sőt kiterjedne a diaszpóra-magyarság nyelvhasználatára is. A gyűjtés közösen elhatározandó, azonos szempontok figyelembe vételével folyna, éspedig hármassal. Egyrészt reprezentatív szövegfölvételek készülnének közösen kijelölendő települések nyelvhasználatáról (tehát nem csak nyelvjárásáról vagy regionális köznyelviségéről vagy köznyelvéről!). Másrészt — a Kárpát-medencében — A magyar nyelvjárások atlasza [tehát a nagyatlasz] kérdőívének meghatározott számú, elsősorban lexikai tételét kérdeznénk ki. Harmadrészt olyan kérdésekre kérnénk választ, amelyekkel a nyelvi tudat tartományát járnánk körül. A gyűjtés értelemszerűen nyelvészeti szemléletű lenne, s a nyelvészeti paraméterek közül az életkor, a nem, a foglalkozás, az iskolázottsági fok, az ingázás, a két- vagy többnyelvűség jelenthetné azt a szempont-minimumot, amely a gyűjtéskor figyelembe veendő. A gyűjtés — az anyag egyidejűségét biztosítandó — néhány évnél tovább nem tarthatna. A tervezett vállalkozást a beszélt magyar nyelvre vonatkozó kutatások szerves részének tekintjük.

– Tudnunk kellene pontosan, milyen dialektológiai anyagokat, szövegfölvételeket tárolnak az egyes kutatóhelyek, ill. egyetemek, főiskolák, múzeumok stb., ezekről katalógust volna célszerű készíteni. Arról is tudnunk kellene, hogy hol s milyen nagyobb szabású elemző (anyagfeldolgozó) munkák folynak, ha folynak egyáltalán. Ezzel kapcsolatban Balogh Lajostól kérünk részletes tájékoztatást korábbi intézeti [a Nyelv tudományi Intézetéről van szó] tervekről, ill. most is folyó idevágó munkálatokról.

– Tisztázni szükséges a gyűjtés anyagi, ill. a gyűjtendő anyagok elhelyezésének, tárolásának, kutathatóságának a lehetséges feltételeit, beleértve egy esetleges központi dialektológiai adatbank megteremtésének a tervét is.

– Végül, de egyáltalán nem utolsósorban: föl kell mérnünk, kik azok, akikre számíthatunk, miben számíthatunk rájuk, hol tudnának gyűjteni (ettől függ, mely településeket vehetjük föl kutatópontként), kiket (munkatársakat, tanítványokat) tudnánk bevonni a gyűjtésbe.

A fősorolt javaslatok értelmezésünk szerint természetesen nem jelentik a más irányú (pl. szókészleti és frazeológiai) gyűjtési és feldolgozási munkálatok háttérbe szorítását, sem pedig az egyéni tervek megvalósításának akadályozását. Ellenkezőleg: a több szempontú és több oldalú gyűjtésektől és feldolgozásoktól termékenyítő kölcsönhatást remélünk.

3. A szűk körben megbeszélendő és majdan elfogadott közös programot írásban rögzítenénk, s mindenkihez eljuttatnánk, akinek a támogatására, ill. aktív részvételére számíthatunk. Ez után kerülne sor valamikor a tematikus dialektológiai szimpózium megrendezésére, majd pedig bizonyos anyagi támogatások megszerzésének kísérletére. (Erről is szót ejtünk megbeszélésünkön.)

4. A fentiek szellemében és értelmében — a Magyar Nyelv tudományi Társaság égisze alatt — kerül sor az első tájékoztató-tájékoztató megbeszélésre, amely-

nek időpontja 1991. március 22., péntek délelőtt 10 óra, helye pedig az ELTE BTK IV. em. 48-as szobája. Megbeszélésünk alapanyagául a fentiekben megfogalmazottak szolgálhatnak. Valamennyi javaslat természetesen csak javaslat egyelőre, semmi más. Tervvé egyetértés és közös akarat teheti csak őket.

Tisztelettel kérlek, vegyél részt Te is megbeszélésünkön. Úgy vélem, az ügy fontosságának emlegetése fölösleges volna ebben az esetben. A — legkésőbb 1991. március 22-i — viszontlátásig barátsággal köszöntlek.

Budapest, 1991. január 31. Kiss Jenő

A 2001-es körlevél:

„Kedves Barátom, kedves Dialektológus-társam!

Szombathelyi szimpóziumunkon jeleztem, hogy 2002. januárjában szeretnék megszervezni egy szakmai összejövetet, megbeszélést a magyar dialektológiával összefüggő problémákról. Éspedig azokkal, akik az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékeken a dialektológia-oktatásért felelősek, illetőleg azt végzik (is). Természetesen egy intézményből egy kolléga is elegendő, de mindenkint szívesen látok, aki részt kíván venni ezen a megbeszélésen. Ha szükséges, természetesen külön írok a tanszékvezetőknek is. Erre vonatkozó jelzéseket is köszönettel veszek. Egyelőre azonban csak dialektológus kollégákat keresek föl levellemmel.

A tervezett megbeszélés néhány óránál tovább nem tartana, tehát a megérkezés és az időben történő elutazás nem ütközne nehézségbe. Három januári időpont-javaslatom van: 15-e, 16-a és 17-e. Azt kérem, szíveskedjék/szíveskedjél megjelölni azokat, amelyek megfelelnek, hogy kiválaszthassam azt, amelyik mindenkinek megfelel. A válaszok befutása után további információkat adok, hogy megbeszélésünk hatékonyabb lehessen. Mielőbbi választát/válaszodat remélve, szíves köszöntéssel

Budapest, 2001. XII. 6. Mikulás napján Kiss Jenő

2002. január 21.:

„Emlékeztető följegyzés a dialektológus-összejövetelről.

2002. január 17-én az ELTE BTK Pesti B. u. 1. épületében, Benkő tanár úr szobájában (III. em. 6.) a következők jöttek össze a magyar dialektológiával összefüggő kérdések megbeszélésére: Balogh Lajos (Bp., Nyelvtudományi Intézet és ELTE), Fekete Péter (Eger), Hajdú Mihály (Bp., ELTE), Juhász Dezső (Bp., ELTE), Kálnási Árpád (Debrecen, DE), Kiss Jenő (Bp., ELTE), Molnár Zoltán (Szombathely), Posgay Ildikó (Bp., KGRE), Szabó József (Szeged, SZE), Unti Mária és Varga Józsefné (Győr). A hiányzók kimentették magukat.

Az elhangzottak alapján a következők rögzítése és emlékezetbe idézése látszik különösen is fontosnak.

Azon szakmai meggyőződésből kiindulva, hogy a dialektológia is fontos a nyelvtudomány egésze szempontjából, szükségesnek tartjuk a magyar dialektolo-

lógia további korszerűsítését, egyszersmind — s vele párhuzamosan — helyzetének és megítélésének javítását. (Ennek letéteményesei természetesen maguk a dialektológusok lehetnek csupán.) E célból a következőket tartjuk szükségesnek.

1. Javasoljuk a magyar dialektológusok önkéntes, közérdekű szakmai társaságának, a Magyar Dialektológusok Munkaközösségének a megalakítását, amelynek legfőbb feladata a dialektológusok egymás közötti szakmai kommunikációjának az intenzívebbé tétele, a magyarra vonatkozó dialektológiai kutatások ésszerű és célszerű összehangolása, illetőleg támogatása, a külföldi kapcsolatok szélesítése, s a szakmai információáramlás meggyorsítása lenne. Továbbá az, hogy a szükségesnek tartott esetekben kompetens közösségi szakmai vélemény hangozzék el nyilvánosan is a dialektológiát érintő kérdésekben.

2. A rendszeres szakmai kapcsolattartás, véleménycsere és információáramoltatás biztosítása céljából szükségesnek látszik:

a) félévenként (megfelelően előkészítendő) szakmai összejövétel tartása a dialektológia oktatásában és kutatásában részt vevő, ill. azért felelős egyetemi, főiskolai és intézeti kollégákkal,

b) kétévenként, változó színhelyeken (vándorgyűlésekhez hasonlóan) szakmai szimpóziumok tartása,

c) minden hatodik évben dialektológiai kongresszus/konferencia tartása Szombathelyen (az eddigi szimpóziumok folytatásaként).

3. Szükséges továbbá:

a) nagyobb volumenű, esetleg országos, sőt a magyar nyelvterület egészére kiterjedő közös kutatási terv(ek) kidolgozása, együttműködéses pályázatok készítése és kooperáció egyéni és kollektív tudományos vállalkozásokban is,

b) nagyobb figyelem fordítandó az utánpótlás nevelésére, mivel a több okból se divatos, a gyors érvényesülés lehetőségével nem kecsegtető diszciplína mellett kitartó fiatalok száma erősen korlátozott,

c) a nyelvjárásgyűjtő gyakorlatok, szakmai kirándulások lehetőség szerinti megszervezése azért kiemelten fontos, mert a hús-vér nyelvjárási beszélőkkel falusi környezetben való találkozásnak szemléletformáló, horizonttágító hatása van,

d) külön súlyt ajánlatos fektetni a nyelvjárásokkal és a nyelvjárási beszélőkkel összefüggő, a társadalom nagy részében élő negatív vélekedések, tévhitek eloszlatására, az anyanyelvi oktatásban a nyelvjárási nyelvhasználat humánus és szakszerű kezelése szükségességének a széles körű tudatosítására.

Budapest, 2002. I. 21.

Kiss Jenő”

4. A felsőoktatásban Magyarországon 2006-ban vezették be a bolognai rendszert, amely a dialektológia-oktatás térvesztését hozta magával több felsőoktatási intézmény magyar szakán. Az az ezzel kapcsolatos, aggodalomra okot adó hely-

zet is bekövetkezett, hogy a magyar szakos egyetemi oktatásban a dialektológiának az egyetemek többségén már nincs aktív szakembere, s ez előrevetíti a dialektológus utánpótlás-nevelésnek ezekben az intézményekben való ellehetetlenülését is. Végezetül az országos szempontból mintaadó szerepe, szervező kapacitásai miatt is vezető szerepet játszó Nyelvtudományi Intézetben nincs már semmiféle magyar dialektológiai kutatás. E tény annak ismeretében különösen is elgondolkodtató, amit SZÉPE GYÖRGY vetett papírra 2001-ben: „az ötvenes években vitathatatlanul a magyar nyelvészet és azon belül is a nyelvatlasz munkatársai rendelkeztek a legnagyobb belső presztízzsel az intézetben” (12).

Annak, hogy a nyelvjáráskutatás nem vett fordulatot a szövegtan irányába (ahogy azt SZABÓ ZOLTÁN 1994-es tanulmányában megfogalmazta: „tulajdonképpen a »nyelvjárási textológia« kellene hogy a nyelvjáráskutatás legjelentősebb ága legyen”, 58), kettős oka van. Egyrészt az, hogy a dialektológiát saját belső logikája a korszerűsödés más irányába, tudniillik a változásvizsgálatnak és a szociodialektológia kialakításának az irányába vitte. Merthogy nem a nyelvi szerkezet, hanem a nyelvjárási nyelvhasználat társadalmi meghatározottsága került a dialektológiai vizsgálatok fókuszába. Másrészt pedig az a tény, hogy a nyelvjárástani kutatások középpontjában hagyományosan az alsóbb nyelvi szintek vizsgálata állt mindig is — nagyrészt azért, mert a magasabb nyelvi szinteken, így már a mondat szintjén is kevés és csekély különbség van a magyarban a köznyelv és a nyelvjárások között. Köztudott ugyanis, hogy minden nyelvváltozat — a szókészlet kivételével — az adott nyelv általános mintáit követi általában.

Irodalom

- BALOGH LAJOS szerk. 1993. *Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- BALOGH LAJOS szerk. 1996. *A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *Az MTA I. Osztálya Közleményei* 24: 29–48.
- DEME LÁSZLÓ 1997. A magyar dialektológia útja. In: BÜKY LÁSZLÓ szerk., *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészet Tanszék. 37–49.
- DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU szerk. 1979. *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ZOLTÁN 1994. A dialektológia a szövegtan interdiszciplináris keretében. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/1: 55–59.
- SZÉPE GYÖRGY 2001. Több évtized az Intézetben... Egy túlélő nyelvész jegyzeteiből a XXI. század előestéjén. In: ANDOR JÓZSEF–SZÜCS TIBOR–TERTS ISTVÁN szerk., *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára 1.* Pécs, Lingua Franca Csoport. 11–20.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Helynévi adatok Szepes vármegye dikális összeírásaiból

KENYHERCZ RÓBERT

1. Bevezetés

A Magyar Országos Levéltár Conscriptiones portarum című gyűjteményének (E 158)¹ első sorban 16–17. századi névanyaga nyelvtörténeti szempontból korántsem bír olyan jelentőséggel, mint az Árpád-kori okleveleké, hiszen a Mohács utáni időszakra vonatkozóan már jelentősen megszorodott azoknak a forrásoknak a száma, amelyekből a korabeli magyar nyelv állapotát — a fenti gyűjtemény jórészt csak tulajdonneveket tartalmazó dikális összeírásainál — jóval összetettebb módon lehet kutatni. Vélhetően ezzel is magyarázható, hogy a dikajegyzékek feldolgozása eddig jórészt kívül esett a nyelvészeti kutatások érdeklődési körén. Azt gondolom azonban, hogy a névtani-névrendszertani vizsgálatok szempontjából ez az időszak sem bír kisebb jelentőséggel, mint a korábbiak, s a dikális összeírások jó kiindulási alapnak számítanak a névtörténet számára — forrásgazdagsága ellenére is — kevésbé ismert időszak névtani állapotának megismeréséhez.²

A következőkben — részben ennek a hiánynak a betöltésére, részben pedig a forrástípus bemutatására — Szepes vármegye dikális összeírásaiból tizenkét év anyagát közlöm szótárszerű feldolgozásban. A Conscriptiones portarum című gyűjtemény Szepesre vonatkozó legkorábbi jegyzéke 1538-ból származik, a legkésőbbi pedig 1696-ból. A köztes időszak összeírásainak kiválasztásakor törekedtem az arányos időbeli elosztásra, hogy a feldolgozott adatok révén a korszak névtani változásait a lehetőségekhez mérten folyamatában lehessen látni.³

¹ A gyűjtemény történetének és tartalmának részletes bemutatásához lásd ACSÁDY 1893, illetve BAKÁCS 1957.

² Legutóbbi munkámban magam is jórészt erre az anyagra támaszkodva mutattam be 16–17. századi névrendszertani folyamatokat (vö. KENYHERCZ 2014).

³ Az 1549-es összeírás anyagát — mivel azt MAKSAY FERENC korábban már teljes egészében megjelentette (vö. 1990: 755–770) —, itt nem közlöm. A dikális összeírások adatainak kiadásával

Természetesen a dikális összeírások névanyagának helyes értelmezéséhez — akárcsak a középkori oklevelek esetében is — figyelembe kell vennünk a forrás jellegéből adódó lehetőségeket és korlátokat. Az egyik legfontosabb körülmény az, hogy a dikajegyzékek nem tartalmazzák az adott vármegye teljes névanyagát. Az adóösszeírás funkciójából adódóan ugyanis nem szerepelnek benne mikrotoponimák, ráadásul kimarad belőlük azoknak a településeknek a neve is, amelyek valamilyen oknál fogva adott évben adómentességet élveztek. Ebből következően az alábbiakban közölt Szepes megyei anyagból hiányoznak a szabad királyi városok adatai (Késmárk és Lőcse), Podolin, Gnézda, Lubló, valamint a 13 szepesi városéi is (Béla, Durand, Felka, Igló, Leibic, Mateóc, Menhárd, Olaszi, Poprád, Ruszdorf, Strázsa, Szepesszombat és Szepesváralja), amelyek 1412-től 1773-ig a lengyel királynak voltak elzálogosítva (ennek a háttéréhez vö pl. HRADSKY 1888: 58, WÉBER 1881, valamint MAKSAY 1990: 755). Ezeken túl is előfordul, hogy néhány évben kimarad egy-két település az összeírásokból, aminek oka lehetett valamiféle időközben nyert mentesség, elpusztásodás vagy egyszerűen az, hogy valamilyen természeti kár (például tűzvész, jégvéres) miatt nem tudtak az ott élőktől adott évben adót beszedni (ezekhez lásd BAKÁCS 1957: 58, 65, 68).

Ennek ellenére a megmaradó több mint 150 település nevének esetében a dikális összeírások névtörténeti szempontból jelentős forrásnak tekinthetők. A dikajegyzékek nagy előnye a családi levéltárak újkori anyagához vagy a MOL *Urbaria et Conscriptiones* című gyűjteményéhez (E 156) képest az, hogy általuk szisztematikus névrendszertani vizsgálatok végezhetők, ugyanis a sokszor évenként megismételt összeírások segítségével a bennük szereplő települések nevének alakulásáról viszonylag folyamatos képet tudunk alkotni. A többnyire kerületenként történő felsorolás ráadásul nagyban megkönnyíti az egyes települések különböző névváltozatainak az azonosítását, névazonosság esetén pedig az egyes nevek elkülönítését (vö. BAKÁCS 1957: 56). További előnye ezeknek az összeírásoknak a könnyű kutathatóság. Szepes vármegye összeírásai jórészt két kötetben fellelhetők, ami a névtörténeti szempontból hasonlóan értékes dézsmajegyzékek hatalmas anyagához képest jóval egyszerűbben belátható és kutatható mennyiségnek tekinthető.⁴

Jelen forráskiadás jellegéből adódóan (tudniillik nem a legkorábbi előfordulásoktól kezdve tartalmazza egy-egy település adatait, hanem csupán a 16–17.

kapcsolatban megjegyzendő továbbá, hogy a MAKSAY-féle kötet további megyék egy-egy dikajegyzékét is tartalmazza, valamint a MOL adatbázisainak az internetes oldalán megtalálható több vármegye néhány összeírásának lokalizálás és azonosítás nélküli adatbázisa is (<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikaliss-osszeirasok>). Szepes megye anyaga közleményem megjelenésének pillanatában azonban ebben az adatbázisban nem szerepelt.

⁴ Szepes vármegye törzsanyaga az E 158-as gyűjtemény 35. és a 36. kötetében szerepel, emellett csupán néhány év anyaga került más kötetekbe (vö. ACSÁDY 1893: 208–209, 211, 214–215).

századra vonatkozóan), a könnyebb tájékozódás érdekében a címszavakat a történeti és névtani irodalomban ismert középkori névváltozatok alapján állapítottam meg. Ehhez ENGEL PÁL Magyarország a középkor végén című munkájának adatbázisát vettem alapul. Ettől csak abban a néhány esetben tértem el, amikor az összeírásokban szereplő névalakok nyelvi értelemben teljesen függetlenek az ENGEL által középkori standard névként megállapított formától. Ez utóbbira ilyenkor külön címszóval utalok. A lokalizálás után megjelenő mai magyar és szlovák névformák meghatározásában szintén ENGEL munkájából indultam ki, amit bizonyos esetekben SEBŐK LÁSZLÓ Határokon túli magyar helységnévszótára és az e-obce.sk címen elérhető internetes oldal adatai alapján kiegészítettem vagy pontosítottam.

Mivel az alábbi szótár minden adata a MOL Conscriptiones portarum című gyűjteményéből (E 158) származik, a pontos forrást az áttekinthetőség érdekében nem a megszokott módon, az egyes névalakok után, hanem az alábbiakban, évenkénti csoportosításban, összeírásonként közlöm (év: kötet/oldalszám): 1538: 35/5–11, 1544: 35/12–16, 1555: 35/185–199, 1564: 35/327–349, 1567: 36/2–6, 1570: 36/88–102, 1582: 36/192–209, 1593: 35/438–459, 1598, 36/13–18, 1635: 36/50–55, 1647: 35/469–471, 1696: 35/472–476.

2. Szepes vármegye településnevei a Conscriptiones portarum című gyűjtemény 1538–1696. évi összeírásaiban

Ábrahámfalva ’település Késmárktól délre, Ábrahám-pikfalva településrésze/Abrahámovce’ 1598: *Abrahamfalwa*.

Álmás ’település Lőcsétől keletre, Szepesalmás/Jablonov’ 1538: *Almas*, 1555: *Almasch*, 1564: *Almas*, 1567: *Almas*, 1570: *Almazs*, 1582: *Almas*, 1593: *Almas*, 1598: *Almaß*, 1635: *Almas*, 1647: *Almas*, 1696: *Almas*.

Alsólapsa ’település Szepesófalutól nyugatra, Alsólápos/Lapsze Nižne’ 1538: *Alsolapso*, 1544: *Alsolapsa*, 1555: *Lapscha*, 1564: *Inferior Lapsa*, 1567: *Inferior Lapsa*, 1570: *Inferior Lapsa*, 1582: *Inferior Lapßa*, 1593: *Inferior Lapsa*, 1598: *Inferior Lapssa*, 1635: *Lapsa inferior*, 1647: *Also Labsch ~ also Labs*, 1696: *Alsó Labs*.

Alsórépás ’település Lőcsétől északkeletre, Alsórépás/Nižné Repaše’ 1538:

Alsorepas, 1544: *Alsorepas*, 1555: *Inferior repasch*, 1564: *Also Repas*, 1567: *Also Repas*, 1570: *Inferior Repas*, 1582: *Inferior Repas*, 1593: *Inferior Repas*, 1598: *Inferior Repaß*, 1635: *Repas inferior*, 1647: *Also Répas*, 1696: *Also Répás*.

Alsósunyava ’település Poprádtól nyugatra, Alsószépfalu/Nižná Šuňava’ 1564: *Schonowa inferior*, 1598: *Inferior Sonawa*, 1647: *Infer Sonyaua*, 1696: *Alsó Sonyaua*.

Alsószlovinka ’település Korompától délnyugatra, Alsószalánk/Nižné Slovinky’ 1538: *Also zlowynka*, 1555: *Inferior slawynka*, 1564: *Slawinka inferior*, 1567: *Slawynka inferior*, 1570: *Zlowenka Inferior*, 1582: *Zlowenka inferior*, 1593: *Inferior Slowynka*, 1598: *Inferior Slouenka*, 1635: *Szlowenka in-*

ferior, 1647: *Inferior Szlouenka*, 1696: *Also Szlouenka*.

Arnótfalva 'település Iglótól északnyugatra, Arnótfalva/Arnutowce' 1538: *Arnolthfalwa*, 1555: *Arnoltowetz*, 1564: *Arnolthfalwa*, 1567: *Arnoltfalwa*, 1570: *Arnoldfalwa*, 1582: *Arnoltffalwa*, 1593: *Arnoltffalwa*, 1598: *Arnolthfalwa*, 1635: *Arnotfalua*, 1647: *Arnotfalua*, 1696: *Arnotfalua*.

Baldóc 'település Lőcsétől délkeletre, Baldóc/Baldovce' 1538: *Baldo*, 1555: *Baltfalwa*, 1564: *Baldowecz*, 1567: *Baldowecz*, 1570: *Baldocz*, 1582: *Baldocz*, 1593: *Baldocz*, 1598: *Baldocz*, 1635: *Baldocz*, 1647: *Baldocz*, 1696: *Baldocz*.

Batizfalva 'település Poprádtól nyugatra, Batizfalva/Batizovce' 1538: *Batizfalwa*, 1544: *Batizfalwa*, 1555: *Boczdarff*, 1564: *Batizfalwa*, 1567: *Batyzfalwa*, 1570: *Batizfalwa*, 1582: *Batisffalwa*, 1593: *Bathyzffalwa*, 1598: *Batysfalwa*, 1635: *Battizfalua*, 1647: *Batizfalua*, 1696: *Batizfalua*.

Beharóc 'település Szepesváraljától keletre, Beharóc/Beharovce' 1538: *Beharocz*, 1555: *Beharottz*, 1564: *Beharowecz*, 1567: *Beharowecz*, 1570: *Beharocz*, 1582: *Beharoch*, 1593: *Beharocz*, 1598: *Beharocz*, 1635: *Beharocz*, 1647: *Becharocz*, 1696: *Beharocz*.

Béla 'település Szepesófalutól északkeletre, Újbéla/Nowa Biała' 1538: *Bela*, 1544: *Bela*, 1555: *Bella*, 1564: *Wybela*, 1567: *Wybela*, 1570: *Wybela*, 1582: *Wy Bela*, 1593: *Vybela*, 1598: *Wybela*, 1635: *Wybela*, 1647: *Uj Bela*, 1696: *Uj Bela*.

Bierbrunn 'település Késmárktól északra, Sörkút/Výborná' 1538: *Byrbron*, 1544: *Birbron*, 1555: *Byrbrun*,

1564: *Bierbron siue Viborna*, 1567: *Bierbrwn*, 1570: *Byrbron*, 1582: *Byrbron*, 1593: *Vyborna*, 1598: *Wiborna*, 1635: *Wyborna*, 1647: *Viborna*, 1696: *Viborna*.

Busóc 'település Késmárktól északkeletre, Busóc/Bušovce' 1538: *Busson*, 1544: *Bwsson exusta*, 1555: *Pauschen-darff*, 1564: *Büsocz alias Bauschen-dorff*, 1567: *Bwssocz*, 1570: *Bwssowecz*, 1582: *Bwssocz*, 1593: *Bwssocz*, 1598: *Bußocz*, 1635: *Bußocz*, 1647: *Busocz*, 1696: *Busocz*.

Csarnagura 'település Szepesófalutól nyugatra, Feketebérc/Czarna Góra' 1647: *Csarnagura*, 1696: *Csarnagura*.

Csépánfalva 'település Iglótól délkeletre, Márkusfalva településrésze/Markušovce-Čepanovce' 1538: *Chepanfalwa*, 1544: *Chepanfalwa*, 1555: *Stepanffalwa*, 1564: *Chiepanfalwa*, 1567: *Chepanfalwa*, 1570: *Chepanfalwa*, 1582: *Chepanffalwa*, 1593: *Chepanffalwa*, 1598: *Chepanfalua*, 1635: *Czepanfalua*, 1647: *Csepanfalua*, 1696: *Csepanfalua*.

Csontfalva 'település Poprádtól délkeletre, Csontfalu/Čenčice' 1593: *Chontafalwa*.

Csütörtökhely 'település Lőcsétől délnyugatra, Csütörtökhely/Spišský Štvrtok' 1555: *Quintum forum*, 1564: *Quintum forum oppidum*, 1567: *Quintum Forum*, 1570: *Qvintvm Forvm*, 1582: *Quintum forum*, 1593: *Quintum forum*, 1598: *Quintum Forum*, 1635: *Quintum forum*, 1647: *Quintum Forum*, 1696: *Csütörtökhely*.

Daróc 'település Lőcsétől nyugatra, Szepesdaróc/Dravce' 1538: *Drawecz*, 1544: *Drawiecz*, 1555: *Draffcze*, 1564: *Drawecz*, 1567: *Drawecz*, 1570: *Drawecz*, 1582: *Drawecz*, 1593: *Drawecz*,

1598: *Drawecz*, 1635: *Drawecz*, 1647: *Drauecz*, 1696: *Drauecz*.

Dénesfalva 'település Iglótól keletre, Dénesfalva/Danišovce' 1555: *Denischfalwa*, 1564: *Dienesfalwa*, 1567: *Dienesfalwa*, 1570: *Dienesfalwa*, 1582: *Dyenesffalwa*, 1593: *Dienosfalwa*, 1598: *Dianisfalua*, 1635: *Danyssocz*, 1647: *Danisocz*, 1696: *Danisocz*.

Dolyán 'település Lőcsétől délkeletre, Dolyán/Dolány' 1598: *Dolyan*, 1647: *Dolyan*, 1696: *Dolyan* et Koncsan.

Dományfalva 'település Lőcsétől délkeletre, Dománfalva/Domaňovce' 1538: *Doman*, 1555: *Domanowcze*, 1564: *Domanowecz*, 1567: *Domanovecz*, 1570: *Domanyfalwa*, 1582: *Domanffalwa*, 1593: *Domanfalwa*, 1598: *Domanfalwa*, 1635: *Domanfalua*, 1647: *Domanyfalua*, 1696: *Domanyocz*.

Dubrava 'település Szepesváraljától keletre, Szepesölgyes/Dúbrava' 1538: *Dubrowa*, 1564: *Dubrawa*, 1567: *Dwbrawa*, 1570: *Dwbrawa*, 1582: *Dwbrawa*, 1593: *Dwbrawka*, 1598: *Dubrawa*, 1635: *Dubrawa*, 1647: *Dubrava*, 1696: *Dubraua*.

Durstin 'település Szepesófalutól északnyugatra, Dercsény/Dursztyn' 1647: *Durstin*, 1696: *Durstin*.

Dvorce 'település Lőcsétől északra, Szepesudvard/Levoča-Dvorce' 1538: *Zworche*, 1544: *Dworcze*, 1555: *Dworcze*, 1564: *Dworcze* alias *Burgerhoff*, 1567: *Dworcze*, 1570: *Dworcze*, 1582: *Dwrocze*, 1593: *Dworcze*, 1598: *Dworcze*, 1635: *Dworcze*, 1647: *Dvorcze*, 1696: *Dvorecz*.

Eisdorf 'település Késmárktól délnyugatra, Izsákfalva/Žakovce' 1555: *Eysdarff*, 1564: *Eisdorff* oppidum, 1567:

Eisdorff, 1570: *Ayzdorff*, 1582: *Eysendorff*, 1593: *Eisdorff*, 1598: *Eysdorff*, 1635: *Isakfalua*, 1647: *Isakfalua*, 1696: *Sakocz*.

Farkasfalva 'település Késmárktól délre, Farkasfalva/Vlková' 1538: *Farkasfalwa*, 1544: *Farkasfalwa*, 1555: *Farkaschfalwa*, 1564: *Farkasfalwa*, 1567: *Farkasfalwa*, 1570: *Farkasfalwa*, 1582: *Farkasffalwa*, 1593: *Farkasffalwa*, 1598: *Farkasfalwa*, 1635: *Farkasfalua*, 1647: *Farkasfalua*, 1696: *Farkasfalua*.

Feketehegy lásd **Csarnagura**

Felsőerdőfalva lásd **Walddorf**

Felsőlapsa 'település Szepesófalutól nyugatra, Felsőlapos/Lapsze Wyžne' 1538: *Felseölapsa*, 1555: *Lapscha superior*, 1564: *Superior Lapsa*, 1567: *Superior Lapsa*, 1570: *Superior Lapsa*, 1582: *Superior Lapßa*, 1593: *Superior Lapsa*, 1598: *Superior Lapssa*, 1635: *Lapsa superior*, 1647: *Felseö Labsch* ~ *Felseö Labs*, 1696: *Felseö Labs*.

Felsőrepás 'település Lőcsétől északkeletre, Felsőrepás/Vyšné Repaše' 1538: *Felseörepas*, 1544: *Felsewrepas*, 1555: *Superior repasch*, 1564: *Folso Repas*, 1567: *Feölsö Repas*, 1570: *Svperior Repas*, 1582: *Superior Repas*, 1593: *Superior Repas*, 1598: *Superior Repaß*, 1635: *Repas superior*, 1647: *Felseo repas*, 1696: *Felseö Repas*.

Felsősunyava 'település Poprádtól nyugatra, Felsőszépfalu/Vyšná Šuňava' 1538: *Felseösonawa*, 1555: *Schonowa*, 1564: *Schonowa superior*, 1567: *Sonawa superior*, 1570: *Superior Swnawa*, 1582: *Superior Sonawa*, 1593: *Superior Sonawa*, 1598: *Superior Sonawa*, 1635: *Sonyawa*, 1647: *Sonyaua*, 1696: *Felseö Sonyaua*.

Felsőszalók ’település Lőcsétől északkeletre, Felsőszalók/Vyšný Slavkov’ 1538: *Felseö Zalok*, 1544: *Felsewzalok*, 1555: *Superior solok*, 1564: *Feölseö Zalok*, 1567: *Feölsö zalok*, 1570: *Syuperior Zalok*, 1582: *Superior Zalok*, 1593: *Superior Zalok*, 1598: *Superior Zalok*, 1635: *Felseö ßalok*, 1647: *Felseö Szalok*, 1696: *Felseö Szalok*.

Felsőszlovinka ’település Korompától nyugatra, Felsőszalánk/Vyšné Slovinky’ 1538: *Felseö zlowynka*, 1555: *Superior Slawynka*, 1564: *Slawinka superior*, 1567: *Slawynka superior*, 1570: *Zlowenka Syuperior*, 1582: *Zlowenka superior*, 1593: *Superior Slowenka*, 1598: *Superior Slowenka*, 1635: *Szlowenka superior*, 1647: *Super Szlouenka*, 1696: *Felseö Szlouenka*.

Folkmar ’település Gölnicbányától keletre, Nagysolymár/Vel’ký Folkmar’ 1538: *Folkmar*, 1555: *Folgkmer*, 1564: *Folckmair*, 1567: *Folkmar*, 1570: *Folkmar*, 1582: *Folkmar*, 1593: *Folkmar*, 1598: *Folkmar*, 1635: *Folkmar*, 1647: *Folkmar*, 1696: *Folkmar*.

Folyvark ’település Ólublótól északnyugatra, Nagymajor/Stráňany’ 1598: *Folwark*, 1647: *Folyvark*, 1696: *Folyvark*.

Forberg ’település Késmárktól északnyugatra, Tátraalja/Stráne pod Tatrami’ 1538: *Forberge*, 1544: *Forwerk*, 1564: *Forwerk*, 1647: *Forberk*, 1696: *Forberk*.

Frankova ’település Késmárktól északra, Nagyfrankvágása/Vel’ká Franková’ 1538: *Frankwagas*, 1555: *Frankowa*, 1564: *Frankowa*, 1567: *Frankowa*, 1570: *Frankowa*, 1582: *Frankowa*, 1593: *Frankowa*, 1598: *Frankowa*, 1635: *Frankowa*, 1647: *Frankoua*, 1696: *Frankoua*.

Frankovka ’település Késmárktól északnyugatra, Kisfrankvágása/Malá Franková’ 1647: *Frankovka*, 1696: *Frankovka*.

Frankvágás lásd **Frankovka**

Fridman ’település Szepesófalutól északnyugatra, Frigyesvágása/Frydman’ 1538: *Frydman*, 1555: *Fryttman*, 1564: *Fridman*, 1567: *Fridman*, 1570: *Fridman*, 1582: *Frydman*, 1593: *Fridman*, 1598: *Frydman*, 1635: *Fryedman*, 1647: *Fridman*, 1696: *Fridman*.

Gánfalva ’település Poprádtól délkeletre, Gánóc/Gánovce’ 1647: *Hozelecz et Ganocz*, 1696: *Ganocz*.

Gerlachfalu ’település Poprádtól északnyugatra, Gerlachfalva/Gerlachov’ 1538: *Gerlafalwa*, 1544: *Gerlefalwa*, 1555: *Gergellffalwa*, 1564: *Gerlefalwa*, 1567: *Gerlaffalwa*, 1570: *Gerlafalwa*, 1582: *Gerlaffalwa*, 1593: *Gerlafalwa*, 1598: *Gerlafalwa*, 1635: *Gerlahfalua*, 1647: *Gerlachfalua*, 1696: *Gerlahfalua*.

Gibely ’település Késmárktól északra, Gibely/Zálesie’ 1647: *Gibel*, 1696: *Gibel*.

Göbölfalva ’település Lőcsétől délkeletre, Göbölfalva/Buglovce’ 1538: *Gebelfalwa*, 1544: *Gebelfalwa*, 1555: *Gubloffcze*, 1564: *Gebelfalwa*, 1567: *Gebelfalwa*, 1570: *Gewbelfalwa*, 1582: *Gebolffalwa*, 1593: *Gebelfalwa*, 1598: *Geöbelfalwa*, 1635: *Buglocz*, 1647: *Buglocz*, 1696: *Buglyocz*.

Gölnic ’település Iglótól délkeletre, Gölnicbánya/Gelnica’ 1538: *Gelnecz*, 1544: *Gelnicz montanum oppidum*, 1555: *Gylnetztz*, 1567: *Gelnycztz*, 1570: *Gelnecz*, 1582: *Gelnycztz*, 1593: *Gelnicz*, 1598: *Golnycztz*, 1635: *Gölnicz*, 1647: *Gelnecz*, 1696: *Gölnecz*.

Görgő ’település Lőcsétől délkeletre, Görgő/Spišský Hrhov’ 1538: *Gergew*, 1544: *Gergew*, 1555: *Gerge*, 1564: *Gergew*, 1567: *Gergew*, 1570: *Gewrgew*, 1582: *Gergew*, 1593: *Gergew*, 1598: *Gargo*, 1635: *Geörgew*, 1647: *Geörgeö*, 1696: *Görgeö*.

Grancs ’település Szepesváraljától keletre, Garancspetróc településrésze/Granč-Petrovce’ 1538: *Grancz*, 1544: *Granch*, 1555: *Grancz*, 1564: *Granchz*, 1567: *Granch*, 1570: *Granch*, 1582: *Granch*, 1593: *Grancz*, 1598: *Grancz*, 1635: *Grancz*, 1647: *Grancs et Petrocz*, 1696: *Petrocz Grancs*.

Hági ’település Szepesófalutól délre, Hági/Reľov-Hágy’ 1647: *Haghi* ~ *Haghy*, 1696: *Hagi*.

Halgóc ’település Szepesófalutól keletre, Helivágása/Haligovce’ 1647: *Halogocz*, 1696: *Haligocz*.

Harakóc ’település Szepesváraljától keletre, Harakóc/Harakovce’ 1538: *Herekocz*, 1544: *Harakocz*, 1555: *Harakotz*, 1564: *Harakocz*, 1567: *Harakocz*, 1570: *Harakocz*, 1582: *Harakocz*, 1593: *Harakocz*, 1598: *Harakocz*, 1635: *Harakocz*, 1647: *Harakocz*, 1696: *Harakocz*.

Haraszt ’település Iglótól keletre, Haraszt/Chrast’ nad Hornádom’ 1538: *Harast*, 1544: *Haraszt*, 1555: *Harattz*, 1564: *Hrasth*, 1567: *Harazth*, 1570: *Harazth*, 1582: *Harazth*, 1593: *Harasth*, 1598: *Harast*, 1635: *Harazth*, 1647: *Haraszt*, 1696: *Haraszt*.

Harikóc ’település Iglótól északra, Pálmafalva/Harichovce’ 1555: *Harykoffcze*, 1564: *Harakocz* alias *Palmesdorff*, 1567: *Harykocz*, 1570: *Harykowcz*, 1582: *Harykocz*, 1593: *Hary-*

kocz, 1598: *Harykocz*, 1635: *Palmsdorff*, 1647: *Harikocz*, 1696: *Harichocz*.

Helcmanóc ’település Gölnicbányától délnyugatra, Nagykuncfalva/Helcmanovce’ 1538: *Henczman*, 1555: *Hendttzman*, 1564: *Henczmanowecz*, 1567: *Henczmanowecz*, 1570: *Hehczman*, 1582: *Henczmanowcze*, 1593: *Henczmanowcze*, 1598: *Henczmanowcze*, 1635: *Helczmanocz*, 1647: *Helczmanocz*, 1696: *Helczmanocz*.

Hencfalva ’település Iglótól északkeletre, Szepesnádasd/Hincovce’ 1538: *Henczfalwa*, 1544: *Henczfalwa*, 1555: *Hendttzowsse*, 1564: *Henczfalwa*, 1567: *Henczfalwa*, 1570: *Henczfalwa*, 1582: *Henczowcze*, 1593: *Henczocz*, 1598: *Henczowcze*, 1635: *Henczocz*, 1647: *Henczocz*, 1696: *Hinczocz*.

Hisfalva ’település Poprádról délkeletre, Lándzsásötfalu településrésze/Hôrka-Kišovce’ 1598: *Kyßocz*.

Horka ’település Poprádtól délkeletre, Lándzsásötfalu településrésze/Hôrka’ 1598: *Hworka*.

Hotkóc ’település Szepesváraljától délkeletre, Zsigra településrésze/Žehra-Hodkovce’ 1538: *Hathkocz*, 1555: *Hottkocz*, 1564: *Hotkocz*, 1567: *Hothkocz*, 1570: *Hothkowcz*, 1582: *Hottkocz*, 1593: *Hotkocz*, 1598: *Hotkowcze*, 1635: *Hottkocz*.

Hozelec ’település Poprádtól délkeletre, Ószelec/Hozelec’ 1564: *Hozelec*, 1647: *Hozelcz et Ganocz*, 1696: *Hozelcz*.

Hradiskó ’település Késmárktól délkeletre, Kisvár/Hradisko’ 1538: *Radyche*, 1544: *Hradystye*, 1555: *Hradysste*, 1564: *Radiska*, 1567: *Radiska*,

1570: *Hradyscha*, 1582: *Hradysthya*, 1593: *Hradysche*, 1598: *Hradyszcze*, 1635: *Hradisce*, 1647: *Hradiszko*, 1696: *Hradiszko*.

Hranovnica 'település Poprádtól délre, Szepesvéghely/Hranovnica' 1544: *Hranownicza*, 1555: *Ranowicza*, 1564: *Grancz*, 1567: *Hranownicze*, 1570: *Hranownyza*, 1582: *Hranownycza*, 1593: *Hranownycza*, 1598: *Hranowicza*, 1635: *Hranownycza*, 1647: *Hranovicza*, 1696: *Hranovicza*.

Hrisóc 'település Korompától északkeletre, Gyónfalva/Hřišovce' 1538: *Rysso*, 1555: *Ryschottz*, 1564: *Rischocz*, 1567: *Rysocz*, 1570: *Ryssocz*, 1582: *Rysowcze*, 1593: *Ryßocz*, 1598: *Ryssocz*, 1635: *Ryssocz*, 1647: *Hrisocz*, 1696: *Hrisocz*.

Hundertmark 'település Késmárktól északkeletre, Száztelek/Ihľany-Stoťince' 1538: *Hwndertermark*, 1544: *Hundertmarg*, 1555: *Hundertmargk*, 1564: *Hundert Mark*, 1567: *Hwnderthmark*, 1570: *Hvndertermark*, 1582: *Hwnderthmark*, 1593: *Hwndertermark*, 1598: *Hwnderthmark*, 1635: *Hundertmark*, 1647: *Hundermark*, 1696: *Hundermark*.

Hundsorf 'település Késmárktól délnyugatra, Hunfalva/Huncovce' 1538: *Hunczdorffe*, 1544: *Hwnzdorf exusta*, 1555: *Hundtsdarff*, 1564: *Hunesdorff*, 1567: *Hwnczdorff*, 1570: *Hwnzdorff*, 1582: *Hwnczdorff*, 1593: *Hwnczdorff*, 1598: *Hunsdorff*, 1635: *Hunsdorff*, 1647: *Hunszdorff*, 1696: *Hunsdorff*.

Illésfalva 'település Iglótól északnyugatra, Illésfalva/Iliašovce' 1555: *Illyaschfalwa*, 1564: *Sperrendorff oppidum*, 1567: *Sperendorff*, 1570: *Sperendorf*, 1582: *Sperendorff*, 1593: *Sperendorff*, 1598: *Sperendorff*, 1635: *Sperendorff*, 1647: *Sperendorff*, 1696: *Sperendorff*.

rendorff, 1647: *Illyésfalua*, 1696: *Illyésfalua*.

Jamnik 'település Iglótól keletre, Szepesárki/Jamník' 1538: *Jemnyk*, 1544: *Jamnik*, 1555: *Gemnyk*, 1564: *Jamnyk*, 1567: *Jamnyk*, 1570: *Jamnyk*, 1582: *Jamnyk*, 1593: *Jemnyk*, 1598: *Jamnyk*, 1635: *Jamnyk*, 1647: *Jamnik*, 1696: *Jamnik*.

Jánosfalva 1. 'település Késmárktól északra, Hanusfalva/Spišské Hanušovce' 1538: *Henesshaw*, 1544: *Henesshaw*, 1555: *Januschowecz*, 1564: *Hannosfalwa*, 1567: *Hannosfalua*, 1570: *Hannosffalwa*, 1582: *Hannusffalwa*, 1593: *Hannosffalwa*, 1598: *Hanusfalwa*, 1635: *Hanosfalua*, 1647: *Hanusfalua* ~ *Hanusfal*, 1696: *Hanusfalua*.

Jánosfalva 2. 'település Poprádtól délkeletre, Szepesjánosfalva/Jánovce' 1538: *Janoecz*, 1555: *Janowych*, 1564: *Janowcze*, 1567: *Janowcze*, 1570: *Iankfalwa*, 1582: *Janowcze*, 1593: *Janocz*, 1598: *Janowcze*, 1635: *Janocz*, 1647: *Janocz*, 1696: *Janocz*.

Jekelfalu 'település Gölnicbányától északkeletre, Jekelfalva/Jaklovce' 1538: *Jekelfalwa*, 1555: *Jekelfalwa*, 1564: *Jekelfalwa*, 1567: *Jekelfalwa*, 1570: *Jekelfalwa*, 1582: *Jekelfalwa*, 1593: *Jekelfalwa*, 1598: *Jekelfalwa*, 1635: *Jekelfalua*, 1647: *Jekelfalua*, 1696: *Jekelfalua*.

Jezerszko 'település Késmárktól északra, Tavas/Jezersko' 1647: *Jezersko*, 1696: *Jezerszko*.

Jurgó 'település Szepesófától délnyugatra, Szepesgyörke/Jurgów' 1564: *Gyorko*, 1567: *Gywrko*, 1570: *Giwrko*, 1582: *Gywrko*, 1593: *Giwrko*, 1598: *Gywrkova*, 1647: *Jurgo*, 1696: *Jurgo*.

Kakaslomnic 'település Késmárktól délnyugatra, Kakaslomnic/Veľká Lom-

nica' 1538: *Kakaslumnicha*, 1544: *Kakaslomnycza*, 1555: *Kakosch lumnycza*, 1564: *Kakaslomnicza*, 1567: *Kakaslomnycza*, 1570: *Kakaslomnycza*, 1582: *Kakaslomnycza*, 1593: *Kakaslomnycza*, 1598: *Kakaslomnycza*, 1635: *Kakas Lomnicza*, 1647: *Nagy Lomnicz*, 1696: *Kakas Lomnicz*.

Kalyava 'település Iglótól keletre, Szepeskárolyfalva/Kal'ava' 1538: *Kalawa*, 1555: *Koloffa*, 1564: *Kalawa*, 1567: *Kalawa*, 1570: *Kalawa*, 1582: *Kaliowa*, 1593: *Kalawa*, 1598: *Kalyawa*, 1635: *Kalyawa*, 1647: *Kalyaua*, 1696: *Kalyaua*.

Káposztafalva 'település Iglótól északnyugatra, Káposztafalva/Hrabušice' 1555: *Kapustafalwa*, 1564: *Kapoztafalwa* oppidum, 1567: *Kapostafalwa*, 1570: *Kapoztafalwa*, 1582: *Kapoztaffalwa*, 1593: *Kapozthaffalwa*, 1598: *Kapustafalua*, 1635: *Kapozthafalua*, 1647: *Kapostafalua*, 1696: *Kapostafalua*.

Kattuny 'település Szepesváraljától délnyugatra, Kattony/Spišské Podhradie-Katůň' 1598: *Kathwn*, 1647: *Kathun*, 1696: *Kathun*.

Katzwinkel 'település Szepesófalutól nyugatra, Szentmindszent/Kacwin' 1538: *Caczwynkell*, 1544: *Kaczwink*, 1555: *Kaczwynkell*, 1564: *Kaczwinkel*, 1567: *Kaczwynkel*, 1570: *Kaczwynkel*, 1582: *Kaczwynkel*, 1593: *Katzwynkel*, 1598: *Kaczwinkel*, 1635: *Kaczwinkel*, 1647: *Kaczvink*, 1696: *Kaczuink*.

Kislomnic 'település Ólublótól délnyugatra, Kislomnic/Lomnička' 1538: *Kyslwmicha*, 1544: *Kislomnycza*, 1555: *Lumnica minor*, 1564: *Kys Lumincza*, 1567: *Kyslomnycza*, 1570: *Kysslomnycza*, 1582: *Kys Lomnycza*, 1593: *Kys*

Lomnycza, 1598: *Kyslomnycza*, 1635: *Kiss Lomnicza*, 1647: *Kiss Lomnicz*, 1696: *Kiss Lomnicz*.

Kisszalók 'település Késmárktól nyugatra, Kisszalók/Kežmarok-Malý Slavkov' 1564: *Minorzalok*, 1598: *Kys Zalok*, 1647: *Kiss Szalok*, 1696: *Kiss Szalok*.

Kluknó 'település Korompától keletre, Kluknó/Kluknava' 1538: *Klykno*, 1555: *Klugknowa*, 1564: *Klukno*, 1567: *Klwkno*, 1570: *Klwkno*, 1582: *Klwkno*, 1593: *Klwkno*, 1598: *Klukno*, 1635: *Klyukno*, 1647: *Klyukno*, 1696: *Klyukno*.

Kojsó 'település Gölnicbányától délkeletre, Kojsó/Kojšov' 1538: *Koyssso*, 1555: *Koyscho*, 1564: *Koyso*, 1567: *Koyssso*, 1570: *Koyssso*, 1582: *Koyso*, 1593: *Koysow*, 1598: *Koyßow*, 1635: *Koyssso*, 1647: *Koiso*, 1696: *Koiso*.

Kolacsó 'település Ólublótól délnyugatra, Kalács/Kolačkov' 1538: *Kolaczko*, 1544: *Kolachko*, 1555: *Kolattschka*, 1564: *Kolaczko*, 1567: *Kolachko*, 1570: *Kolachko*, 1582: *Kolachko*, 1593: *Kolaczko*, 1598: *Kolachko*, 1635: *Kolaczko*, 1647: *Kolacsko*, 1696: *Kolacsko*.

Kolbach 'település Lőcsétől keletre, Hidegpatak/Studenec' 1538: *Kolbak*, 1555: *Kolbachy*, 1564: *Kolbach*, 1567: *Kolbak*, 1570: *Kolbah*, 1582: *Kolbach*, 1593: *Kolbak*, 1598: *Kolbach*, 1635: *Kolbach*, 1647: *Kolbach*, 1696: *Kolbach*.

Kolcsó 'település Lőcsétől délkeletre, Kolcsó/Klčov' 1538: *Kolczwa*, 1555: *Kolttschowa*, 1564: *Kolchiowa*, 1567: *Kolchwa*, 1570: *Kolchwa*, 1582: *Kolchwa*, 1593: *Kolczwa*, 1598: *Kol-*

czwa, 1635: *Kolczwa*, 1647: *Kolcsva*, 1696: *Kolcsua*.

Kolinfalva ’település Szepesvár-aljától délkeletre, Kolinfalva/Kolinovce’ 1538: *Kolynfalwa*, 1544: *Kolinfalwa*, 1555: *Kolynfalwa*, 1564: *Kolinfalwa*, 1567: *Kolynffalua*, 1570: *Kolynfalwa*, 1582: *Kolynffalwa*, 1593: *Kolinfalwa*, 1598: *Kolinfalwa*, 1635: *Kolynfalua*, 1647: *Kolonocz*, 1696: *Kolonocz*.

Koncsán ’település Lőcsétől délkeletre, Koncsán/Klčov-Končany’ 1538: *Konchiani*, 1544: *Konchany*, 1647: *Koncsan*, 1696: *Dolyan et Koncsan*.

Korotnok ’település Szepesvár-aljától keletre, Korotnok/Korytné’ 1598: *Korothnok*, 1647: *Korotnok*, 1696: *Korotnok*.

Körtvélyes ’település Iglótól keletre, Szepeskörtvélyes/Spišský Hrušov’ 1538: *Hrwso*, 1544: *Kewrtwelus*, 1555: *Kertwellesch*, 1564: *Keörthwelieös*, 1567: *Keörthuelyes*, 1570: *Kewrthweles*, 1582: *Hrwßow*, 1593: *Körtwelyös*, 1598: *Keörtwelyess*, 1635: *Keörtwelies*, 1647: *Körtuélyes*, 1696: *Körtuélyes*.

Krajván ’település Poprádtól délnyugatra, Erzsébetháza/Kravany’ 1544: *Krawan*, 1555: *Krawan*, 1564: *Krawany*, 1567: *Krawany*, 1570: *Krawany*, 1582: *Krawan*, 1593: *Krawan*, 1598: *Krawon*, 1635: *Krawan*, 1647: *Krawan*, 1696: *Kravian*.

Krig ’település Késmárktól északra, Krig/Vojňany’ 1538: *Krygh*, 1544: *Kryg*, 1555: *Krygk*, 1564: *Kreüga*, 1567: *Krygha*, 1570: *Kryg*, 1582: *Krygh*, 1593: *Krygh*, 1598: *Krygh*, 1635: *Krygh*, 1647: *Krygh*, 1696: *Kryg*.

Krompach 1. ’település Ófalutól északnyugatra, Bélakorompa/Krempa-

chy’ 1538: *Krompah*, 1544: *Krompah*, 1555: *Krumpach*, 1564: *Krompach*, 1567: *Krompach*, 1570: *Krompach*, 1582: *Krompach*, 1593: *Krompach*, 1598: *Krompach*, 1635: *Krompach*, 1647: *Krempach*, 1696: *Krempach*.

Krompach 2. ’település Szepesvár-aljától délkeletre, Korompa/Krompachy’ 1538: *Krompah*, 1555: *Krumpach*, 1564: *Krompach*, 1567: *Krompach*, 1570: *Krompah*, 1582: *Krompach*, 1593: *Krompak*, 1598: *Krompach*, 1635: *Krompak*, 1647: *Krompach*, 1696: *Krompach*.

Kuhbach ’település Poprádtól délnyugatra, Hernádfalu/Spišské Bystré’ 1544: *Kwbah*, 1555: *Kybach*, 1564: *Kübach*, 1567: *Kwbach*, 1570: *Kwbah*, 1582: *Kwbach*, 1593: *Kwbach*, 1598: *Kubach*, 1635: *Kwbach*, 1647: *Kubach*, 1696: *Kubach*.

Kurimján ’település Lőcsétől délnyugatra, Kiskerény/Kurimany’ 1555: *Kwryyny*, 1564: *Quirini*, 1567: *Quirin*, 1570: *Villa Qvirini*, 1582: *Villa Quirini*, 1593: *Villa Quirini*, 1598: *Villa Quirini*, 1635: *Villa Quiriny*, 1647: *Kurimany*, 1696: *Kuriman*.

Lándok ’település Késmárktól északnyugatra, Lándok/Lendak’ 1538: *Landok*, 1544: *Landok*, 1555: *Landek*, 1564: *Landek*, 1567: *Landek*, 1570: *Landek*, 1582: *Landek*, 1593: *Landek*, 1598: *Landek*, 1635: *Landek*, 1647: *Landok*, 1696: *Landok*.

Lapsánka ’település Szepesófalutól délnyugatra, Kislápos/Lapszanka’ 1647: *Labsanka*, 1696: *Labsanka*.

Lechnic ’település Szepesófalutól keletre, Lehnic/Lechnica’ 1538: *Lehnicz*, 1544: *Lehnecz*, 1555: *Lechnicz*, 1564: *Lechnicza*, 1567: *Lechnicza*, 1570:

Lehnycza, 1582: *Lechnycza*, 1593: *Lechnycza*, 1598: *Lechnycza*, 1635: *Lechnycza*, 1647: *Lehnicza*, 1696: *Lehnicze*.

Lengvárt 'település Lőcsétől nyugatra, Lengvárt/Dlhé Stráže' 1538: *Lengwarth*, 1544: *Lengwart*, 1555: *Lengwart*, 1564: *Lenghwarth*, 1567: *Lenghwarth*, 1570: *Lijngwarth*, 1582: *Lengwardt*, 1593: *Lenghwarth*, 1598: *Lenghwarth*, 1635: *Lenghwarth*, 1647: *Lengvart*, 1696: *Lengvard*.

Lesznic 'település Ólublótól északnyugatra, Erdős/Lesnica' 1544: *Lesnycza*, 1555: *Leschnittza*, 1564: *Lysnicza*, 1567: *Lysnicza*, 1570: *Lyssnyoa*, 1582: *Lesnycza*, 1593: *Lesnycza*, 1598: *Lessnycza*, 1635: *Leßnycza*, 1647: *Lesnicze*, 1696: *Lesnicze*.

Létánfalva 'település Iglótól északnyugatra, Létánfalva/Letanovce' 1538: *Lethon*, 1555: *Lettenfalwa*, 1564: *Lethonfalwa*, 1567: *Lethonfalwa*, 1570: *Lethonfalwa*, 1582: *Lethonffalwa*, 1593: *Lethonfalwa*, 1598: *Lethonfalwa*, 1635: *Lethanfalua*, 1647: *Lethanfalua*, 1696: *Lethanfalua*.

Lipník 'település Ólublótól északnyugatra, Nagyhársas/Veľký Lipník' 1538: *Lypnik*, 1544: *Lipnik*, 1555: *Lypnyk*, 1564: *Lipnyk*, 1567: *Lypnyk*, 1570: *Lypnyk*, 1582: *Lypnyk*, 1593: *Lipnyk*, 1598: *Lypnyk*, 1635: *Lypnyk*, 1647: *Lipnik*, 1696: *Lipnik*.

Lucsivna 'település Poprádtól nyugatra, Lucsivna/Lučivná' 1544: *Lwchywna*, 1555: *Luczywna*, 1564: *Lwchywna*, 1567: *Lwchywna*, 1570: *Lwchywna*, 1582: *Lwczywna*, 1593: *Lwchywna*, 1598: *Luczywna*, 1635: *Luchywna*, 1647: *Lucchiuna*, 1696: *Lucsiuna*.

Lucska 'település Lőcsétől keletre, Szepesrét/Lúčka' 1538: *Lwchka*, 1555: *Luttschka*, 1564: *Luczka*, 1567: *Lwchka*, 1570: *Lwchka*, 1582: *Lwchka*, 1593: *Lwczka*, 1598: *Luczka*, 1635: *Luczka*, 1647: *Lucska*, 1696: *Lucska*.

Mahálfalva 'település Poprádtól délkeletre, Mahálfalva, Szepesjánosfalva településrésze/Jánovce-Machalovce' 1598: *Machalfalwa*.

Maldur 'település Késmárktól északkeletre, Maldur/Podhorany' 1538: *Maldwr*, 1544: *Maldwr*, 1555: *Maldur*, 1564: *Maldur*, 1567: *Maldwr*, 1570: *Maldwr*, 1582: *Maldwr*, 1593: *Maldwr*, 1598: *Maldwr*, 1635: *Maldur*, 1647: *Maldur*, 1696: *Maldur*.

Márkusfalva 'település Iglótól keletre, Márkusfalva/Markušovce' 1538: *Markwsfalwa*, 1544: *Markwsfalwa*, 1555: *Markoschfalwa*, 1564: *Markusfalwa*, 1567: *Markwsfalwa*, 1570: *Marewsfalwa*, 1582: *Markwsffalwa*, 1593: *Mar-cwsffalwa*, 1598: *Markusfalua*, 1635: *Markusfalua*, 1647: *Markusfalua*, 1696: *Markusfalua*.

Mátéfalva 'település Iglótól délkeletre, Hernádmáté/Matejovce nad Hornádom' 1564: *Matiowfcze*, 1598: *Matthaeyfalwa*, 1647: *Mathéfal*, 1696: *Mathéfalua*.

Mátyásfalu 'település Szepesófaltól délre, Szepesmátyásfalva/Matiašovce' 1538: *Matzhaw*, 1555: *Mattyaschfalwa*, 1564: *Villa Matthej*, 1567: *Villa Matthia*, 1570: *Mathiasfalwa*, 1582: *Matthiasffalwa*, 1593: *Matyasffalwa*, 1598: *Matthiasfalwa*, 1635: *Matthiasfalwa*, 1647: *Mattyasfalua*, 1696: *Mattyasfalua*.

Menguszfalva 'település Poprádtól nyugatra, Menguszfalva/Mengusovce' 1544: *Mengwz*, 1555: *Menguttz*, 1564:

Mengws, 1567: *Mengws*, 1570: *Mengwsfalwa*, 1582: *Mengwsffalwa*, 1593: *Mengusffalwa*, 1598: *Mengusfalwa*, 1635: *Mengußfalua*, 1647: *Menguszfalua*, 1696: *Menguszfalua*.

Miklósfa ’település Poprádról délkeletre, Lándzsásötfalu településrésze/Hôrka-Miklušovce’ 1598: *Mykloßfalwa*.

Milaj ’település Iglótól keletre, Szepesárki és Szepeskörtvélyes között fekvő’ 1538: *Milai*.

Mindszent település Szepesváraljától északkeletre, Szepesmindszent/Bijacovce’ 1538: *Myndzenth*, 1555: *Bettanya*, 1564: *Bethania*, 1567: *Bethania*, 1570: *Bethania*, 1582: *Bethania*, 1593: *Bethania*, 1598: *Bethania*, 1635: *Bethania*, 1647: *Bethania*, 1696: *Mindszent*.

Miskalomnic ’település Ólublótól délnyugatra, Hollóloomnic/Holumnica’ 1538: *Myskalomnicha*, 1544: *Miskalomnycza*, 1555: *Myska lumnycza*, 1564: *Miskelomnycza*, 1567: *Myskalomnycza*, 1570: *Miselomnycza*, 1582: *Myskalomnycza*, 1593: *Hola Lomnycza*, 1598: *Holalomnycza*, 1635: *Holomnycza*, 1647: *Ho Lomnicz*, 1696: *Ho Lomnicz*.

Monyorós ’település Iglótól délkeletre, Leszkovány/Lieskovany’ 1564: *Monioros* alias *Leczko*, 1598: *Lieskowan*, 1647: *Leszkouan*, 1696: *Leszkouan*.

Mühlenbach ’település Poprádtól északra, Malompatak/Mlynica’ 1555: *Myllenbach*, 1564: *Müllenbach* oppidum, 1567: *Myllembach*, 1570: *Millenbach*, 1582: *Myllenbach*, 1593: *Millenbach*, 1598: *Millenbach*, 1635: *Millenbach*, 1647: *Millembach*, 1696: *Millembach*.

Nádasd ’település Iglótól északkeletre, Szepesnádasd településrésze/Hincovce-Trst’any’ 1538: *Nadasd*.

Nagyszalók ’település Poprádtól északra, Nagyszalók/Veľký Slavkov’ 1555: *Magna Zolok*, 1564: *Schlakendorff* oppidum, 1567: *Schlakendorff*, 1570: *Nagyzalok*, 1582: *Schlakendorff*, 1593: *Schlakendorff*, 1598: *Slakendorff*, 1635: *Nagy ßalok*, 1647: *Nagy Szalok*, 1696: *Nagy Szalok*.

Nedec ’település Szepesófalutól északra, Nedec/Niedzica’ 1538: *Nedycz*, 1555: *Netzec*, 1564: *Nedicza*, 1567: *Nedecza*, 1570: *Nedecze*, 1582: *Nediecza*, 1593: *Nedycza*, 1598: *Nediecza*, 1635: *Nedycza*, 1647: *Nedecze*, 1696: *Nedecze*.

Nemessán ’település Lőcsétől délkeletre, Nemessány/Nemešany’ 1538: *Rethke*, 1544: *Rethke*, 1555: *Nameschan*, 1564: *Nemesen*, 1567: *Namesan*, 1570: *Namesan*, 1582: *Nemeßan*, 1593: *Nemesan*, 1598: *Nemesan*, 1635: *Namesan*, 1647: *Nemesan*, 1696: *Nemessány*.

Odorin ’település Iglótól keletre, Szepesedelény/Odorín’ 1555: *Odoryn*, 1564: *Odorin*, 1567: *Odorin*, 1570: *Odoryn*, 1582: *Odoryn*, 1593: *Odoryn*, 1598: *Odoryn*, 1635: *Odoryn*, 1647: *Odorin*, 1696: *Odorin*.

Ófalu ’település Késmárktól északra, Szepesófalú/Spišská Stará Ves’ 1538: *Ofalw*, 1544: *Offalw*, 1555: *Ofallwe*, 1564: *Antiqua Villa*, 1567: *Antiqua uilla*, 1570: *Antiqua Villa*, 1582: *Offalw*, 1593: *Ofalw*, 1598: *Offalu*, 1635: *Oofalw*, 1647: *O Falu* ~ *Ofalu*, 1696: *Ofalw*.

Olcno ’település Iglótól délkeletre, Detrefalva/Olcnavá’ 1538: *Olsno*, 1555:

Olcznawa, 1564: *Olcznawa*, 1567: *Olcznawa*, 1570: *Olchnawa*, 1582: *Olcznawa*, 1593: *Olcznawa*, 1598: *Olcznawa*, 1635: *Olczo*, 1647: *Olczo*, 1696: *Olczo*.

Olysavica ’település Lőcsétől északkeletre, Nagjolsva/Olšavica’ 1538: *Olsawicha* ~ *Olsawiche*, 1544: *Olsawicza*, 1555: *Olschawicza*, 1564: *Olsawicza*, 1567: *Olsawycza*, 1570: *Olsawycza*, 1582: *Olsawycha*, 1593: *Olsawycza*, 1598: *Olšawicza*, 1635: *Olsawycza*, 1647: *Olsavitza*, 1696: *Olsauicza*.

Olysavka ’település Szepesváraljától délkeletre, Kisolsva/Olšavka’ 1538: *Olsawka*, 1555: *Olschawka*, 1564: *Olsawka*, 1567: *Olsawka*, 1570: *Olsafka*, 1582: *Olsawka*, 1593: *Olsawka*, 1598: *Olssauka*, 1635: *Olsawka*, 1647: *Olssauka*, 1696: *Olsavka*.

Oszturnya ’település Késmárktól északnyugatra, Osztomya/Osturňa’ 1647: *Oszturnya*, 1696: *Oszturnya*.

Pavlyán ’település Lőcsétől északkeletre, Szepesszentpál/Pavľany’ 1564: *Paulian*, 1598: *Paulyan*, 1647: *Pavlyan*, 1696: *Pavlyan*.

Petróc ’település Szepesváraljától keletre, Garancspetróc településrésze/Granč-Petrovce’ 1564: *Petrocz*, 1598: *Petrocz*, 1647: *Grancs et Petrocz*, 1696: *Petrocz Grancs*.

Podprocs ’település Lőcsétől északkeletre, Lazonpatak/Olšavica-Podproč’ 1564: *Podprocz*, 1567: *Podprocz*, 1570: *Podproch*, 1582: *Podproch*, 1593: *Potprocz*, 1598: *Podprocz*, 1635: *Podprocz*, 1647: *Podprocs*, 1696: *Podprocs*.

Polyánka ’település Szepesváraljától keletre, Polyánfalu/Polanovce’ 1564:

Polianka, 1598: *Polianka*, 1647: *Polyanka*, 1696: *Polyanka*.

Pongrác ’település Szepesváraljától keletre, Pongrácfalva/Pongrácovce’ 1538: *Pangracz*, 1544: *Pongracz*, 1555: *Pangracz*, 1564: *Pangracz*, 1567: *Pongracz*, 1570: *Pongracz*, 1582: *Pongracz*, 1593: *Pongracz*, 1598: *Pongracz*, 1635: *Pongraczfalua*, 1647: *Pongraczfalua*, 1696: *Pongraczfalua*.

Porács ’település Iglóról délkeletre, Vereshegy/Poráč’ 1538: *Porach*, 1544: *Porach*, 1555: *Paracz*, 1564: *Poraczy*, 1567: *Porach*, 1570: *Parach*, 1582: *Porach*, 1593: *Poracz*, 1598: *Porach*, 1635: *Poracz*, 1647: *Poracs*, 1696: *Poracs*.

Primfalva ’település Poprádtól délkeletre, Lándzsásötfalu településrésze/Hôrka-Primovce’ 1544: *Primowcze*, 1555: *Prymowecz*, 1564: *Primowcze*, 1567: *Primowecz*, 1570: *Prymocz*, 1582: *Prymowecz*, 1593: *Prymocz*, 1598: *Prymocz*, 1635: *Prymocz*, 1647: *Primocz*.

Ragyolc ’település Lőcsétől keletre, Ragyóc/Ordzovany’ 1538: *Ragyolcz*, 1544: *Ragiolcz*, 1555: *Orzowany*, 1564: *Orczowan*, 1567: *Orczowan*, 1570: *Orczowan*, 1582: *Orczowan*, 1593: *Ordzowan*, 1598: *Orczowen*, 1635: *Ordzowan*, 1647: *Ordzouan*, 1696: *Ordzouan*.

Relyov ’település Szepesófalutól délre, Relyó/Rel’ov’ 1564: *Rellowa*, 1567: *Rellowa*, 1570: *Relowa*, 1582: *Relowa*, 1593: *Relowa*, 1598: *Relyowa*, 1635: *Rellyowa*, 1647: *Rilyoua* ~ *Rilyova*, 1696: *Rilyoua*.

Remete ’település Gölnicbányától délnyugatra, Szepesremete/Mníšek nad Hnilcom’ 1538: *Remethe*, 1555: *Remete*, 1564: *Remethe*, 1567: *Remethe*,

1570: *Remethe*, 1582: *Remethe*, 1593: *Remethe*, 1598: *Remethe*, 1635: *Remethe*, 1647: *Remete*, 1696: *Remethe*.

Repiszko 'település Szepesófalutól délnyugatra, Répásfalu/Rzepiska' 1647: *Repiszko*, 1696: *Repiszko*.

Richnó 'település Korompától keletre, Rihnó/Richnava' 1538: *Ryhno*, 1555: *Rychnou*, 1564: *Richno*, 1567: *Ryhno*, 1570: *Rychno*, 1582: *Rychno*, 1593: *Ryhno*, 1598: *Rychno*, 1647: *Richno*, 1696: *Richno*.

Richvald 'település Ólublótól nyugatra, Kristályfalu/Vel'ká Lesná' 1538: *Rykwald*, 1544: *Richwald*, 1555: *Rychwalt*, 1564: *Reichwald*, 1567: *Rychwalth*, 1570: *Rihwald*, 1582: *Rychwaldt*, 1593: *Ryhwald*, 1598: *Rychwalt*, 1635: *Rychwald*, 1647: *Richvald*, 1696: *Richvald*.

Rokusz 'település Késmárktól északnyugatra, Rókus/Rakúsy' 1538: *Rogwz*, 1544: *Rokwz*, 1555: *Rokoss*, 1564: *Rukós*, 1567: *Rokus*, 1570: *Rokwz*, 1582: *Rokws*, 1593: *Rokus*, 1598: *Rokus*, 1635: *Rokuß*, 1647: *Rokusz*, 1696: *Rokusz*.

Roskóc 'település Lőcsétől keletre, Roskfalva/Dol'any-Roškovce' 1647: *Roskocz*, 1696: *Roskocz*.

Savnik 'település Poprádtól délkeletre, Savnik/Spišský Štiavnik' 1538: *Sebnyk*, 1544: *Schawnik*, 1555: *Schewnyk*, 1564: *Schawnik*, 1567: *Schawnyk*, 1570: *Schewnyk*, 1582: *Schawnyk*, 1593: *Schawnyk*, 1598: *Shawnyk*, 1635: *Schawnyk*, 1647: *Schaunik*, 1696: *Schavnik*.

Somogy 'település Iglótól északnyugatra, Szepessümeg/Smižany' 1555: *Somody*, 1564: *Schmogen* oppidum, 1567: *Smegen*, 1570: *Smyssan*, 1582:

Smizan, 1593: *Smyzan*, 1598: *Smysan*, 1635: *Smögen*, 1647: *Szmisan*, 1696: *Szmisan*.

Stóla 'település Poprádtól északnyugatra, Stóla/Štôla' 1582: *Stolna*, 1598: *Stolna*, 1647: *Stola*, 1696: *Stola*.

Stósz 'település Gölnicbányától délnyugatra, Stósz/Štós' 1538: *Stoz*, 1555: *Sthos*, 1564: *Stoos*, 1567: *Stoos*, 1570: *Sthos*, 1582: *Stoos*, 1593: *Stoos*, 1598: *Stoos*, 1635: *Stoß*, 1647: *Stosz*, 1696: *Stosz*.

Sváb 'település Poprádtól délkeletre, Svábfalva/Švábovce' 1538: *Swap*, 1544: *Swapfalwa*, 1555: *Schwafalwa*, 1564: *Schwabesdorff*, 1567: *Swabowecz*, 1570: *Swabowcz*, 1582: *Swabocz*, 1593: *Swabolcz*, 1598: *Swabocz*, 1635: *Swabocz*, 1647: *Svabocz*, 1696: *Svabocz*.

Svedlér 'település Gölnicbányától délnyugatra, Svedlér/Švedlár' 1538: *Swadler*, 1555: *Schwettler*, 1564: *Schwedler* montanum oppidum, 1567: *Swedler*, 1570: *Swedler*, 1582: *Swedler*, 1593: *Swedler*, 1598: *Swedler*, 1635: *Swädler*, 1647: *Suedlér*, 1696: *Svedler*.

Szék lásd **Hozelec**

Szentandrás 'település Poprádtól délkeletre, Lándzsásótfalu településrésze/Hôrka-Ondrej' 1598: *Zenth Andraß*.

Szentgyörgy 'település Késmárktól északkeletre, Szepesszentgyörgy/Jurské' 1544: *Zenthgyerg*, 1555: *Sanctus Georgi*, 1564: *S. Gieörgy*, 1567: *Zenthgeorgh*, 1570: *Zenthgyergy*, 1582: *Zenthgyeorgy*, 1593: *Zenth Gyorgy*, 1598: *Zenthgyorgy*, 1635: *Sz. Gyeörgy*, 1647: *Szent György*, 1696: *Jurszky*.

Szentkereszt ’település Késmárktól északkeletre, Keresztfalu/Křížová Ves’ 1538: *Zentkeresth*, 1544: *Zentkerezth*, 1555: *Kreutz*, 1564: *Kreücz*, 1567: *Kraycz*, 1570: *Kraycz*, 1582: *Zenth Kerezth*, 1593: *Szent Körözth*, 1598: *Zenthkeresth*, 1635: *Sz. Kerezth*, 1647: *Keresztfal*, 1696: *Keresztfalva*.

Szentlőrinc ’település Lőcsétől északkeletre, Szepesszentlőrinc/Brutovce’ 1538: *Brotowecz*, 1544: *Brotowócze*, 1555: *Sanctus Laurentii*, 1564: *Brutowecz*, 1567: *Brwthowecz*, 1570: *Brotowecz*, 1582: *Brwthowcze*, 1593: *Brwtoch*, 1598: *Brutocz*, 1635: *Bruthocz*, 1647: *Brutocz*, 1696: *Brutocz*.

Szentmargita ’település Gölnicbányától északkeletre, Margitfalva/Margecany’ 1538: *Zenthmargytha*, 1555: *Margeczan*, 1564: *Margiczen*, 1567: *Zenthmargytha*, 1570: *Zentmargita*, 1582: *Zenth Margetha*, 1593: *Margichany*, 1598: *Margeczeny*, 1635: *Margitfalwa*, 1647: *Margitfalua*, 1696: *Margitfalua*.

Szlatvin ’település Szepesváraljától délkeletre, Szlatvin/Slatvina’ 1538: *Zlatvina*, 1555: *Schlatwyna*, 1564: *Zlatwina*, 1567: *Zlathwyna*, 1570: *Zlathwyna*, 1582: *Zlatwyna*, 1593: *Slatwyna*, 1598: *Slatwyna*, 1635: *Slatwyna*, 1647: *Szlatuina*, 1696: *Szlatuina*.

Szomolnok ’település Gölnicbányától délnyugatra, Szomolnok/Smolník’ 1538: *Zomolnok*, 1555: *Somolnok*, 1564: *Zomolnok montanum oppidum*, 1567: *Zomolnok*, 1570: *Zomolnok*, 1582: *Somolnok*, 1593: *Somolnok*, 1598: *Somolnok*, 1635: *Szomolnok*, 1647: *Szomolnok*, 1696: *Szomolnok*.

Sztrázs ’település Késmárktól északkeletre, Nagyör/Strážky’ 1538: *Straz*, 1544: *Ztras*, 1555: *Strassy*, 1564: *Nerer* alias *Strasa*, 1567: *Nerer*, 1570: *Straza*, 1582: *Straza alia Nerer*, 1593: *Straza*, 1598: *Straza*, 1635: *Sztraska*, 1647: *Sztraska*, 1696: *Sztraska*.

Tamásfalva ’település Iglótól északnyugatra, Szepestamásfalva/Spišské Tomášovce’ 1538: *Tamasfalwa*, 1555: *Tomaschoffcze*, 1564: *Thamasfalwa*, 1567: *Thamasfalwa*, 1570: *Thamasfalwa*, 1582: *Thomasffalwa*, 1593: *Thamasffalwa*, 1598: *Thamasfalwa*, 1635: *Thamasfalua*, 1647: *Thamasfalua*, 1696: *Thamasfalua*.

Telgárt ’település Poprádtól délre, Garamfő/Telgárt’ 1555: *Tyrgart*, 1564: *Thirgarth*. (További adatai Gömör vármegye összeírásai között.)

Teplica 1. ’település Iglótól délkeletre, Hernádtapolca/Teplička’ 1538: *Teplicha*, 1544: *Teplichka*, 1555: *Teplycza*, 1564: *Tepliczka*, 1567: *Theplyczka*, 1570: *Theplyczka*, 1582: *Teplyczka*, 1593: *Teplicze*, 1598: *Teplyczka*, 1635: *Tepliczka*, 1647: *Teplicske*, 1696: *Teplicske*.

Teplica 2. ’település Poprádtól délnyugatra, Szepestapolca/Spišská Teplica’ 1544: *Teplicza*, 1555: *Teplycza*, 1564: *Tepliczan*, 1567: *Theplycza*, 1570: *Theplyza*, 1582: *Teplicza*, 1593: *Theplicze*, 1598: *Teplicza*, 1635: *Teplicza*, 1647: *Teplicze*, 1696: *Teplicze*.

Toporc ’település Késmárktól északkeletre, Toporc/Toporec’ 1538: *Toporc*, 1544: *Toporc*, 1555: *Toprettz*, 1564: *Toporc*, 1567: *Toporc*, 1570: *Toporc*, 1582: *Toporc*, 1593: *Tho-*

porcz, 1598: *Toporcz*, 1635: *Topporcz*, 1647: *Toporcz*, 1696: *Toporcz*.

Toriszka ’település Lőcsétől északkeletre, Tarcafő/Torysky’ 1555: *Torysko*, 1564: *Torissa*, 1567: *Torizza*, 1570: *Toryzka*, 1582: *Thoryzka*, 1593: *Thoryska*, 1598: *Thoryska*, 1635: *Thoryzka*, 1647: *Toriszka*, 1696: *Toriszka*.

Tótfalu ’település Késmárktól északra, Szepestótfalu/Slovenská Ves’ 1538: *Tothfalw*, 1544: *Tootfalw*, 1555: *Wyndtschendarff*, 1564: *Windtschendorff*, 1567: *Vyndtschendorff*, 1570: *Thothfalw* alias *Windsendorff*, 1582: *Tottffalwa*, 1593: *Thottffalw*, 1598: *Tootfalwa*, 1635: *Tohtfalw*, 1647: *Thottfalu*, 1696: *Tothfalu*.

Tribs ’település Szepesófalutól északkeletre, Újterebes/Trybsz’ 1538: *Treps*, 1555: *Trepesch*, 1564: *Trepchya*, 1567: *Threpsa*, 1570: *Tzepsa*, 1582: *Trepßa*, 1593: *Trepsa*, 1598: *Trepßa*, 1635: *Trepsa*, 1647: *Tribs*, 1696: *Tribs*.

Újleszna ’település Poprádtól északnyugatra, Alsóerdőfalva/Nová Lesná’ 1598: *Wy Waldorff*, 1647: *Uj Leszna*, 1696: *uj Leszna*.

Uloza ’település Lőcsétől északkeletre, Köperény/Uloža’ 1538: *Wlosse*, 1544: *Vlose*, 1555: *Wlossa*, 1564: *Wlose* alias *Keperehrn*, 1567: *Wlozie*, 1570: *Wloze*, 1582: *Vloze*, 1593: *Vloze*, 1598: *Vloze*, 1635: *Vlozie*, 1647: *Ulosa*, 1696: *Ulosa*.

Vernárt ’település Poprádtól délre, Vernár/Vernár’ 1555: *Werner*, 1564: *Werner*. (További adatai Gömör vármegye összeírásai között.)

Vidernik ’település Poprádtól délkeletre, Védalu/Vydrník’ 1544: *Vidernik*, 1555: *Wyedernyk*, 1564: *Wider-*

nik, 1567: *Wyedernyk*, 1570: *Wiidernyk*, 1582: *Widernyk*, 1593: *Vyedernyk*, 1598: *Wyedernyk*, 1635: *Wyedernyk*, 1647: *Vidernik*, 1696: *Vidernik*.

Vikartóc ’település Poprádtól északnyugatra, Hernádfő/Vikartovce’ 1544: *Wykart*, 1555: *Wykartowetz*, 1564: *Wikartowffcze*, 1567: *Wykarthowcze*, 1582: *Wykartowcze*, 1593: *Vikartowcze*, 1598: *Wykartowcze*, 1635: *Wykarthocz*, 1647: *Vikartocz*, 1696: *Vikartocz*.

Vilkfalva ’település Késmárktól délkeletre, Kiskuncfalva/Vlkovce’ 1538: *Welfalwa*, 1555: *Wylkowecz*, 1564: *Welkowecz*, 1567: *Welkowecz*, 1570: *Wylkolecze*, 1582: *Wylkowcze*, 1593: *Wylkocz*, 1598: *Wylkowcze*, 1635: *Wylkocz*, 1647: *Vilkocz*, 1696: *Vilkocz*.

Vitkóc ’település Iglótól keletre, Vitfalva/Vítkovce’ 1538: *Wyttkocz*, 1544: *Witkocz*, 1555: *Wyttkoffcze*, 1564: *Witkowecz*, 1567: *Wythkowecz*, 1570: *Wythkowecz*, 1582: *Vittkowcze*, 1593: *Vytkowcze*, 1598: *Witkowcze*, 1635: *Wythkocz*, 1647: *Vitkocz*, 1696: *Vitkocz*.

Vojkóc ’település Szepesváraljától délkeletre, Vojkfalva/Vojkovce’ 1538: *Waykocz* ~ *Woykocz*, 1544: *Voikocz*, 1555: *Boykoffcze*, 1564: *Woitkowecz*, 1567: *Woytkowecz*, 1570: *Voythkocz*, 1582: *Woykocz*, 1593: *Woykocz*, 1598: *Woykocz*, 1635: *Voykocz*, 1647: *Wojkocz*, 1696: *Vojkocz*.

Wagendrüssel ’település Iglótól délkeletre, Merény/Nálepkovo’ 1538: *Wogendryzel*, 1544: *Vogendrizzel*, 1555: *Wagendryssel*, 1564: *Wagendrüssel*, 1567: *Wogendrissel*, 1570: *Wogondryzler*, 1582: *Wogendrysel*, 1593: *Wogendryssel*, 1598: *Wogendrűssel*, 1635: *Wa-*

gendressel, 1647: *Vogondrischel*, 1696: *Vogondrischely*.

Walddorf ’település Késmárktól nyugatra, Felsőerdőfalva/Stará Lesná’ 1538: *Waldorffe*, 1544: *Valdorf*, 1555: *Walttarff*, 1564: *Waltdorff*, 1567: *Valthdorff*, 1570: *Waldorff*, 1582: *Waltdorff*, 1593: *Waldorff*, 1598: *Walldorff*, 1635: *Oowaldorff*, 1647: *O Leszna*, 1696: *O Leszna*.

Wellbach ’település Iglótól keletre, Ágostháza/Bystrany’ 1555: *Wylbachy*, 1564: *Welbach*, 1567: *Welbak*, 1570: *Wqlbach*, 1582: *Welbach*, 1593: *Welbach*, 1598: *Welbach*, 1635: *Welbach*, 1647: *Welbach*, 1696: *Velbach*.

Zavada ’település Lőcsétől északkeletre, Lőcseszentanna/Levoča-Závada’ 1538: *Chyernoplad*, 1544: *Char-noblat*, 1555: *Sawada*, 1564: *Sawada* alias *Chiarnablath*, 1567: *Zawada*, 1570: *Zawathka*, 1582: *Zawattka*, 1593: *Zawadka*, 1598: *Zawada*, 1635: *Zawada*, 1647: *Zauada*, 1696: *Zauada*.

Zavadka ’település Iglótól délkeletre, Görögfalva/Závadka’ 1538: *Zawoda*, 1544: *Zawadka*, 1555: *Sawatka*, 1564: *Sawathka*, 1567: *Zawathka*, 1570: *Zawathka*, 1582: *Zawattka*, 1593: *Zawadka*, 1598: *Zawadka*, 1635: *Zawadka*, 1647: *Zauadka*, 1696: *Zauadka*.

Zsakárfalva ’település Gölnicbányától északnyugatra, Zakárfalva/Žakarovce’ 1538: *Zakal*, 1555: *Sakar-falua*, 1564: *Zacharfalwa*, 1567: *Zakarffalwa*, 1570: *Zaharfalwa*, 1582: *Zakarffalwa*, 1593: *Zacharfalwa*, 1598: *Zakarfalwa*, 1635: *Sakarfalua*, 1647: *Zakarfalua*, 1696: *Sakarocz*.

Zsdjár ’település Poprádtól északkeletre, Zár/Ždiar’ 1696: *Zdziar*.

Zsegra ’település Szepesváraljától délkeletre, Zsigra/Žehra’ 1538: *Segre*, 1555: *Schegre*, 1564: *Segra*, 1567: *Segra*, 1570: *Segra*, 1582: *Zegra*, 1593: *Segra*, 1598: *Segra*, 1635: *Segra*, 1647: *Segre*, 1696: *Segre*.

Irodalom

- ACSÁDY IGNÁCZ 1893. A dicalis összeírások gyűjteménye az országos levéltárban. *Magyar Könyvszemle* 1: 195–216.
- BAKÁCS ISTVÁN 1957. A dicalis összeírások. In: KOVACSICS JÓZSEF szerk.: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 51–81.
- E 158 = Magyar Országos Levéltár. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. *Conscriptiones portarum* 35. 1538–1696. MOL Filmtár 1645–1646. tekercs. 36. 1567–1620. MOL Filmtár 1646–1647. tekercs.
- ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest.
- HRADSKÝ JÓZSEF 1888. *Szepesvármegye a mohácsi vész előtt*. Szepesváralja.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- MAKSAY FERENC 1990. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 16. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SEBŐK LÁSZLÓ 1997. *Határokon túli magyar helységnévszótár*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- WÉBER SAMU 1881. Adalék a XIII. szepesi város történetéhez. *Századok* 15/7: 587–593.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

BODÓ CSANÁD, **A látszólagos idő valósága.**

Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához.
Nyelvtudományi Értekezések 162. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. (100 lap)

A könyv, amelyben kiderül, hogy nem csal-e a látszat? Igen, talán ezzel a mondattal lehetne indítani Bodó Csanád *A látszólagos idő valósága* című könyvének ismertetését, hogy kicsit megközelítsük a kötet címadásának nagyszerűségét. A cím ugyanis érdekesen, játékosan, ugyanakkor rendkívül találóan mutat rá az esettanulmány két kulcsfogalmának (látszólagos, valóságos idő) egyrészt szigorúan szakmai, másrészt metaforikus jelentésére.

A kötet az alcíme alapján a folyamatban lévő nyelvhasználati változásokról és azok kutatásáról szól. A tanulmány fő tárgya a nyelvi változatosság és változás vizsgálatára William Labov által kidolgozott látszólagosidő-konstrukció. A kutatás helyszíne pedig a burgenlandi Felsőőr, ahol szerzőnk, Susan Gal 1974-es elemzéséből kiindulva, újra megvizsgálta a magyar–német nyelvcsere állapotát. Bodó Csanád fő célja az volt, hogy rávilágítson arra, alkalmas-e a látszólagosidő-vizsgálat a nyelvi változás és változatlanság valóságos időben zajló folyamatainak igazolására. A könyv rámutat a látszólagos idő fogalmának az életkor és a generáció konstruktivista szemlélete alapján való átértelmezésére és a folyamatban lévő nyelvi változás megragadásának új lehetőségeire.

A Nyelvtudományi Értekezések rangos sorozatának a darabjaként megjelent könyv a bevezetésen és az összefoglaláson kívül két nagy részből áll. Az első felvázolja a látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok eddigi elméleti hátterét és gyakorlati hozadékait. Áttekinti a nyelvcserekutatások és a nyelvi változásvizsgálatok közötti összefüggéseket, valamint a konstruktivista szemléletmódot. A második rész tartalmazza a terjedelmes esettanulmányt. Bemutatja a felsőöri közösséget, annak történeti hátterét, az 1970-es és 1990-es évek, valamint az ezredforduló társadalmi, politikai, szociológiai jellemzőit. Ebben a nagy fejezetben ismerhetjük meg a kutatás hipotéziseit, a korpuszt, az adatközlőket és a módszereket. A fejezet az eredmények összegzésével, valamint a felvetett tudományelméleti probléma lehetséges megoldásával zárul.

Az elméleti nagy fejezet mintaszerűen foglalja össze a nyelvi változás tipológiáit. Tankönyvbe illően tárja elénk a legnevesebb kutatók elméleteinek lényegét. Összegezi William Labov, Jack Chambers és Peter Trudgill megállapításait a nyelvi változásvizsgálatokról. Tömören csupán TRUDGILL magyarul is olvasható könyve alapján azt tartanám fontosnak leszögezni, hogy „a látszólagosidő-vizsgálat a nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze, s föltételezi, hogy a kettő közti különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai. A valóságosidő-vizsgálat pedig a nyelvi változásoknak az a fajta vizsgálata, amely a változást a történés valós folyamatában próbálja meg vizsgálni. Azaz a kutató nem úgy jár el, ahogy a látszólagosidő-vizsgálatok során, amikor egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét veti össze, hanem megvizsgálja egy közösség beszédét, majd évek múltán visszatér ugyanebbe a közösségbe, és fölméri, hogy a közösség beszéde mennyit változott az eltelt idő alatt” (1992/1997: 47, 88). A kutatók mindezekről elkülönítik még a generációs változást, melynek lényege, hogy egy közösség beszélőinek beszédszokásai fokozatosan megváltoznak, ahogy a beszélők öregszenek, és ugyanez a változás minden generációban megismétlődik. Ezt a folyamatot azonban nem tartjuk nyelvi változásnak. A kétféle vizsgálat egymáshoz való viszonya igen összetett elméleti és gyakorlati kérdéseket vet föl, melyeket összegezve Bodó Csanád megállapítja, hogy az eddig végzett valóságosidő-vizsgálatok szerint az életkori és generációs változás közötti különbségtétel továbbra is nehézséget jelent a folyamatban lévő nyelvi-nyelvhasználati változások azonosításában (15).

Ehhez az első elméleti részhez csupán három apróbb megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik az, hogy az életkor és a generációk előtérbe helyezésekor felmerül az olvasóban, hogy az ezekkel összefüggő, nyelvhasználatot befolyásoló további tényezők (a nyelvi attitűd, a társadalmi elvárások stb.) ugyanilyen fontosak. Vagyis az életkor és a generációk, a nyelvhasználat szabályainak rendező elvei mellett a nyelvhasználat és a nyelvi változás okai sokkal több tényező együttes befolyására vezethetők vissza. A másik két megjegyzésem pedig a megismételt magyar változásvizsgálatokhoz kötődik, melyeknek jó összefoglalását adja KONTRA MIKLÓS (2012). Ezt a szerző nem építhette be munkájába, ugyanis egyazon évben jelent meg a két publikáció. A megismételt magyar dialektológiai változásvizsgálatok (pl. az atlaszadatok alapján) megemléztését azonban én érdeemesnek tartottam volna.

Az elméleti rész külön alfejezetében azt a kérdést elemzi a szerző, hogy Labov tipológiája miként alkalmazható a nyelvcsere típusainak osztályozásában. Ehhez először a folyamatban lévő nyelvi változások típusait veti össze a nyelvcserehelyzetek osztályozása során kialakított kategóriákkal. Lyle Campbell és Martha Muntzel klasszikus tipológiáját módosítja azzal a szándékkal, hogy az

eredeti osztályozást alkalmassá tegye a közösségi és egyéni szinten értelmezett nyelvhasználati változások elkülönítésére. Bemutatja továbbá a radikális és a fokozatos nyelvcsere közötti különbségtétel szempontjait, valamint a fokozatos és a latin mintájú nyelvcsere egymáshoz való viszonyát. Végül a fokozatos nyelvcserevel kapcsolatban felveti a nyelvcsere ciklikus megvalósulásának kérdését, és amellet érvel, hogy a fokozatos nyelvcsere nem feltétlenül lineáris folyamat minden szociolingvisztikai helyzetben (19).

Az utolsó elméleti alfejezet azt a két kérdést járja körül, hogy lehetséges-e a látszólagos időben megragadni az éppen zajló változást, és lehetséges-e igazolni a látszólagosidő-konstrukciót a valóságos időben. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a látszólagos időben nem lehet azonosítani a folyamatban lévő változást, mivel az életkor és a generáció fogalma nem homogén. A látszólagosidő-konstrukció szerint nem igazolható a valóságosidő-vizsgálatokkal, mivel a két eltérő időpontban végzett empirikus vizsgálat között éppen azoknak a tényezőknek a folytonosságát kellene feltételeznünk, amelyeket már a látszólagos időben sem tekintettünk homogénnek (30).

Az esettanulmányt tartalmazó másik nagy egységben sok érdekes ismeretet olvashatunk a felsőőri közösségről, melyben Susan Gal 1974-ben közel egy évet töltött antropológiai terepmunkával, és a vizsgálatról beszámoló tanulmányát a nyelvcsere kutatásának egyik alapmunkájaként említik. Bodó Csanád rámutat arra, hogy Susan Gal vizsgálata idején a felsőőri idősebbek minden kétnyelvűvel magyarul, a fiatalabbak viszont többnyire csak németül beszéltek, míg a középkorúak gyakran egyetlen megnyilatkozáson belül is váltogatták a két nyelvet. Gal a generációk nyelvhasználata közötti különbségeket olyan módon értelmezte, hogy feltevése szerint Felsőőrben a magyar és a német nyelv használata folyamatban lévő generációs változást mutatott, tehát a helyi közösségben az 1970-es évek közepén magyar–német nyelvcsere zajlott. Bodó Csanád szerint ezzel egyben azt állította, hogy a beszélők nyelvválasztása életük során nagyfokú stabilitást mutatott, de mivel az egymást követő korosztályok e tekintetben jelentősen eltértek egymástól, a közösség egészét érintően egyirányú változás lépett fel: a német nyelv az újabb és újabb korosztályokban egyre jobban terjed a magyar nyelv rovására (32).

A változásvizsgálatot tárgyaló gyakorlati rész öt alfejezetből áll. Az első alfejezet bemutatja a felsőőri közösség 20. századi történetét, majd az ezt követően megfogalmazódnak a felsőőri nyelvcsere kutatásáról szóló hipotézisek, melyek a nyelvválasztás változásának generációs megoszlására vonatkoznak a két vizsgálat időpontjában. A harmadik alfejezetben a szerző áttekinti a korábbi vizsgálat megismétléséből adódó módszertani kérdéseket. Bodó Csanád a követéses vizsgálat megtervezésekor eltérő módon foglalkozott a látszólagosidő-konstrukció kulcscategóriáinak, az életkornak és a generációnak a felfogásával, mint Susan Gal. Az empirikus vizsgálat eredményeit a negyedik alfejezet mutatja be. A

vizsgálat eredményeinek konstruktivista interpretációjára pedig az ötödik, megbeszélő fejezetben kerül sor.

Az 1974-es vizsgálat megállapításaiból megtudhatjuk, hogy akkoriban a magyar vagy német nyelv választása a legszorosabban az életkorral függött össze, kevésbé volt erős a korreláció a társas kapcsolathálózattal és még kevésbé a társadalmi státussal. A férfiak és nők nyelvválasztása közötti különbség az életkor változójával együttesen volt akkoriban leginkább megragadható. Susan Gal a fiatal nők nyelvválasztását tartotta leginkább meghatározónak, ugyanis társas kapcsolathálózatuk munkás vagy paraszt jellegétől függetlenül nagyobb arányban használták a német nyelvet, mint a fiatal férfiak.

Bodó Csanád rámutat arra, hogy a felsőöriek szerint manapság olyan újabb közösségi megoszlás jelent meg, amely már nem az egyes személyek foglalkozásának és életmódjának paraszti vagy munkás jellege alapján szerveződik, hanem meghatározó eleme a jövedelmi viszonyok és a hozzájuk kapcsolódó életvitel jellege. Olyan csoport alkotja ugyanis a helyi kétnyelvű közösségben a tényleges középosztályt, amely jó anyagi helyzetben van. Ennek a szoros társas kapcsolathálózatú csoportnak a tagjai csak németül beszélnek. Az életkor vagy a generáció mint a jelenkori nyelvhasználatot rendező szempont tehát az adatközlők véleményei alapján már nem jelenik meg (50).

További érdekességként olvashatjuk, hogy a rendszerváltozással, a határnyitással, a kereskedelmi kapcsolatok felélénkülésével az 1990-es évek elején a magyar nyelv szimbolikus felértékelődésének nyelvhasználati vonatkozásaként a beszélők nyelvválasztása megváltozott a korábbi gyakorlathoz képest. Gyakrabban használták a magyar nyelvet. Ez a változás azonban szintén nem életkori jellemzőkhöz kötődik, mivel minden korosztály érintett benne, de nem is élethosszig tartó változás, mivel a nyelvcseré általános tendenciájával, az egyre gyakoribbá váló németnyelv-használattal ellentétes irányba mutat. Ezt a változást szerzőnk a közösségi változás típusába sorolja (55).

Az 1974-es és az 1999-es vizsgálat eredményeinek összevetése alapján Bodó Csanád megállapítja, hogy a magyar nyelv használatának visszaszorulása és a német nyelv terjedése folytonos volt a községben, és a Susan Gal által megfigyelt generációs megoszlása 25 évvel később felvett adatokban is kimutatható. Az ezredforduló idős nemzedéke kisebb arányban használja a magyar nyelvet, mint az idős generáció 1974-ben, a középkorúak 1999-ben kevesebbet beszélnek magyarul, mint akik 1974-ben tartoztak a középgenerációhoz, és a fiatal beszélők 1999-ben is kevésbé használják a közösség hagyományos nyelvét, mint a 25 évvel korábbi fiatalok — egyetlen kivétellek a fiatalok egymás közötti érintkezésének nyelvválasztásában nincsen jelentős eltérés. A szerző szerint kérdéses, hogy ez a jelenség értelmezhető-e a magyar nyelv presztízsének felsőöri átalakulásával, a korábban stigmatizált magyarnyelv-használat megítélésének az újabb

politikai-gazdasági-társadalmi változások által indukált pozitívabbá válásával (74).

A megismételt látszólagosidő-vizsgálat tehát a szerző szerint kimutatta, hogy a nyelvcsere nem determinisztikus folyamat. Lehet ugyan, hogy az adatok alapján folyamatos a nyelvcsere Felsőőrben, de nincsen arra semmi biztosíték, hogy a két adatfelvétel között ne játszódhattak volna le egészen más folyamatok a közösségben.

Az 1999-es vizsgálat módszereit áttekintve nagyon jónak tartom, hogy Bodó Csanád nemcsak kétnyelvűeket, hanem német egynyelvűeket is megkérdezett a közösségben. A nyelvcsere előrehaladott állapotában ennek ugyanis mindenképpen jelentősége van.

Megjegyzem viszont, hogy a mellékletben helykímélés végett csupán a nyelvtudás szintjére és a nyelvválasztás megoszlására vonatkozó kérdőív szerepel. Úgy vélem, hogy hasonló vizsgálatok módszertani könnyítése, illetőleg a nyelvcserekutatások egységesítése végett a többi felsőőri kérdőívet is szívesen megtekintette volna az olvasó.

A két vizsgálat eredményeinek összehasonlítását olvasva számomra leginkább az tűnik ki, hogy Susan Galnál a generációs és életkori különbségek határozták meg a rendező elvet, Bodó Csanádnál pedig a „technokrata” jelleg. Jómagam úgy érzem, hogy mindkét kutatásnál az attitűdök vizsgálatának hangsúlyosabb bevonása tenné még meggyőzőbbé az eredmények interpretálását.

Érdeklődéssel és örömmel olvastam ezt a könyvet. Sokat tanultam belőle, sok kérdés megfogalmazódott bennem, és kíváncsivá tett, hogy mi lenne a nyelvválasztási változásvizsgálat eredménye, valamint az milyen további tudományelméleti problémákat vetne fel negyedszázad múlva. Kívánom, hogy legyenek majd ehhez felsőőri magyar adatközlők, és legyenek majd ehhez lelkes kutatók (olyanok, mint Bodó Csanád), akik nekünk ezt 25 év múlva elmondják.

Az ismertetés első mondata — reméljük, nem közhelyszerűen — azt ígérte a könyvről, hogy benne kiderül, nem csal-e a látszat. Ha hasonlóképpen szeretnénk a recenziót zárni, akkor azt mondhatnánk: majd az idő eldönti...

PRESINSZKY KÁROLY

Irodalom

KONTRA MIKLÓS 2012. Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 357–380.

TRUDGILL, PETER 1992/1997. Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Fordította és az utószót írta: SÁNDOR KLÁRA. JGYTF Kiadó, Szeged. 1997. (Eredeti mű: *Introducing Language and Society*, Penguin Group, London, 1992.)

GÁL NOÉMI, **A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek.**
A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6. Kolozsvár, Anyanyelvápolók
Erdélyi Szövetsége, 2010. (240 lap)

BÁLINT EMESE, **Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban.**
Szociolingvisztikai kutatások Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon. A
Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 8. Sepsiszentgyörgy,
Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2013. (157 lap)

1. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékén nagy hagyománya van a nyelvi változatosság kutatásának. Míg ez a kezdetektől egészen az 1980-as évekig főképp a tanszéken folyó dialektológiai munkában (javarészt nyelvföldrajzi vizsgálatokban) öltött formát, az 1990-es évek első felétől kezdődően — talán a tanszéki kutatások korábban igencsak központosult diszciplináris irányultságának ellenhatásaként — a nyelvi változatosság iránti érdeklődés jelentősen alábbhagyott. Ehhez a változáshoz jellemző adalék, hogy amikor az 1990-es évek közepén Kolozsváron voltam vendéghallgató, a város sok szempontból izgalmas szociolingvisztikai helyzetével nem nyelvészek, hanem szociológusok és kulturális antropológusok foglalkoztak (ennek a kutatásnak a kolozsvári kétnyelvűségről egy évtizeddel később publikált eredményeit lásd BRUBAKER és mtsai 2006/2011, különösen a 8., Nyelvek című fejezetet). A nyelvi változatosság kutatása a kolozsvári tanszéken csak később, a nemzetközi szociolingvisztika recepciójával vált újra gyakorlattá, elsősorban a Péntek János által vezetett doktori iskola, valamint a Magyarországgal határos országok nyelvi intézeteinek a sorában létrehozott, Szabó T. Attiláról elnevezett intézmény tevékenységében. Ennek a felújuló érdeklődésnek az eredményeként születtek meg azok a kötetek, amelyek szociolingvisztikai konferenciák és kutatási programok, köztük doktori munkák anyagát adják közre az itt ismertetendő két munkát is magába foglaló sorozat kiadványaiként.

Gál (Fazakas) Noémi és Bálint Emese kötete ugyan eltérő irányból és megközelítésmóddal foglalkozik a nyelvi változatosság erdélyi jelenségeivel, de a háttérüket biztosító intézményi keretek azonossága mellett mindkét munkában közös — és ez indokolja e közös ismertetésben való szerepeltetésüket —, hogy erre a szociolingvisztika újabb nemzetközi területeinek kontextusában vállalkoznak.

2. Gál Noémi a nyelvi sokszínűség globális csökkenésének befolyásolására irányuló lokális, regionális és állami szintű tevékenységeket, az összefoglalóan nyelvi revitalizációnak nevezett nyelvi tervezési területet mutatja be monográfiájában. A munka jelentősége mellett több szempontból is lehet érvelni: amellett, hogy a nyelvi diverzitás változásáról szóló statisztikák mutatói szerint a vi-

lág nyelveinek jelentős része (egyesek szerint mintegy a fele, mások szerint túlnyomó többsége) kihalás előtt áll (36), meg lehet említeni a magyar nyelv változataira irányuló gyakorlati revitalizációs programok elméleti tájékozódásának hiányát (12), de érdemes számba venni azokat az érveket is, amelyek a nyelvi diverzitás megőrzését célul kitűző tevékenységek motivációját adják (46–47). Az érvek közül Gál Noémi a másodikat tekinti meghatározónak, ennél fogva munkája nem csupán a nyelvi revitalizáció elméleteinek és gyakorlatának általános leírására vállalkozik, hanem egyben értékeli is a magyar nyelvvel kapcsolatba hozható programokat, főképp az erdélyi és moldvai színtereken.

A kötet hat fejezetből épül fel, ezek közül az első a tudományterület terminológiájának kérdéseivel foglalkozik, mindezt a fogalmi tisztázás szándékával, történeti áttekintésben teszi maga a szerző. A fejezetben feldolgozott források nagyságrendjéről már az is tájékoztatást nyújt, ha csak a kötet apró betűkkel szedett szakirodalmi jegyzékét lapozzuk át (222–240). Ekkora anyag értő áttekintése nehezen valósítható meg, de a szerző a gyakoribb terminológiai megoldások bemutatása és egymáshoz viszonyítása mellett további releváns szempontokat is bevon az elemzésbe, amelyek alkalmasak a szakirodalom rendszerezésére. Felveti azt a kérdést, hogy milyen ideologikus viszonyulás ragadható meg például a magyar *nyelvélénkítés* vagy az angol *language resurrection* metaforikus terminusokban. Megállapítja, hogy az előbbi kifejezés (számos más mellett) azt a szemléletet tükrözi, amely szerint a nyelv „életébe” való külső (szakértői) beavatkozás sikeres lehet, miközben az utóbbival együtt a nyelvet metaforikusan „élőlénként” jeleníti meg (21).

A nyelvi revitalizáció történetiségének áttekintése egyrészt a „mozgalmak”, másrészt a róluk szóló irodalom időben értelmezett bemutatása. A revitalizációs tevékenységek jelenkori időszakát a szerző szerint az jellemzi, hogy közösségi támogatása legalább három szempontra vezethető vissza. Egyrészt a kisebb közösségek csoporttudatának az alakulása befolyásolja, másrészt a kulturális és gazdasági globalizáció ellenében jelenik meg, és harmadrészt „a nyelvek veszélyeztetettségével kapcsolatos adatokkal, statisztikákkal való szembesülésnek” tudható be (25). E három szempont közösségenként és nyelvi helyzetenként változhat ugyan, talán mégsem merészség azt feltételezni, hogy közülük a legutolsó a közösségek szintjén a legkevésbé meghatározó. De nem így a nyelvészek körében, akik Fishman és Krauss figyelemfelhívó munkái nyomán kezdtek intenzíven foglalkozni a kérdéssel. Azóta a nyelvi revitalizáció kutatása intézményszerűsült, és számos olyan — akár a tudományos szférán kívül eső — szervezet működik, amely a nyelvi veszélyeztetettség befolyásolásával foglalkozik.

Gál Noémi a nyelvi revitalizáció jelenkori tevékenységi formáinak és szakirodalmi recepciójának bemutatását a vitatott kérdések tárgyalásával zárja. Ezek közül a legjelentősebb a nyelvész beavatkozásának legitimitásáról szól. A szerző

e szempontból azt emeli ki, hogy a nyelvi tervezés az eddigi tapasztalatok alapján akkor sikeres, ha az érintett beszélők kezdeményezik, illetve a nyelvi revitalizáció sokszor elválaszthatatlanul összekapcsolódik az etnikai vagy nyelvi identitáspolitikai törekvéseivel (ennek a sokszor magától értetődőnek tekintett kapcsolatnak a kritikájára lásd CAMERON 2007).

A kötet második fejezete a nyelvi „veszélyeztetettség” — ismét egy biológiai metafora — különböző tipológiáit mutatja be, köztük Fishman kommunikációs töréspontokat katalogizáló modelljét, amely a Richter-skála analógiájára — újabb metafora, immár a földtan köréből — különíti el a nyelveket érő veszély fokozatait. Ezt követően kitér azokra az ideológiailag meghatározott érvekre, amelyek a nyelvi sokszínűség fenntartására irányuló törekvéseket indokolják, köztük külön kiemelve a nyelvökológiai paradigmát. Fontos állítása a szerzőnek, hogy „a kizárólag a nyelvre összpontosító nyelvmegerősítő mozgalmak nagy valószínűséggel nem járnak sikerrel, hiszen a nyelvet annak kulturális és társadalmi kontextusában kell és lehet sikeresen feléleszteni” (54).

A fishmani modellhez hasonló, de a veszélyeztetettség fokozatai helyett a nyelvek „életrealitásának” összevethetőségét teszi lehetővé a nyelvi vitalitás koncepciója, ezzel külön alfejezet foglalkozik. A vitalitás metaforája többféle modellben megjelenik, közülük az elméletileg leginkább kidolgozott megközelítés a nyelv szociálpszichológiája keretében Howard Giles és munkatársai nevéhez fűződik. Az etnolingvisztikai vitalitás modelljét talán érdemes lett volna az elmélet újabb változatainak kialakulása szempontjából részletesebben bemutatni, és kiemelni azt a szempontot, hogy a modell a vitalitást viszonyfogalomnak tekinti, amely a mindenkor többség és kisebbség nyelvét egymáshoz képest értelmezi. Ebből a szempontból a modell jelentősen különbözik a nyelvi vitalitás olyan megközelítéseitől — például az UNESCO-ban kidolgozott keretrendszerétől —, amelyek a vitalitás fogalmát abszolút értéként írják le, még ha skalárisan is értelmezve a vitalitás mutatóit.

A fejezetet záró részekben a nyelvi jogi paradigmáról és a nyelvnek az identitással való kapcsolatáról esik szó. Fontos erénye a dolgozatnak, hogy itt és más fejezetekben is az elméleti fejtegetésekben foglaltakat esettanulmányok hozzák közelebb az olvasóhoz (itt például az ír és a baszk nyelvnek a nacionalizmussal való összefüggéséről szóló elemzéssel). Mindezek kiegészülnek az erdélyi kontextusra vetített értelmezéssel, amely kiemeli az erdélyi magyar nyelv esetében az etnicitás és a nemzeti hovatartozás jelentőségét (94). Ennek az identitáskonstrukció szempontjából meghatározó tényezőnek a szerepe ugyanakkor a moldvai magyar nyelv esetében már egészen másképp jelenik meg.

A kötet legrövidebb fejezete a nyelvi revitalizáció nyelvi vonatkozásairól ad áttekintést, és miközben az egyre kevesebb kontextusban egyre kevesebbet használt nyelvek strukturális és pragmatikai változásairól számol be, arra is felhívja a

figyelmet, hogy a nyelvi revitalizáció során közösségileg „újratanult” nyelvek szükségszerűen különböznek attól a nyelvtől, amelyet már csak a közösség legidősebb beszélői (vagy már ők sem) használnak folytonosan. Az ebből adódó társadalmi feszültségek egyik példaként RUSTY BARRETT (2008) nyomán a maja nyelvi grammatika „elpolitizálódását” említi (105), amely során a fiatalok iskolai maja nyelvhasználatának „spanyolos” szórendjéhez az idősek által konnotált asszimilációs identitáspolitikai értékítélete kapcsolódik.

A következő, sorrendben 4. fejezet a kérdés alkalmazott nyelvészeti vetületeiről, azaz a nyelvi revitalizáció gyakorlatáról szól. Ezeket a nyelvi tervezés elméleti modelljeivel kapcsolatban tárgyalja, főképp Haugenre és Fishmanre hivatkozva, de emellett a nyelvi menedzsment koncepciójára is kitérve. A fejezet hangsúlyos része a nyelvelsajátítást célzó revitalizációs programok bemutatása, köztük az új-zélandi „nyelvi fészkek” vagy a kaliforniai „mester-tanítvány” módszer rövid jellemzésével. Ezekről a programokról szívesen olvastam volna részletesebben is, különösen arról a kérdésről, hogy az egyik szociolingvisztikai helyzetben sikeres gyakorlat hogyan ültethető át más, eltérő elrendeződésű nyelvi helyzetekbe. A fejezet a sikeres revitalizációs programok példaként a héber, a walesi és a maori nyelvet említi meg rövid esettanulmányban.

A kötet utolsó előtti fejezete az UNESCO modelljéből kiindulva azt mutatja be, hogyan lehet szociolingvisztikai helyzeteket a nyelvi veszélyeztetettség szempontjából minősíteni, és e keretrendszer alapján a nyelvi tervezés reális céljait meghatározni. A befejező fejezet arra vállalkozik, hogy a nyelvi revitalizáció kérdését a romániai magyar nyelv kapcsán tárgyalja, és Fishman 8 fokozatból álló modelljét alkalmazva rámutasson arra, hogy igen jelentős különbségek lehetnek például az erdélyi és a moldvai vagy a dél-erdélyi és székelyföldi nyelvi folyamatok között. A kötetet a nyelvi revitalizációban érintett nyelvek adatainak táblázatos bemutatása zárja. Ebben a mellékletben Gál Noémi 77 nyelvet szerepeltet, röviden bemutatva az egyes nyelvekre vonatkozó legfontosabb adatok mellett a nyelvek revitalizációja során a feltüntetett források szerint elért főbb eredményeket.

Gál Noémi monográfiája nemcsak a nyelvészek, hanem a nyelvi tervezés szakemberei számára is haszonnal forgatható munka, amely igen sokrétűen és gazdagon illusztrálva mutatja be mindazokat az elméleti koncepciókat, vitákat és gyakorlati megoldásokat, amelyek a világ számos nyelvét érő nyelvi revitalizációt napjainkban jellemzik.

3. Bálint Emese kötete empirikus nyelvészeti kutatáson alapul, amely a magyar–román nyelvválasztás és kódváltás jelenkori megoszlását írja le két dél-erdélyi (Fehér megyei) településen. A kutatás helyszínei egymással szomszédos falvak, amelyek a nagyjából azonos lakosságszám mellett sok szempontból különbséget mutatnak egymáshoz képest: Alsókarácsonfalva (Crăciunelul de Jos) községközpont, megyei főút és vasútvonal mellett fekszik, a helyi magyar lakos-

ság aránya igen csekély (3%), míg Buzásbocsárd (Bucerdea Grânoasă) nehezebben megközelíthető, infrastrukturálisan kevésbé fejlett falu, ahol a lakosok egyötöde vallotta magát magyarnak a 2011. évi népszámláláson. Mindezek a különbségek összefüggnek azzal, hogy a vizsgált nyelvi közösségek eltérő típusúak, de nem magyarázzák meg teljes körűen az eltéréseket.

Ezek értelmezéséhez a szerző olyan elemzési keretet választott, amely a magyar nyelvészetben kevésbé ismerős; ez is indokoltá teszi azt, hogy a dolgozat első fejezetében részletesen tárgyalja a kétnyelvűség szociolingvisztikai leírásának elméleti problémáit. A kétnyelvűség-kutatás makro- és mikrotársadalmi megközelítésének bemutatása egyben a vonatkozó vizsgálatok kritikájával is társul. Felveti például, hogy a makrotársadalmi megközelítésben kidolgozott fishmani szintézelemzések során a szinterek elkülönítésének nincsenek objektív kritériumai, és bármikor adódhatnak olyan jellegű helyzetek, amikor az orvos és beteg éppenséggel váratlanul bevásárlás közben találkozik, és főzésről vagy gyereknevelésről beszélgetnek egymással.

A mikrotársadalmi megközelítés kapcsán többek között azt a problémát veti fel, hogy a Gumperz által a kódváltás elemzésére javasolt mi-ők szembenállás érvényesítése mint a nyelvi preferenciákat magyarázó tényező számos szociolingvisztikai helyzetben nehézségekbe ütközik. Ezek úgy oldhatók fel, ha „a vizsgálat a nyelvek dichotómiája helyett [...] inkább a beszélők helyzeti gyakorlatára helyezi a hangsúlyt, és a konverzációelemzés kritériumai alapján az idézéseket, az önjavításokat és a lépésváltással együtt bekövetkező kódváltásokat elemzi, illetve a különböző beszédaktusok kontextualizáló jelentését [vö. a gumperzi *contextualization cues* fogalmát; B. Cs.] vizsgálja” (32). A kötet azonban mégsem „csupán” a két közösségben megfigyelt társalgások elemzésével foglalkozik, hanem a makro- és mikrotársadalmi modellek integrált vizsgálati módszerét alkalmazza — a társadalmi kapcsolatháló vizsgálatával.

A kapcsolathálózatok elemzése abból az alapvetésből indul ki, hogy az egyén nyelvi viselkedése nem társadalmi státusának (nemének, korának, etnicitásának stb.) függvénye, hanem társas kapcsolataival dinamikus viszonyban alakul: társas kapcsolatai befolyásolják nyelvhasználatát, és nyelvhasználata befolyásolja társas viszonyainak alakulását. A módszer ilyen módon lehetővé teszi, hogy a makro- és mikroszinten egyaránt kapcsolódási pontokat találjon, és például olyan módon végezzen a kódváltásokra fókuszáló társalgáselemzést, hogy azt a résztvevők tágabb társas kapcsolatainak és e kapcsolatokat befolyásoló intézményeknek a jellegével összefüggésben értelmezi.

A dolgozat második fejezete A kódválasztás mintái és a nyelvcsere címet viseli, ebben a részben a szerző a nyelvcserekutatások klasszikus kérdésfelvetését követve elsődlegesen az életkor szempontja alapján mutatja be a két település nyelvválasztási szokásainak megoszlását. A SUSAN GAL felsőőri monográfiájából (1979) is ismert implikációs táblázatok formájában adja közre az alsókará-

csonfalvi és buzásbocsárdi adatközlői különböző beszédpartnerekkel folytatott nyelvi interakcióira vonatkozó jellemző nyelvválasztási mutatókat. Fontos különbség azonban GAL elemzéséhez képest, hogy a beszédpartnerek körét elsődlegesen életkori és nemi szempontok alapján jellemzi (a családi viszonyok esetében implicit módon), kiegészítve a családon belüli és kívüli kapcsolatok felosztásával. Nem kérdez rá azonban egyéb kritériumok alapján azonosítható típusokra, például az orvos vagy a bolti eladó státusát betöltő beszédpartnerekkel választott nyelvre.

Ha GAL elemzéséhez hasonlóan az eltérő életkorú beszélők nyelvválasztásának tendenciaszerű különbségeit nyelvcsereként értékeljük, akkor elmondható, hogy Alsókarácsonfalván a nyelvcsere jóval előrehaladottabb állapotban van, mint Buzásbocsárdon. Ha az adatokat életkori megoszlástól függetlenül értelmezzük, akkor azt mutatják, hogy Alsókarácsonfalván nincsen olyan beszédpartner, akivel a helyiek csak magyarul beszélnének, és igen sokan vannak, akik mindenkihez románul szólnak. Buzásbocsárdon a vizsgált beszélők többségére az jellemző, hogy mindkét nyelvet használja beszédpartnerei többségével, és csak néhányan vannak, akiknek a nyelvválasztása teljesen egynyelvű mintát követ (hármán csak magyarul szólnak beszédpartnereikhez, egy beszélő csak románul beszél másokkal).

Az életkori és a nemi megoszlással szemben a beszédpartnerekkel használt kód megválasztását markánsan befolyásolja, hogy a családba vagy a családon kívülre tartozó beszélővel áll-e kapcsolatban a nyelvhasználó. Az ezt bemutató táblázatok (57, 59, 61–62, 65) meggyőzően illusztrálják, hogy a családon belüli kommunikációban a magyar nyelvnek jóval nagyobb szerepe van, mint a családon kívül. E szempontokon kívül az elemzés figyelembe veszi a beszélők nyelvi kompetenciáját is.

A kötet harmadik fejezete a kapcsolati hálók és a nyelvválasztás közötti összefüggésekkel foglalkozik. A kapcsolatok három típusát különíti el: a kölcsönösöket, amelyek rendszerezések, és lehetővé teszik az egymás életébe való közvetlen beavatkozást (tanácsadás, segítség, morális támogatás vagy éppen kritika révén), az interaktívakat, amelyek rendszerességük mellett is csak közvetetten hatnak az érintettekre, és a passzívakat, amelyek nem rendszerezések, de ennek ellenére érzelmileg befolyással lehetnek az egyénre. A vizsgált kapcsolati hálóknak emellett két jellemzőjét emeli ki: egyrészt az etnikai indexet, amely azt jelöli, hogy milyen arányban vannak magyarok vagy románok az egyén különböző típusú kapcsolatai között, másrészt a korcsoport-indexet, amely a saját korosztályba tartozók arányát mutatja meg egy-egy kapcsolati típusban. E szempontoknak a nyelvválasztással való összefüggését vizsgálva a szerző kimutatja, hogy „egy olyan általános intergenerációs tendenciát vázolhatunk, amelyben a kapcsolatrendszer [magyar] etnikai indexe a nagyszülők generációjának az irányából az unokáké felé csökken”, ez pedig a nyelvcsere szempontjából azzal jár együtt,

hogy „a dominánsan román–magyar kétnyelvű vagy az egynyelvű román kódválasztás azokra a személyekre jellemző, akiknek erős román-alapú vagy többségében román egynyelvű személyekkel fenntartott kapcsolatrendszerük van” (99). A kapcsolatok etnikai jellegének életkori tényezőkkel összefüggésben kimutatott változása ilyen módon kapcsolódik össze azzal, hogy a fiatalabb beszélők számára már kevésbé érvényesül az a közösségi elvárás, amely a magyar nyelv használatát írná elő számukra.

A fejezet végén Bálint Emese a nyelvválasztás dinamikus ábrázolására tesz kísérletet, összehasonlítva a buzásbocsárdi fiatalok magyar és román nyelvhasználatát más kétnyelvű közösségek nyelvi gyakorlatával. A nyelvválasztás leírásának alapelve az, hogy a nyelvcsera kutatásának a visszaszoruló nyelvre összpontosító korábbi megközelítéseivel szemben a dinamikus modellben mindkét nyelv és a két nyelvet egyaránt magukba foglaló megnyilatkozások is helyet kapnak. A nyelvi kódoknak az elemzés során való szigorú elkülönítése — mint ahogy ezt számos nyelvcsera-vizsgálat esetében láttuk — ugyan hatékonyan jelezheti a változások intenzitását, de nem járul hozzá ahhoz, hogy megértjük, hogyan élnek a beszélők a nyelvi repertoárjuk — sokszor nem egymással oppozícióban elgondolt — forrásaival. Ez viszont már átvezet a következő fejezet témájához, a kódváltások elemzéséhez.

A kódváltások kontextualizációs funkcióit a lépésváltások, a szekvenciális rend, a javítások és az idézések esetében mutatja be a kötet 4. fejezete. A terepen felvett, mintegy húsz órányi spontán nyelvi anyagban viszonylag kevés kódváltás fordul elő, és ezekkel kapcsolatban elmondható, hogy „a legtöbb esetben a beszélgetések preferált nyelve a magyar, vagyis a beszélgetéseket ezen a nyelven kezdik el. Ennek megfelelően a kommunikációs funkcióval bíró kódváltás ezekben az esetekben magyarról románra történik” (137). Ugyanakkor a kódváltások struktúrája és a közösségi szintű kódválasztás között nincsen közvetlen megfelelés, azaz a közösségben megfigyelt nyelvcsera csak keretül szolgál ahhoz, hogy a beszélők a társalgás során alkalmazott kódváltásokat végrehajtsák és másokét értelmezzék.

A monográfia zárszavában Bálint Emese kiemeli kutatási módszerének azt a lehetőségét, hogy általa összehasonlíthatóvá válnak eltérő kétnyelvű közösségek, és eredményei a nyelvi tervezésben is utat találhatnak. Bár a nyelvi különbségek egymással összemérhetővé tétele önmagában még nem jelöli ki a nyelvészeti alkalmazások körét, a makro- és mikrotársadalmi megközelítésmódok között közvetítő kapcsolatháló-elméletnek a nyelvcsera és a kódváltás leírásában vitathatatlan perspektívái vannak.

4. Gál Noémi és Bálint Emese kötete haszonnal forgatható mindazok számára, akik el kívánnak mélyülni a romániai (erdélyi) magyar nyelv különböző változatainak szociolingvisztikai helyzetét bemutató elméleti vagy empirikus ku-

tatások eredményeiben, de egyben azoknak is érdemes kézbe venniük, akik a nyelv és társadalom összefüggéseit tanulmányozva a nyelvi revitalizáció és nyelvi tervezés, valamint a nyelvcsere, a kódváltás és a társas kapcsolathálózatok kérdései iránt érdeklődnek. Az erdélyi és moldvai nyelvi változatosság területén fontos és jó lenne hasonlóan magas színvonalú, a szociolingvisztika nemzetközi diskurzusaihoz sok szálon kapcsolódó tanulmányokat olvasni a kolozsvári műhely kutatóinak tollából a jövőben is.

Irodalom

- BARRETT, RUSTY 2008. Linguistic differentiation and Mayan language revitalization in Guatemala. *Journal of Sociolinguistics* 12: 275–305.
- BRUBAKER, ROGERS–FEISCHMIDT MARGIT–FOX, JON–GRANCEA, LIANA 2006/2011. *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest, L'Harmattan.
- CAMERON, DEBORAH 2007. Language endangerment and verbal hygiene: History, morality and politics. In: DUCHÊNE, ALEXANDRE–HELLER, MONICA szerk. *Discourses of Endangerment. Ideology and Interest in the Defence of Languages*. London–New York, Continuum. 268–285.
- GAL, SUSAN 1979. *Language shift. Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academy Press.

BODÓ CSANÁD

HOPPA ENIKŐ, „**Mük csángóul beszélünk**”. **A moldvai magyar nyelvjárás**. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2012. (159 lap)

A szerző a Pécsi Tudományegyetemen szerzett doktori fokozatot. Disszertációjában a nyelvszigetek jelenségét vizsgálta a moldvai csángók, valamint az olaszországi mokenek esetében. Jelen munkája a 2000 és 2007 között zajlott kutatásának eredményein alapul, melynek során beépüléssel vizsgálat keretében nyolc moldvai faluban (Klézse, Külsőrekecsin, Somoska, Pusztina, Bogdánfalva, Lészpéd, Gerlény, Lujzikagor) vizsgálódott. Nem kérdőíves kutatást végzett, hanem szabad beszélgetéseket folytatott, melyet diktafonra rögzített, később pedig lejegyzett. Az így kapott szövegkorpuszt elemezte hangtani, morfológiai, szintaktikai, valamint lexikai szempontból. A nyelv szerkezeti leírása mellett szociolingvisztikai tényezőket is figyelembe vett, így ad szinte teljes szinkrón képet a moldvai magyar nyelvjárás mai helyzetéről.

Hoppa Enikő kutatása szervesen illeszkedik az eddigi vizsgálatok sorába, hiszen az elmúlt ötven évben több magyar és idegen nyelvű tanulmány, atlasz jelent meg a csángókról a néprajztudomány, a szociológia és a nyelvészet tudományterületéről egyaránt. A nyelvészeti munkák leginkább a szókészletet, illetve a kölcsönszók rétegét vizsgálták részletesebben. Gondolhatunk itt MÁRTON GYULA A csángó nyelvjárások román kölcsönszavairól 1972-ben írt munkájára, valamint BAKOS FERENC A magyar szókészlet román elemeinek története című, 1982-ben megjelent szótárára. Rajtuk kívül FARAGÓ JÓZSEF és HEGEDŰS LAJOS foglalkozott a témával (FARAGÓ–JAGAMAS szerk. 1954, HEGEDŰS 1952). A legfrissebb kutatás BODÓ CSANÁDE (2007), amely A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának (MCsNyA.) korpuszán alapszik. Az eredményei a maguk teljességében ugyan még nem elérhetők, ugyanis az MTA–ELTE irányításával zajló Új Magyar Nyelvatlasz valóságosidő-vizsgálatának gyűjtési munkálatai 2009-ben zajlottak Csángóföldön, s ez újabb adalékot szolgáltat a nyelvjárás aktuális helyzetéről.

Mint említettem, a „Mük csángóul beszélünk” című könyv igyekszik átfogó képet nyújtani, ennek megfelelően négy nagyobb fejezetből áll. Az első A csángók és történetük címet viseli, mely inkább történeti, szociológiai jellegű. Kitér a csángók származására, s cáfolja azt a tudományosan már régen túlhaladott álláspontot, mely szerint a moldvai csángók a honfoglalás idején „elcsángált”, határőr szerepet vállalt magyarok, akik nyelvüket tartósan megőrizték. A névtani kutatások is arra engednek következtetni (a településnév-alkotásban előszeretettel használt személynév + *-falva* struktúra alapján), hogy az első betelepülés valamikor a 13. és 15. század között történhetett. A csángók feladata valóban a határ őrzése lehetett. A 15. században telepedtek le a husziták a területen. Majd a 18. században még érkeztek magyarok Moldvába, akik az 1764-es madéfalvi veszedelem után menekültek el Székelyföldről. Ebből az következik, hogy a moldvai csángó lakosság vegyes összetételű. Éppen ezért egyesek eltérő megnevezést is használnak rájuk: moldvai magyarokként és moldvai székelyekként különböztetve meg őket. A székely hatástól mentes, középkori eredetű lakosság ma a Románvásár környéki falvakban és néhány Bákó körüli faluban él. Őket északi csángóknak nevezzük. Ők beszélik a legarchaikusabb nyelvjárást, jelenleg a nyelvvesztés határán állnak.

Önazonosságuk is érdekes képet mutat: vegyes összetételű, valamint a hosszú idő óta tartó egymás mellett élés miatt a csángók identitása igen bonyolult. Nem beszélhetünk az anyanyelvhez kötődésükről, hiszen a lakosság nagy része már túlesett a nyelvcsere, és azt nem élte meg veszteséggként. (Jórészt a mai 50 évesnél fiatalabb generációról van szó.) A csángók identitástudatának legfőbb összetevője ezért nem is elsősorban a nyelv, hanem a vallás: sokan nem is csángónak, hanem katolikusnak tartják magukat, hiszen ez különíti el őket a környezetükben élő görögkeleti románoktól. Éppen a vallásuk miatt tekinthetők a ma-

gyarul már nem beszélő csángók is magyar eredetűeknek. A történelem során a román nemzeti öntudat körükben való megerősítésére számos kísérlet született. (Például nem tanulhattak az iskolában magyarul, a misék a mai napig románul zajlanak, ahol a pap a magyar nyelv használata ellen prédikál. Csupán néhány faluban engedélyezte eddig a plébános a magyar liturgia és imádságok megtanulását, természetesen csakis a misén kívül.) A csángók mindezek eredményeként is sem magyarnak, sem románnak nem tartják magukat, és sokszor az időpont, a helyszín, a szituáció függvényében dől el, hogy hogyan minősítik a hovatartozásukat. Hoppa Enikő pontosan, idézetekkel alátámasztva mutatja be ennek az állapotnak az ellentmondásosságát a második, Nyelvismeret és nyelvhasználat című fejezetben.

A szerző ugyanitt ejt szót a nyelvi attitűdről is, hiszen a csángók a nyelvjárásukat sokszor szégyellik annak archaikus volta miatt, így magyar környezetben sem feltétlenül szólnak meg magyarul, inkább románul beszélnek. Ennek az ismertetésnek a szerzője is találkozott azzal a jelenséggel, hogy családon belül kényszerítette a szülő a gyermekét a román nyelv használatára. Emellett igen gyakori a csángóknál — kétnyelvű voltukból adódóan — a kódváltás jelensége is. Ennek köszönhetően rendkívül nagy a nyelvükben a kölcsönszavak száma, melyek egy része a nyelvváltozatuk szerves részévé vált.

A munka harmadik fejezete szorosan nyelvészeti szempontú vizsgálatokat mutat be. A Moldvában beszélt magyar nyelvjárásról Hoppa Enikő először általánosságban beszél, kimondva, hogy a csángók nyelvszigetet alkotnak. A moldvai csángók nyelvjárása természetesen elkülönül a román nyelvtől, másrészt a magyar nyelv területi változataitól is, s ennek alapján is beszélői mindkét népcsoporthoz tartozónak vallják magukat.

A csángók nyelvjárásának „elszakadása” a 13. században kezdődött, és a 18. századig tartott, így mentes a nyelvújítás korabeli lexikális elemektől, valamint sok archaizmust és román jövevényszót tartalmaz. Dialektusuk nem egységes, mivel az itt élők különböző területekről és más-más időpontban érkeztek. Ennek megfelelően a nyelvváltozatuknak három fő típusát különíthetjük el. Az északi a legarchaikusabb. Szabófalván, Kelgyestben, Jugánban beszélik, bár a nagyarányú olaszországi vendégmunka következtében igen kevesen laknak e falvakban. A déli nyelvváltozat azonos azzal, amelyben a középkori lakosság keveredett a székelyekkel (Klézse, Forrófalva, Lujzikalagor), és végül a harmadik típust alkotják a székelyes csángók (Pusztina, Lészped, Frumósza, Lábnik). Az azonos csoportba tartozó települések nyelvváltozatai között is felfedezhetünk azonban grammatikai és lexikális különbségeket.

A könyv a továbbiakban a bevezetőben megemlített nyolc falu nyelvjárását mutatja be részletesen a hangtan, az alaktan, a mondat és a szókészlet szempontjából. A szerző csupán azokat a sajátosságokat emeli ki, amelyek eltérnek a beszélt magyar köznyelvtől. A falvakat szociológiai szempontból is leírja, majd

alfejezetenként tér ki a nyelvi rendszer különböző szintjeire. A leírásokat saját gyűjtésének nyelvi példáival illusztrálja. A fejezet végén teljes lejegyzésben közöl szövegeket az adatközlőktől. Emellett fotókkal is bemutatja a falvak földrajzi és lakókörnyezetét. Sajnálatos, hogy az északi falvak nem kerülhettek bele a részletes elemzésbe, mivel a nyelvvesztés előtt állnak.

A könyv negyedik, egyben záró fejezete a nyelvcseréről és nyelvmegtartásról szól. A magyarországi munkavállalás megemelte a magyar nyelv presztízsét a csángók körében. Emellett az elmúlt évek törekvései, melyek a magyar nyelv iskola utáni oktatását segítették, ugyancsak hordoznak részsikereket. Azt is látni kell azonban, hogy az amúgy is alacsony szintű nyelvtudást korlátozva tudják csak használni a hétköznapiakban, így nincs semmi biztosíték arra, hogy a kisebbségi nyelv a következő generáció életében is jelen lesz.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Hoppa Enikő könyve világosan és közérthetően mutatja be a moldvai magyarok nyelvi állapotát. Fejezetei könnyen áttekinthetők. A kutatás maga egy későbbi, követéses vizsgálat alapjául szolgálhat, hiszen Románia európai uniós csatlakozásával felgyorsultak a társadalmi változások, melyek aztán tovább generálják a nyelvi változásokat is.

Irodalom

- BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BODÓ CSANÁD 2007. A moldvai magyar nyelvjárások román kölcsönszórétegének területisége. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 160–174.
- FARAGÓ JÓZSEF–JAGAMAS JÁNOS szerk. 1954. *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- HEGEDŰS LAJOS 1952. *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest, Közoktatási Kiadóvállalat.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion.
- McsNyA. = GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA szerk., *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest, 1991.

SZ. TÓTH LÁSZLÓ

KLEIN ÁGNES, **Utak a kétnyelvűséghez. Nyelvek elsajátítása iskoláskor előtt.** Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2013. (139 lap)

SIMON PFENNINGER egy 2014-es publikációjában olyan téveszmét oszlat el, amely szerint minden körülmények között jobb, ha egy gyermek minél korábban egy másik nyelv birtokába jut. A publikáció azért számít szenzációnak, mert a gyermekkori nyelvtanulás az utóbbi időben az érdeklődés előterébe került, és sokan az eredményesség és gyors siker reményében megtesznek mindent annak érdekében, hogy gyermekeik minél előbb valamilyen formában egy másik nyelv hatása alá kerüljenek. Köszönhető mindez olyan kutatások metaanalízisének (pl. BIALYSTOK–BARAC 2013), amelyek a többnyelvűség előnyeit hangsúlyozzák nemcsak gyermekkorban, de az idősebb korban is, valamint a korai többnyelvűség egészségmegőrző hatásaira is rávilágítanak. Adataikkal bizonyítják, hogy az idősebb korra jellemző idegrendszeri megbetegedések (például az Alzheimer-kór) is ritkábbak a többnyelvű populációban. Mivel ezek az eredmények mindenki érdeklődését felkeltik, a média is szívesen foglalkozik ilyen témájú cikkekkel, így az olvasónak nem kell szakembernek lennie ahhoz, hogy megértse a többnyelvűség hasznosságát.

PFENNINGER tanulmányában viszont azt bizonyítja, hogy ha nem megfelelő módszerrel és életkorban találkozik a gyermek a második nyelvvel, akkor a korai nyelvtanulásnak nincsen különösebb haszna. Hangsúlyozza, hogy állításai nem vonatkoznak a korai, immerziós vagy természetes nyelvelsajátításra, de az 5-6 éves korban, iskolai körülmények között kezdődő második nyelvtanulásnak egyértelműen kimutatható pozitív eredményei nincsenek. Ha nem otthon, a családban, hanem szervezett keretek között történik a második nyelv tanulása, akkor szerencsésebb a későbbi kezdés. Ez egyrészt hatékonyabbá teszi a tanulási folyamatot, mert a gyermek gondolkodása érettebb, másrészt kíméli az államok büdzsáját, mivel a korai nyelvoktatásra szánt pénzt PFENNINGER nem tartja jó befektetésnek (2014).

Magam több mint 20 éve foglalkozom gyermekkori többnyelvűséggel, és saját kutatásaim eredményei megerősítettek abban, hogy a korai kétnyelvűségnek számos jótékony hatása van a gyermek kognitív fejlődésére, a későbbi tanulási folyamatokra, a kommunikációs készségekre, a nyelvi tudatosságra, és még sorolhatnánk a további előnyöket. Fenntartás nélkül támogattam a minél korábbi életkorban megkezdett második nyelvelsajátítást. Azt örömmel vettem tudomásul, hogy a természetes körülmények között két- vagy többnyelvűvé válókra, az egészen korai többnyelvűekre a PFENNINGER-féle kutatás eredménye nem érvényes, tehát az eddigi nézeteim továbbra is érvényesek. Ugyanakkor aggodalommal tölt el az, hogy az egyik végtelből a másikba eshetünk a korai többnyelvűség kialakításának létjogosultságával kapcsolatban. Különösen, ha az olvasók nem a

gyermekkori vagy a későbbi többnyelvűség kutatói. Ezért is vettem különös érdeklődéssel kezembe Klein Ágnes könyvét.

A gyermekkori többnyelvűség kialakulásának lehetőségei országonként különbözőek, Magyarországon is sajátos a helyzet. A lehetőségek függnak attól, hogy a társadalom különböző szinterein hány nyelv használható, az ország milyen nyelvpolitikát tart fontosnak, mennyire tiszteli a területén élő kisebbségeket, milyen mértékben adja meg a kisebbségekhez tartozóknak a jogot az anyanyelven való fejlődésre, az anyanyelvhasználatra. A nyelvi jogok érvényesítésének lehetősége kiterjed a kisebbségi óvodák és iskolák működtetésére is.

Klein Ágnes könyvében a magyarországi németek számára biztosított nemzetiségi óvodák sokféleségéről, hatékonyságáról, az ott dolgozó óvónők és dajkák nyelvtudásszintjéről, problémáiról, a szülők elvárásairól végzett kutatásáról tájékoztatja az olvasót. A hiteles és rendkívül érdekes olvasmány tárgyyszerűen elemzi a magyarországi helyzetet, és az olvasóban csak alátámasztja az eddigi aggodalmakat, miszerint valóban jól csináljuk-e, ez-e az igazi célunk a nemzetiségi óvodák és iskolák működtetésével.

Mielőtt rátérnék a könyv elemzésére, meg kell osztanom az olvasókkal azt a tapasztalatomat, hogy bár Magyarországon működnek német (és némely más) nemzetiségi óvodák és iskolák, azok céljai mintha nem lennének azonosak az eredeti célokkal. Egyrészt a nemzetiségi óvodákba és iskolákba nem csak a nemzetiséghez tartozó gyermekek és fiatalok járnak. Sok szülő abban a reményben íratja gyermekét nemzetiségi iskolába, hogy a gyermek elit kétnyelvűvé válik, minél előbb jól megtanulja a másik nyelvet. Ez jellemző elsősorban a német nemzetiségi intézményekre. Másrészt, az olyan gyermekek számára, akik valóban beszélik otthon a nemzetiségi nyelv változatát, diglosszia helyzet alakul ki, hiszen a nemzetiségi óvodákban és iskolákban nem a nyelvjárást beszélik és tanítják, hanem az adott nyelv köznyelvi változatát (GYIVICSÁN 2003, BORBÉLY 2014). További probléma az óvodapedagógusok és tanítók megfelelő nyelvi kompetenciájának hiánya. A szülők elvárásai inkább arra irányulnak, hogy a gyermek minél előbb kezdjen el tanulni egy nyelvet, de nincsenek kellő ismereteik a korai nyelvszajátítás folyamatáról, ezért sok esetben csalódottan alkotnak negatív véleményt az oktatási intézményről, nem látják eredményesnek a gyermekek nyelvtanulását.

Klein Ágnes könyve pontosan arra világít rá, hogy a kétnyelvűvé válás lehetőségei a mai Magyarország nemzetiségi óvodáiban nem adóttak, és ennek számos tényezője van.

A szerző igyekszik bemutatni a nyelvszajátítással, másodiknyelv-elszajátítással, kétnyelvűséggel kapcsolatos elméleteket. Az első fejezet az első nyelv elszajátításával foglalkozik. Ismerteti az alapvető nyelvszajátítási elméleteket, azonban a legújabb nézetek elkerülték a szerző figyelmét, így kimaradt az ismertetésből a BRIAN MACWHINNEY nevéhez kapcsolódó versengési elmélet. Ez azért sajnálatos, mert MACWHINNEY kutatásainak egy része éppen a magyar gyermeknyelvre irá-

nyul (vö. BATES–MACWHINNEY 1989). Szintén a bevezető részben olvashatunk a kritikus periódus elméletének korábbi szemléletéről, amely szerint a második nyelv elsajátítása csak egy bizonyos életkorig lehet sikeres, azonban a későbbiekben visszatér erre az elméletre, és megemlíti, hogy vannak kutatások, amelyek eredményei ellentmondanak a korábbi nézeteknek (52). A kritikus periódus elméletének ismertetésekor Klein Ágnes átveszi azt a nézetet, miszerint az akcentusmentes nyelvelsajátítás csak kisgyermekkorban történhet meg, és a kisgyermekkori kétnyelvűség egyben akcentusmentességet is eredményez. Ezzel vitatkozni lehet, mint ahogy a recensens kutatásaiból is kiderül, az akcentus kérdése annál lényegesen összetettebb, minthogy az elsajátítás életkorára korlátozzuk (vö. NAVRACSICS 1999, 2000). Klein Ágnes könyvében hivatkozik egy 1976-os kutatásra (33), amelyből kiderül, hogy tévéből nem tud egy kisgyermek elsajátítani egy másik nyelvet. Ez az elmélet is megdőlt: számos esetben a szülők észre sem veszik, hogy a második nyelv elsajátítása beindult a gyermekben annak hatására, hogy sokat néz műsorokat azon a nyelven. A természetes nyelvelsajátítás lényege, hogy nemcsak azt tanulja meg a gyermek, amit megtanítanak neki, hanem a tanulási folyamat implicit, csakúgy, mint az első nyelv elsajátításánál.

A kétnyelvűséggel kapcsolatos elméleti leírás kapcsán (44) pontosítanunk kell a szerző azon állítását, mely szerint a két- és többnyelvűség között a tudományos szakirodalom nem tesz jelentős különbséget. Ezzel ellentétben ma már külön tudományág foglalkozik a kétnyelvűség és a többnyelvűség kutatásával. Külön folyóiratok léteznek attól függően, hogy két vagy több nyelvre vonatkoznak a bennük publikált cikkek. A többnyelvűség ugyanis nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbségeket is generál a nyelvelsajátítás és a nyelvhasználat során.

A korai másodiknyelv-elsajátítás különböző jellegzetességekkel bír attól függően, hogy milyen életkorban kerül a gyermek a második nyelv hatása alá. A szerző hivatkozik KLEIN 1992-es publikációjára, amikor a kor szerinti nyelvelsajátítási típusokat említi. E szerint a felosztás szerint 1–3 év között kétnyelvű (szimultán) elsőnyelv-elsajátítás megy végbe. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az első 3 évben számos fázison megy keresztül a nyelvet elsajátító gyermek. Ezeknek a fázisoknak a fejlődésében nem érdektelen, hogy egy vagy két nyelvvel kell-e megbirkóznia. DE HOUWER (1995) finomítja is ezt a szemléletet, nem mindegy ugyanis a kialakuló nyelvi kompetencia szempontjából, hogy a második nyelv mikor lép be a gyermek életébe, jelen van-e már a gögicselés időszakában is, vagy az első és a második nyelv elsajátítása között tekintélyes idő telik el (még ha csak hónapokról van is szó), és az első nyelvben már az egy- vagy kétszavas fázisban van a gyermek, amikor találkozik az új nyelvvel. Ezek alapján 3 típust különít el: a kétnyelvű elsőnyelv-elsajátításának periódusát, amely a gyermek születésétől 1 hónapos koráig tart, a kétnyelvű másodiknyelvelsajátítást, amely 1 hónapostól 1 éves korig tart, a korai másodiknyelv-elsajátítást, amely 1 és 3 éves kor között zajlik.

A gyermekkori kétnyelvűség alapkérdése sokáig az volt, hogy vajon a gyermek a két nyelvet egy közös centrumban, vagy már a kezdetektől fogva elkülönülten tárolja. A könyv csak az egységes nyelvi rendszer hipotézist mutatja be. A kódváltás és az interferencia jelenségeit, azok okait nem tárgyalja részletesen a szerző, pedig mindkét jelenség nemcsak gyermekkorban, hanem az egész életen át végigkíséri a kétnyelvűek beszédviselkedését. A kódváltás nem követel magas szintű nyelvtudást mindkét nyelvben, a kódkeverés viszont igen. A gyermekkori interferencia jelenségek sok esetben csak a gyermeknyelvre jellemző túláltalánosítások, és tévesen tulajdonítják azt a nyelvek egymásra hatásának. Ezért amikor kétnyelvű gyermeknyelvi anyagot vizsgálunk, fontos, hogy az adott nyelv gyermeknyelvi változatát vegyük figyelembe, és ne a felnőtt nyelvhez hasonlítsuk a gyermeki megnyilatkozásokat.

A sok elméleti ismeretet színesíti egy rövid leírás három német–magyar kétnyelvű gyermek magyar nyelvi fejlődéséről. Ebből látható, hogy az idő függvényében különböző módon sajátítják el e gyermekek a második nyelvet, de az is világosan érzékelhető, hogy az individuális különbségek egyértelműen megmutatkoznak, így e három esetből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni.

A könyv igazán értékes része a 4. fejezet, amelyben a szerző bemutatja azokat a módokat, lehetőségeket, tapasztalatokat és sikereket (vagy sikertelenségeket), amelyek a magyarországi német nemzetiségi óvodák működését jellemzik. Problémaként jeleníti meg a németül beszélő dajkák hiányát. Teljesen egyetértek ezzel a kritikával, és azt a célt is el kellene érni, hogy az óvodákban a második nyelvi inputot biztosító személy nyelvtudása legyen kifogástalan, hiteles, közel anyanyelvi szintű. Ebben a korban a gyermekek a természetes kommunikációból merítenek, tehát annak folyékonynak, zavartalannak kell lennie a második nyelven. A kérdőíves felmérés során kiderült, hogy az óvoda megkezdésekor a gyermekek 95%-a semmilyen formában nem találkozott még a német nyelvvel, csak tud róla, hogy van ilyen nyelv. Nem túlságosan szívderítő annak ismerete, hogy az óvoda elhagyásakor milyen szinten állnak a gyermekek a német nyelvtudással: 84%-uk „igen kevés német nyelvi ismeret birtokában hagyja el az óvodát, illetve ezen belül 21%-uknak nem alakult ki kapcsolata a nyelvvel” (100). Az óvoda kezdete és vége között a tájnyelvet ismerő gyermekek aránya csökkent (1,5%-ról 1%-ra), a köznyelvet értő és kevésbé beszélő gyermekek aránya nőtt (2,2%-ról 8%-ra). Az óvónők 48%-ban nevezték meg problémának a nyelvtudásbeli hiányosságait. A kultúra átöröklése terén 10%-ban azért sikertelen a folyamat, mert a településen a német kultúrának nincs hagyománya. Míg az óvoda számára legfontosabb cél a kultúra átöröklése, ezt követi a köznyelv ismerete, s céljaik sorában csak az ötödik a tájnyelv ismerete, a szülők elsősorban a köznyelv ismerete miatt adják gyermekeiket nemzetiségi óvodába, és a tájnyelv számukra is a legkevésbé fontos. A szülők elégedetlenségének a fő oka is a német nyelv óvodai használati lehetőségeiben gyökerezik. Nem örülnek annak, hogy nem tudnak beszélni a gyerekek, keveslik a célnyelvi szerepjátékokat, egyáltalán keveslik a német nyelvre

szánt időt az óvodában. A nemzetiségi iskolákban tanítók sincsenek megelégedve az óvodákban történő nyelvi fejlesztéssel. Attól eltekintve, hogy a gyermekek sok dalt és mondókát ismernek, nem elég fejlett a szókincsük, és mind a beszédkész-ségük, mind pedig a beszédértésük fejlesztésre szorul.

Visszatértünk tehát a kiindulóponthoz. Felmerül a kérdés, hogy vajon Ma-gyarországon kifizetődő-e a korai nyelvtanulás. Klein Ágnes munkájának kö-szönhetően teljesen világossá vált, mi okozza a sikertelenséget. Tudjuk, min és mit kell javítani ahhoz, hogy ez a tevékenység sikeres legyen. Növelni kell a na-gyon magas szintű német nyelvtudással rendelkező óvónők, tanítónők számát. Meg kell értetni a szülőkkel, hogy a gyermekkori nyelvelsajátítás egy hossza-dalmas folyamat, amelynek azonnal nem lehet látni az eredményét. Mégis a későbbi életben rengeteg előnnyel rendelkezhetnek azok a gyermekek, akik már igen kicsi koruktól kezdve arra kényszerülnek, hogy két nyelvnek a struktúráját, használati szabályait elsajátítsák. Éppen ezért nagyon fontos, hogy Klein Ágnes könyvének elolvasása után aktívan tegyünk annak érdekében, hogy a nemzetisé-gi óvodákban és bármely más gyermekintézményben, ahol nyelvet lehet elsajátí-tani, a megfelelően képzett szakemberek álljanak rendelkezésre.

A könyv tehát rendkívül hasznos olvasmány mindazoknak, akik tenni szeret-nének azért, hogy a nyelvtanulás népszerű, kíváncsú és hasznos tevékenység le-gyen már kora gyermekkorban is. A megfelelő szakemberekkel, a megfelelő módszerekkel és a megfelelő körülmények között.

Irodalom

- BATES, ELIZABETH–MACWHINNEY, BRIAN 1989. Functionalism and the Competition Model. In: MACWHINNEY, BRIAN–BATES, ELIZABETH szerk., *The Crosslinguistic Study of Sentence Processing*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–73.
- BIALYSTOK, ELLEN–BARAC, RALUCA 2013. Cognitive Effects. In: GROSJEAN, FRANÇOIS–LI, PING, *The Psycholinguistics of Bilingualism*. Wiley-Blackwell. 192–212.
- BORBÉLY ANNA 2014. *Kétnyelvűség*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- DE HOUWER, ANNICK 1995. Bilingual Language Acquisition. In: FLETCHER, PAUL–MACWHINNEY, BRIAN szerk., *The Handbook of Child Language*. Blackwell. 219–250.
- GYIVICSÁN ANNA 2003. *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói 1–2*. Békéscsaba, Ma-gyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- NAVRACSICS JUDIT 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest, Corvina.
- NAVRACSICS JUDIT 2000. The acquisition of Hungarian phonology by trilingual children. *Govor 17/2*: 141–154.
- PFENNINGER, SIMONE E. 2014. The Literacy Factor in the Optimal Age Debate: a 5-Year Longitudinal Study. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13670050.2014.972334#.VOxcjSzzgcs>. (2014. 12. 20.).

NAVRACSICS JUDIT

Beszámoló a 2013/2014. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének személyi összetételében az előző tanévhez képest nem történt változás. A tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Hoffmann István egyetemi tanár, tanszékvezető, dr. Tóth Valéria és dr. Kis Tamás egyetemi docens, dr. Rácz Anita, dr. Dobi Edit és dr. Györffy Erzsébet, valamint a gyermekgondozási segélyről visszatérő dr. Reszegi Katalin egyetemi adjunktus, továbbá dr. Fehér Krisztina tanársegéd. Továbbra is gyermekgondozási szabadságon volt dr. Póczos Rita. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára Kecskeméti Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szakmódszertani képzésbe továbbra is óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita és Mászlainé dr. Nagy Judit, a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

A doktori képzés kerete némileg átalakult: korábban a magyar nyelvtudományi képzés a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskolában a Modern Nyelvészeti Program részeként működő magyar nyelvészeti alprogramban folyt. 2014 márciusában a magyar és finnugor nyelvészeti alprogramból létrejött a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program, amelynek vezetésével Hoffmann Istvánt bízták meg, aki emellett a megfelelő alprogramot is tovább irányítja.

A doktori program hallgatói a 2013/2014. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Béres Júlia, Kazamér Éva és Verécze Viktória, II. évfolyam: Katona Csilla, Kovács Helga, E. Nagy Katalin, Nagy Katalin és Nagy Zoltán, I. évfolyam: Nagy Máté, Oroszi Hajnalka és Szilágyi Varga Zsuzsa. A hallgatók többsége bekapcsolódott a tanszék oktatómunkájába is. A doktori alprogram szokásos éves témabemutató konferenciáját 2013. október 3–4-én Sífőkúton rendezte meg, amelyen doktorandusz és doktorjelölt hallgatóink 10 előadást tartottak, ugyanitt további 3 oktatói előadás is elhangzott.

Az alprogram keretében a tanév során öten szereztek doktori fokozatot: Kovács Éva (A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás), Bába Barbara (Vizsgálatok a földrajzi köznevek története köréből), Köteles-Szőke Melinda (A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához), Pásztor Éva (Hajdúnánás határneveinek névrendszertani vizsgálata) és Kocán Béla (Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében).

A szakmai utánpótlás nevelésének jelentős színtere a tudományos diákköri mozgalom, ennek támogatására, a hallgatói tehetséggondozásra tanszékünk mindig kiemelt figyelmet fordított. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék tudományos diákkörének irányítását 2013 őszén Reszegi Katalin vette át Tóth Valériától, aki 2000-től látta el ezt a feladatot.

A tanszék életét is érintő fontos esemény volt, hogy Hoffmann István a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán akadémiai kutatócsoport létrehozásának a lehetőségét nyerte el, amely MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport néven 2013. július 1-jén kezdte meg működését. A kutatócsoport érdeklődésének középpontjában a korai ómagyar kor nyelvének vizsgálata áll. A honfoglalástól 1350-ig terjedő időszak kulcsfontosságú a magyar nyelv történetében, mivel ekkor — részben a kultúraváltás és a nyelvi környezet megváltozása következtében — rendkívül erős, máig ható érvényű változások zajlottak le nyelvünkben. Az e korból való nyelvemlékek óriási többsége szórványemlék: e nyelvemléktípust a maga teljességében meg sem kísérelte feldolgozni a magyar nyelvtörténetírás, de emellett szükséges a kulcsfontosságú nyelvemlékeink újrafeldolgozása is. Ennek érdekében a kutatócsoport teljességre törekvő adatbázis kialakítását és szótári munkák létrehozását célozta meg, az elméleti feldolgozó munka terén pedig elsősorban a 11. századra összpontosítja figyelmét. Céljaik között előtérben áll nyelvemlék-monográfiák létrehozása, valamint helyesírási- és hangtörténeti kutatások folytatása. E téren a névtudomány szempontrendszerének alkalmazása is megkerülhetetlen: az onomasztika módszereinek, elveinek finomítása leginkább újkori-mai anyagon végezhető eredményesen, s a névrekonstrukció eljárása is megköveteli későbbi névadatok bekapcsolását, ezért a kutatócsoport a kutatásokat ilyen irányokkal is ki kívánja egészíteni. A kutatócsoport tagja: Bába Barbara, Béres Júlia, Ditrői Eszter, Kovács Éva, Köteles-Szőke Melinda, Mozga Evelin és Tóth Teodóra tudományos segédmunkatársak, valamint Kecskemétiné Legoza Eszter ügyintéző és Szűcs Imre informatikus. A kutatócsoport vezetője Hoffmann István.

2013-ban lezárult Tóth Valériának az OTKA keretében folytatott Névrendszertani feldolgozások a Kárpát-medence helynévkincsének témakörében című programja, amely a Magyar Digitális Helynévtár anyagának bővítését, tudományos feldolgozását tűzte ki célul. A pályázati program 2013. július 15–26. között adatbázisépítő-tábort szervezett, amelyen 11 egyetemi hallgató, 3 PhD-hallgató és 3 tudományos segédmunkatárs vett részt.

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék, az akadémiai kutatócsoport és a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani tagozatának közös szervezésében rendezték meg Síkfőkúton a IX. Helynévtörténeti szemináriumot 2014. május 28–31. között. A tanácskozáson 29 előadás hangzott el.

A tanszék mellett működő Társas-Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport a Debreceni Akadémiai Bizottság nyelvészeti munkabizottságával együtt 2014 tava-

szán Nyelvkeletkezés és evolúció címmel előadássorozatot szervezett, amelyen előadást tartott Pléh Csaba, Csányi Vilmos, Számadó Szabolcs, Pongrácz Péter, Szalontai Ádám, Garamszegi László Zsolt és Mészáros Anna.

A tanszék oktatói és a kutatócsoport tagjai számos konferencián vettek részt előadással. Ezek közül itt csupán két alkalmat emelünk ki: Györffy Erzsébet és Reszegi Katalin, illetve Bába Barbara és Kovács Éva Heidelbergben a Trends in Toponymy 6. konferencián (2013. október 7–10.), Fehér Krisztina pedig az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban tartott előadást 2014 tavaszán.

A 2013/2014. tanév során A Magyar Névarchívum Kiadványai című sorozatunknak újabb darabjai láttak napvilágot: Hoffmann István: Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei (A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, 2013. 138 lap), Bába Barbara–Nemes Magdolna: Magyar földrajzi köznevek tára (A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, 2014. 338 lap), s megjelent a Helynévtörténeti Tanulmányok 10. kötete is.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 2013 őszén négy felolvasó ülést tartott, amelyek keretében Tóth Valéria, Kocsány Piroska, Györffy Erzsébet és Verécze Viktória tartott előadást. 2014 tavaszán két előadás hangzott el, az előadók Kis Tamás, valamint Boda István Károly és Porkoláb Judit voltak.

A tanév tavaszi félévét Fehér Krisztina Bloomingtonban az Indiana Egyetemen töltötte a Debreceni Egyetem és a Campus Hungary ösztöndíjának támogatásával.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon, az akadémiai kutatócsoport tevékenységéről pedig az alábbi honlapon lehet tájékozódni: <http://mnynk.unideb.hu/>.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24., 26–31., 33–37., 39–45., 47–51. 1951–2013.
500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. CSÜRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története*. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. KOVÁCS ISTVÁN, *Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye*. Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. BÁRCZI GÉZA, *A városi népnyelv kérdéséhez*. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. KOVÁCS ISTVÁN, *Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben*. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. SZABÓ ISTVÁN, *Az í-zés esetei a békési nép nyelvében*. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. *Népnyelvi szövegmutatványok*. Közli Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. KNEZSA ISTVÁN, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei*. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. BAKÓ ELEMÉR, *Egy magyar szócsalád, hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. BÁRCZI GÉZA, *Jegyzetek a budapesti népnyelvről*. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. SZILÁGYI LÁSZLÓ, *A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében*. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. VARGA LAJOS, *Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben*. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. VÉGH JÓZSEF, *A békési népnyelv névszótövei*. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. PAPP LÁSZLÓ, *Az ú és ü hangok a hosszúpályi népnyelvben*. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. BENKŐ LORÁND, *A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár*. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. D. BARTHA KATALIN, *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése*. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. SULÁN BÉLA, *Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához*. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. SULÁN BÉLA, *Magyar -ó < szláv -ou ~ ov?* Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft
42. IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA, *Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből*. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. PAPP ISTVÁN, *A szóalkotás problémái*. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft

44. SULÁN BÉLA, *A kétnyelvűség néhány kérdéséhez*. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. JAKAB LÁSZLÓ, *A felszólító módjel kérdéseihez*. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. JAKAB LÁSZLÓ, *Az ingadozó igei végződések használata*. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, *Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen*. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Kálmán Béla hetvenéves*. KISS ANTAL, *Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982)*. Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. KÁLMÁN BÉLA, *Vértess Edit 70 éves*. JAKAB EDIT, *Vértess Edit tudományos munkásságának bibliográfiája*. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. HLA VACSKA EDIT, *Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. Annotált bibliográfia*. Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában*. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. KISS ANTAL, *Andrássyné Kövesi Magda 80 éves*. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez*. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. VÉRTES EDIT, *Vélemények és ellenvélemények*. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Népi beszélgetések Szatmárból*. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye 2*. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. KIS TAMÁS, *A magyar szleng kutatás bibliográfiája*. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. VÖRÖS ÉVA–PRISZTER SZANISZLÓ, *Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei*. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. KIS TAMÁS, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. KENÉZ TÜNDE, *A debreceni könyvkötészet szókincse*. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. DOMONKOSI ÁGNES, *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT, *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. ZAICZ GÁBOR–CSEPREGI MÁRTA, *Vértess Edit emlékezete*. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Debreceni cívis szótár*. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről*. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft
85. VÖRÖS ÉVA, *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. TAKÁCS JUDIT, *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közzszoá válásának modellje*. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft

87. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A Nyugat stiláris sokszínűsége. A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga.* Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft
88. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból.* Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben.* Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe.* Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft
90. DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára.* Debrecen, 2014. (332 lap) 3000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója.* Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár 1.* Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Guarj-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár.* Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Festetics-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Fejenc, Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.).* Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. JAKAB LÁSZLÓ, *Csokonai-szókincstár 2.* Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye.* Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft

8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* (224 lap) 1600 Ft
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változáspolitikája.* Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* 2009. (193 lap) 2000 Ft
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. (259 lap) 2500 Ft
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. (213 lap) 3500 Ft
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. (222 lap) 2500 Ft
29. *Helynévtörténeti tanulmányok 9.* 2013. (172 lap) 2500 Ft
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafü helynevei.* Debrecen, 2013. (138 lap) 2200 Ft.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* 2014. (206 lap) 2500 Ft
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. (338 lap) 3500 Ft

Onomastica Uralica

1. *Onomastica Uralica 1 a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages.* 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages.* 2002. (275 lap) 1500 Ft

3. *Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages.* 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. *Onomastica Uralica 4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages.* 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. *Onomastica Uralica 5.* 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. *Onomastica Uralica 7.* 2008. (168 lap) 2500 Ft
8. *Onomastica Uralica 8. Patrociny Settlement Names in Europe.* 2011. (249 lap) 2500 Ft

Officina Textologica

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez.* Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. DOBI EDIT–PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió.* Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan.* Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió.* Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, téma–réma szerkezet.* Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. DOBI EDIT, *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben.* Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, tematikus progresszió.* Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák.* Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához.* Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
13. CSÜRY ISTVÁN, *Kis könyv a konnektorokról.* Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő.* Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2.* Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft
16. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára.* Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
17. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió.* Debrecen, 2012. (181 lap). 1500 Ft
18. CSÜRY ISTVÁN szerk., *Fifteen years of research in text linguistics. The Officina Textologica project. In memoriam János S. Petőfi.* Debrecen, 2013. (134 lap) 1500 Ft

Szlengekutatás

7. KIS TAMÁS, *A magyar szlengekutatás bibliográfiája.* 2. javított, bővített kiadás. Debrecen, 2011. (237 lap) 2500 Ft

Egyéb kiadványok

- KÁLNÁSI ÁRPÁD szerk., *Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról.* Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.* Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–JAKAB LÁSZLÓ, *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.* Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.* Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- NYIRKOS ISTVÁN, *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen, 1987. (184 lap) 800 Ft
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Útvesszők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban.* Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc, *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.)* Hásonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Búcsú Sebestyén Árpádtól

Gyászbeszédék Sebestyén Árpád ravatalánál	
Bartha Elek gyászbeszéde	7
Hoffmann István gyászbeszéde	8

Centenáriumi előadások

LARS-GUNNAR LARSSON: A hagyományos levéltár	
a „New Public Management” korszakában	13
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Obi-ugor nyelvek digitális adatbázisa	19
BÁTORI ISTVÁN: Az Uráli Etimológiai Adatbázis mint dokumentáció	
és mint az etimológiai kutatás eszköze	31
É. KISS KATALIN: Magyar nyelvű kódexek digitális alapú feldolgozása	43
JUHÁSZ DEZSŐ: A dialektológia számítógépes támogatása	57
ITTZÉS NÓRA: A magyar nyelv nagyszótárának metamorfózisai:	
a cédulagyűjteménytől az elektronikus adatbázisokig	65

Tanulmányok

SLÍZ MARIANN: Személynevek fordítása kései ómagyar kori	
okleveleinkben	73
KIS TAMÁS: Leíró hangtan és hangtörténet	89
FEHÉR KRISZTINA: Grammatikaelmélet és kognitív pszichológia	125
VERÉCZE VIKTÓRIA: A jelentés társas aspektusainak kinyerése	
szöveganalitikai eszközökkel	171
NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN: Adalékok a metaforikus gondolkodás	
kialakulásához	183
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A költészet nyelvi játékait teremtő tényezők	199
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Németh László írói névadásáról	209
KISS JENŐ: A magyar dialektológia 1980 utáni történetéhez	221

Nyelvjárási adatok

KENYHERCZ RÓBERT: Helynévi adatok Szepes vármegye	
dikális összeírásaiból	229
	279

Ismertetések, bírálatok

PRESINSZKY KÁROLY: Bodó Csanád, A látszólagos idő. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához	247
BODÓ CSANÁD: Gál Noémi, Nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek. Bálint Ágnes, Kétnyelvűség és nyelvi változás a szórványban. Szociolingvisztikai kutatások Alsókarácsonfalván és Buzásbocsárdon	252
SZ. TÓTH LÁSZLÓ: Hoppa Enikő, Mük csángóul beszélünk. A moldvai magyar nyelvjárás	259
NAVRACSICS JUDIT: Klein Ágnes, Utak a kétnyelvűséghez. Nyelvek elsajátítása iskoláskor előtt	263
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2013/2014. tanévről	269

Számunk szerzői

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE, tudományos tanácsadó, MTA Nyelvtudományi Intézet
- BARTHA ELEK, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- BÁTORI ISTVÁN, professor emeritus, Universität Koblenz Landau Fachbereich Informatik Institut für Computerlinguistik
- BODÓ CSANÁD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
- FEHÉR KRISZTINA, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
- HOFFMANN ISTVÁN, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
- ITTZÉS NÓRA, tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi Intézet
- JUHÁSZ DEZSŐ, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
- KENYHERCZ RÓBERT, egyetemi adjunktus, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet
- KISS JENŐ, akadémikus, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
- É. KISS KATALIN, egyetemi tanár, MTA Nyelvtudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszék
- KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
- KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES, nyugalmazott egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- LARSSON, LARS-GUNNAR, professor emeritus, Uppsala Universitet Institutionen för moderna språk
- NAGY ZOLTÁN KRISZTIÁN, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola
- NAVRACSICS JUDIT, egyetemi tanár, Pannon Egyetem Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet
- PRESINSZKY KÁROLY, egyetemi adjunktus, Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

SLÍZ MARIANN, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar
Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, nyugalmazott tudományos tanácsadó, Debreceni Egye-
tem Magyar Nyelvtudományi Tanszék
SZ. TÓTH LÁSZLÓ, középiskolai tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai
Csere János Gyakorló Gimnázium és Kollégium
VERÉCZE VIKTÓRIA, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Dok-
tori Iskola